

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

МІЖ
ІСТОРІЄЮ

І

ПОЛІТИКОЮ

ВВВ-СУЧАСНІСТЬ-1973

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: МІЖ ІСТОРІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ Й ПОЛІТИКОЮ

Was du ererbt von deinen Vätern hast,
Erwirb es, um es zu besitzen!

Johann Wolfgang Goethe, *Faust*, I, 682 f.

J'ai voulu contribuer à fonder la liberté dans mon pays,
et à jouer mon rôle au milieu d'institutions libres. Ce
n'est pas le pouvoir en lui-même, mais le pouvoir dans ces
seules conditions auquel j'ai aspiré.

Alexis de Tocqueville, *Oeuvres Complètes*, vol. VII
(1866), p. 307.

Еміграція — річ тяжка, але при певних обставинах
необходима. З самого XVI ст. свобода Англії, Шот-
ляндії, далі Франції, Германії, Італії, Венгрії, не
обійшлась без еміграції й еміграційної літератури.
Не обійдеться без того і свобода України.

Михайло Драгоманов, *Листи на Наддніпрянську
Україну*, друге вид. (1915), стор. 93.

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ Й ПОЛІТИКОЮ

Статті

до історії та критики української суспільно-політичної думки

ВИДАВНИЦТВО «СУЧАСНІСТЬ» 1973

Ivan L. Rudnytsky

BETWEEN HISTORY AND POLITICS

Essays on the History of Ukrainian Social and Political Thought

Обкладинка Якова Пнізовського

Copyright 1973 by Ivan L. Rudnytsky and Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien Sučasnist e. V.

Druck: Logos GmbH, München

Україна між Сходом і Заходом

Завдання, що його ставить собі дана доповідь — це спроба схарактеризувати Україну з типологічного погляду та здефініювати ті риси, що визначають її як історичну одиницю. Я цілком свідомий ризикованості цього почину та небезпек, що криються в дешевих узагальненнях. Тому намагатимуся не виходити поза межі того, що можна перевірити емпірично.

Ще заки пірну в тему, хотів би коротко з'ясувати мої теоретичні засновки. Я вірю в існування чогось такого, що зпрубша можна назвати «національним характером». Однак це не треба фальшиво розуміти в натуралістичному сенсі. Бо це явище належить до суспільно-культурної, а не до біологічної сфери. Національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи. Дуже важлива наступна обставина: національний характер не являє собою чогось абсолютного унікального й оригінального, але радше індивідуальну комбінацію прикмет, які широко поширені у світі й спільні багатьом народам. Це спостереження важливе з методологічного погляду. Стверджуючи й оцінюючи подібності та різниці, що існують між націями, та застосовуючи порівняльну методику, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його спорідненості з іншими народами.

Заголовок цієї доповіді говорить про те, що Україна перебуває «між Сходом і Заходом». Але яке значення даємо цим поняттям, «Схід» і «Захід», у застосуванні до української історії?

Оскар Галецький стверджує,¹ що поняття «Захід» часто вживають як синонім «Європи». Згідно з думкою Галецького, це утотоження означає підмінювання цілоти частиною (т. зв. *pars pro toto*), що легко приводить до неясностей. У самій Європі можна відрізнити кілька географічних зон, що з них «Західня Європа» тільки одна. «Захід» у вужчому й точному розумінні — це атлантійська окраїна континенту: Англія, Франція, Нідерланди. Але європейський суходіл обіймає й інші обшири, які не менше європейські й тому, в ширшому значенні слова, не менше «західні», ніж атлантійська зона.

У формулі «Україна між Сходом і Заходом» поняття «Захід» стосується Європи в цілому. Україна «західня» остільки, поскільки вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів. І тут не йдеться про простий факт фізичної географії. Для історика Європа — це щось більше, ніж великий півострів євразійського суходолу; вона — сім'я народів, які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культурну і суспільну спадщину. Не все, що географічно розташоване в Європі, належить до неї історично. Наприклад, колишня Оттоманська імперія, що впродовж кількох століть обіймала велику частину європейського континенту, напевне не входила до складу європейської культурної спільноти. Це саме стосується мусулманських держав середньовічної Іспанії. Більшість істориків згідна теж у тому, що Московщину—Росію 14—17 століть не слід uważати за європейську по своїй суті країну. Загально відомо, що «європеїзація», чи пак «окциденталізація», Росії наступила щойно в наслідок реформ Петра I. Але навіть багато російських мислителів вважали цю європеїзацію проблематичною.

¹ Див. Oscar Halecki, *The Limits and Divisions of European History* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1962).

Україна ніколи не пережила доби насильного й раптового «узахіднення», аналогічної з царюванням Петра в російській історії. І в цьому аж ніяк нема нічого дивного. Країна, що від своїх початків була суттєво європейською, — і в цьому значенні «західньою», — не потребувала асимілюватися до Європи шляхом наглого, революційного перевороту. Проте європейський характер України скріплювався завдяки впливам і контактам з іншими європейськими країнами. З котрою частиною європейської спільноти підтримувала Україна найтісніші зв'язки? Не з атлантийською, себто західноєвропейською, зоною. Щоправда, ще з часу Київської держави існували стосунки між Україною й Францією та Англією, що їх можна простежити теж в усі інші епохи української історії; але вони завжди залишалися радше спорадичними. Коли модерні українці говорять про «Західню Європу», вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, — добре або зле, — «Захід» в очах українського народу. Ще тіснішими були зв'язки з країнами, що положені на схід від німецької етнічної території, що для них у науковій літературі викувано термін «Середньо-Східня Європа» (*Ostmittel-Europa*, *East Central Europe*): Чехія, Угорщина, Польща, — особливо остання. Крім цього треба згадати про балтицькі й скандинавські обшири: Литву, що з нею Україна впродовж двох століть, від половини 14 до половини 16, перебувала у прямому політичному зв'язку, та Швеція, звідки вийшов стимул до створення Київської держави.

У цьому місці дозволимо собі перервати обговорення західніх первнів у формації українського національного типу; до нього повернемося трохи згодом. А тепер візьмемо під розгляд не західні, а східні елементи.

Нехай мені вільно буде зробити тут одне зауваження на маргінесі основних висновків. Серед народів східньої половини європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких не-

західніх (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. «Польща — забороло західньої, католицької культури»; «чехи — єдина слов'янська нація з західнім життєвим стандартом»; «Угорщина, — що її Золота Булла одночасна з англійською Великою Хартією»; «румуни — горді нащадки римських легіонерів». Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, — принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалитися своїми багатими родичами.

Але вернімося до нашого українського конкретного випадку. Я стверджував суттєво західній, себто європейський, характер України. Але це не значить, що я заперечую існування сильних незахідніх елементів в українському національному типі. Під впливом сил, що променювали зі Сходу, загальноєвропейські прикмети зазнали змін, — хоч вони не були знищені й заступлені іншими.

Але яке значення має в контексті української історії поняття «Схід», «Орієнт»? Цей термін застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східного християнства й візанійської культурної традиції, та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття «Схід» між собою цілком не пов'язані. Крім цього, хоч обидва «Сходи» відіграли першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб.

Почнемо від Сходу євразійських номадів. Предки українського народу були від непам'ятних часів землеробами. Вони заселяли смугу лісостепу, що простягається від карпатського підгір'я до східних допливів Дніпра. На південь від цієї території прадавньої рільничої культури лежали відкриті степи, що по них мандрували кочовики. До перших століть християнської ери номади південноукраїнських степів були іранського походження. Здається, що між скитськими й сарматськими чабанами й войовниками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини. Якщо вірити етнологам, сліди іранського впливу можна досі знайти в українському й російському фольклорі. Ста-

новище змінилося ґрунтовно, коли, в наслідок Великого переселення народів, на зміну іранській окупації степів прийшла тюркська. Починаючи гунською навалою в 4 стол. по Хр. і кінчаючи зруйнуванням Києва монголами в половині 13 століття, кілька великих хвиль євразійських кочових орд, переважно тюркського походження, кидалися одна по одній прибоєм на українські землі. Після цього в понтійських степах уже не появлявся жоден новий кочовий народ. Але з поділів Монгольської імперії виникло, як одна з держав-спадкоємиць, Кримське ханство, що в 15 стол. стало васалем Оттоманської Порти. Національним промислом кримських татарів було людоловство. Україна зазнавала майже щорічних татарських набігів, що приносили їй невимовне горе. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії, аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II.

Наведені факти самі собою добре відомі, але наше завдання витягнути з них деякі загальні висновки. Знаходимо аналогію між Україною й такими орієнтальними країнами, як Єгипет, Месопотамія й Іран, що теж були виставлені на періодичні номадські наїзди. Проте різниця тут більше вагомим, ніж подібності. Поперше, українське хліборобство, на відміну від згаданих країн Близького Сходу, завжди належало до європейського, індивідуального типу, а не до типу «гідралічної агрикультури», — щоб ужити терміну Карла Вітфогеля, — що характеристична для сухої зони, де збереження осілої цивілізації в річкових долинах і оазах залежить від існування централістично керованих споруд для наводнення.² Подруге, в Україні не було чіткого, визначеного самою природою, розмежування між землями хлібороба й кочовика. Підсоння понтійських степів континентальне, але не в більшій мірі, ніж підсоння американського Середнього Заходу. Ця урожайна рівнина була дуже сприятлива для рільництва, але рівночасно вона творила вимріяне пасовище для отар номада. Це спричинювало відсутність виразної граничної лі-

² Див. Karl A. Wittfogel. *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power* (New Haven and London: Yale University Press, 1957).

нії між заселеною крайною й так званим «Диким полем». Щоб бути точним, тут узагалі не доводиться говорити про лінію, але радше про граничну смугу, широкий пояс рубіжних земель. Тут надibuємо сугестивну паралелю між українським і американським історичними процесами. Фредерік Джексон Тернер пропонував, щоб американську історію досліджувати з погляду великого колонізаційного процесу, що в його ході Дикий Захід, — цей відповідник українського Дикого поля, — зазнав ступневого освоєння та пристосування до осілого, цивілізованого побуту.³ Вважаю, що Тернерова «теза пограниччя» (Frontier Thesis) могла б творити дуже плідний методологічний засіб й у вивченні української історії. Але й тут знов не можна перенапружувати паралелю. Відношення сил, що існувало між українцями й тюркськими номадами, було зовсім інакше, ніж між англосакськими американцями й індіанськими тубільцями. У випадку Америки рух експансії на захід був безперервний і безповоротний. Зате у випадку України границя впродовж віків коливалася то в цей, то в той бік. Слов'янська хліборобська колонізація раз-у-раз вирушала на підбій Дикого поля, намагаючися стати міцною ногою на берегах Чорного моря; це були завоювання як плуга, так і меча. Але ці передові позиції хліборобської культури періодично заливали хвилі номадизму. Кому пощастило врятуватися від смерті або полону, тому доводилося шукати порятунку в більш захисних північних і західних сторонах, прикритих лісами, горами й болотами. Але татарські набіги деколи доходили навіть до цієї безпечнішої зони. Ця епоха, епічна боротьба скінчилася щойно в другій половині 18 стол., коли після остаточного знищення Кримського ханства українське селянство тривало заселило понтійські степи.

Який вплив на формування українського національного типу можна приписати цим зв'язкам з євразійськими кочовиками? Це був передусім могутній гальмівний чинник. Велетенські втрати в людях, матеріяльних добрах і культурних цінностях, що їх потерпіла Україна, очевидні. Тут треба особливо підкреслити знищення міст. Київська Русь уже поси-

³ Див. Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History* (New York: Henry Holt, 1920).

дала розвинене міське життя. Але під час великої монгольської навали в 13 стол. ці городські центри систематично зрівнювано з землею. Мусимо теж згадати про перерізання торговельних шляхів, що відіграло велику роль в занепаді квітучої культури середньовічної Руси. Цей занепад почався вже навіть до появи татарів, як наслідок грабіжницьких дій їхніх попередників, печенігів і половців.

Але це тільки частина цілої картини. Другий бік — це внутрішнє перетворення українського суспільства підо впливом того виклику, що його ставило Дике поле. Тут можна ще раз звернутися до американської аналогії. Згідно з Тернером, «пограниччя», — що під ним слід розуміти переходову смугу між заселеними землями й Диким Заходом, — було визначальним фактором у формуванні американського національного характеру. Людина пограниччя, — піонер і ковбой, — стала в багатьох відношеннях репрезентативним американцем. Звичаї й установи, що виникли в умовах пограниччя, забарвили собою весь американський побут, не виключаючи землі давнього поселення вздовж східного побережжя. Ці твердження можна, з відповідними змінами, прикласти й до української історії, може, навіть з більшим правом, ніж до американської. Українською людиною пограниччя був козак, що в 16—17 століттях став репрезентативним типом свого народу. Треба зауважити, що навіть у тих областях України, наприклад, Галичині, що фактично не були охоплені козацьким рухом, знаходимо незчисленні народні пісні, що прославляють козаків. У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення zagrożених пограничних земель. Воно становило авангард української селянської колонізації, але при цьому воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татарів. (Подібно американські піонери багато дечого навчилися від індіан). Однак згодом військова організація, що спонтанно виросла на пограниччі, почала ступнево відігравати щораз важливішу роль теж у житті осілого запілля. Україна, що раніше входила до складу великого князівства Литовського (т. зв. Литовсько-Руська держава), після Люблінської унії (1569) опинилася під пануванням Польщі. Польська річпосполита була неспро-

можна забезпечити своїм українським провінціям ефективну охорону проти постійної татарської загрози. Крім цього, Польща накинула Україні суспільний устрій, чужий і ненависний більшості українського народу. У конституційних рамках речі-республіки, — де монополія влади належала шляхті, а селянство було цілком закріпачене, — не було місця на верству вільних і озброєних «плебеїв». Польські намагання знищити козацьку військову організацію приводили до напруження, що постійно зростало й нарешті в 1648 році вибухло великою революцією. Після перших боїв між козацькими й польськими силами населення «волости» (запілля) майже поголовно піднялося проти польського режиму. Тепер «покозачилося» багато людей, що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних воїнів, але радше належали до селянства, міщанства чи навіть дрібної православної шляхти. Військова організація пограниччя поширилася на розлогі простори, звільнені від польського панування, та послужила як основа нового суспільного й адміністративного ладу. Наприклад, козацькі військові з'єднання, полки й сотні, тепер перетворилися на територіальні адміністративні одиниці. Офіційною назвою нового політичного організму, української Козацької держави, було «Військо запорозьке». Революція 1648 року теж спричинилася до прийняття нової національної назви. Слово «Україна» означає, на думку багатьох, «погранична земля» й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви «Україна», що її тепер стали уживати, — зразу тільки в розмовній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнево замінило традиційне, «Русь», що виводилося від середньовічної Київської держави.

Підсумовуючи цю частину доповіді, можемо зробити наступні висновки. «Схід» євразійських номадів мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: поперше, як гальмуючий чинник на шляху нормального поступу країни, подруге, через сильну оборонну реакцію з боку українського народу. Проте, це ще не робило самої України

євразійською. Іншими словами, євразійська кочова стихія діяла на український народ ззовні, але вона не була «інтерналізована», вона не стала складовою частиною українського національного типу. Другий великий східний вплив, — грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція, — діяв зовсім відмінним способом: з середини, формуючи саму духовність суспільства.

Я переконаний, що більшість з-поміж присутніх у цій аудиторії знають чарівне оповідання про «пробу вір», що входить до староруської «Повісти временних літ». Повість розказує про те, як Володимир Великий київський виправив посольства до різних країн, щоб пізнати їхні релігії, та як врешті князь і його радники, захоплені звітом про красу візантійських церковних відправ, вирішили прийняти християнство з Константинополя. Це тільки легенда чи, точніше, мандрівний літературний мотив, правдоподібно позичений літописцем з чужого джерела. Все таки цей переказ можна розглядати як вказівку на те, що грецьке християнство саме своїм естетичним аспектом було близьке й рідне народові Київської Русі.

Але деякі новітні українські історики, — наприклад, визначний дослідник середньовічної та церковної історії С. Томашівський, думають, що вибір Володимира був трагічною, епохальною помилкою. Бо через прийняття християнства в його східній частині Русь-Україна засудила себе на духовний застій і безплідність та замкнула собі шлях до того, щоб стати повноправним членом європейської спільноти. Цей погляд перегукується з відомою теорією Арнольда Тойнбі, який у своїй схемі «цивілізацій» світу рисує гостру поділову лінію між «західньою цивілізацією», що обіймає католицькі й протестантські нації Європи, разом з їхніми заморськими відгалуженнями, та «східньохристиянською цивілізацією», себто середньовічною Візантією й її модерним спадкоємцем — Росією.

Що можемо сказати на ці теорії? Передусім мусимо тягнути, що вибір, зроблений Володимиром, не був випадковий. Він був передрішений тією обставиною, що українські землі належали до сфери променювання грецької й гелленістичної

культури вже добрих півтора тисячоліття до хрищення Русі. Починаючи з 7 століття перед Хр., побережжя південної України й Криму було засіяне грецькими колоніями. Між приморськими грецькими містами-державами та протослав'янськими племенами в глибині країни існували торговельні й культурні зв'язки. Більшість цих поселень затинула під час Великого переселення народів, але деякі таки збереглися. Київська держава, що народжувалася, від самого початку й ще довго до своєї християнізації підтримувала різноманітні зносини з візантійським світом.

Крім цього, Східня імперія в 10 стол., за панування великої Македонської династії, саме перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили. У той час Візантія могла, мабуть, більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Північної й Середньо-Східньої Європи. Пересадження багатої грецько-візантійської культури, — почасти запозиченої прямо з Царгороду, а почасти присвоєної в її болгарській версії, — на сприйнятливий ґрунт молодій слов'янській країні дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантійство, не зважаючи на весь свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разючі прояви кволости. Воно було радше статичним, і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої сили, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000 року, у романську і готичну епохи. Однак ми маємо право зробити наступне гіпотетичне твердження: здається правдоподібним, що коли б не наїзди кочовиків, Київська Русь була б спромоглася на те, щоб перебороти візантійську статичність та дотримати кроку з загальним європейським прогресом. Це припущення знаходить своє підтвердження в тому факті, що домонгольська Русь, хоч перебувала в церковній залежності від Царгороду, ніяк не була духово ізольована та вороже настроєна до латинського Заходу, якщо не рахувати принагідних богословських полемік.

У цьому місці можемо знову підхопити нитку наших попередніх висновків стосовно західнього перення в українсь-

кому національному типі. Київська держава відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східно, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою. Багатозначний факт, що політичний візантинізм залишився цілком чужий Київській Русі. (Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, в часи його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, зформованою на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди). У домонгольській Русі, — як на середньовічному Заході та на відміну від Візантії й Москви, — державна й церковна влади були не злиті, а розділені, при чому кожна з них була автономною у своїй власній сфері. Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи. На це склалися наступні чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне життя міських промад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кшталт. І цей свободолобний, європейський по своїй суті, дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох. Галицько-Волинська держава 13—14 століть виразно еволюціонувала до фєвдального устрою. Дозрілий фєвдалізм, включно з фєвдальним парламентаризмом, знаходимо в Литовсько-Руській державі 14-16 століть. Козацька держава 17—18 століть посідала становий устрій (Ständestaat, society of estates). І це не був випадок, що в 19 стол., — в добу, коли Україна була політично асимільована Росією, — всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна українська держава, вона, певно, була б примістилася в скалі західних конституційних форм. Українська громадськість у своїй більшості бажала демократичної республіки з соціалістичним забарвленням, а консервативна меншість схилялася до контитуційної монархії.

Етос і естетичне чуття українського народу закорінені в духовій традиції східного християнства. Але поскільки країна рівночасно була у своїй соціальної і політичній струк-

турі частиною європейського світу, постільки українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. У релігійній сфері це зробило Україну клясичною країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східного обряду. Вона сильно позначилася серед більшості українського народу, що дотримувалася православ'я, а також серед українців-протестантів. За приклад може служити Київська Академія, розбудована митрополитом Петром Могилою, що стала головним інтелектуальним центром цілого преко-православного світу та у своїй організації й програмі навчання йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі українського (або козацького) барокко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні.

Приходимо до наступного висновку. Україна, — розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не зуміла його повнотою виконати. Україна наближалася до цієї синтезу в великі епохи своєї історії, за Київської Русі й за козаччини 17 століття. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенціально можливі та часткові досягнення, в обох випадках остаточно синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього.

Переклад доповіді, прочитаної по-англійському 12 липня 1963 на Слов'янському історичному конгресі пам'яті св. Кирила й Методія в Зальцбурзі (Австрія). Публікація оригінального тексту: Ivan L. Rudnytsky. „The Ukraine between East and West”, *Das östliche Mitteleuropa in Gcschichte und Gegenwart. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrili et Methodii anno 1963 celebrati* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966). Українська версія в журналі «Листи до приятелів» (Нью-Йорк — Торонто, ч. 11—12, 1966).

Роля України в новітній історії

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дослідники вже не раз звертали увагу на одну різку відмінність між історичним розвитком країн Західної Європи й тих, що розташовані в східній половині континенту. Перші, зокрема Франція й Англія, зазнавали, не зважаючи на деякі революційні потрясення, безперервного тисячолітнього росту вгору. Менш сприятливою була доля Німеччини, а далі на схід годі знайти країну, яка не пережила б у якийсь час трагічного заломлення та періоду національної *capitis deminutio* (позбавлення прав вільної людини), що інколи тривало століттями. Приходить тут на думку поневолення балканських народів та Угорщини турками, розчавлення Чехії габсбурзьким абсолютизмом і поділи Польщі.

Україна типово східноєвропейська країна, бо її історія до високого ступення позначена браком тяглости, дисконтинуїтетом. Це твердження стосується передусім державної організації та високої культури — тієї, що її носієм є звичайно провідні суспільні верстви. Саме ця «надбудова» в першу чергу падала під ударами ворожих сил та несприятливих обставин; низові суспільні клітини (сім'я, сільська громада) та народна культура виявляли більшу відпорність на історичні лихоліття.

Коли в Східній Європі в 19 столітті почали розгортатися національно-визвольні рухи, вони належали до двох різних категорій. У рухах першої категорії провід залишався за традиційно панівною верствою, шляхтою; цей провід лише ступнево поповнювався допливом нових людей плебейського походження. Програми національних рухів цього типу характеризував історичний легітимізм: їхньою метою було віднов-

лення старої державности в її давніх границях. Щодо рухів другого типу, то провідну верству треба було творити зовсім наново, а зусилля були спрямовані на те, щоб «природну» етнічну спільноту підняти до рівня політично свідомого національного існування. Рухи цієї другої категорії мали повільніший старт, ніж перші, але вони черпали силу з своєї ідентифікації з прагненнями мас і скористали з неминучої демократизації суспільної структури. Часто траплялося, що територіяльні домагання націй двох типів перебували в конфлікті; в кінцевому рахунку перемога звичайно залишалася за другою категорією. Ці дві категорії називають націями «історичними» й «неісторичними».

Якщо ці поняття мають служити як корисні знаряддя історичного пізнання, треба тямити ось що: поперше, «неісторичність», у даному розумінні, зовсім не означає, що якась країна позбавлена історичної минувшини, — вона насправді інколи могла навіть бути багатою і славною, — але радше це поняття просто вказує на розрив у історичній тяглості (континуїтеті) народу, спричинений утратою традиційної репрезентативної верстви. Подруте, радикальна суперечність, що її бачимо між цими двома типами, коли їх скоплюємо як абстрактні соціологічні моделі, зовсім не перешкоджає тому, що в історичній дійсності існують перехідні форми, що за їх приклад можуть служити чехи. Щодо України, то в основному вона підходить під категорію «неісторичних» націй (у тому умовному розумінні, що в ньому тут ужито це поняття); проте в її становленні були також елементи тяглості, які подекуди наближають її до категорії «історичних» націй.

Новітня українська державність 20 віку не була простим продовженням або відновленням козацької держави 17—18 століть, а очевидно тим менше Київської та Галицької Русі.¹ З другого боку, не вільно не добачити тих ланок,

¹ Гідне уваги, що Третій Універсал українського революційного парламенту, Центральної Ради, який проголосив створення Української Народної Республіки (20 листопада 1917) та Четвертий Універсал, що деклярував державну самостійність України та її повне відокремлення від Росії (22 січня 1918), оминали будь-

що пов'язують національне risorgimento 19 століття з козацькою добою. Початки новітнього національного руху лежали в тих областях України, де козацькі традиції були найсильніші, і більшість провідних постатей первісно вийшла з нащадків козацької старшини. Символи й ідеї, що походили з козацької традиції, відіграли важливу роллю ще навіть у роки революції 1917 року.²

Під «українською історією 19 століття» можна розуміти дві різні речі: з одного боку, історію національного руху, з другого — історію країни й народу. Ці два розуміння тісно переплітаються, але вони не тотожні.

Починаючи з 1840-их років, аж до революції 1917 року тягнеться безперервний ланцюг груп та товариств, — оформлених або неформлених організаційно, — що посвятили себе ідеї культурного й політичного відродження України як відрубної нації. Той рух, — хоч поборюваний і переслідуваний царською владою, — виявився непереможним. У деякі періоди він засвідчував велику динаміку, як, наприклад, у 1870-их роках; знову ж в інші періоди, наприклад, в 1880-их роках, він, могло здаватися, западав у зимовий сон. Плідним завданням, що його досі не зуміла повністю виконати історична наука, було б крок за кроком дослідити шлях, пройдений українським національним рухом, як Ян Кухажевсь-

які посилення на історичні права та базувалися виключно на принципі демократичного самовизначення. Оскільки президентом Ради та співавтором цих документів був сеньйор українських істориків Михайло Грушевський, це пропущення не було випадковим. Воно віддзеркалювало одну з суттєвих прикмет ідеології новітнього українського національного руху.

² Паралельну ситуацію знаходимо й при переході від першої до другої епохи української історії. Хоч Козацька держава не була прямим продовженням Київської держави, але вона не була позбавлена й пов'язань з своєю попередницею. Українська («руська», згідно з номенклатурою того часу) шляхта, міщанство й духовенство, що серед них традиції Київської Русі залишилися живі навіть під польським пануванням, забезпечили козацьке військове товариство релігійно-політичною програмою, а подекуди й провідним персоналом, що піднесло протипольське пов-

кий та Франко Вентурі дослідили шлях розвитку російських революційних рухів.³

Проте ясно, що аж до самого передодня революції 1917 року національно свідоме українство становило рух меншости всього населення. (Це стосується тільки підросійської України; інакше було становище в Галичині під Австрією). Перед 1905 роком національний рух мало зачіпав селянські маси. Бувши наскрізь українськими всіма своїми об'єктивними, етнічними прикметами, вони ще не встигли набратися модерної національної свідомости й залишалися політично назагал аморфні. Члени вищих клас були переважно зрусифіковані та, — за винятком тих, що активно ангажувалися в українському русі, — самі вважали себе за приналежних до російської нації. Виринає питання, чи в таких умовах дослідник має право включити в «українську історію» все те, що діялося на українській території.

Один мемуарист записав наступне спостереження: жартом казали, що коли б випадково розбився потяг, що в 1903 році віз з Києва до Полтави делегатів на відкриття пам'ятника поетові Котляревському, це означало б, що українському рухові на довгий час прийшла «кришка»; бо майже всі його провідні діячі вміщались у двох вагонах цього потяга.⁴

Але як же тоді пояснити, що рух, який на переломі століття нараховував ледве кілька тисяч здеклярованих при-

стання 1648 року до рівня національно-визвольної війни. З цього погляду українське козацтво радикально відрізнялося від подібних до нього спільнот українного населення Росії, донських та яїцьких (уральських) козаків. Вершком українського козацького історичного легітимізму був Гадяцький договір 1658 року, що ним відновлювалося Велике Князівство Руське, як автономна держава у складі тріалістичної польсько-литовсько-української федерації.

³ Див. Jan Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego* (Варшава, 1923—35); Franco Venturi, *Roots of Revolution* (New York, A. Knopf, 1960). Італійський оригінал книги Вентурі появився 1952 року під заголовком *Il Populismo Russo*.

⁴ Євген Чикаленко, *Спогади* (1861—1907) (Нью-Йорк, 1955), стор. 337.

хильників, уже біля 1905 року почав набирати масового характеру, а ще через дванадцять літ вибухнув 1917 року як народження понад тридцятьмільйонової нації? На це може бути тільки одна відповідь: серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали це саме спрямування і приціл і, немов притягнені непереборним тяжінням, врешті злилися з ним. Велике значення національного руху полягало в тому, що він відіграв роль каталізатора.

Але ми не зуміємо історично збачити зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі в вузькому значенні слова. Тут дослідник мусить взяти до уваги усякі інші сили, наприклад, працю українських земств або діяльність українських віток різних «всеросійських» революційних організацій, починаючи з декабристів, через народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття.⁵ Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України. Крім того, при докладніших дослідках звичайно виявляється, що такі рухи (хоч вони не виявляли української національної свідомости у цілком скристалізованому вигляді) мали її в зародковому стані, в постаті «південноросійського» регіонального або «територіяльного патріотизму».

Таким чином можемо ствердити, що центральна проблема в новітній українській історії — це постання нації, перетворення етнічноросійської спільноти на самосвідому полі-

⁵ Брак місця не дає можливости підкріпити ці твердження відповідними посиланнями. Нехай вистачать два короткі приклади: спогади Володимира Дебагорія-Мокрієвича та перша частина спогадів Івана Петрункевича; перші дають картину революційного народництва, а другі — земського лібералізму на Україні 1870-их рр. Обидва діячі були українцями з походження, але вважали себе за приналежних до російської нації й писали по-російськи. Не зважаючи на це, вони були зовсім свідомі того, що народ, серед якого їм доводилося працювати, багатьма істотними рисами відрізняється від великоросів і до нього треба підходити інакшим способом. Ці мемуари без сумніву надихані специфічно українською атмосферою.

тичну й культурну спільноту. Доскладніше вивчення цього предмету мусіло б включити дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, чи то сприяючи йому, чи то спиняючи його. Треба було б взяти також до уваги взаємопов'язаності з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східньої Європи.

Характер новітньої української історії рішуче міняється після 1917 року. Формування нації в основному завершилося в революційні роки 1917—20.⁶ Упродовж останніх чотирьох десятиліть центральний мотив в українській історії — боротьба нації за збереження свого існування під чужинецьким пануванням та за відновлення її свободи й незалежності. Ця боротьба спрямовується аж по сьогоднішній день передусім проти радянської Росії. Але в міжвоєнний період на західній частині території України вона зверталася й проти Польщі, а в роки другої світової війни — проти нацистської Німеччини.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИЙОМИ

У дослідях над дореволюційною історією України доводиться наголошувати передусім соціально-економічний розвиток і еволюцію суспільної думки. Зате політично зорієнтована історіографія була б тут відносно непродуктивна.

Українці, — що не тільки не посідали самостійної держави, але навіть такого напівнезалежного, автономного політичного організму, що його мали поляки у вигляді «Конгресового королівства», — не були спроможні брати участь у політичному житті на державному рівні. Вони не мали прямого зв'язку з великим світом дипломатії та військових справ. Міжнародний порядок, установлений на українських землях в останній третині 18 століття, через прилучення чорноморського краю та Правобережжя (себто території на

⁶ Тільки в деяких відсталих областях, як Карпатська Україна (Підкарпатська Русь), кристалізація модерної національної свідомости затягнулася аж до 1930-их років.

захід від Дніпра) до Росії, а Галичини до Австрійської імперії, — перетривав в основному незмінно аж до 1914 року. Цей довгий період стабільности спричинився до того, що всяка думка про зміну існуючого міжнародного порядку здавалася сучасникам далекою й нереальною.⁷

Умови в Російській імперії — принаймні перед 1905 роком — унеможливлювали явне політичне життя. З цього, погляду українці в Австрії користувалися великою перевагою супроти своїх земляків, що жили під пануванням Росії. Від часу революції 1848 року галицькі українці брали участь у виборах, мали парляментарне представництво, політичну пресу, партії і громадські організації. В підросійській Україні політичні змагання могли виявлятися тільки нелегальним шляхом — через підпільні групи, що засяг їхньої діяльності був, з природи речей, обмежений. Однак, зміни в суспільній структурі та нові духові течії мусіли врешті теж неминуче приводити до політичних наслідків.

Два великі етапи в соціальному розвитку дореволюційної України — ще, поперше, скасування кріпаччини в 1861 році та, подруге, розгорнення модерної промисловости під кінець століття. Обидві події не обмежувалися Україною, а поширювалися на всю Російську імперію. Проте українські землі відзначалися деякими соціально-економічними особливостями. Загальнопоширена серед західних учених думка, що Україна була буцімто повнотою вплетена в господарську тканину імперії, «немов Пенсільванія у Сполучених Штатах», — неправильна. Українське селянство ніколи не знало системи земельно-передільної «общини», і воно, безперечно, було більш індивідуалістично настроєне, ніж російські «мужи-

⁷ Однак треба зазначити, що кожний великий міжнародний конфлікт, що в нього була втягнена Російська імперія, — війна 1812 року, кримська, балканська й японська війни, — мав виразний відгомін на Україні. Кожного разу виникали рухи, які прагнули до того, щоб використати труднощі Росії для поліпшення становища України.

ки».⁸ Через чорноморські порти українське хліборобство пов'язувалося з світовим ринком; російський аграрний експорт у більшості йшов з України. Україна завдячувала швидке розгортання свого гірництва та тяжкої промисловости масовому допливові чужоземних інвестицій. У багатьох відношеннях Україна перебувала в тісніших економічних зв'язках з закордоном, ніж з центральною Росією.⁹

Аграрне перенаселення та гірка доля індустриальних робітників доводили до загострення соціальних суперечностей на Україні. Характеристична для української дійсности (явище, що його знаходимо й в інших «неісторичних» країнах) часткова збіжність соціальних і національних конфліктів. Великі землевласники, капіталісти та промислові підприємці були переважно члени місцевої російської, польської, чи жидівської меншостей або чужинці. Таким чином майбутня революція мусіла бути рівночасно соціальною й на-

⁸ Д-р Роман Роздольський висловив авторові наступне зауваження до цього місця статті: «Це твердження [про неіснування земельної «общини» на Україні], щоправда, дуже старе, — його можна було зустріти вже в літературі народовецького табору 60-их років минулого століття, — але тим не менше воно фальшиве. Найкращим доказом цього є описана мною подільсько-покутська «община» 18—19 століття, а далі — українське «часткове володіння» землею в попередніх століттях». (Лист Р. Роздольського до І. Лисяка-Рудницького від 17 вересня 1966). Див Roman Rosdolsky, *Die ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Auflösung*, „Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte“, 41 Band, Heft 2 (Wiesbaden, 1954), 97—145.

⁹ Один з ранніх українських марксистів, Юліян Бачинський, в есеї «Україна irredenta» (1895) розвинув тезу, що промисловість Конгресової Польщі працює для російського ринку, від якої вона залежна, тоді як індустрія України й центральної Росії є радше природними суперниками. З цього він виводив прогноз, що відокремлення України від Росії правдоподібніше, ніж Польщі. Ця помилкова прогноза свідчить, яке хитке чисто економічне тлумачення історичних подій, і власне за це критикували Бачинського його визначні сучасники — М. Драгоманов та І. Франко. Проте факти, що на них вказував Бачинський, повчальні.

ціональна. Український національний рух не був обмежений якоюсь однією суспільною верствою. Він знаходив собі індивідуальних поплічників серед вищих клас і сягав до індустріального робітництва. Однак найприхильніше його прийняли середні шари: заможне селянство, сільська інтелігенція й півінтелігенція та міська дрібна буржуазія, що народжувалася. Тісні зв'язки існували між національно свідомим українством та кооперативним рухом, що швидко розростався в роки перед першою світовою війною. Більші міста зберігали переважно російський характер; ця обставина згодом надзвичайно утруднила становище України під час революції. Але якщо судити з прикладів інших країн з подібною соціальною структурою, могло здаватися, що «українізація» великоміських центрів — це тільки питання часу.¹⁰

Треба ще зупинитися на питанні, як на Україні відбувалася господарська політика російського уряду. Деякі історики-економісти, що працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблин, М. Волобуев), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали терміну «колоніалізм». Вибір цього поняття, позиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий.¹¹ Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зарахувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як належну до ядра корінних провінцій європейської Росії. Економічний прогрес України («Півдня Росії») у багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру. Проте господарська політика уряду була здебільша несприятлива для українських інтересів. Наприклад, Україна несла на со-

¹⁰ Треба пригадати, що Прага і Рига ще довго в 19 столітті зберігали переважно німецький характер.

¹¹ Професор Олександр Оглоблин, що читав статтю в манускрипті, висловив авторові наступні завваги до цього місця: «Кілька слів про істориків-економістів 1920-их років, отже і pro domo sua. М. Яворський не був істориком-економістом і не працював над цими проблемами. Він просто користувався вже готовими концепціями, нерідко навіть не посилаючися на їх авто-

бі надмірний податковий тягар, бо доходи, що їх держава збирала на Україні, у великій мірі не поверталися до неї, а витрачалися в інших частинах імперії. Будівництво залізничних ліній, що керувалося стратегічними міркуваннями, а також існуюча система транспортних і митних оплат не враховували українських потреб. Сучасники добре здавали собі справу з цієї проблеми. Гідне уваги, що індустріяльні кола «Півдня» (що були неукраїнського походження й не мали зв'язків з національним рухом) виявляли нахил до творення регіональних синдикатів та об'єднань для оборони господарських інтересів області, занедбуваних петербурзьким урядом.¹²

рів. Властиво самостійне наукове значення мають лише його праці з історії революційного руху другої половини 19 століття. (Маю на увазі II том його „Нарисів з історії революційної боротьби на Україні”). М. Волобуєв не був істориком-економістом і взагалі дослідником: це економіст-публіцист. До речі, його відома стаття — це продукт *колективного* авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським). Ви не зовсім точно характеризуєте мою концепцію. Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була „колонією Росії”. Я тільки доводив, (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну *політику* на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін „колоніалізм”, може, не цілком відповідний для Східньої Європи. Але це суті не змінює. Слабченко дивився на це трохи інакше: він вважав Україну „колонією *sui generis*” (його власні слова). По суті однак він не заперечував моєї концепції». (Лист О. Отглоблина від 13 січня 1963). Цінне тут визнання проф. Отглоблина в малій відповідності поняття «колоніалізм» для Східньої Європи. Ідеться не про слова, але про точне схоплення історичних явищ. З легкої руки марксистів завівся звичай кожному формі національного поневолення називати колоніалізмом. На мою думку, таке утотоження неправильне. Термін колоніалізм треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава-метрополія, експлуатуючи завойовану країну у своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої.

¹² Найбільшою кривдою, що її царська Росія заподіяла українському народові в царині соціально-економічної політики, було заведення кріпаччини в 1783 році. Як довго козацька стар-

Друга велика ділянка дореволюційної історії України — це суспільна думка. Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що, згідно з нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до «ідеологізації» політики і рівночасно до політизації культури й духового життя. Де громадські прямування не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання. Сказане стосується в рівній мірі російського та українського суспільства у 19 столітті; але між ними була одна важлива різниця. Росіяни, хоч підвладні деспотичному режимові, були членами самостійної й могутньої нації і не мали підстав скаржитися на якісь специфічно національні кривди. Тому духова енергія російських інтелектуалістів зосереджувалася головне на будівництві соціальних або теократичних утопій. Зате українські інтелектуалісти почували юбов'язок відстоювати права своєї країни на відрубне національне існування.

Ледве чи можна перецінити величину завдання, що віч-на-віч із ним стояли українські інтелектуалісти. Царський уряд послідовно дотримувався політики (що знаходила повну підтримку російської громадської думки, включно з її лівим крилом) заперечувати саме існування української національності. Ті первні української спадщини, що їх можна було привласнити, проголошено власністю «всеросійської» нації, що в ній «малороси» були тільки племінною віткою;

щина ще виявляла нахил до політичного сепаратизму, тактика царизму полягала в тому, щоб удавати з себе «захисника» простолюддя проти місцевої провідної верстви. Згодом, коли загроза сепаратизму зменшилася, пожертвувано інтересами селянства, щоб цією ціною примирити українське шляхетство з утратою політичної автономії країни. Кріпацьку неволю на російський кшталт заведено на Україні власне в той час, коли ця система вже починала відмирати в інших частинах Східної Європи й коли навіть у Галичині вона зазнавала обмежень через законодавство «просвічених монархів» — Марії Терезії і Йосифа II.

інші первні української спадщини, які не підпадали під таку експропріацію, систематично приглушено та винищено. Наприклад, російський уряд зважився звести українську мову до рівня селянської говірки і тому видав 1876 року загальну заборону всіх українських публікацій. Наперекір цьому жажливому натискові українські мовознавці й етнографи захищали ідею, що Україна — це окрема етнічна одиниця, на рівні з іншими національними групами слов'янської сім'ї; українські історики, від Костомарова до Грушевського, доводили тяглість минулого розвитку їхньої країни, від передісторичних до нових часів

Національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені. Це не випадок, що репрезентативним георем України у 19 столітті був не державний муж або воїн, а поет — Тарас Шевченко. Його історичного значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила і продовжує бачити в його особі пророка, який своїм надхненням словом торкає і перетворює серце свого народу.

Щодо української політичної програми, то її підвалини були покладені в 1846—47 роках гуртком молодих інтелектуалістів у Києві, що відомий під іменем Кирило-Методіївського Братства. Зазнаючи ступнево ревізії та розробки, вона залишилася плятформою українського руху аж до самої революції. Клясичний її виклад знайдемо в писаннях найвизначнішого українського мислителя другої половини 19 століття Михайла Драгоманова. Деякі індивідуальні та групові ідейні розходження були неминучі; проте назагал в українському русі панувала далекоюсяжна однозгідність щодо засадничих справ: наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокости та виключности, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західньому стилі; пропагування федералістичної перебудови імперії як засобу для задоволення українських національних прагнень, без конечности повного розриву з Росією.

Проте від 1890-их років існувала також альтернативна програма сепаратизму та державної самостійності України. Вона здобула визнання з боку галицько-української громадськості, але в підросійській Україні більшість речників національного руху залишилися вірні традиційній федералістичній програмі. Її заложенням була віра в те, що майбутня демократична Росія зуміє скинути з себе царистську спадщину імперіялізму, централізму та національного поневолення. Щойно в 1917 році, під впливом досвіду з російською «революційною демократією», український національний рух остаточно звернувся до самостійницької ідеї. Еволюція української політичної думки від федералізму до сепаратизму нагадує розвиток чеської національної програми — від Паляцького до Масарика.

Важливо зафіксувати ті ідейні формули, що в них українські мислителі окреслювали опозицію своєї нації до Російської імперії. Один з перших, хто скопив цю проблему, був колишній лідер Кирило-Методіївського Братства — М. Костомаров. Він протиставляв київську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективі. ¹³ Пізніші українські публіцисти та політичні мислителі не раз поверталися до цієї справи, хоч вони вже не користувалися костомаровською романтичною термінологією. Вони вбачали в Україні, через її глибоко закорінену любов до свободи, — органічну складову частину європейської спільноти народів, що до неї деспотична Московщина-Росія ніколи не належала як дійсний і законний член. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до 18 ст. [себто поки над нею не запанувала Росія] була більш зв'язана з Західньою Європою, і хоч з проволокою, завдяки татарам, та все ж ішла разом з Західньою Європою в суспільному і культурному процесі». ¹⁴ Ці слова Драгоманова, лівого ліберала і соція-

¹³ Див. есей Костомарова, «Две русские народности», вперше надрукований у журналі *Основа* (Петербург), 1861, ч. 3.

¹⁴ М. Драгоманов, *Вибрані твори*. I, (Прага, 1937), стор. 70. Цитата взята з «Автобіографії», написаної в 1883 році, вперше надрукованої 1896 року.

ліста, знаходять собі паралелю в міркуваннях консервативного мислителя В. Липинського: «Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства».¹⁵ Українські мислителі вірили в те, що визволення їхньої батьківщини, — шляхом федералізму чи сепаратизму — приспішило б лібералізацію цілої Східної Європи. Згідно з їхнім переконанням, централістична структура імперії служила фундаментом, на якому тримався царський деспотизм. Розбиття цієї монолітної єдності, що для її збереження була конечна система загального поневолення, визволило б творчі, свободолюбні сили всіх народів, не виключаючи самих росіян.

У дослідях над інтелектуальною історією дореволюційної України не сміємо оминати тих учених українського походження, що працювали по російських університетах, видавали свої твори по-російськи, яких через це звичайно вважають за росіян. Назв'їм бодай кількох з них: філософи Памфіл Юркевич і Володимир Лесевич; економісти Микола Зібер, Микола Яснопольський і Михайло Туган-Барановський; соціологи Максим Ковалевський і Богдан Кістяковський; лінгвіст Олександр Потебня; літературознавець Дмитро Овсяннико-Куликовський; військовий теоретик Михайло Драгомиров. Список можна б легко продовжити. Виринає питання, яким правом наважуємося причисляти ці «світила російської науки» до української інтелектуальної традиції. Вивчаючи життєписи цих людей, знаходимо, що хоч вони вистерігалися явної ідентифікації з українським рухом, — що могло б мати катастрофальні наслідки для їхнього професійного життя, — вони підтримували контакти з національним рухом як його «таємні прихильники». Коли б справа обмежувалася тільки цим, їхні зв'язки з українством могли б мати щонайбільше біографічний інтерес. Але важливіша тут обставина, що структура мислення цих учених зраджує їх український

¹⁵ Вячеслав Липинський, *Листи до братів-хліборобів* (Відень, 1926), стор. XXV.

ухил, хоч часто це проявлялося невловним способом, який на перший погляд малопомітний для стороннього спостерігача. На цьому місці мусить вистачити одного прикладу, що ілюструє нашу тезу. Це стосується Федора Мищенка (1848—1906), блискучого дослідника античної історії, що особливо цікавився питанням самоуправи автономної міської громади («поліс») та федералізму у старовинній Греції. Згідно з однією недавньою радянською розвідкою, «в цьому наполегливому підкреслюванні федерального принципу не можна не бачити впливу ідей українського буржуазного націоналізму».¹⁶

Виникнення модерної української нації можна розуміти як наслідок взаємодії соціальних сил та ідей. Суспільні перетворення, які відбувалися на українських землях упродовж 19 століття, підготували народ для сприйняття національної ідеології, розробленої працею кількох поколінь інтелектуалістів. Політика царської Росії полягала в тому, щоб придушити діяльність інтелектуальних кіл. Рівночасно уряд застосовував до мас систему патерналістичного нагляду, щоб таким чином охоронити їх від «зараження» та назавжди затримати в стані громадянської незрілості. Ця політика була відносно успішна, бо, дякуючи їй, формування модерної української нації відтягнулося на десятиліття. Проте вона не зуміла перешкодити цьому на довшу мету, як це довело постановня самостійної української республіки в 1917 році.

РЕГІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ

Дореволюційна Україна не посідала територіяльної єдності. У двох великих імперіях, Росії та Австро-Угорщині, можна відрізнити кілька українських земель, що кожна з них розвинула свої власні яскраві прикмети. Історичне дослідження генези модерної української нації мусить приймати до уваги ці обласні відмінності.

¹⁶ М. В. Нечкина, ред., *Очерки истории исторической науки в СССР*, II, (Москва, 1960), стор. 307.

Доводиться відрізнити основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишилися пасивні в націотворчому процесі. Землі, що належали до цієї другої категорії, назватимемо «побічними», або «маргінальними». Різниця між обома категоріями не залежала від величини поодиноких територій. Бо деякі «основні» землі (наприклад, Буковина) були менші, ніж інші, що належали до «маргінальних».

Обмеження місця не дозволяє на розгляд побічних земель, що до них належали Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина в Конгресовому Польському королівстві, та Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) в Угорщині. Щодо основних земель, то були вони наступні: в Росії — Лівобережжя, Слобожанщина, південна Україна та Правобережжя; в Австрії — Галичина й Буковина. Тому що українську історію звичайно розглядають з централістичної, московсько-петербурзької перспективи, спробуємо приділити особливу увагу тим українським територіям, які не вміщаються в рамки історії Росії, через що їх західні учені часто не помічають.

Лівобережна Україна (себто територія на схід від Дніпра) відповідала площі колишньої автономної Козацької держави, так званої Гетьманщини. Залишки старих інституцій дожили тут до царювання Миколи I: 1835 року відмінено традиційне українське право (т. зв. Литовський статут), а в 1831—35 роках скасовано міську самоуправу, побудовану на магдебурзькому праві. Лівобережне дворянство, що складалося з нащадків колишньої козацької старшини, декілька разів пробувало відновити автономний лад. Нагоди для цього з'являлись у зв'язку з наполеонівською інвазією 1812 року та з польським повстанням 1830—31 року. Ці автономістичні прагнення дожили до 1840-их років. Одначе, на відміну від Польщі й Угорщини, історичному легітимізму не судилося залишитися плятформою українського руху. Лівобережне дворянство не мало досить сили й солідарности, щоб визначити курс національного відродження. Ця верства, як корпоративна одиниця, втрачає значення в другій половині століття. Ідеологічне та організаційне оформлення українства від-

булося під знаком не історичного легітимізму, а народництва. Проте, лівобережні губернії, Полтавська й Чернігівська, продовжували відігравати ролю географічного ядра українського руху. Жодна інша частина України не дала стільки національних провідників; не було випадком, що саме тут національний рух зумів поширитися між масами вже перед вибухом першої світової війни.

Українське культурне відродження знайшло свій перший важливий центр далі на схід, на Слобожанщині. У 17 столітті ця територія належала до Московського царства, але була майже безлюдна. Її заселили втікачі з Подніпров'я, що принесли з собою козацький устрій. Слобідські козацькі полки перебували під прямим контролем центрального уряду, і вони не брали участі в бурхливій політичній історії Гетьманщини. Але столиці Слобожанщини, Харкову, судилося стати 1805 року місцем осідку першого модерного університету на українських землях. Це сталося завдяки грошовим жертвам місцевого дворянства й міщанства.¹⁷ У 1820-их і 30-их роках група письменників й учених, пов'язаних з Харківським університетом, поклали основи під українське письменство народною мовою та під наукове вивчення української етнографії та фолкльору. Їхні спонуки були аполітичні, але захоплення «народом», надхнене Харківською школою романтиків, стало тривалою складовою частиною новітньої української національної свідомости, і його важливість була не менша, ніж традиція політичного автономізму, яка виводилася з Лівобережжя.

Південна (Степова) Україна складалася з колишніх земель Запорізької Січі та володінь кримських татар і Туреччини. У 18 столітті це було ще переважно не заселене «Дике поле», і ця територія ще довго зберігала в 19 столітті свій окраїнний характер. Поруч з українцями, ця земля приваблювала ще чимало різних інших поселенців: росіян, німців, греків, болгарів. Жодна інша частина України не мала стіль-

¹⁷ Фундатори Харківського університету належали до кола, що перебувало під впливом ідей та особистого прикладу філософа й духовного реформатора Григорія Сковороди (1722—94).

ки етнічних меншостей, як Південь. Українці степу та чорноморського примор'я, що багато з них ніколи не зазнало кріпаччини, виявляли дух самовпевненості та підприємності. Це не випадок, що під час громадянської війни селянський анархізм, що його репрезентував Нестор Махно, знайшов багато прихильників саме на Півдні. Участь Півдня в національному русі була відносно незначна, а його вклад у формування новітньої України був передусім економічний.

За «старого режиму», — що на українських землях тривав до останньої чверті 18 століття, що, зрештою, відповідає загальноєвропейському розумінню цього терміну, — Правобережжя було політично й господарсько зв'язане з Польщею, тоді як Гетьманщина і Слобожанщина мали своє обличчя, звернене до Московщини. Границя на Дніпрі відділяла західну і східну половини українського етнічного простору. Це змінилося після того, коли відкрилися чорноморські пристані. Тепер торгівля як правого, так і лівого берега переорієнтовувалася в південному напрямі. Це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до створення географічно об'єднаного українського народного господарства. На Півдні дійшло теж, від 1880-их років, до могутнього розгортання гірництва й важкого промислу в Донецькому та Криворізькому басейнах, що спонукало деяких публіцистів називати цей обшир, — може, не без певного перебільшення, — «українською Америкою». Таким чином Південь став економічним центром тяжіння новітньої України.

Історичну індивідуальність Правобережжя (території на захід від Дніпра) визначала обставина, що навіть після анексії Росією 1793 року польська шляхта залишилася соціально панівним елементом у цьому краю і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року. Кляса землевласників на ділі економічно виграла на зміні режиму, бо її панування над селянством знаходило собі певнішу опору в поліції та військовій силі абсолютної монархії, ніж у недоладній адміністрації покійної Речі Посполитої. Магнати, власники велетенських лятифундій, прийняли наскрізь льояльну поставу супроти імперії. Зате середня і дрібна шляхта не зрікалася надій на відновлення польської державности, яка

повинна була простягатися аж до історичного дніпровського кордону. Обидва повстання, 1830 та 1863 років, що мали свій початок у Конгресовій Польщі, перекидалися й на Правобережну Україну. Місцеві польські змовники пробували здобути підтримку українського селянства; вони вживали української мови у своїх проклямаціях та обіцяли, що в майбутній відродженій Польщі Україна-Русь становитиме окреме автономне тіло. Однак ця агітація не натрапляла на прихильний відгомін. Спогади про стару Польщу були ненависні українським масам, які не забули козацьких війн, і для них саме слово «Польща» було символом поневолення. Також речники молодого українського національного руху послідовно відкидали польські претенсії на Правобережжя, бо це означало б поділ України між Росією й Польщею. Цей конфлікт може служити як яскравий приклад несумісності «історичної» та «етнічної» національної ідеї. Неспроможність поляків та українців поладнати їхні розходження та виробити спільну політичну поставу супроти Росії фатально заважила на дальшій долі обох народів.¹⁸ Однак, без огляду на цю невдачу, існування польсько-українського вузла на Правобережжі мало деякі позитивні наслідки для українського національного розвитку. Польські впливи, що обіймали майже половину української етнічної території, служили як противага до російського панування. Упродовж 19 століття західня частина України продовжувала бути зоною напруги, де російські й польські сили змагалися за перевагу. Це скріпляло українську самосвідомість, як нації, відмінної й від Польщі й від Росії. А втім правобережна польська шляхта у значній мірі складалася з спольщених нащадків давньої

¹⁸ Як повчальний контраст, можна тут згадати історію Фінляндії. Вищі класи в Фінляндії були шведські. Але вони не пробували повернути країну, в ім'я «історичних прав», назад під владу Швеції. Вони радше об'єднали свої сили з тубільною фінською більшістю, для спільної оборони вольностей рідного краю. Ця співпраця виявилася надзвичайно добродійною як для Фінляндії, так для Швеції, а також для самої шведської меншости в Фінляндії.

української аристократії; а навіть первісно польські роди встигли протягом поколінь акліматизуватися до українського оточення, і вони посідали сильне почуття «територіального патріотизму». Наприклад, польські письменники цього краю використовували льокальні мотиви та створили «українську школу» в польській літературі. Польсько-українські вчені зробили цінний вклад у вивчення крайової історії та етнографії. Українська громадськість рішуче відкидала програму «Ягайлснської федерації», що була дорога серцям польської меншости на Україні. Але деякі концепції, що їх розробили польські правобережні публіцисти, вплинули на зростання української політичної ідеології.¹⁹ Деякі члени польської меншини на Україні, «не бажаючи бути чужими колоністами на рідній землі», — згідно із словами В. Липинського, — переступили межу, що відділяла дві національності та приєдналися до української справи. Їх було небагато, але з-поміж них вийшло кілька визначних провідників новітнього українського національного руху. Бувши людьми наскрізь західньої культури, вони відтягали українство від зв'язку з Росією.²⁰

Переходячи до українських земель в імперії Габсбургів, згадаємо насамперед про Буковину. Той малий край, що його Австрія в 1774 році придбала від Молдавії, мав строка-

¹⁹ Як приклад можна згадати тезу польсько-українського політичного письменника Ф. Духінського, що згідно з ним росіян не можна вважати за справді слов'янський народ; вони за своїм походженням угро-фіни, що зазнали мовної славізації. Висновок з того: етнічні різниці між росіянами й українцями глибші, ніж на це вказувала б близька спорідненість цих двох східнослов'янських мов. Це вчення, — без уваги на те, як оцінювати його наукову стійкість, — користувалося помітною популярністю в українських колах.

²⁰ Трое людей заслуговують на згадку в цьому контексті: Володимир Антонович (1834—1908), історик та археолог, основоположник «київської історичної школи», провідник таємної організації «Громада» та цілого українського руху в Росії під час найтяжчого періоду реакції 1880—90-их років, Вячеслав Липинський (1882—1931), заслужений історик, політичний мислитель та

те населення. Українці переважали на півночі, а румуни на півдні; крім цього, багато німців і жидів, а розкидані між рештою — жили вірмени й цигани. Німецька мова служила як *lingua franca* серед строкатої буковинської людности. Чернівці, столиця Буковини, мали найдалі на схід висунений університет з німецькою мовою навчання, а саме місто подобало на культурний аванпост Відня. Деякі місцеві українські письменники починали свою літературну кар'єру німецькою мовою. Напередодні першої світової війни буковинські українці користувалися кращими умовами національного розвитку, ніж їхні земляки на будь-якій іншій території: вони досягли співучасті в провінційному управлінні, що була пропорційна до їхньої чисельности.

Мабуть, найбільш разючою рисою в національному відродженні Галицької України була унікальна роля, що її відіграла Греко-Католицька (уніятська) церква. «Це єдина національна церква, що не є рівночасно „схизматично”, державною церквою; єдина, що, творячи частину Вселенської Церкви, все таки залишається наскрізь національна... Навіть невіруючі люблять національну церкву, як свою рідну, бо розглядають її особливості, як надзвичайно ефективну пружину у політичній боротьбі».²¹ Східній обряд проводив чітку демаркаційну лінію, що відділяла його вірних від поляків, які належали до латинського обряду; а підлеглість Римові творила заборолу проти російського впливу.²² У початках національного руху духовенство постачало українській спільноті готову провідну верству. Це ясно виявлялося

консервативний політик; митрополит Андрей Шептицький (1865—44), голова Греко-Католицької церкви в Галичині протягом сорок чотирьох років та найвидатніший український церковний діяч цього століття.

²¹ Stanislas Smolka, *Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe* (Bern, 1917), стор. 225 і 228.

²² На Правобережній Україні російський уряд ліквідував уніятську церкву в 1839 році. Царська Росія повсякчасно складала докази непримиренної ворожості супроти українського католицизму східного обряду, і цю настанову перебрала від неї у спадщину також Росія радянська.

під час революції 1848 року, коли галицькі українці («руси-ни», за термінологією того часу), очолені своїми єпископами та священниками, вчинили дебют на політичній сцені. Фактом велетенського соціологічного значення було те, що греко-католицьке духовенство творило сімейну та квазідідичну верству, яка своїм стилем побуту нагадувала дрібну шляхту.²³ У пізніші часи, під кінець століття, цю церковну гегемонію почали відчувати як незадовільну з погляду потреб модерного суспільства; на цьому ґрунті зростало незадоволення, що вилилося в сильну антиклерикальну, секуляристичну течію. Але світська інтелігенція, що ступнево перейняла провід національної справи, складалася у великій мірі з синів священничих родин. Великим обтяженням для українського руху в Галичині була убогість та економічна відсталість краю. Ще більше утруднення творила обставина, що політична влада спочивала від 1860-их років у польських руках. На підставі угоди, що була подібна до австро-угорського порозуміння (*Ausgleich*), віденський уряд передав управління Галичиною польській панівній класі, пожертвувавши при цьому інтересами української національності.²⁴ Поляки використовували свою владну позицію для того, щоб усіма можливими способами гальмувати прогрес української спіль-

²³ У белетристичних творах з життя англіканського духовного середовища, наприклад, у «Вейкфільдському парохіві» Олівера Гольдсмита, зустрічаємо атмосферу, що разюче схожа на ту, яка панувала колись у патріархальних домах галицького попівства. Проте існувала й одна важлива різниця: духовники Англіканської церкви були соціальними союзниками англійської аристократії, тоді як духовники Греко-Католицької церкви перебували в гострій опозиції до польської аристократії в Галичині.

²⁴ Коронний край, «Королівство Галичини й Льодомерії», включав, поруч з територією староруського Галицького князівства (що від нього взята була його назва), також етнічно польські обшири на захід від ріки Сяну. В українській, східній частині Галичини існувала, як на Правобережжі, соціально упривілейована польська меншість, складена з земельних власників та міського населення. В цілій провінції чисельна сила польсько-го й українського елементу була приблизно рівна, але аристокра-

ноти. Наприклад, польський опір перешкодив створенню окремого українського університету, хоч у Львівському університеті існувало кілька українських кафедр. Однак Австрія була конституційною державою, і це давало галицьким українцям змогу застосовувати громадянську самопомогу. В цьому вони досягли помітних успіхів. Країна покрилася густою та постійно зростаючою сіткою господарських, освітніх і гімнастичних товариств, що своїми розгалуженнями сягали до кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшення своїх життєвих умов, але також нове почуття людської гідності та громадської гордості, глибоко перейнялися духом національної свідомості. В упертій, затяжній політичній боротьбі проти панівної польської адміністрації загартувалася дисципліна та войовничість українського руху. Поступово похитнулася рівновага сил між обома національностями. Австрійська виборча реформа 1907 року, що вводила загальне голосування, становила тут зворотний пункт. У віденському парламенті вперше появилось значне українське представництво, і центральний уряд був примушений взяти нову лінію щодо польсько-українського спору. Польський контроль над українською більшістю у східній Галичині можна було надалі утримати хіба лише засобами фізичного насильства, і здавалося, що реформа провінційного статуту — це тільки питання часу.²⁵ На відміну від підросійської України, де, щоправда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг

тичний характер австрійської конституції та політика Відня сприяли полякам. Від 1848 року до останніх днів монархії українці змагалися за поділ провінції на етнічних основах, але їх зусилля залишилися безуспішні.

²⁵ Новий виборчий закон до галицького сойму ухвалено на початку 1914 року, але вибух війни перешкодив тому, щоб він набрав чинності. Українці дістали близько 30 відсотків місць у соймі та мали бути допущені до співучасті в автономній крайовій адміністрації. Це ще не досягало того, чого українці домагалися як належного їм, згідно з їхньою чисельністю. Проте польська монополія на владу, нарешті, була проломана.

охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту.

Факт, що Україні бракувало в 19 столітті внутрішньої територіальної інтеграції, являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час. Але багато симптомів вказувало на те, що тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле.

Всі області України (за винятком «маргінальних» земель) пройшли через ті самі стадії зростання, що їх можна назвати «шляхетською», «народницькою» та «модерністичною» добами. На цьому місці не пробуватимемо дати розгорнену характеристику цієї періодизаційної схеми.²⁶ Але можна підкреслити один чи два пункти.

За першої епохи, що тривала приблизно до половини 19 століття, суспільний провід належав дворянству козацького походження на Лівобережжі та Слобожанщині, польсько-українському шляхетству на Правобережжі та греко-католицькому духовенству (що теж являло собою своєрідну дідичну аристократичну верству) — в Галичині. Народництво найсильніше проявлялося на українських землях, що на схід від Дніпра, де воно почасти перепліталось з російським народництвом. Але аналогічні течії існували також серед правобережного польсько-українського суспільства, у вияві т. зв. руху «хлопоманів». Знову ж у Галичині носіями першої хвилі народницьких прямувань були «народовці» 1860-их і 1870-их, а другої хвилі — «радикали» 1880-их і 1890-их років.

З бігом часу постійно зростала співпраця між поодинокими українськими землями. Вже заснування в 1846 році першої новітньої національної організації — Кирило-Методіївського Братства, було наслідком взаємопроникання автономістичної традиції Лівобережжя та культурного відродження Слобожанщини. Ми згадали попередньо про інтегруючу

²⁶ Автор намагався зробити це у своїй статті „The Intellectual Origins of Modern Ukraine”, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, Vol. VI (1958), No. 3—4. Див. український переклад цієї статті далі.

економічну функцію Півдня. На переломі століття давні регіональні різниці між українськими землями в Російській імперії вже встигли зникнути або втратили більшу частину свого колишнього значення.

Далі продовжували існувати різниці між Наддніпрянською (підросійською) Україною, як цілістю, та Галичиною, і вони були настільки глибокі, що спричинили згодом серйозні політичні тертя під час революції. Проте саме взаємовідносини між Наддніпрянською Україною і Галичиною давали багато яскравих прикладів міжобласної співпраці. Галицький ґрунт був духово радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку походили з Наддніпрянщини. З Галичиною була тісно пов'язана праця деяких чільних східньоукраїнських діячів, як М. Драгоманов та М. Грушевський, і вони залишили там глибокі, тривалі сліди. З другого боку, після того, як указ 1876 року заборонив усяку легальну українську діяльність у Росії, Галичина стала притулком для всього українського національного руху. У Галичині друкувалися твори наддніпрянських письменників, які відтак контрабандою перепроводжувано до підросійської України. Намацальні національні досягнення Галичини служили підбадьоренням і зразком для наслідування українським патріотам під російським пануванням. Галицькі українці, що боролися за рівноправність з поляками, турбувалися при цьому не тільки про себе самих: вони вірили, що їхній вужчий вітчизні судилося стати «П'ємонтою» майбутньої самостійної України.

Ще одне кінцеве зауваження. Між проблемами, що вічна-віч з ними стояв український народ у 19 столітті, не було важливішої, ніж дилема щодо вибору між асиміляцією з всеросійською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальності. Далекосяжна русифікація України була очевидним фактом, що його не можна повністю пояснити самими репресивними заходами царського уряду. Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сайвом, бажали й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти

осмілювалися протиставлятися цій розкішній всерозтращуючій колісниці! Яка сміховинна диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра! Годі дивуватися, що речники українського руху інстинктивно одягалися в захисні кольори та намагалися подавати найбільш нешкідливий вигляд. Вони часто представляли свою справу, як аполітичне, культурне обласництво, подібне до провансальського «фелібріжу». Формуючи політичну програму, вони не виходили поза вимоги федералістичної реорганізації Російської імперії, що чейже, кінець-кінцем, могло бути сприйнятне й для деяких росіян. Але царистська адміністрація бачила ситуацію в іншому світлі: переконана в тому, що відродження України являло собою смертельну загрозу для майбутності Росії, як європейської великої потуги, вона провадила війну на знищення всіх, навіть найбільш невинних, виявів української національної самосвідомості, рівночасно пропонуючи «вірним малоросам» нагоди для кар'єри, визнання та матеріальних користей. Чар Росії діяв навіть на тих українців, що жили поза кордонами імперії. У другій половині 19 століття існувала в Галичині проросійська течія. Галицькі русофіли (чи пак, як їх називали сучасники, «москвофіли») обстоювали прийняття російської мови як літературної.²⁷

Був такий час, коли могло здаватися, що більшість інтелігенції краю схилилася в бік русофільства. Змагання між русофілами та національним табором точилися за такі позірно тривіальні питання, як мова, граматика й правопис, але в дійсності від висліду залежало й майбутнє української справи. Галичина була пробним полем, де мірялися сили

²⁷ Русофільський напрям виник у 1860-их роках як реакція проти гегемонії, що її поляки в той час здобули у провінції. Він ґрунтувався консервативними настроями деяких галицьких кіл, які добачали особливу цінність у тих рисах культурної традиції, що спільні для всіх східних слов'ян: церковнослов'янська літургійна мова та церковний обряд, кирилиця, юліянський календар, врешті, старовинне ім'я «Русь», що його легко можна було утожквити з новітньою Росією.

прихильників національного самозречення й національного самоутвердження. Питання, очевидно, стояло перед усім українським народом, але тільки поза межами Росії змагання обох течій відбувалося відкрито, засобами переконування та без того, щоб на сцені з'являвся царський поліціант. Обидві галицькі течії діставали допомогу з-поза кордону: русофіли отримували субсидії з Петербургу, а національні кола користувалися моральною і матеріальною підтримкою Наддніпрянської України. Повільним, упертим зусиллям вдалося зіштовхнути москвофільську групу з захоплених нею позицій та повслі звести її до ролі безсилої кліки. Накінець, національний рух, що розгортався успішно, цілком поглинув русофільську течію. Це була переломова точка в історії російсько-українських відносин і наслідки дали себе швидко відчутти й на Наддніпрянській Україні. Замість тенденції до русифікації, тепер почався зворотний хід: 1917 року по всій Україні покотилася могутня прибийна хвиля національної революції.

ВІДПОВІДЬ

Я вдячний коментаторам за їхню увагу і вдумливі зауваження. Професор Адамс хвалить мене за «відважне ствердження політичної незначущости України, як політичної одиниці, перед 1917 роком». Я вдячний за похвалу, але мушу з прикрістю сказати, що полягає вона на нерозумінні моєї точки погляду. Тому що питання має велику історичну вагу, спробую ще раз сформулювати мої аргументи.

Силу якогось політичного руху треба оцінювати згідно з релятивними критеріями, беручи до уваги специфічні умови. Якщо застосовувати тут західні мірила, то всі неурядові, громадські політичні сили в Російській імперії 19 століття можуть легко викликати враження «незначущости». Це стосується не тільки українського національного руху, але також і чисто російських революційних і опозиційних течій, що чейже теж спиралися на тонкий шар активних одностайців. Це був природний наслідок системи, що в ній деспотич-

на, гіпертрофована держава стояла віч-на-віч з атрофованим, політично нечленоподільним і заляканим суспільством. Назверхні вияви українського національного руху могли бути перед 1917 роком скромні, а кількість людей активно заангажованих у ньому — обмежена. Проте історик не повинен недоцінювати його сили. Його життєздатність доводить факт, що він перетривав систематичні переслідування з боку могутньої держави. І він завжди носив у собі потенційну можливість докорінного перетворення політичної структури Східньої Європи в цілому.

Допитливі спостерігачі того часу вмiли правильно оцінити політичне значення української проблеми. Ось зауваги німецького мандрівника Йоганна Георга Коля, що відвідав Україну в 1830-их роках:

«Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати, як національну ненависть. Від 17 століття, коли країну вперше приєднано до Московського царства, ці почування не зменшилися, але радше скріпилися... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво було між ними невідоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів. Упродовж першого століття після об'єднання Малоросія мала своїх гетьманів та зберігала у великій частині свою старовинну конституцію та привілеї; але все це було зметене назадницькими реформами останнього та поточного століття... Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою горою згадують у Чехії... Якщо колись настане день, коли колосальна імперія-Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні сподади, вони рідко змішуються з своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ».²⁸

²⁸ J. G. Kohl, *Russia: St. Petersburg, Moscow, Kharkoff, Riga, Odessa, the German Provinces of the Baltic, the Steppes, the Crimea, and the Interior of the Empire.* (London, 1844), стор. 527—29.

Гідне уваги, що ці разючі спостереження та передбачення були зроблені, ще заки новітнє українство виринуло як організований рух. Наступні уривки взяті з звіту австрійського консула в Києві Едварда Седлячека, що його він 1893 року подав міністерству закордонних справ у Відні:

«Малоруський національний рух розвивається, як і раніше, однаке додержується при цьому якнайбільшої обережності... Я знаю особисто багатьох урядовців і вчителів, поведінку яких на службі можна назвати гідною усякої похвали, проте в інтимному гуртку вони виявляють настрої, які найменше можна назвати прихильними до уряду... Характеристичним для сучасного моменту є те, що в російській мові часто появляються історичні та етнографічні студії про Малорусь. Це є природним наслідком того, що цензура дуже суворо поводить ся з малоруськими публікаціями... Ці [організаційно не оформлені] гуртки, поширені по всьому краю, мають чисто літературний або науковий характер і є невлонні для поліції. В дійсності вони скріпляють малоруський патріотичний настрій у краю».²⁹

Цей звіт показує стан українського руху в добу реакції. Щоб дістати уявлення про подивугідний поступ, що його він зумів досягнути протягом наступних двадцяти років, нема кращого свідка за російського чорносотенця, С. Н. Щеголева. Він написав товсту книгу про українську справу, видану 1912 року, що її називали «довідником для поліції».³⁰ Але незалежно від авторової тенденції та намірів, його праця багата на фактичні інформації, зачерпнені з тогочасної преси. У читача створюється виразне враження, що напередодні першої світової війни весь «Південь Росії» був переритий і підмінований легальними та підпільними діями українського національного руху. Вивчення книги Щеголева розкриває коріння, з якого розцвіло українське «чудо» 1917 року;

²⁹ Дмитро Дорошенко, *Український рух 1890-их рр. в освітленні австрійського консула в Києві*. Праці Українського Наукового Інституту, т. 48 (Варшава, 1938), стор. 63—65.

³⁰ С. Н. Щеголев, *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма* (Київ, 1912).

воно ж стверджує помилковість погляду професора Адамса, що згідно з ним український революційний парламент, Центральна Рада, був «дрібною та ізольованою групою націоналістичних інтелектуалістів». Насправді Рада була гребенем хвилі могутнього руху мас.³¹ Головна проблема та трудність Центральної Ради зовсім не полягала в тому, як на це натякає професор Адамс, що їй бракувало народної підтримки, але, якраз навпаки, в певних слабостях керівництва: національна провідна верства не була ані достатньо чисельна, ані відповідно політично досвідчена, щоб оволодіти спонтанним повстанням мас та міцно взяти в руки владу в обширній країні та в складних і тяжких внутрішніх і міжнародних обставинах.

Пишучи свою статтю, я свідомо обмежився передреволюційною добою. Зате коментар професора Адамса головне присвячений революції 1917—20 років. Це ставить мене у незручне становище. Для просторого обговорення історії української революції мені бракує місця, але разом з цим я не можу залишити деяких тверджень професора Адамса без відповіді.

Основна Адамсова концепція української революції — дикий і хаотичний селянський бунт, «жакерія». Ця картина, яка, мабуть, виникла під впливом наукових інтересів авто-

³¹ Пробою сили українського руху були вибори до Російських Установчих зборів пізньої осені 1917 року. «П'ять мільйонів голосів, що їх начисто одержали різні українські списки, являють собою досягнення, помітне з кожного погляду; до цього треба додати щонайменше ще півмільйона голосів, що становлять українську частку у спільних списках, домовлених з іншими партіями... Перед лицем такої виразної демонстрації сили просто не годиться говорити, що український рух був слабою та штучною справою, вигаданою групою гіпернаціоналістичних інтелектуалістів». Oliver Henry Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950), стор. 18 і 30. Правильність цього іспиту виразно визнав сам Ленін. Роза Люксембург вірила (як сьогодні професор Адамс), що Центральній Раді бракувало масової бази, і вона докоряла Ленінові за те, що він буцімто «розбещує» український націоналізм. Виправдуючи свою

ра до історії махновського руху у Степовій Україні, до тієї міри одностороння, що майже подобає на карикатуру. Я не думаю заперечувати існування тих «анархістських» рис, але не вони були визначальні в українській революції.

Згадаймо, наприклад, про консервативний режим 1918 року, очолений гетьманом Павлом Скоропадським. Згідно з професором Адамсом, Скоропадський був просто «німецькою маріонеткою». Я тверджу, що такий погляд є грубим спрощенням. Генерал Скоропадський, нащадок роду, що почесно записав себе на сторінках українських літописів, повернувся під час революції на службу своїй вітчизні зовсім подібним способом, як його колишній товариш зброї генерал Маннергайм повернувся на службу Фінляндії. Скоропадський відіграв важливу роль в подіях на Україні в 1917 році, ще довго до приходу німців. Відповідає правді, що гетьманщина 1918 року потребувала, щоб устоятися, німецької протекції; але вона знаходила підтримку й серед українців консервативних і поміркованих переконань.³² За час свого недовгого існування гетьманат міг похвалитися цілим рядом досягнень, що заслуговують на пошану, включно з заснуванням двох університетів з українською мовою навчання, в Києві та в Кам'янці Подільському, та академії наук, що її прямим продовженням є сучасна Академія наук УРСР. Політичне життя Скоропадського не скінчилося з падінням гетьманщини. Його моральна постать справді виросла за ро-

політику, Ленін посилався на висліди виборів до Установчих зборів, як на доказ того, що український рух являє собою силу, з якою треба рахуватися. Тут можна ще зауважити, що в вісьмох губерніях України більшовики дістали тільки десять відсотків голосів. Див. Jurij Borys, *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine* (Stockholm, 1960), стор. 159—60.

³² Підложжя державного перевороту, що його вчинив Скоропадський, недавно тому дослідив Олег Федішин на основі німецьких архівних джерел. Виявляється, що Скоропадський не був висунений німцями. Він з власної ініціативи започаткував змову правих кіл проти соціалістичного уряду Центральної Ради. Незалежно від цього, німецька військова влада прийшла до рішення, що треба позбутися Ради, яка виявила себе «неподатливою

ки вигнання, а значний відлам української промадськості за кордонами Радянського Союзу продовжував за міжвоєнної доби бачити в ньому законного претендента на трон України. Все, що ми сказали, подумане не як апологія Скоропадського або режиму, що він очолював 1918 року, але як пересторога проти спрощених кліше у трактуванні історії української революції.

Невдача української революції наявна: вона не зуміла закріпити самостійної, демократичної національної держави. Але проникливий дослідник, що його зір не обмежений альтернативою успіху й неспіху, може почувати, що він зобов'язаний зважити причини невдачі та повинен з'ясувати, чи й які тривалі здобутки залишила за собою, без огляду на поразку, українська революція.

Між молодими національними державами, які виринули в Східній Європі під кінець першої світової війни, жодна не була обтяжена такими труднощами, як Україна. Вбивча рука російського царизму викривила і припізнила нормальний розвиток країни. Українство вгиналося в 1917 році під тягарем велетенських історичних занедбань, і весь цей тягар треба було підняти нараз, тоді як інші бездержавні нації мали змогу розв'язувати ці вступні проблеми ступнево, впродовж кількох десятиліть. Наприклад, у старій Росії не існувало ані однієї школи з українською мовою навчання. Україна стала рівночасно перед такими неспівмірними завданнями, як, з одного боку, створення сітки народних шкіл, а з другого — формування самостійного державного апарату, армії, дипломатичної служби. Можна додати, що імперська Росія, що в її тіні так довго довелося жити більшості українського народу, була надзвичайно поганою виховною установою щодо підготовки населення до самоуправління та політичної зрілості. В українських колах часто говорили жартом: «Чому Британія не хоче анектувати нас, як колонію?

у співпраці». Обидві сторони домовилися тільки за кілька днів перед переворотом, що відбувся 29 квітня 1918 Див. Oleh S. Fedyschyn, *German Plans and Policies in the Ukraine, 1917—1918* (unpubl. doctoral dissertation, Columbia University, 1962).

Тоді ми були б готові до самостійности за десять років». У країні існували гострі соціальні напруження. На відміну від Московщини, на Україні цей рух соціального протесту не виливався у правовірні більшовицькі канали; все ж він створював сприятливий ґрунт для підривної пропаганди, що виходила з Москви, та перешкоджав консолідації демократичної Української Народної Республіки.

З міжнародної точки погляду Україна мусіла, поперше, в 1917 році нести небажану спадщину війни проти Центральних держав; подруге, на неї упав у 1918 році тягар німецької окупації; потрете, вона зустрілася в 1919 році з невизнанням і політичною ворожістю з боку переможної Антанти. Ізольована і позбавлена всякої зовнішньої допомоги, Україна мусіла провадити війну рівночасно на трьох фронтах: проти Радянської Росії, проти Добровольчої армії генерала Денікіна і проти Польщі. На особливу згадку заслуговує польсько-українська боротьба, бо її звичайно не добачають західні історики, які підходять до української революції як частини російської громадянської війни. Польсько-український конфлікт ні в якому випадкові не був тільки справою льокального значення, що стосувалося тільки однієї Галичини; його глибокий вплив заважив на всьому розвитку української проблеми. Галичина була тією частиною України, що посідала найвищий ступінь національної свідомости. Своєю громадянською дисципліною та публічним порядком ця земля корисно вирізнялася серед усіх східноєвропейських країн того часу, а її населення не було податливе на комуністичну пропаганду. Українські провідники мали намір використати Галичину як твердиню й базу для боротьби проти Радянської Росії. Але цьому перешкодив польський наїзд, що у критичні місяці зими й весни 1919 року відтягнув найкращі українські сили з протибільшовицького фронту. З другого боку, політична тупоумість та штивний централізм білогвардійщини унеможливили коаліцію всіх протикомуністичних сил. Не зважаючи на ці трагічні обставини, Україна дала впертий, наполегливий оборонний бій і не переставала боротися. Якщо глянути на речі в цьому світлі, то навіть «селянський анархізм», що справив таке велике враження на

професора Адамса, можна зрозуміти як стихійне шукання українських мас свободи, самостійности та справедливого суспільного ладу.

Професор Адамс має рацію, коли він стверджує, що українські патріоти були чинні й у радянському таборі. Проте радянський режим посідає зовсім інше місце в російській та українській історії. У Росії перемога більшовиків сталася над їхніми внутрішніми противниками. Чи це комусь подобається, чи ні, але Радянська Росія є законним спадкоємцем традиційної російської державности. З цього погляду становище України скорше нагадує «народні демократії», створені після другої світової війни. Радянський режим накинено країні ззовні; слабкі місцеві комуністичні сили, — що між ними етнічні українці становили тільки меншість, — ніколи не були б спроможні здобути владу на Україні без зовнішньої інтервенції. «Українська Радянська Соціалістична Республіка» являє собою компроміс між фактом відновленого російського панування та тими здобутками української революції, що їх уже не можна було викреслити. Політична далекозорість і гнучкість Леніна засвідчена тим, що він, частинно зревізувавши свою первісну централістичну програму, збачнув konieczність неутралізувати українські національні сили відповідними поступками.

Тривалими досягненнями української революції була, поперше, глибока «мутація» збірної духовости українського народу й його кристалізація в модерну націю та, подруге, пересунення у міжнародній структурі сил східньої половини континенту. «Перевороты у Східній Європі 1917—20 років довели до трьох великих результатів: до перемоги більшовізму, що вступив у історичне наслідство Московії-Росії, до відновлення Польщі та до відродження України, як третьої великої національної й політичної потенції східноєвропейського простору, поруч з Великоросією й Польщею».³³ Гідне, наприклад, уваги, що зміни, які наступали у Східній Європі після другої світової війни, являють собою не тільки по-

³³ W. Kutschabsky, *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923*, (Berlin, 1934), стор. 1:

ширення імперіяльної сфери Москви, але також здійснення територіяльної програми, що її український рух відстоював від покоління: консолідація всіх земель з українськомовним населенням в одному українському політичному тілі. Це своєю чергою спричинило пересунення в рівновазі сил між Україною й Росією, що його наслідки повністю покаже щойно майбутнє.

Професор Адамс доводить нам до відома, що він «часто зударявся з українськими націоналістичними ученими», і він нарікає, що «націоналістичний жужель довго заважав успішним досліддам у цій області», себто в області новітньої української історії. Професор Адамс люб'язно звільняє мене від цього закиду, але мені здається, що його скарги безпідставні. Українських учених у західніх країнах небагато, і нема великої небезпеки, що вони зможуть комунебудь «переполоскати мозок». Якщо йдеться про новітню українську історію, то трудно збагнути, яким способом «націоналістичний жужель» міг перешкодити її дослідженню. Чи не відповідає радше правді, що західні вчені ще досі не встигли відкрити історію України, старої чи новітньої, як окремого поля наукових дослідів, і якщо взагалі цікавляться нею, то хіба тільки принагідно, на маргінесі російської історії? Вираз «націоналістичні вчені», що його вживає Адамс, містить у собі оцінку вартости (judgment of value, Werturteil). Я ніколи не чув, щоб якомуєь історикові російського походження, що працює у Сполучених Штатах, чіпляти етикетку «націоналістичности», навіть коли він показує явні симптоми російського патріотичного запалу. Чому ця різниця у трактуванні? Відповідь, на мою думку, в тому, що погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їхніх засновків. Концепцій, що відбігають від цієї ортодоксії, не вважать що-до їхньої наукової обґрунтованости, але автоматично виключають з-під розгляду, як буцімто тенденційні й «націоналістичні». Я, очевидно, не чекаю, щоб хтось безкритично приймав думки, що їх відстоює українська історіографія; але вони заслуговують на те, щоб їх бодай уважно вистухати.

Великий російський державний муж, Сергій Вітте, колись казав:

«Ми досі ще не усвідомили, що від часу Петра Великого та Катерини Великої нема Росії, а є Російська імперія. Коли яких 35% населення — іногородці, а руські розділяються на великоросів, малоросів і білоросів, то неможливо в 19 і 20 століттях вести політику, ігноруючи цей історичний факт капітальної ваги, ігноруючи національні прикмети інших національностей, що ввійшли в Російську імперію, — їх релігію, їх мову й інше».³⁴

Багато американських учених на полі східноєвропейських і слов'янських студій ще досі не встигли повністю перетравити цього «історичного факту капітальної ваги», що його Вітте наголошував уже півстоліття тому. Історію «Росії» звичайно розглядають як історію національно однорідного обширу, а не як багатонаціональної імперії, що її, з тієї точки погляду, треба порівняти до колишніх Османської та Австрійської імперій. Вважаю, що наслідком цього є одностороннє та недостатнє розуміння східноєвропейського історичного процесу. виправлення цього вимагало б глибокої ревізії традиційних історичних перспектив, а цьому заважає велика сила інтелектуальної інертності. «Націоналістичним історикам», що на них нарікає професор Адамс, робить честь те, що вони виконують корисну службу гедзів, які пробуджують ліниву думку з догматичної дрімоти.

Коментар професорів Прицака й Решетаря порушує багато питань, між іншим щодо класифікації України, як «східньої» або «західньої», та щодо її «історичності» та «неісторичності». Стосовно першого я схильний згодитися з Оскаром Галецьким, що Україна є рівночасно і східною й європейською; до другого питання я висловився в статті. Ці, як й інші проблеми, підняті професорами Прицаком та Решетарем, варті того, щоб колись ґрунтовно їх обговорити; але це виходить поза межі статті, присвяченої новітній Україні.

³⁴ С. Ю. Вітте, *Воспоминания*, III (Москва, 1960), стор. 274.

Читач коментаря сам бачитиме, що в царині української історії є багато цікавих тем для наукової дискусії. Я вдячний професорам Прицакові та Решетареві за їхнє інтенсивне дослідження.

Стаття була написана для дискусійного відділу американського журналу *Slavic Review*, де вона появилася з двома коментарями: Артура Адамса і (спільним) Джона Решетаря та Омеляна Прицака: Ivan L. Rudnytsky, „The Role of the Ukraine in Modern History”, *Slavic Review*, vol. XXII, No. 2, June 1963.

Згодом дискусія була передрукована у книзі *The Development of the USSR: An Exchange of Views*, edited by Donald W. Treadgold (Seattle: University of Washington Press, 1964).

Український переклад, що обіймає основну статтю та авторську відповідь опонентам, але не включає коментарів, появилася в журналі *Сучасність*, 1966, чч. 1, 2.

Розмова про барокко

А: Що більше думаю про те, то частіше прокидається в мені сумнів, чи небіжчик Іван Котляревський зробив таку велику послугу українській культурі. Була в нас до другої половини 18 століття вироблена літературна мова з устійненими традиціями. Ця мова спиралася на церковно-слов'янщину та відбігала досить далеко, це правда, він поточної мови. Але біди тут не було ніякої. Чи не краще було відсвіжити книжну мову, впровадивши до неї поступово живі розмовні елементи, як це в себе зробили москалі? Раптовий перехід до народної мови означав розрив з великою культурною традицією, добровільне зречення багатой спадщини нашого барокко. Не знаю, як мене вчили у школі, але факт, що 17 і 18 століття оставалися донедавна для мене немов закутані мрякою. На ці речі мені тільки останніми часами відкрилися очі, і я захоплений цими скарбами, от хочби з поля образотворчого мистецтва. Навіть чужинці цінять культурні здобутки цієї доби. Зазнайомився недавно у знаменитій книжці професора празького університету Едуарда Вінтера «Византия і Рим у боротьбі за Україну», з його поглядом на козацьке барокко. На його думку, це надзвичайно цікава синтеза східних і західних первнів, що є показником історичної місії України на межі двох культурних світів.

Б: Твоя претенсія, що наша школа не вчила розуміти пам'ятки бароккової культури, неслухна, бо і в Європі зацікавлення цією добою досить свіжої дати. Німецькі професори-неогуманісти 19 століття не дуже любили барокко, а саме вони мали вирішний вплив на формування навчальних програм у більшості європейських країн. А втім, гадаю, що вони в цьому не були без рації. У порівнянні з ренесансом барокко — це епоха занепаду.

А: Твій погляд перестарілий, модерна наука далеко від нього відбігла. Це правда, ренесанс був весною новітніх віків. Але квіти тієї весни швидко зів'яли. У бароковій добі культурний зрив не був такий раптовий, але його плоди були триваліші. Передусім барокко було всебічне: від Шекспіра і Мілтона до Кальдерона і Сервантеса. У бароковій добі музика починає своє величаве піднесення, зокрема постає тоді опера. А що говорити про філософію й точні науки: Бекон Верулямський і Декарт, Кеплер і Галілей! Щодо образотворчого мистецтва, то воно не посідало такого центрального становища в культурі цієї доби, як це було за ренесансу, але воно мало далі геніальних творців, як Берніні, Рубенс, Веляскез, подекуди також Рембрандт. А втім, саме в мистецтві виявило себе українське барокко особливо сильно. Тому безмежно захоплює мене Нарбут, що за наших днів пробував відродити цей стиль.

Б: Вибачай, а я ставлюся до цього нарбутівського експерименту негативно.

А: Чому? Нарбут був великий майстер, і він хотів відродити традиційні форми українського мистецтва. Що тут взагалі може бути доганне?

Б: Не піддаю під сумнів велетенського персонального таланту покійного Георгія Нарбута. Я лише ставлю запит, чи та дорога, на яку він штовхав наше мистецтво, дійсно була пригожа для того, щоб витворити чи відродити національний стиль. Зваж сам: Нарбут був графік, а це, так би мовити, кабінетний формат мистецтва, що дозволяє на всякі індивідуальні смаки, витребеньки і навіть чудацтва. Але вже в архітектурі для таких речей нема місця. Чи думаєш, що можливо було б у сучасності відродити барокове будівництво? Очевидно, ні. Маю враження, що це просте міркування з місця відбирає нарбутівському експериментові дев'ять десятих його значення та зводить питому вагу всього українського необарокового експерименту до дуже скромних розмірів. Ніяка ділянка мистецтва не стоїть відокремлено, про національний стиль можна говорити тільки тоді, коли він дійсно пронизує всі роди творчості, від архітектури до прикладного мистецтва. При цьому існує на кожному ступені

історичного розвитку найтісніший зв'язок між мистецьким стилем, з одного боку, і станом науки та техніки — з другого. Тому принципово не вірю в доцільність ніяких архаїзаторських течій, бо історії назад завернути не можна. Подумай про італійське відродження, коли людям здавалося, що вони повертають до клясичної старовини, — а в дійсності поставив зовсім новий стиль, суттєво відмінний від усього античного.

А: Розуміється, історії завернути не можна. Але нашу проблему можна поставити ще в зовсім іншій площині. Чи це випадок, що саме барокко так гарно прийнялося на Україні, тоді як ренесанс знайшов тільки слабенький відгук? Чи це випадок, що ми так швидко перекинулися від барокко до побутового сентименталізму та до романтики і що клясицизму в нас майже не було? В Європі реалістичний стиль надає тон усьому 19 століттю. Наш реалізм слабо закорінений. З якою радістю хапаються українські письменники за символізм і пізніше ще за всякі інші «ізми», щоб лише мати привід до повороту у бік своїх стихійно-романтичних і бароккових симпатій. Всередині європейського культурного кола мистецькі та літературні стилі приймаються раз краще, раз гірше. Відомо, наприклад, що ренесанс в Іспанії зовсім не прийнявся. Саме в тому, як якийсь народ сприймає панівний інтернаціональний стиль і як його перетворює, — саме в тому виявляється константний національний характер, що один і постійний через усі епохи та через усі викликані часом зміни мистецького смаку. Отже гадаю, що барокко глибоко співзвучне українській натурі.

Б: Знаю, що ти хочеш сказати. Це вже раніше від тебе окреслив Липинський як перевагу чуттєвих елементів над вольовими й розумовими в українській вдачі.

А: Дефініція Липинського, здається мені, влучна, тільки вона має одну хибу: вона не лише констатує факт, але й відразу дає йому негативну оцінку. «Перевага почуття над волею й розумом» — це вже щось заздалегідь ставить нас у світлі меншвартости. Гадаю, що передусім треба простежити дійсний стан речей, а його оцінка — це вже інше питання. А щодо підсумків аналізу дійсного стану речей, то не по-

винно хіба бути ніяких заперечень проти тези про стихійну барокковість української культури. Це видно на перевазі орнаментальних елементів над конструкційними в народному мистецтві-промислі. Наша мова наскрізь бароккова: вона мало придатна, щоб висловлювати точні, прецизні мислі і, насамперед, щоб робити субтильні відрізнєння. Важко перекласти якийсь твір стислої філософії по-українськи. Зате вона багата на образіві порівняння, здрібнілості та взагалі всякі поетичні прикраси. Українська епіка — починаючи від «Слова о полку» та через козацькі думи — пронизана ліричними моментами. Сучасна форма епіки — це прозові повісті і романи. І тут ми знову зустрічаємо те саме явище: ліризмом надихане все наше повістярство, від Основ'яненка до Хвильового.

Б: Ти хотів би, мій любий, взагалі не допустити мене до слова, бо вимагаєш від мене безоцінного перелічування та стверджування фактів. Але це проти моєї натури, бо я не можу говорити про факт, не зайнявши одразу до нього становища. Отже добре, що ти згадав Хвильового, це прекрасна нагода висловити мою думку про нього, а водночас тебе подратувати. Отже гадаю, що ніхто не мав такого шкідливого впливу на розвиток новітньої української літератури, як Хвильовий.

А: Бійся Бога, яке щастя, що нас ніхто не чує. Дехто задзьобав би тебе за те, що ти чіпаєш його ідола.

Б: Але я маю для підтримки моєї тези невідхильні аргументи. Від кого, як не від Хвильового, вривається широкою річкою в літературу нестерпна, псевдолірична «отсебятіна». Від Хвильового розпочалося занецищення мови намулом огидних московських висловів. Від нього пішла мода, хоч ніби дрібна, але характеристична у своїй смішній некультурності: надмірне вживання трьох крапок. Ці три крапки для мене гейби символ хвильовістської духової анархії.

А: Ти страшенно несправедливий. Хвильовий — це була людина, сповнена велетенської внутрішньої напруги. Він боровся і страждав, часами спотикався, але завсіди йшов уперед та невпинно розвивався. Я прекрасно розумію, які риси Хвильового тобі несимпатичні. Але Хвильовий — це не

тільки «Сині етюди». Подумай про його останні речі, про «Вальдшнепи». Там уже ні сліду не знайдеш розхристаности й лірично-імпресіоністичної «отсебятіни». Хвильовий у своїх пізніших творах зосереджений і навіть скупий на слово. Він майстерно володіє іронією — тією зброєю тонких умів. Його форма стала клясична, у ширшому розумінні цього поняття. Не забувай, що саме Хвильовий зводив публіцистичні баталії за піднесення якості літературної продукції. Але важливіше те, що він у статтях промив просвітянщину, — те, що він зумів сам у собі перебороти наївного самоука.

Б: Моя критика спрямовувалася не так проти Хвильового особисто, як проти його меншевартісних послідовників. Ніхто не заперечить, що Хвильовий був найміцніший талант двадцятих років. Він відзначався величезною суттєвою силою, що нею впливав на сучасників. Цей дар дозволив йому відограти видатну історичну ролю, вага якої, як знаємо, далеко виходила за літературні межі, вона і творила явище національно-політичного значення. Але в даному випадку цікавить мене Хвильовий не як діяч та історична постать, але як голова літературної школи. Не знаю, чи Хвильовому залежало на тому, щоб робити «школу». Але факт, що нікого так не наслідували, як його. На Наддніпрянщині майже поголовно, на Західній Україні — в поважній частині. Отже, гадаю, що цей виховний вплив Хвильового був некорисний. Даремне вказуєш на те, що його спосіб писати у пізніших роках змінився. Старший Байрон, як автор вольтеріянського своїми тенденціями, знаменитого «Дон Жуана», не має в собі нічого «байронівського»; а тим часом «байронізм», мов літературна пощесь, бушував по Європі. Гете дивився на свого «Вертера» як на хворобливий вибрик молодости, але бідолаха Вертер став праобразом для цілої галерії нещасливих коханців і сантиментальних самогубців.

Подібна історія трапилася з Хвильовим. Те, що він невпинно розвивався, доводить, що він був справжній талант. Але свого таланту не міг він нікому передати, як і не міг передати того щирого душевного вогню, що зогріває також його ранні твори, не зважаючи на всі їхні вади. Зате хиби Хвильового знаходили хмару наслідувачів. Слабощі

великого чоловіка небезпечні тим, що нездари вживають їх для прикриття власної нікчемности.

А: Але хвильовізм, як літературна мода, остаточно вже проминув. Це був продукт двадцятих років. Тоді ходили людям по головах футуризми та всякі інші «ізми». Літературні впливи Хвильового теж ішли по лінії новаторства та формального експериментаторства. Але ми, слава Богу, досить далеко відбилися від цієї моди.

Б: Себто, хочеш сказати, що тепер у нас поворот до традиціоналізму та до подібних гарних речей.

А: Так. Я не можу тобі передати, як мене тішить, коли бачу у наших діячів культури — письменників і мистців — поворот до рідного ґрунту та до коренів власної національної традиції.

Б: Гов, гов, я вже знаю, куди ти ведеш. Ти вже зарекомендував себе як поклонник необароккових течій у мистецтві. Очевидно, подобаються тобі теж аналогічні змагання в літературі. Але тут мушу тебе зловити на слові. Ти сам говорив про стихійно-бароккові нахили української культури. Отже це твоє попереднє твердження дозволяє поставити знак рівняння між модерністичними чудацтвами двадцятих років та необарокковими чудацтвами нинішнього дня.

А: Стривай, я тебе не розумію.

Б: Це ясне, як сонце. Ти сам уживаєш поняття барокковости у широкому розумінні, себто не обмежуючи його виключно до історичного бароккового стилю 17 і 18 віків, але для означення всякої творчости, де орнамент переважає над структурою. Отже в такому випадку нема жадної суттєвої різниці, чи закрутаси й викрутаси витримані під моду модерністичну чи традиціоналістичну. Недавно читав я в якійсь статті випад проти «трюкацтва». Сміятися мені захотілося. Це наївність думати, що «трюкацтво» виявляється лише у, так би мовити, михайльо-семенківській формі. Я ж бачу «трюкацтво» найчистішої води також у тому, коли хтось напишає свої писання різними пишномовними словесами та архаїчними зворотами. Мимохіть пригадуються золотоусті ритори 18 століття. Порівняй плоди їхньої музи з великою части-

ною нашої публіцистики. Та сама неприродність стилю, ті самі кучеряві фрази — і та сама втеча перед думкою.

А: Ти сьогодні щось у дуже гризучому настрої. Але критикувати легко, ти скажи краще, які твої позитивні ідеали. Ти відкидаєш і архаїзми і модернізм, як методу мистецького вияву. Але яка остається посередня дорога? Чи ти прихильник т. зв. золоті середини? Чи вимагаєш від мистця, щоб він ані не забігав уперед, ані не залишався позаду поточного моменту, тільки пристосовувався тісно до актуального смаку широкої публіки?

Б: Ти все ще гаразд мене не розумієш. Я далекий від думки, що мистець повинен рівнятися на смак масового культурного споживача. Навпаки, великий творець підтягає громаду до себе. Я поборюю барокковість — все одно, чи під модерністичними чи під архаїзаторськими масками — не тому, що вона тяжка чи незрозуміла для обивателя і не тому, що я противник шукань і експериментів. Але те, що в нас на цьому полі робиться, переважно внутрішньо неумотивоване.

А: Так, але ти не відповів ще на моє питання. Кажі просто: ти за кого? Які твої мистецькі ідеали? Кого хочеш ставити на зразок?

Б: Не легко відповісти у трьох словах на таке питання. Але добре, спробую. Замість дефініцій, вжию образи та імена: я волію Волоську церкву від Святого Юра, я волію Смолича від Яновського.

А: Більшість земляків не буде з тобою.

Б: Знаю. Але маю враження, що саме індивідуальні нахили мого смаку роблять мене вразливішим на фальш у рідній літературно-мистецькій продукції. Визнаю, що всякий стиль має свої мілини та підводні скелі, притаманні його натурі. Я люблю клясицизм, але він теж має свої небезпеки: виродження у сухе й безплідне резонерство та схематизм. Таке склалося з французькою літературою у другій половині 18 століття, коли з неї до решти вивітрився дух поезії. У такій пустині інтелектуалізму була романтична течія справжнім живущим джерелом. Але ця небезпека українській культурі хіба не загрожує. Чого-як-чого, але надмір-

ного інтелектуалізму та раціоналізму не потребуємо боятися. Зате постійно стоїмо під протилежною загрозою: втопитися у сльозоточивому сентименталізмі, або у бундючному фразерстві, або в декоративних дзеньках-бреньках.

А: Твій вроджений клясицизм робить тебе особливо гострозорим на хиби барокковости і романтизму. Та добре кажуть, що годі про смаки сперечатися, і я не думаю відмовляти тобі права плекати вільно свої естетичні уподобання. Перестерігаю тебе лише перед одним ухилом: нехай надмірна любов до одного напрямку не приводить тебе до несправедливої оцінки інших напрямків. Здається, що ти прогрішився проти цієї заповіді. Надто багато жовчі у тебе, коли говориш про підхоплені тобою хиби. На мій погляд, всі стилі у принципі між собою рівні. Хто зуміє теоретично довести, що краще: прецький храм чи готичний собор, інтимна лірика чи натуралістичний роман. Стилi можемо порівнювати між собою тільки на підставі окремих конкретних досягів — а чи ж не знаємо, що про вартість твору в останній інстанції вирішує не його приналежність до цієї чи тієї школи, а індивідуальна внутрішня сила автора. Приналежність ні до якої школи не забезпечує перед спотиканням, але вона теж не може бути перешкодою, коли творець обдарований справжнім талантом і моральною величчю. Нема битої осялячої дороги на Парнас, але для Пегаса ніякі обриви не є занадто стрімкі. Тому вимога: ніхто не може вискочити з власної шкіри, себто завжди кожний підходитиме до справ з індивідуальним мірилом, а питання про «гарне» чи «негарне» вирішуватиме на підставі свого власного смаку; але не забуваймо, що такий наш індивідуальний погляд мусить бути обмежений і тому не відмовляймо права на життя іншим стилям і напрямкам. А втім, різні стилі себе взаємно не виключають, а доповнюють. У повному всебічному культурному процесі є місце і на клясицизм і на романтиків.

Б: Ми дійшли до питання про взаємовідношення суб'єктивних і об'єктивних критеріїв. Мій любий, це центральна проблема в науці естетики, а ми хіба не станемо тут розводити філософських дискусій. Пора спізнена і нам треба розхідитися.

А: Ще лише декілька слів. Ми говорили про барокко і ствердили, що це стиль співзвучний українській вдачі. Ти вказував на небезпеки, зв'язані з стихійною українською барокковістю. Не стану цьому перечити, хочу лише підкреслити, що, на мою думку, недостачі ці не органічні. Можливо, що вони в великій мірі викликані ненормальними умовами українського життя. Коли очистити українську барокковість від слабощів, що досі стримують її піднесення, тоді не бачу, чому не мало б прийти на цьому підґрунті до розцвіту культури. Чи барокко в Європі не було добою великої творчости на полі поезії, науки, мистецтва? Чи не знаємо, що українська народна культура досягла була рідкої досконалости? Чи мало родить українська нива видатних творчих талантів? Коли десь стільки сил марнується даремно, то це доводить лише велич не використаних, потенціяльних можливостей. «Азіятський ренесанс» Хвильового — не пуста утопія.

Б: Треба лише дожити й побачити.

Нові дні (Львів), 1943, ч. 7.

Структура української історії в ХІХ столітті

I. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

Хоч як це дивно, але найменш відомою добою української історії є 19 століття. Клясичною темою новітньої української історіографії була Козаччина, зокрема 17 століття. Поза половину 17 століття не вийшла й монументальна «Історія України-Руси» М. Грушевського. Щоправда, середньовічна Київська Русь порівняно теж занедбувалася українськими істориками. Але зате вона здавна приваблювала увагу російських і західніх дослідників, так що взагалі література про цю епоху нашої історії дуже обширна.

Якщо шукати за причинами недостатнього розроблення історії 19 століття, то не можна забувати, що аж до першої світової війни ця доба була живою «сучасністю». Отже в підході до неї ще не могло бути належної відстані часу, «історичної перспективи». До цього прилучувалися в Наддніпрянській Україні ще цензурні перешкоди та той факт, що велика частина джерельного матеріялу залишалася неприступною для дослідників. Це стосується в першу чергу матеріялів історії революційних рухів, підпільних організацій, та різних народних заколотів і повстань, які зберігалися в поліційних архівах. Нема нічого дивного в тому, що в такій обстановці дослідження над 19 віком почалися не з політичної або соціально-економічної історії, а з студій над розвитком літератури й культури. Як приклад можна б тут згадати знамениту «Історію малоруської етнографії» О. Пипіна та ряд праць про історію українського т. зв. «літературного відродження» (М. Петров, М. Дашкевич, О. Огоновський).

Найкращі наукові досягнення, що їх ми досі маємо в ділянці історії 19 століття, були зроблені в 1920-их роках на

Радянській Україні. Дореволюційний період уже явно відійшов у минувшину, він став замкненим розділом історії, відділеним від теперішності цезурою війни й революції. Цим самим у підході до цього «вчора» з'являлася відповідна відстань і перспектива. Рівночасно відкрилися багаті архівні сховища. Більшовицький режим у той час ще толерував відносну свободу наукової думки. Данина політичній системі виявлялася хіба в тому, що різні дослідники пробували, з більшим чи меншим успіхом, пристосовуватися до прийомів марксистської соціології: висувати наперед економічний чинник та аналізу клясового розшарування. Це не припинувало наукової вартості їхніх праць. Досліди над 19 ст. набрали були широкого розмаху. Цим питанням всеціло була присвячена спеціальна серійна публікація, збірники «За сто літ», а в значній мірі й академічний журнал «Україна»; ряд важливих розвідок надруковано в «Записах Історично-Філологічного Відділу ВУАН». Великі заслуги в розгорненні та організації цих дослідів і публікацій належать М. Грушевському. Тривалі вклади зробили своїми працями М. Слабченко, О. Гермайзе, С. Шамрай, М. Яворський, О. Оглоблин та інші.

Ця наукова діяльність широкого розмаху на терені Української РСР перервалася після 1930 року. Почалася доба сталінського терору, що їй було суджено тривати майже чверть століття. Багато учених знищено, а ті, що чудом уціліли, були відсунені від праці над тими проблемами, якими вони раніше цікавилися.

За останні кілька років, від смерти Сталіна (1953), ситуація в радянській Україні дещо покращала. Є ознаки, що там знову починають відновлюватися студії над історією нашого 19 ст., як і на полі інших українознавчих дисциплін. Але праці, що їх доводилося бачити, наприклад, статті в офіційному «Українському історичному журналі», — вражають безликістю, сіризою тону, штамповістю тематики, підходу й навіть стилю. Очевидно, на радянщині науку втиснено в Прокрустове ложе накинених режимом норм і позбавлено її права на вільні творчі шукання, без чого справжня наука задихається. Ці обмеження особливо відчутні в

такій політично значній дисципліні, як новітня історія. Але в цій невтішній картині не можемо не відзначити однієї відрадної риси. Є всі підстави думати, що українські радянські історики знають більше, ніж вони можуть показати назверх. Це видно з того, як вони користуються джерельним матеріалом. Вони часто цитують з різних давніх «буржуазно-націоналістичних» видань, — що, до речі, перед кількома роками ще було неможливе, — але при цьому маневрують так, щоб не прорвалося нічого «еретичного». Назверх завжди зберігається фасада стовідсоткового льояльного й навіть ентузіастичного «радянського патріота». Тільки той, хто знайомий з оригіналами, звідки взяті ті цитати, спостереже затерті сліди проведеної операції. І це шитво занадто тонке, щоб воно могло бути спонтанне й щире. Без сумніву, в багатьох (якщо не в більшості) випадках маємо тут справу з свідомою чи підсвідомою мімікрією. Вільно плекати надію, що коли б нашим ученим була повернена свобода слова, вони писали б інакше й краще, ніж вони це можуть робити в сучасних обставинах. Радіймо хоч тим, що — на відміну від сталінських лютих часів — українські історики в УРСР мають сьогодні змогу жити та вчитися, навіть коли вони позбавлені можливості ділитися з ширшою громадою своїми здобутками в невикривленій формі.

Перед 1914 роком Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові надрукувало в своїх «Записках» ряд цінних розвідок до історії галицького національно-культурного відродження 19 ст. та революції 1848—49 років. Великий поштовх дав до цього Франко, який, попри всі інші свої заслуги, був і першорядним істориком, з дуже широким діяпазоном зацікавлень, що охоплював такі різноманітні аспекти історичного процесу, як фолкльорні явища, література, розвиток соціальних ідей, економічна історія та біографічні досліді. На жаль, ці багатообіцяючі завдатки не знайшли належного продовження в міжвоєнну добу. Треба в ім'я правди ствердити, що в цьому місці наступив на нашому культурному фронті у двадцятиліття 1919—39 прорив. Не можна відповідальності скидати на цензурні труднощі, бо польський режим, при всій своїй нестерпності в інших відношеннях,

давав відносну свободу слова, принаймні у працях академічного характеру. Не можна винуватити й самих українських учених і наукових установ. Вина падає на промадянство, зокрема на його тодішню провідну ланку, що не виявляло належного розуміння до ваги наукових дослідів та не створило для них матеріальних передумов. Серед старшого громадянства запанував був тоді дух вузького утилітаризму («інженеризм») та по-філістерськи сприйнятої «органічної праці», а серед молодшого покоління, що перебувало під впливом націоналістичного руху, — романтично-«волюнтаристичний» світогляд, засадничо ворожий розумовому пізнанню. Над обома поколіннями тяжіла політична злоба дня, що створювала атмосферу, несприятливу для плекання наукової думки. Тому зустрічаємося з таким парадоксом, що західньоукраїнським ученим, як К. Студинський, М. Возняк і інші, не залишалось нічого іншого, як публікувати свої праці на радянщині, поки й там ця змога не обірвалася. З царини історії 19 ст. маємо тільки окремі вартісні речі, видані за міжвоєнної доби в Галичині, наприклад, хронікарські студії К. Левицького, мемуари Є. Олесницького, монографію І. Борщака про Наполеона й Україну тощо. Особливе місце посідають видання Українського Наукового Інституту в Варшаві, що між ним є такі капітальні досягнення, як листування М. Драгоманова з київською Старою Громадою, насичені багатющим змістом кількатомові мемуари О. Лотоцького про український національний рух до революції та книга польського історика М. Гандельсмана про українську політику кн. Адама Чарторийського.

Чи й які можливості існують для вивчення історії 19 ст. на еміграції? Неправильною була б думка, що з уваги на брак доступу до першоджерел поза межами батьківщини годі працювати над темами з нашої історії тієї доби. Поперше, існують не використані досі важливі закордонні архівні матеріали. Тут на першому місці треба згадати Ватиканський та Віденський архіви. Подруге, видані, але науково досі належно не використані матеріали такі обширні, що тут є поле діяльності для не одного дослідника. Правда, що еміграційна обстановка назагал більше сприяє узагаль-

нююче-синтетичним, ніж джерельно-«фактологічним» студіям. Алеж внутрішній стан дисципліни, що про неї тут мовиться, такий, що вона нині рішуче дозріла для синтетичних схоплень. У порівнянні з своїм радянським колегою еміграційний український дослідник над 19 століттям, хоч обтяжений утрудненим доступом до джерел та поставлений у гірші матеріальні умови, користується двома велетенськими перевагами: свободою слова та прямим зв'язком з світом наукової думки Заходу. Треба тільки хотіти і вміти ці переваги капіталізувати.

Проблематика історії 19 ст. має, попри свій суто науковий інтерес, також безперечне громадське значення. Чейже йдеться тут про питання генези модерного українства! Ці речі переплітаються з центральними ідейними комплексами нашого національного самопізнання. На еміграцію, як на носія вільної української мислі, падає обов'язок протиставитися систематичним фальшуванням нашої історії, головне нової, що їх практикують більшовики. Студії над 19 ст. важливі й тим, що вони можуть дати фаховим колам Заходу уявлення про історичні корені сучасної України; західні експерти, виховані на російській великодержавній схемі історії східнього слов'янства, цих коренів не знають, і це одна з основних причин, чому їм так трудно сприймати думку про органічність і серйозність української справи.

Але додаймо на цьому місці одне застереження: щоб належно вив'язатися з свого завдання, дослідник українського 19 ст. мусить перебороти в собі нахили до суб'єктивно-романтичного трактування своєї теми. Чим менше в його писаннях буде «патріотичної» емоційності й тенденційності, тим більша буде їхня наукова стійкість і, до речі, на довшу мету й їхній політичний ефект. В межах своєї теми історик мусить намагатися відтворити минуле, яким воно справді було, згідно з реальною причиновою пов'язаністю подій. Хто добирає факти односторонньо, щоб довести наперед поставлену тезу, той за своєю ментальністю не історик, а пропагандист.

■

Завдання цієї статті — обговорити деякі формальні моменти української історії 19 ст. Очевидно, «форма» і «зміст» в історичному процесі невіддільні; проте відчуваємо їх як два різні аспекти однієї дійсності. До «змістового аспекту», наприклад, віднесемо питання про «рушійні сили» історії. Знов же під «формальним аспектом» розуміємо в першу чергу питання «історичної таксономії». (У природничих науках, таксономія — дисципліна при принципі й закономірності класифікування тварин і рослин). Кількість історичних «фактів» — безмежна. Щоб не загубитися в цьому хаосі, дослідник мусить дотримуватися певних порядкуючих критеріїв, наприклад, періодизаційної схеми. У практиці історик часто не усвідомляє собі своїх порядкуючих критеріїв; він іде шляхом, протертим попередниками, і традиційну схему сприймає як samozрозумілу. Однак у розвитку історичної думки раз-у-раз виринає конечність ревізії таксономічних принципів. Наприклад, такі поняття, як «середньовіччя», «Ренесанс» тощо, зовсім не такі ясні і прості, як може здаватися непосвяченому. Зокрема, в молодій області історичних дослідів, що нею є історія 19 ст., яка являє собою непроглядне поле, найжачене різними інтелектуальними вовчими ямами, справа порядкуючих критеріїв заслуговує на спеціальну увагу.

II. ХРОНОЛОГІЧНА СХЕМА

Який часовий зміст вкладаємо в поняття — «українське 19 століття»? Якщо розуміти це не календарно, але як історичну добу, тоді доводиться почати від ствердження, що воно тривало довше, ніж сто років: не від 1800 до 1900, а від 1780-их років до 1914. Іншими словами, українське 19 століття охоплює час приблизно 130 років, від кінця козацької державності до першої світової війни. Нашим завданням буде спочатку визначити початок і кінець доби, а потім перейти до її внутрішньої періодизації, себто до поділу 19 століття на коротші епохи.

Події, які знаменують кінець «старого режиму», це великі здвиги, що наступили у Східній Європі, зокрема на українських землях, в останній третині 18 ст., а з другого боку, одночасна ліквідація козацької автономної державності, себто Запоріжжя й Гетьманщини. Згадані міжнародні події — це поділи Польщі — перший (1772), що передав Галичину Австрії, та другий (1793) і третій (1795), що поширили владу Росії на Правобережжя — та великі російсько-турецькі війни часів цариці Катерини II, що в їх висліді весь північний берег Чорного моря був опанований Російською імперією (Кучук-Кайнарджійський мир 1774, що ним Росія анексувала Озів, Керч і землі між Дністром і Богом; анексія Криму 1783; Яський мир 1791, що пересунув праницю до Дністра). Територіяльний уклад, що утворився на українських землях під кінець 18 ст., перетривав, із незначними змінами, аж до першої світової війни. Щодо ліквідації козацького самоврядування, то вона не наступила відразу, а розтягнулася на приблизно два десятиліття. Коли б ми мали тут зупинитися на якійсь одній даті, як на межовій, то нею не буде ані примусове зречення останнього гетьмана, Кирила Розумовського (1764), ані навіть зруйнування Запорізької Січі (1775). Щойно скасування полкового устрою Гетьманщини й поширення на її територію загальноросійської адміністративно-провінційної організації (1781), заведення на Україні кріпаччини на московський лад (1783) та надання колишній козацькій старшині прав російського дворянства (1785) — допіру сукупність цих трьох фактів створювала історичний перелім, який остаточно й безповоротно закінчував козацьку добу.

Однак треба тямити, що те, що мало вирішальне значення, це не так згадані події зверхнього порядку, як внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви, її відмова (принаймні якщо йдеться про велику більшість її членів) від дальшого відстоювання політичної автономії вітчизни та прийняття нею всеросійської державної ідеології. Кардинальне для зрозуміння всієї дальшої української історії питання про причини русифікації козацької аристократії не дочекалося досі належного ви-

світлення в нашій історичній науці. На цьому місці обмежуємося заувагою, що упадок Гетьманщини не був історично відокремленим явищем. 18 ст. (доба «просвічення») в усіх частинах Європи посилювало нахил до державної централізації й до нищення самоуправної організації провінцій чи підлеглих країн. Протягом століття втратили свій дотогочасний автономний статус Каталонія, Шотландія й Ірландія, Бретанія й Лянґедок. Австрійський абсолютизм успішно зліквідував відносну самобутність Чехії й намагався зробити це саме в Угорщині й Бельгії. Навіть Польська Річпосполита, що сама стояла на краю загибелі, в останньому своєму передсмертному акті, знаменитій Конституції 3 травня (1791), встигла позбавити Литву її традиційної автономії. Гідне уваги, що ці централізаційні заходи, як правило, не зустрічали сильного опору. Самоврядування земель втілювалося в станових привілеях; наприклад, автономія Гетьманщини збігалася з «правами й вольностями» козацького стану, зокрема старшини. У 18 ст. становий лад уже явно відживав свій вік і народні маси виявляли мале зацікавлення обороною автономних установ, що в них вони не брали участі. Знову ж члени упривілейованих меншостей погоджувалися з втратою незалежного становища рідних країн, якщо їм це компенсувалося відкриттям дверей для службової кар'єри на ширшій арені. Це явище можна спостерегти в різних частинах Європи. Князеві Кавніцові, чехові, що був австрійським канцлером за Марії Терези та Йосифа II, відповідає його молодший сучасник, князь Безбородько на посту канцлера Російської імперії за панування Катерини II і Павла I.

Якщо питання про початки українського 19 ст. вимагало докладнішої дискусії, питання про кінець цієї епохи не викликає труднощів. Для України, як зрештою і для всієї Європи, 19 ст. замикається 1914 роком, себто вибухом першої світової війни. Немає що й казати, новий уклад відносин, що постав на українських землях після першої світової війни, радикально відрізнявся від довоєнного. Проте також у цьому випадку за визначальний фактор треба вважати не так зміни зовнішнього порядку (чотириподіл України між Радянським Союзом, Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною,

замість старого двоподілу між Росією та Австро-Угорщиною), як радше внутрішній перелім у самосвідомості українського народу. Війна довела до революції в Росії, до розвалу імперії Романових і Габсбургів і до відродження української державности. Щоправда, самостійна Українська Народна Республіка не встояла і мусіла поступитися маріонетковій Українській РСР. Але ці великі потрясення надзвичайно прискіпили процес кристалізації українства з етнічної маси в модерну політичну націю. Це той підставовий факт, що відрізняє нашу сучасність від 19 століття.

Тепер переходимо до розгляду проблеми внутрішньої періодизації української історії в 19 ст. Відрізняємо в ньому три головні фази розвитку: від упадку козацької державности до 1840-их років, від 1840-их до 1880-их і, врешті, від 1890-их років до вибуху першої світової війни. Для цих трьох періодів пропонуємо наступні назви: шляхетська, народницька та модерністична епохи. Першу з них характеризує перевага дворянства козацького походження на Лівобережжі, а польсько-українського шляхетства на Правобережжі. Не зважаючи на прийняття цією верствою російської (чи польської) державно-політичної ідеології, в її надрах продовжував жевріти український «територіальний патріотизм» і навіть певні автономістичні змагання. На другому етапі на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, опанована ідеєю «служіння народові». Цей поворот до простонародности приводить до скристалізування концепції про Україну як «етнічну національність». Від часів Кирило-Методіївського Братства оформлюється новітній український визвольний рух, який, всупереч тяжким ударам, що ними намагався його знищити російський уряд, зумів зберегти свою організаційну та ідейну тяглість. Врешті, на третьому етапі український рух від інтелігенції починає проникати в маси. Особливо після 1905 року множаться симптоми, які віщують відродження України, як соціально здиференційованої та політично самосвідомої модерної нації.

Ця періодизація побудована на основі розвитку Наддніпрянщини (підросійської України); проте можна її прикласти, в основних рисах, і до Галичини. «Шляхетській до-

бі» відповідає в Галичині епоха гегемонії преко-католицького духовенства, яке творило аристократичну своїм життєвим стилем та квазіідиичну провідну верству. Також у Галичині зустрічаємо у другій половині століття явище народницького руху, що його тут звали «народовецтвом» або «народовством». У 1890-их роках мала місце в Галичині т. зв. «Нова ера», — спроба компромісу між народовецьким табором та крайовим урядом, що був у руках польської аристократії; ця спроба не довела ні до чого, але боротьба навколо Нової ери до глибин розбурхала українсько-галицьке громадянство. Це можна вважати за початок доби модернізму в Галичині. Рівночасно, чи трохи пізніше, наступив ряд інших важливих подій: масова еміграція до Америки; аграрні страйки; постановня нових партій: Радикальної, Націонал-демократичної та Соціал-демократичної; боротьба за реформу виборчого закону, за загальне голосування та за зміну крайової конституції; перетворення Наукового Товариства ім. Шевченка на неофіційну українську академію наук та сильне пожвавлення наукового й літературного руху; боротьба за створення українського університету у Львові. Все це були симптоми того великого підйому, що під його знаком пройшла для галицького українства чверть століття перед першою світовою війною.

Цей паралелізм історичних процесів у Східній та Західній Україні стверджує внутрішню єдність національності. Але ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастий, а цезури між епохами глибші й виразніші, ніж у Галичині. Абсолютистично-бюрократичний режим Миколи I підрізав незалежність дворянсько-шляхетського стану, а остаточно зламали йому хребет звільнення селянства 1861 року та, на Правобережжі, польське повстання 1863 року. Очевидно, не переставали відогравати ролю одиниці шляхетського роду, але не верства як така. Народницький український рух не виходив з традицій шляхетської доби, але, навпаки, їм себе свідомо й рішуче протиставляв. Перерва між народницькою та модерністичною епохами була порівняно менше різка; ідейна та, до деякої міри, навіть організаційна тяглість була між ними збережена. Але півтора деся-

тиліття панування Олександра III (1881—94), коли в імперії тріумфував режим суворої реакції, було смугою довгого застою в розвитку українського руху, який себе в ці роки назверх майже не виявляв та немов потрапив у зимовий сон. Коли українство знову підвело голову під самий кінець століття (тут поняття «століття» вживаємо у звичайному календарному сенсі), воно вже виглядало куди інакше, ніж у 70—80-их роках. Молоде покоління, що прийшло до голосу на переломі століть, явно висловлювало свою відчуженість від «українофільських» батьків.

Як сказано попередньо, Галичина теж проходила засадничо ці самі ступні розвитку, але тут вони не були відмежовані чіткими гранями, вони зливалися в одну тяглу лінію. Наприклад, можна б уважати, що революція 1848—49 років творить зовсім новий етап у житті галицьких українців (русинів, за тодішньою термінологією). Але такий погляд тільки частково правдивий. Бо 1848 рік не висунув на чоло українського промадянства якоїсь нової суспільної групи. Лідери Головної Руської Ради були представниками тієї «попівської аристократії», що формувалася в Галичині від часу Марії Терезії й Йосифа II. Загальноавстрійська революція, що докотилася й до Галичини, тільки розрухала цю «тверду Русь» і дала їй нагоду себе політично виявити: саме організація Ради як національної репрезентації, парламентарний дебют у Відні та Кромержижі, участь у Слов'янському з'їзді у Празі і т. д. Головну Руську Раду часто ставлять поруч Кирило-Методіївського Братства. Але така паралель тільки поверхова. Київське братство являло собою і щодо соціального обличчя і щодо ідейного озброєння новий старт; львівська Рада таким не була. Основна різниця полягала не в тому, що одна організація діяла явно і, дякуючи тодішній кон'юктурі, навіть користувалася опікою австрійських властей, тоді як друга мусіла ховатися в підпіллі перед недріманим оком царської поліції. Але про справжню паралель можна б говорити хіба тоді, коли б у 1840-их роках існувала на Наддніпрянщині організація, що відстоювала б українську справу з позицій традицій і інтересів шляхетсько-дворянської верстви. Цього, які відомо, не було.

У світогляді галицького народовецького табору, що зформувався в 1860-их роках, міцно бриніла антиклерикальна струна. Це не було відкидання релігії як такої, і тому цього явища не слід змішувати з філософським вільнодумством, що прийшло до голосу щойно пізніше, у покоління Франка, і своїм засягом обмежувалося вузьким колом людей, тоді як антиклерикалізм, безперечно, був явищем масовим. Це був ресантимент проти гегемонії «попів», проти претенсій «святоюрців» на монополію представництва української справи. Народовці протестували проти кастової виключності та егоїзму «святоюрців-старорусинів», проти їх сервілізму перед Віднем та оглядання в бік Москви, проти забуття господарських і освітніх потреб селянства та проти їхніх панських примх (наприклад, насаджування т. зв. язичія, як уявного «літературного язика вищого стилю»). Все це точна паралель до гострих обвинувачень, що їх проти своїх «панів» підіймали наддніпрянські народники, наприклад, негативне ставлення до козацької старшини у творах народницьких істориків Костомарова й Лазаревського, безпощадна критика польсько-української шляхти з боку хлопоманів, очолених Антоновичем, тощо. Все ж розвиток пішов у Галичині іншим шляхом; він довів не до вилучення старої провідної верстви з української спільноти, але до такої диференціації, що в ній було можливе співжиття старих і нових громадських сил у межах одного національного організму. Треба звернути увагу на факт, що від самого початку існування народовецького табору в його рядах знайшлися й представники духовенства, що не могло не притуплювати вістря народовецького антиклерикалізму. Покищо такі репрезентативні священики-народовці, як, наприклад, Степан Качала і Данило Тянячків, творили меншість серед своєї верстви, що серед неї верховодили святоюрські «зубри». Але кінець-кінцем уклався, силою історичного розвитку, такий компроміс: наростання світської інтелігенції та загальна демократизація й ляїцизація громадського життя ступнево відсунули «попівську аристократію» від політичного проводу; духовенство прийняло модерну українську національну ідеологію, що проти неї воно у своїй масі так довго боронилося в ім'я архаїч-

ного «старорусинства»; з другого боку, нова націонал-демократична й радикальна інтелігенція (яка, до речі, у великій частині складалася з синів священничих родин) прийшла до висновку, що церква в Галичині є всенародною цінністю і співучасть членів духовного стану в політичному й культурному житті національної спільноти є річчю бажаною й легітимною.

Подібно перехід від етапу народництва до модернізму прийняв у Галичині вигляд перегруповання та диференціації суспільних сил, без перериву в тяглоті національного становлення. Загальновідоме, яким запеклим був у другій половині 70-их та 80-их років конфлікт між радикально-прогресивною групою Франка та «офіційними» народовцями, які в той час встигли вже значно оконсервативитися. Але в 1890-их роках цей конфлікт вилився в синтезу, що без сумніву являла собою новий, вищий щабель у розвитку всієї спільноти. Цю синтезу характеризували дві риси: постання великої Націонал-демократичної партії, що об'єднала в собі омолоджених народовців з більш поміркованим крилом радикалів, включаючи самого Франка; витворення двопартійної системи, що в ній провідна Націонал-демократична партія стимулювалася й рівноважилася опозицією Радикальної партії. Це були внутрішні передумови, що уможливлювали започаткування генерального наступу проти заборол польського режиму в Галичині.

Українська літературна газета (Мюнхен), 1959, ч. 10.

Інтелектуальні початки нової України

Пам'яті Павла Грицака

I. ШЛЯХЕТСЬКА ДОБА (ДО 1840-ИХ РОКІВ)

Початки національного відродження на Україні звичайно датують від появи «Перелицьованої Енеїди» Котляревського (1798). Проте, хоч «Енеїда» безперечно творить епоху в історії української літератури, з погляду розвитку національної свідомости вона радше відгомін попередньої козацької доби. Весь літературний і культурний рух аж до виступу Шевченка та Кирило-Методіївського Братства в 1840-их роках можна вважати за своєрідний продовжений епілог козацької доби.

У першій половині 19 в. провідною верствою на Лівобережній Україні, себто на землях кол. Гетьманщини (Чернігівська та Полтавська губернії) і Слобожанщини (Харківська губернія), було дворянство, що походило з козацької старшини. Чужинні подорожні (наприклад, німець Коль ще в 1841 році) помічали серед українських дворян незадоволення з існуючого стану речей та неприхильність до москалів. Але ці настрої майже не знаходили відгмону у практичній політиці, якщо не рахувати таких епізодів, як таємна дипломатична місія Василя Калніста до Пруссії 1798 року, розбудження деяких надій у зв'язку з походом Наполеона 1812 року та участь українців у повстанні декабристів 1825 року. Рівнобіжно до цих виявів опозиції йшли принагідні заходи, — під час наполеонівського походу і згодом під час польського повстання 1830—31 року, — що прагнули добитися хоч би тільки часткової віднови старої козацької автономії зама-ніфестуванням льяольности до імперського трону.

Українська свідомість куди сильніше проявляла себе як аполітичне, культурне обласництво, себто, як прив'язаність до історичних і побутових особливостей рідного краю, при рівночасному пасивному сприйнятті наявного політичного та соціально-економічного устрою. Тут за безповоротно втраченим славним козацьким минулим служила поштовхом для розгорнення жвавого руху на полі історично-антикварського дилетантизму. Цим досліддам часто присвічувала і практична ціль: відстояти історичними документами дворянські права, що їх російське законодавство відмовляло нащадкам козацької старшини нижчих рангів. Вже з цього видно, що так зрозумілий льокальний патріотизм ніяк не перечив вірності династії та імперії. Гідне уваги, що, не зважаючи на горезвісну суворість самодержавно-бюрократичного режиму Миколи I, український літературний рух як такий зразу не переслідувався, очевидно тому, що влада вважала його за політично нешкідливий. Але рівночасно продовжувалося нівелювання прикмет української окремішности, наприклад, скасування українського традиційного цивільного права у формі т. зв. Литовського статуту, ліквідація Уніятської церкви на Правобережжі тощо.

На цей період припадають початки наукових дослідів в області різних українознавчих дисциплін, а зокрема на полі історіографії. У центрі зацікавлення українських дворянських істориків стояла військово-дипломатична історія Гетьманщини 17—18 вв. Автори цього покоління відзначалися куди сильнішою українською державницькою свідомістю, ніж їхні народницькі наслідники другої половини століття. Але логіка тієї концепції, що націю утотожнювала з колишньою політичною організацією козацького стану, вела до переконання про загибель нації, як вислід смерти держави. Дворянські автори першої третини 19 ст. почували себе епігонами, які прагнули зберегти від забуття пам'ятки України, що її насправді вже не було між живими. Серед цих кіл був поширений погляд, що навіть українська мова буцімто завмирає. Ці занепадницькі настрої в дійсності віддзеркалювали невідрадне становище українського дворянства, яке, — політично принижене миколаївським самодержавством, еко-

номічно підкопане кризою кріпацької системи та морально знесилене відчуженням від народу, — готувалося зійти з історичної сцени, як окрема суспільна сила.

Головна вага шляхетської доби в формуванні модерної української національної свідомости в тому, що вона творить ланку тяглости між козацькою та новітньою Україною. Не слід забувати й оригінальних творчих досягнень того часу, що не підлягали декадансові дворянської верстви й увійшли як тривале надбання до української культурної скарбниці. Ми вже згадали про започаткування наукових дослідів в українознавчих дисциплінах. Концепція української історії, розроблена дворянською історіографією першої третини 19 ст., мала глибокий вплив не тільки на наступні покоління учених, але й на ширшу громадську думку. Ще більше значення мало започаткування нової української літератури, побудованої на народній мові, протилежно до старшого українського письменства, яке до половини 18 ст., себто приблизно до кінця козацької державности, зберегло церковно-слов'янську мовну базу. Нова українська література, запліднена загальним в європейській преромантичній та романтичній поезії поворотом до простонародности та локального кольориту, не мала спочатку претенсій бути літературою «національною» та вступати в суперництво з російською, що до її процвітання у великій мірі спричинялися і письменники українського походження. Всі українські письменники тієї епохи були фактично двомовні. Вони вживають російської мови, коли хочуть дійти до всієї освіченої публіки імперії, а української — коли звертаються до вужчого місцевого кола любителів. При цьому мовні поділи ніяк не означали розмежування в області політичної думки. В українськомовних творах ми часто зустрічаємо наскрізь царславні ідеї, а зате найрадикальніший вислів національної опозиції, твір, що мав велетенський вплив на формування української національної свідомости першої половини 19 ст., «Історія Русів» Псевдо-Кониського, була написана біля 1800 року по-російському. За своїми соціологічними ознаками українська література шляхетської доби виразно література «регіоналістична» (*Heimatkunst*). Але ряд цінних творів, що їх дало покоління,

родоначалником якого був Котляревський, та сам факт легітимування «мужичої» мови для літературного вжитку по-служили немов закладовим капіталом для пізнішого росту української національної літератури.

Не менш важливі для майбутности були зусилля синтезувати українські патріотичні почування з модерними західними політичними ідеями. Велике значення «Історії Русів» саме в тому, що тут уперше традиційна оборона козацьких прав і вольностей перехрещується з подувами європейського лібералізму доби Просвічення. Подібним явищем у наступному поколінні було народження демократичного та федералістичного панславізму. Творцями цієї концепції були молоді офіцери-змовники з Товариства об'єднаних слов'ян — цієї української вітки декабристського руху. Але українські декабристи опинилися під командою російських революційних «якобінців» типу Пестеля й загинули, не принісши тривалої користи вітчизні. Це був показник на майбутнє. Упродовж усього 19 ст. обезкровлення України, через русифікацію її еліти, відбувається не тільки на правому крилі, службою в царській бюрократії, але й на лівому крилі, участю у революційних організаціях загальноімперського масштабу.

Досі ми говорили про Лівобережну Україну. Але аналогічні, хоч менше виразні процеси бачимо в той час і на Правобережжі, серед тамошньої польської чи, точніше, спольонізованої шляхти. Гоголеві й іншим російським письменникам українського походження відповідає т. зв. «українська школа» в польській літературі, з таким же романтичним захопленням красою української землі та побуту. І тут доходило до спроб літературної продукції народною мовою. Політичною ідеологією цих кіл була ідеалізація старої Речіпосполитої, як буцімто братерського союзу трьох народів: Польщі, Литви та Руси-України. Але повстання, що їх польська шляхта підіймала в 1830—31 та згодом у 1863 роках в ім'я віднови передподілової Речіпосполитої, ударилися на Правобережжі об мур опору та ворожнечі українського селянства. Створений «українською школою» міт про Вернигору, — «фантастичного, штучного од початку до кінця українсь-

кого «селянина, що прагне шляхетської Польщі»¹ — надто суперечлив усій реальній історії польсько-українських взаємин, щоб мотти втілитися в суспільну дійсність. Проте в невловний спосіб, що його нелепо здефініювати, вплив польського елемента (чи, вірніше, вплив шляхти, що, проживаючи на західній половині української території, признавалася до польської культури) спричинився до кристалізації новітньої української свідомости, політично загострюючи національний рух і скріплюючи його протиросійське вістря.

Проілюструймо це деякими прикладами. У той час, коли перед виступом Шевченка нова українськомовна література, створена лівобережними письменниками, була політично радше безбарвна, саме українсько-польський поет Тимко Падура насмілився прославляти гетьмана Мазепу, як великого борця за свободу. Знов же інший український поляк, — а може, тут краще було б сказати «польський українець»? — Францішек Духінський («Київлянин», як він завжди підписувався на своїх творах), зробив важливий внесок до формування модерної української політичної думки. Духінський, що був дорадником «некоронованого короля польської еміграції», князя Адама Чарторийського, зформулював теорію про те, що великороси або москалі, не зважаючи на свою мову, не є справжні слов'яни, а тільки послов'янені «туранці»; зате українці дійсні слов'яни, і тому, мовляв, однородні з поляками. Ця остання теза не зробила враження на українську громадськість, — але попередня зробила. Духінський не був солідним ученим і своїми фантастичними перебільшеннями сам спричинився до компреситації своєї теорії, що в ній одначе міститься теж зерно об'єктивної правди. Бо відмінності між українцями та росіянами в духовості та громадсько-культурних традиціях напевне більші, ніж про це можна б судити на основі одних тільки мовних розбіжностей, що існують між цими двома східнослов'янськими мовами.

Коли глянути на політичну мапу Європи 19 ст., то бачимо, що коли не брати до уваги Галичини, Буковини й Закарпаття, які перебували під пануванням Австро-Угорщини,

¹ Waclaw Lipiński, *Szlachta na Ukrainie* (Краків, 1909), стор. 69.

всі українські землі були об'єднані в Російській імперії. Але державна приналежність ще не вичерпувала цілоти питання щодо політичного обличчя українських земель. Бо на Правобережжі існувала польська панівна верства. Насправді ці шляхетські роди були часто українського походження, але вони встигли спольонізуватися впродовж 17—18 ст. шляхом переходу на римо-католицьку віру. Польська громадська опінія однодушно обстоювала претенсії не лише до польської етнічної території, але й до всіх провінцій історичної польської держави, в її передподілових границях. Навіть російська влада, принаймні перед 1830 роком, мовчки визнавала Правобережну Україну (як також Білорусь і Литву) за сферу польських впливів. Щойно після поразки повстання 1830 року царський уряд почав усувати найяскравіші прояви польського засілля на тій території. Тоді, наприклад, замкнули Крем'янецький ліцей, головний виховний центр для синів польських дідичів на Україні. Але консерватизм у соціальних питаннях та захист кріпосницьких інтересів, що характеризували режим Миколи I, не давали йому змоги дібратися до коренів польської гегемонії на Правобережжі.

Таким чином упродовж більшої частини 19 ст. Україна залишалася побоевищем, що на ньому зударялися російські й польські сили. Жодна сторона не була готова визнати за Україною рівнорядної позиції. Росіяни й поляки, якщо не рахувати рідких винятків, були цілком однозгідні в тому, щоб відкидати українські домагання на право до власного національного розвитку. Але разом з цим російсько-польська боротьба сповільнювала процес асиміляції українства цими сусідами. Вона не дозволяла українській проблемі стати виключно внутрішньою справою Росії. Так, наприклад, під час Кримської війни польсько-український авантюрист Михайло Чайковський («Садик-паша») організував у Туреччині козацький легіон проти Росії. Між російським молотом і польським ковадлом українські патріоти були примушені визначити своє ставлення до обох сусідів. Це сприяло ростові української національної самосвідомости. Українську відповідь на російський і польський натиск теоретично сформулював Микола Костомаров, визначний історик і публіцист

наступного, «народницького» покоління. Він здефініював росіян як в основному деспотичний, поляків як аристократичний та українців як демократичний народи. Тут ми спостерегаємо зародження своєрідного українського «месіанізму».

Провідники українського руху в 19 ст. не відокремлювали справи свого народу від інтересів Східної Європи в цілому. Вони вірили, що Україна мусить виконати місію: борючися за власне визволення, вона цим самим допоможе і росіянам і полякам позбутися найбільш негативних рис їхньої традиції. Це ядро федералістичної ідеї, яка аж до 1917 року залишилася підвалиною української політичної думки.

II. НАРОДНИЦЬКА ДОБА (1840—1880)

Починаючи з 1840-их рр. провід національного руху на середньосхідних землях України переходить до рук нової суспільної верстви, інтелігенції, що формувалася почасти з деклясованих дворян, почасти з виходців з народних низів. Вогнищами, довкола яких скупчувалася інтелігенція, були новозасновані на українській території університети, Харківський (1805) та Київський (1834). У 1845 році вперше виникає політична організація інтелігентського типу — Кирило-Методіївське Братство.

Прапороносцем нової доби можна вважати кріпацького сина Шевченка, художника за фахом та геніяльного поета. Шевченко сполучав національний патос та соціальний протест з глибоко релігійним, хоч і наскрізь неортодоксальним та недогматичним прагненням до духової обнови людини й суспільства. Шевченкове мислення залежало від ідей, вироблених за попереднього покоління; зокрема він стояв під впливом концепцій про минуле України, що висловлені в «Історії Русів». Що було нове у Шевченка — це його революційна пристрасть, його безкомпромісове засудження новітнього Вавилону — царської Росії. Шевченко суворо докоряв українському шляхетству за те, що воно морально опоганило себе вірнопідданчою службою царям та поневоленням селянина-кріпака. Очевидно, було б недоцільно шукати в поета

точно розробленої політичної програми. Але своїм історичним значенням Шевченко переростає звичайну роллю талановитого та впливового літератора. Це був великий духовий провідник свого народу, що його можна порівняти з древніми єврейськими пророками. В його особі український національний рух 19 ст. вперше досягнув виміру, що розсаджував рамці малоросійського регіоналізму.

У розвитку народницької доби ми відрізняємо два послідовні етапи, «романтичний» (покоління кирило-методіївців) та «позитивістичний» (покоління Старої Громади). Для першого покоління характеристичне ідеалізування колишнього козацького ладу (не тільки з національних, але й з соціальних мотивів, як ретроспективної утопії рівності і братерства), релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістичного панславізму. Літературні прояви цього покоління — це в першу чергу творчість раннього Шевченка та «Книги битія українського народу» Костомарова.

Позитивістичне покоління, — що прийшло до голосу в 1860-их та досягло розквіту в 1870-их роках — наполягало на силі критичного пізнання. Козаччини в цілому воно вже не ідеалізувало, протиставляючи егоїзм та панські забаганки старшини прагненням та інтересам простолюддя. На місце слов'янофільства ступнево прийшов «європеїзм», себто свідома орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу.

Треба зазначити, що основною рисою народницької доби було наголошування поняття «народу», при чому останній утотожнювався з селянством. Звідси походить сам термін «народництво», який, до речі, прийнявся тільки з 1860-их років. Не даремно улюбленою науковою дисципліною тієї доби була етнографія, що здобула великий вплив і на історичні дослідження. Історики народницької школи, від Костомарова до Лазаревського й Антоновича, гляділи на українське минуле як на серію стихійних народних рухів у боротьбі за громадську свободу та вільне володіння землею. Ретроспективна національна свідомість шляхетської доби, звернена обличчям до колишньої козацької держави, стояла безпомічно перед

новою дійсністю, що утворилася в наслідок включення України до Російської імперії. Тепер же центр тяжіння цієї свідомості пересунувся на живий і багатонадійний об'єкт: народ. Народницька інтелігенція почувала своє покликання в служінні справі емансипації селянства, яке чейже тільки в 1861 році було визволене від кріпацтва, та у праці над піднесенням його соціального й культурного стану. Це давало ясне спрямування творчій праці народницької інтелігенції й одночасно підводило міцні основи під українську національну справу. «Висунення на перший план демократичного народництва, замість аристократичного державництва, було в той час єдиним порятунком для національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута».² У тісному зв'язку з апотеозом народу стояв і культ рідної мови, «Слова», що в ньому добачали сосуд найвищих вартостей народної душі. Щойно народництво відкрило мовну та етнічну єдність усіх земель українського поселення. Це було передумовою для постання насамперед культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомості, «соборництва». Перший практичний крок у цьому напрямі зроблено на початку 60-их років, коли в київській Громаді злилися представники Лівобережжя та Правобережжя. Перші були колишніми членами або духовими спадкоємцями Кирило-Методіївського Братства; другі належали до групи т. зв. «хлопоманів», що відкололися від польської аристократичної верстви, складеної з дідичів-землевласників та шляхетської інтелігенції.

Поразка повстання 1830—31 року спонукала польських патріотів до глибокого обрахунку сумління. Розляглися обвинувальні голоси, що вказували на голозну причину катастрофи: шляхетський характер революції та брак підтримки з боку мас. Так народився серед поляків новий політичний рух, що виписав на своїх прапорах гасло визволу селянства, сподіваючися, що цим удасться здобути прихильність «люду» для національної справи. Підпільна діяльність цього демократичного польського руху поширювалася і на українські зем-

² Борис Ольхівський, *Вільний нарід* (Варшава, 1937), стор. 72.

лі. Змовників зовсім не стримував факт, що тут, на Україні, народ, до якого вони пробували звертатися, не мав ніякого застосування для польського патріотизму. Навіть польські «червоні демократи», вживаючи у своїх прокляттях та агітаційній літературі української мови, залишалися вірні ідеї історичної польської державности. Але з часом виділилася нова група, що в неї помічаємо пересунення наголосу: для її прихильників визволення селянства вже не було тільки тактичним засобом, підпорядкованим польським політичним цілям, але самоціллю. Їхню поставу треба схарактеризувати як послідовно народницьку. Ці т. зв. «хлопомани», які народну точку погляду прийняли за свою власну, не могли не відкинути фетишу патріотів історичної Польщі — границю 1772 року. Остаточний розрив між хлопоманами та польським суспільством наступив у зв'язку з наближенням чергового повстання. Польські змовники не мали великих надій на успіх на Україні; проте вони вирішили принести себе в жертву для того, щоб заманіфестувати польські права на історичний дніпровський кордон. Знову хлопомани засуджували намірену польську націоналістичну акцію на непольській землі як марну та безглузду. Провідник хлопоманів, Володимир Антонович, так з'ясував свою позицію одному польському другові: «Ми з народом, а тому що народ проти вас, не можемо маршувати з вами».³ Порвавши зв'язок з польським громадянством, хлопомани заявили, що принцип солідарности з народом включає й поворот до української національності, яку їхні предки зрадили задля привілеїв польського шляхетства. Це творить зміст «Сповіді» Антоновича, — цього автентичного визнання віри українського народництва.⁴

Виключно зосередження на народі-селянстві було відповідальним за деяку слабкість та односторонність народницької ідеології. Занедбувано ті аспекти української справи, що не підходили під мірку простонародности. Тому, наприклад, се-

³ Wacław Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia*, I (Краків, 1933), стор. 331.

⁴ В. Антонович, «Моя исповед», *Основа*, 1, 1862; цитовано за Д. Дорошенко, *Володимир Антонович* (Прага, 1942), стор. 40—42.

редньовічна княжа Русь майже зовсім зникла з обрії історичної свідомости. У дослідях над козацькою добою знецінювано державницькі прямування гетьманів та старшини, рівночасно виправдувано навіть явно руїнницькі відрухи черні. У питаннях культури народницька настанова часто приводила до вузького утилітаризму; літературні твори оцінювано не за критерієм естетичної вартости, але відповідно до того, чи дана книга легко приступна для масового читача та чи служить соціально-виховним завданням. Людиною чуйною на слабості народницької ідеології був колишній кирило-методіївський братчик — поет, історик, публіцист і перекладач Шекспіра — Панько Куліш. Але його критицизм залишився безплідним, бо Куліш не зумів протиставити північній народницькій течії власної конструктивної концепції.

Практична слабкість українського народництва в першу чергу зумовлювалася вузькістю його соціальної бази. Український рух, — чи, як його тоді називали, «українофільство», — прагнув нести свої кличі в маси, але практично він своїм засягом не виходив поза дрібні розсипані гуртки, зложені майже виключно з представників різних інтелігентських професій: учителів, студентів, земських службовців тощо. Українофіли, що творили меншість навіть серед освічених шарів населення України, мали мінімальний вплив на великі соціальні переверстування, що в той час відбувалися на українських землях. Перехід до капіталізму не створив української національної буржуазії. Навпаки, розвиток залізниць, індустрії та торгівлі ще тісніше пов'язував Україну з Російською імперією. У цьому відношенні можна говорити про регрес у порівнянні з попередніми десятиліттями, коли на Лівобережжі найзаможніша та соціально репрезентативна дворянська верства як-не-як зберігла своєрідне українське обличчя. Зате друга половина 19 століття була тією добою, коли верхня русифікація України, зокрема міст, досягала апогею. Але власне це була пора, коли невидимо для людського ока кільчився засів 1917 року!

Кволість українофільства віддзеркалювалася у скромності його практичних постулатів: «Всі їхні [українофілів] мрії обмежувалися змаганням до розвитку малоруської літе-

ратури та до видавання популярних книг для народу на малоруській мові, з ціллю більш успішного поширення знань серед простолюду». ⁵ В анонімній статті Костомарова 1860 року, надрукованій за кордоном у «Колоколі» Герцена, отже без цензурних обмежень, завдяки чому в ній висловлена блискуча апологія самобутности українського історичного процесу від Москви й Польщі, конкретні бажання зводяться до двох точок: вільний розвиток української літератури та навчання у народних школах рідною мовою.

Не зважаючи на всю обмеженість народницької програми, власне в той період царський уряд починає систематично переслідувати український рух. Першою жертвою впадо Кирило-Методіївське Братство, розгромлене в 1847 році. Польське повстання 1863 року послужило приводом для дальших репресій, хоч усі речники українства гостро виступили проти польських зазіхань на Правобережжя. Проте, доводиться визнати, що російська бюрократія складала, на свій лад, докази далекозорости. Під зверхньою слабкістю українського народництва крилися великі потенціяльні можливості; щоб їх розгорнути, вистачало перекинути національний рух з інтелігенції в маси. Уже навіть за той короткий протяг часу, що відділяв Кримську війну (1855) від польської інсурекції (1863), множилися симптоми проникання українських національних ідей у народну гуцу, наприклад, в українських губерніях популярно-просвітні видання на рідній мові розходилися незрівняно швидше, ніж російськомовні. Налякані польським повстанням московські шовіністи, що їх лідтримували деякі зрусифіковані українці, вдарили на сполох та розгорнули скажену кампанію проти примари «українського сепаратизму». Це цькування довело до Валуєвського указу 1863 року, названого від імени його автора, тодішнього міністра внутрішніх справ. Указ забороняв популярні просвітні та релігійні видання українською мовою. Метою цього було поставити стіну між українофільською інтелігенцією та се-

⁵ К. Михальчук і П. Чубинський у *Трудах этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край*; цит. за М. Драгоманов, *Австро-руські спомини* (Львів, 1892), стор. 322.

лянством. Ці й подібні заходи, хоч безуспішні на довшу мету, затягнули формування модерної української національної свідомості на десятиліття.

Все таки в умовах відносно ліберального режиму Олександра II український рух зростав далі й у 1870-их роках набрав виразно політичного забарвлення. Сітка таємних «промад», очолених Київською (або Старою) Громадою, охопила всі важливіші центри України. Українство здобуло для себе позиції в організації наукового життя (Південно-Західний Відділ Російського Імператорського Географічного Товариства) та у пресі (щоденник «Київський телеграф», звичайно, російською мовою). Помітною була літературна та особливо наукова продукція цих років. Можна навіть говорити про початки української закордонної політики: упорядкування взаємин з Галичиною та організування висилки добровольців для боротьби з турками у зв'язку з повстанням балканських слов'ян та з Балканською війною 1877 року. Рівночасно затіснилися контакти з російською опозицією, що в обох своїх крилах, революційному та ліберальному, користувалася великою підтримкою на українських теренах. Багато членів терористичної «Народної Волі», починаючи від її вождя Андрія Желябова, були з походження українцями. Земства на Україні, головне Чернігівське та Харківське, були важливими вогнищами російського конституціоналізму. У 1879 році відбулася в Києві, з ініціативи Громади, таємна нарада, що на ній українські діячі запропонували своє посередництво між ліберальними земцями та революційним «виконавчим комітетом» Народної Волі з метою створити об'єднаний фронт усіх опозиційних сил проти самодержавства. Переговори не завершилися позитивним результатом, але ця знаменна подія вказує на те, що вже в 70-их роках намічається тенденція до об'єднання всіх демократичних елементів «Півдня Росії» на платформі українського національного руху, — передвісник ситуації 1917 року.

Ця многобічна та успішна праця сповнювала українських патріотів бадьорістю та самовпевненістю. Речником політизації українства був Михайло Драгоманов, творець його першої систематичної політичної доктрини. Драгоманов ба-

чив шлях до розв'язки української проблеми у демократизації та федералізації Росії та Австро-Угорщини та у спільці українців з прогресивними силами всіх інших народів Східної Європи, не виключаючи при цьому й росіян, — але при умові збереження організаційної незалежності українського руху від його союзників.

Царський уряд, що його глибоко непокоїв цей розвиток, перейшов у 1875—76 роках до генерального протиукраїнського контрнаступу. Серією добре обдуманих заходів знищено легальні форми української громадсько-культурної діяльності, повністю заборонено українську мову у друку (Ємський указ), а найактивніших лідерів репресовано. Перший український відрух на цей розпрям був посиленням опору: тісніше зближення з колами російської опозиції та висилка за кордон Драгоманова, з дорученням створити на Заході політичний та пропагандивний центр. Проте розрахунки Промадди на те, що лиха година скоро промине і Російська імперія в недалекому майбутньому еволюціонуватиме до конституційного режиму, який і українству дасть кращі умови існування, не здійснилися. Навпаки, вступ на престол Олександра III (1881) стабілізував самодержавство та реакцію. Під цими ударами похитнулася моральна стійкість українського руху. На місце бадьорости й енергії 70-их років прийшли пригноблення і пасивність. Гаслом дня знову стало «аполітичне культурництво». Але коли в 60-их роках це гасло дійсно відповідало тодішній незрілості українського руху, тепер, після великого підйому 70-их років, воно виразно знаменувало відступ. Ціною такого самообмеження українофілам принаймні вдалося врятувати тяглість наукових дослідів у різних дисциплінах українознавства; ці праці мусіли обминати теми, що мали якийнебудь посмак громадської актуальности, і вони могли появлятися тільки російською мовою (журнал «Киевская старина»). Таким чином настає ізоляція національного руху серед широкого суспільства; в очах консервативних та лояльних до влади кіл він був підозрілий, дякуючи славі демократизму та неблагонадійності, що нею він втішався. Знову ж радикальну молодь відштовхувала його політична безбарвність. І ця молодь ще дужче, ніж до-

сі, підпадала під впливи російських революційних організацій. Кажучи словами публіциста, що належав до наступного покоління: «Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсажнулася, симпатій же старої України [себто шляхетської верстви] вони не змогли собі приєднати».⁶ У 1880-их роках український рух звужується до малого струмка, але під обережним керівництвом Володимира Антоновича вдається зберегти ядро Старої Громади та ембріональну організаційну сітку по всій країні.

Тим часом Драгоманов продовжував із Швейцарії свою блискучу публіцистичну та пропагандивну діяльність. Дякуючи його зусиллям, західній світ дістав уперше автентичні інформації про український рух та його переслідування царським урядом. Але гострі виступи Драгоманова проти самодержавства здавалися несвочасними Громаді, бо вони драгували офіційні сфери та перечили тактиці Громади, яка намагалася переконати владу у політичній нешкідливості українства. На цьому тлі виступає в половині 1880-их років розрив між Драгомановим та киянами, що послали його за кордон. Мала еміграційна група прихильників Драгоманова стала зав'язком української соціалістичної течії, але її прямі організаційні впливи сягали в той час тільки до Галичини.

III. МОДЕРНІСТИЧНА ДОБА (ВІД 1890-их РОКІВ ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Період, що охоплює чверть століття перед першою світовою війною, не має усталеної назви в українській історіографії. Але немає сумніву, що це був окремий важливий ступінь у розвитку української національної свідомості та політичної думки, що ясно відрізняється однаково від попередньої народницької, як і наступної доби Великої революції. Для означення того періоду нам доведеться позичити в історії літератури поняття «модернізму».

⁶ Микола Міхновський, *Самостійна Україна*. (Нове видання, без місця друку, 1948), стор. 28.

Дві обставини мали в той час виключний вплив на українську справу. Поперше, зростаюче ослаблення царського самодержавства та розлад російської державної машини; по-друге, економічний розквіт підросійської України, її швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення. Проте, цей безперечний господарський поступ ішов разом з такими зловісними явищами, як пролетаризація малоземельного селянства та хвиля спекулянтського грюндерства; це загострювало соціальні протиріччя у країні.

Інтелігентська верства продовжувала бути двигуном українського руху. Але приблизно від 1890-их років до голосу приходять нове покоління інтелігенції, яке в порівнянні з своїми народницькими батьками було не тільки численніше, але й, дякуючи загальній зміні політичної атмосфери, більш сміливе та ініціативне. Те покоління видало плеяду талановитих діячів, що багатьом з них згодом судилося зіпрати провідну роль в українській революції. Мабуть, найбільш репрезентативною постаттю епохи був Михайло Грушевський, великий учений і організатор наукових дослідів, визначний політик і публіцист.

На той період припадають на Наддніпрянщині початки політичних партій та партійної диференціації. Першою спробою політичного з'єднання нового типу було недовговічне «Братство тарасівців» 1892 року. У 1899 році в Харкові засновано Революційну Українську Партію (РУП), що згодом перейшла на марксистські позиції й прийняла назву Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП). Вже після 1905 року бачимо зав'язки декількох інших партій: ліберальної («радикали-демократи»), аграрного соціалізму («соціалісти-революціонери») та націоналістичної (Українська Народна Партія). Всі ці угруповання перебували щойно в ембріональному стані, а з перемогою реакції в 1907 році були дезорганізовані та загнані в підпілля. Але потенціально партійно-політична диференціація стала фактом. Не менше знаменний був дебют українства на парламентарній арені: у першій та другій думах (1906 і 1907) були досить сильні українські фракції, які однаке не змогли розвинути ширшої діяльності через швидкий двократний розпуск парламенту.

Після того, як уряд самовільно накинув зміну виборчого закону, у третій і четвертій думі організованого українського клубу вже не було, хоч і надалі залишався ряд прихильників української справи. У всякому разі складено доказ, що населення України готове, в умовах вільного волевиявлення, підтримувати українських кандидатів та українські виборчі програми.

Головне досягнення тієї доби — проламання штучної стіни, що нею царизм так довго тримав національний рух інтелігенції відсепарованим від його ширшого соціального докільля. Навіть після скасування кріпацтва в 1861 році російське законодавство продовжувало зберігати селян на становищі окремого стану, позбавленого повних громадянських прав. Але з зростанням грамотности, затіснення господарських зв'язків між містом і селом та постанням верстви заможних селян-власників ця станова відособленість зробилася пережитком. Революція 1905 року покінчила з найгіршими формами легальної дискримінації селянства. Село почало пробуджуватися до модерної політичної свідомости і віднаходити себе в українській національній ідеї. Той факт, що від часів Шевченка та кирило-методіївців український рух мав яскравий соціяльний зміст, співзвучний із стихійними прагненнями селянства, тепер став приносити свої плоди. В умовах і кучого конституціоналізму, який запанував в імперії після 1905 року, села й містечка України почали покриватися мережею організацій — «Просвіт», кооператив тощо, які служили опірними пунктами національного руху. Головним пропатором національної ідеї серед мас був своєрідний суспільний прошарок сільської інтелігенції, себто кооператори, народні учителі, фельдшери, агрономи. Бувши самі здебільша селянськими синами та живучи в тісній симбіозі з селом, що його довір'ям вони користувалися, вони мали великі можливості духовного впливу, що з ними не могли конкурувати не тільки царська адміністрація, але й чужі російські партії. Люди цього середовища своє власне національне усвідомлення здебільша завдячували таємним патріотичним студентським гурткам по університетах, учительських семінаріях і навіть гімназіях. Таким чином українська національна свідо-

мість, промінюючи з малесеньких первісних вогнищ, що ними були Громади другої половини 19 ст., за посередництвом сільської інтелігенції розливалася щораз ширше й ширше в народі. Російський історик Д. С. Мірський правильно схарактеризував цей процес:

«Хоч усе українське було заборонене, але соціяльний розвиток створював щораз сприятливіший ґрунт для національного руху через зростання сільської інтелігенції та „півінтелігенції”. Ці середовища були у своїй свідомості майже поголовно українські, і коли прийшла революція 1905 року, рух опинився в їхніх руках... Після 1907 року, а головне під час війни, національний рух знову став об'єктом переслідування та придушування. Але в той час він уже був непоборний. Коли впав гніт царизму, виявилось, що на ділі вся демократична інтелігенція та „півінтелігенція” південно-західної Росії почуває себе українською, що селянство було на порозі усвідомлення цього ж самого та що Україна готувалася стати незалежною нацією».⁷

Національна ідея проникала, хоч повільніше, до інших клас суспільства. До 1914 року існували вже малі «мостові причілки» свідомого українства серед робітництва, буржуазії та поміщицтва. Треба підкреслити, що навіть там, де ще не приходило до точного з'ясування національної окремішності, бачимо збільшення регіональної свідомості. Наприклад, буржуазія України, хоч зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області; росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю. Серед робітництва зустрічаємо нахил до творення регіональних «південно-російських» союзів. Нема сумніву, що в ході дальшого природного розвитку ці тенденції були б себе, скорше чи пізніше, здефініювали в українській національній ідеології. Вибух революції 1917 року надзвичайно прискіпив дина-

⁷ D. S. Mirsky, *Russia: A Social History* (London, 1931), стор. 277—278.

міку цього процесу, а разом з цим не дав йому часу, щоб органічно визріти.

На протязі цієї чверти століття міняється характер української літератури. З появою таких письменників, як Кочубинський, Леся Українка, Винниченко й інші, її вже не можна було вважати за чисто «народну». Вона почала виконувати соціологічну функцію літератури «національної», спроможної задоволити різноманітні духові потреби здиференційованого модерного суспільства.

Аж до кінця 19 ст. нова українська література обмежувалася, за малими винятками, поезією й белетристикою з селянського побуту. Навіть т. зв. свідомі українці писали свої наукові й публіцистичні праці переважно по-російськи. Щойно тепер українська мова стала знаряддям науки, публіцистики, політики. У той же час покладено основи під українську наукову та фахово-технічну термінологію.

Поступ національної свідомости віддзеркалювався в еволюції історичної науки та зв'язаної з нею історіології. Переломове значення мала тут імплуюча своїми кількісними та якісними досягненнями діяльність М. Грушевського та його школи. Значення праці Грушевського для політичної думки міститься передусім у тому, що він довів тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасности, через Галицько-Волинську, Литовсько-Руську та козацькі держави. Середньовічна княжа Русь, — занедбана народницькими істориками та привласнена російською історіографією, — знову ввійшла як інтегральний складник в українську традицію. Це, без сумніву, підносило національне самопочуття, бо чейже древня Русь була періодом великодержавности Києва та його гегемонії в усій Східній Європі.

Не диво, що коло 1905 року виринула концепція повноклясовости українського суспільства. Вячеслав Липинський закликав правобережну сполячену шляхту до повороту до української нації. Принципове значення цієї концепції куди більше, ніж спеціальне питання про національну переорієнтацію спольонізованої (чи пак на Лівобережжі зрусифікованої) шляхти. Липинський стверджував, що Україна повинна охоплювати всі класи й соціальні групи, що їх має всяка роз-

винена модерна нація. Це була справжня революція супроти народницького світогляду, який істоту українства бачив у самих «мужиках».

Липинський був, поряд з Грушевським, автором другого великого перевороту в українській історичній свідомості. Його студії над добою Хмельницького зрушили звичні уявлення про наше 17 століття. Липинський довів, що Хмельниччина була не тільки селянсько-козацькою соціальною революцією, але також політичним рухом верхів тодішнього українського суспільства. Якраз цей шляхетсько-старшинський елемент, трактований народницькою історіографією з принциповим недовір'ям, був, на думку Липинського, носієм великих і сміливих замислів і діл епохи Хмельницького та творцем козацької державности. Липинський увів в українську історичну проблематику питання влади і проводу.

Закономірним завершенням цих змін в українській свідомості було формування думки про державну незалежність. У Галичині проблема незалежності була предметом теоретичних дискусій уже в 1890-их роках (Юліян Бачинський, Іван Франко). У 1900 році наддніпрянський публіцист Микола Міхновський випустив (анонімно у Львові) брошуру під промовистим заголовком «Самостійна Україна». Вона закінчувалася гаслом: «Одна, єдина, нероздільна, вільна й самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Але аж до 1917 року ця ідея не здобула загального поширення. Частинно вплинула тут обставина, що аргументи, що їх в обороні ідеї самостійности висунув Міхновський, не могли промовити до переконання його сучасникам. Міхновський, адвокат за фахом, оперував головне юридичною аргументацією: непорушність державних прав України за Переяславським договором 1654 року; як практичний постулат він ставив вимогу боротьби за відновлення «переяславської конституції». Однак довгий часовий перерив по падінні Гетьманщини робив таку легітимістичну концепцію нереальною. Крім цього, Міхновський, — на відміну від таких мислителів, як Драгоманов і Липинський, — не розвинув своїх ідей у фундаментальних творах і не спромігся виховати довкола себе сталого гурту послідовників. Загальний напрям українського руху вказував на те,

що проблема самостійности буде скорше чи пізніше поставлена на порядок дня. Але покищо царська імперія, не зважаючи на свій декаданс, ще все здавалася безмірно могутньою в порівнянні з молодими українськими силами. Тому речники українства здебільша вдоволялися традиційним постулятом автономної України в рамках децентралізованої та на федералістичних основах перебудованої Росії. Головна пряма ціль, — боротьба проти царизму, — примушувала шукати союзників у російській демократії, а тим самим і зважати на її настрої. Врешті, завогнення міжклясових відносин, дуже помітне в той час, спиняло кристалізацію почуття національної солідарности та засадничої спільноти інтересів усіх українців, що було конечною передумовою державницької свідомости.

Від часів Шевченка та кирило-методіївців соціальний елемент відігравав велетенську роль в ідеології українського руху, що в ній протест проти соціальної кривди звучав щонайменше з рівною силою, як і проти національного поневолення. В добу модернізму ця стара соціальна тенденція набирала виразно соціалістичного обличчя. Молодше покоління української інтелігенції стало майже поголовно соціалістичним. Можна тут навіть говорити про своєрідну ідеологічну моду, яка в багатьох випадках залишалася тільки поверховим і минуцим молодечим захопленням. Однак, за цим стояли й поважні об'єктивні фактори: загострення соціальних протиріч у країні в наслідок пролетаризації малоземельного селянства та розвитку індустрії. Отже постав реальний ґрунт, що сприяв поширенню соціалістичної течії. Але українська соціал-демократія, що перебувала у стадії формування, не спромоглися створити власної програми, припасованої до специфічно українських обставин, що виразно відмежовувала б український соціалізм від російського. Багатонадійний зародок оригінальної української школи в соціалізмі постав був уже на переломі 70-их і 80-их років у наслідок піонерської праці Драгоманова та його друзів — Сергія Подолінського та Миколи Зібера. Але еміграційний характер цієї групи та розрив між Драгомановим і київською Промадою в половині 80-их років довели до того, що коли українство знову під-

няло голову в Російській імперії, молодше покоління не продовжувало започаткованої Драгомановим лінії, а зачерпнуло з російських джерел готові формули міжнародного соціалізму. Одним з результатів цього російського впливу було недостатнє зрозуміння вартости політичної свободи та конституційного правопорядку. За інший відємний наслідок треба вважати той факт, що українські соціалісти не знали як слід, як зінтегрувати соціально-економічний та національний боки своєї програми. Марксистизм назагал, а його російський різновид зокрема, не надавав належної ваги тим питанням, що найбільше пекли українців як членів поневоленої нації. Це, очевидно, не значить, що українці, які наверталися на марксистську віру, через це втратили свій патріотизм. Але в їхньому мисленні утворювалася неперетравлена мішанина формул упрощеного марксистизму з наївно-романтичним патріотизмом. На політичну сцену виходить тип революційного юнака з «Комуністичним маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій. Щоправда, талановитий Микола Порш, ідейний лідер УСДРП, намагався пристосувати марксистизм до місцевих обставин, боронячи програму української автономії з соціалістичних позицій. Але назагал молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною силою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут Володимир Винниченко. Ці риси, — що пояснювалися молодечістю того середовища та браком заокругленої освіти й практичного досвіду, — були досить нешкідливі, як довго завдання було переважно негативне: підважувати фундаменти царизму. Можна було сподіватися, що багато з тих дитячих хвороб відпаде у процесі особистого та промадського дозрівання. Ніхто не міг знати зарані, перед якими величезними та страшенно трудними проблемами буде поставлене українство через раптову кризу імперії в 1917 році.

Епоха напередодні першої світової війни, мабуть, найщасливіша в новітній українській історії. Це була доба без-

перервного й всестороннього українського підйому. Перешкоди, що їх доводилося зустрічати на шляху, були настільки сильні, щоб стимулювати дух боротьби, але не в тій мірі, щоб стримувати рух вперед. Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація. Але великий обшир українських земель, чисельність населення, складність внутрішніх і міжнародних проблем, зв'язаних з українським самовизначенням, жорстокі переслідування російським урядом та деспотичний характер імперії, що заглушував громадську самодіяльність, — усе це робило шлях національного відродження України довшим і труднішим, ніж в інших народів Середньої та Східної Європи, що стояли перед аналогічними завданнями. Коли вибухнула перша світова війна, українство в Росії вже являло собою реальну силу, але воно ще не встигло перетворитися з «національного руху» на націю в повному значенні слова, якими в той час були, наприклад, поляки, чехи, фіни. Модерна українська нація народилася під час революції.

IV. ПОГЛЯД НАЗАД

Політична, а згодом і культурна русифікація колишньої козацької старшини наприкінці 18 ст. творить зворотну точку в історії української національної свідомості. В добу, коли громадянства ще репрезентувалися своїми аристократіями, це означало перерив у національному існуванні України. Слідом за цим прийшло відчуження між народною масою й провідною верствою, що перестала служити інтересам рідного краю. Це відчуження еліти від маси засуджувало першу на політичне безсилля, а другу позбавляло конечних культурних послуг. Аж до 1917 року головною проблемою української свідомості було змагання двох течій серед самого громадянства України: одної, «малоросійської», що не бачила іншого виходу, як поглиблення та закріплення єдності з Москвою, та другої, «сві-

домого українства», що прагнула до збереження та віднови української самобутності. Звичайно, цей змаг не відбувався в умовах вільної конкуренції, де вирішували б настанови самої української громадянськості. Бо за «малоросійським» табіром стояла підтримка адміністративного апарату могутньої імперії, тоді як український національний табір зазнавав постійних обмежень і переслідувань. А втім, протягом 19 ст. між обома крайніми позиціями існувала ціла гама переходових відтінків. З одного боку, навіть найльотальніші «малороси» не втрачали почуття своєї етнічної відмінності від москалів, як і певної прив'язаності до місцевих особливостей і звичаїв. З другого боку, навіть найсвідоміші українці не ставили своїм постулятом повного розриву з Росією, — що здавалося поза межами можливого, — але радше шукати за якимось компромісом між українськими та імперськими інтересами. Вислід цього змагання залежав від постави нових соціальних груп — інтелігенції й буржуазії, — що виникли в 19 ст. та, на довшу мету, від постави широких народних мас, які не могли залишатися назавжди у стані громадянської малолітності. Ці нові соціальні сили повинні були вирішити, чи вони ствердять, чи відхилять національну капітуляцію колишньої козацької аристократії.

Стаття була надрукована англійською мовою в *Анналах Української Вільної Академії Наук у США*. („The Intellectual Origins of Modern Ukraine”, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, Vol. VI, No. 3—4, New York, 1958).

Український переклад появився в *Українській Літературній газеті* (Мюнхен), 1959, чч. 2, 5, 6.

Михайло Драгоманов

Михайло Драгоманов (6. 9. 1841 — 20. 7. 1895), видатний політично-громадський діяч, учений і публіцист. Народився в Гадячому на Полтавщині, у дворянській родині козацького походження. Закінчивши гімназію в Полтаві й Київський університет, з 1864 працював при ньому як приват-доцент, а з 1873 як штатний доцент на кафедрі античної історії. Одночасно Драгоманов був, поряд з В. Антоновичем, лідером київської Громади (пізніше названої «Старою») і брав провідну участь в її діяльності. Під впливом Драгоманова гурт студентської молоді у Львові, що еднався біля москвофільського часопису «Друг», 1875—76 року перейшов на українські національні та демократичні позиції. Серед російського громадянства Драгоманов звернув на себе увагу журнальними статтями («Вестник Европы»), що вияснявали українське ставлення до внутрішньої й зовнішньої політики Російської імперії.

Завдяки цій діяльності Драгоманов став однією з перших жертв хвилі репресій проти українського руху, що знайшла завершення в Емському указі 1876; за особистим наказом Олександра II Драгоманов 1875 року був звільнений з Київського університету. Тоді Драгоманов у порозумінні з Громадою виїхав за кордон і оселився 1876 року в Женеві, де почав видавати збірники «Громада» (5 тт., 1878—82), перший модерний український політичний журнал, та брошури українською мовою, російською й західноєвропейськими мовами; ці останні мали на меті інформувати європейську громадськість про українську проблему. Найближчими співробітниками Драгоманова були: С. Подолинський та М. Пав-

лик, що деякий час жили з ним у Женеві, а також Ф. Вовк та Я. Шульгин. «Женевський гурток» Драгоманова вважається першим зародком українського соціалістичного руху. Драгоманов відігравав видатну роль й серед російської революційної еміграції (1881—83 редактор журналу «Вольное Слово»), будучи речником течії, ворожої до тероризму.

З 1886 року наступив розрив між Драгомановим та Старою Громадою, що відмовилася від дальшого фінансування його діяльності, побоюючися в умовах реакційного режиму Олександра III, що активна політична діяльність Драгоманова може викликати дальші протиукраїнські репресії. А крім того, позиція Драгоманова, що за кордоном еволюціонував уліву, здавалася надто радикальною для більшості членів Громади. Одночасно з цим послідовники та кореспонденти Драгоманова в Галичині (І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик) не лише зазнавали переслідувань від австро-польської влади, але й терпіли від неприхильності власного консервативного суспільства, наляканого появою соціалістично-радикальної течії. В цьому поступовому наростанні ізоляції Драгоманов дедалі відмежовувався й від російського революційного світу, викриваючи шовіністично-великодержавні та диктаторсько-макіявеллістичні нахили цього середовища. В обставинах матеріальних труднощів, що постали наслідком цього, Драгоманов 1889 року прийняв запрошення на професора новозаснованої Вищої школи (пізніше університету) в Софії (Болгарія). Повернувшись до педагогічної праці, він ще пережив піднесення радикального руху в Галичині, що 1890 оформився в Русько-Українську Радикальну Партію, ідейним керівником якої він фактично був шляхом інтенсивного листування та співробітництва в радикальних органах («Народ» тощо). Помер Драгоманов у Софії.

Як політичний мислитель Драгоманов завжди підкреслював генетичний зв'язок своїх концепцій з ідеями українських декабристів (Товариство Об'єднаних Слов'ян) та кирило-методіївців, що з ними еднав Драгоманова демократизм і федералізм. Свій особистий вклад Драгоманов бачив передусім у рішучому пов'язанні української визвольної програми з сучасними західними демократично-ліберальними та соція-

лістичними рухами, не нехтуючи при тому з українських традицій (наприклад, із спадщини свободолюбної козащини) тим, що згідне з духом європейського прогресу.

Під впливом Прудона та крайніх представників англійського лібералізму Драгоманов бачив свій кінцевий ідеал у теоретичній концепції анархії («безначальство»), тобто у добровільній асоціації гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. Шлях до цього ідеалу — федералізм, із питомою для нього децентралізацією та самоуправою громад і областей. Звідси негативне ставлення Драгоманова до централістичного республіканства «якобінського» типу та його яскраві симпатії до устрою Швейцарії, Англії, США. Драгоманов завжди обстоював примат політичної свободи над клясовими й економічними інтересами й примат універсальних культурних цінностей (що їх він, згідно з духом позитивістичної філософії, бачив втіленими передусім у досягненнях модерної наукової думки) над національною виключністю. Національного одначе Драгоманов не відкидав, уважаючи його за конечний елемент уселюдської синтези, та поєднував його з універсальним у формулі: «Космополітизм в ідеях та цілях, національність у ґрунті та формах». Драгоманов відстоював відокремлення церкви від держави та секуляризацію українського громадського й культурного життя.

На думку Драгоманова, українці багато втратили, не зберігши своєї історичної державности. Не заперечуючи права українського народу на самостійність, але не вірячи в практичну здійснимість сепаратизму для України в ті часи, він радив боротися за демократизацію й федералізацію існуючих держав, Росії та Австро-Угорщини, так щоб українство могло в них вільно розвиватися. Ця боротьба вимагала тисного союзу з прогресивними силами всіх інших народів Східньої Європи, не виключаючи й росіян, одначе при умові обов'язкового збереження організаційної незалежности українського руху. Драгоманов критикував як аполітичне культурництво старих «українофілів», так і участь українських революціонерів у російських організаціях. Програма Драгоманова яскраво всеукраїнська, вона охоплювала всі українські

землі від Кубані до Закарпаття. Як учений, Драгоманов показував етнічну гомогенність українського народу на всіх землях його поселення. Як політик, він ставив собі за ціль не так об'єднання всіх українців в одній державі, як радше поділ ролей і систематичну взаємодопомогу між російською й австрійською Україною. Аж до часу повалення російського самодержавства, на думку Драгоманова, головний центр українського національного руху повинен бути в Галичині. Але щоб бути спроможною виконати свою функцію, Галичина мусіла б насамперед, при духовій підтримці наддніпрянців, позбутися своєї провінційної обмеженості.

Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Драгоманов часто в своїх писаннях торкався Східньої Європи в цілому та багато уваги присвячував російським, польським і балканським питанням. Головні перешкоди для здорового розвитку Східньої Європи Драгоманов бачив у польському «історичному» патріотизмі, що не вдовольнявся польською етнічною територією, але підіймав претенсії на кордони до 1772 року, в німецькому імперіялістичному «натиску на Схід» та в централістично-нівелізаторських, деспотичних та експансіоністичних традиціях російської державності. У зв'язку з питанням про національні меншості на Україні, Драгоманов намічав шлях до нормалізації українсько-жидівських стосунків у визнанні жидівської національно-культурної автономії та в закріпленні соціальної солідарності працюючих жидів з українським оточенням.

Основні зацікавлення Драгоманова лежали в царинах міжнародної, конституційної та культурної політики. Зате він не мав докладно розробленої економічної програми, хоч завжди називав себе соціалістом («промадівцем»). Його розуміння соціалізму насамперед етичне: соціальна справедливість як моральний імператив, без вирішення питання про перевагу індивідуальних чи колективних форм господарської організації. Крім того, Драгоманов був переконаний, що при «плебейській» структурі української нації боротьба за національне визволення невід'ємна від боротьби за соціальне визволення. Драгоманов відкидав марксизм як помилковий у теорії та невідповідний до українських практичних потреб.

Найголовніші з політичних праць Драгоманова: «Передне слово до „Громади”» (1878), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Пропащий час — українці під Московським царством, 1654—1876» (бл. 1880), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Вольный союз — вільна спілка» (1884), «Либерализм и земство в России» (1889), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893). Політичні статті та брошури Драгоманова російською мовою зібрав Б. Кістяковський (2 тт., Париж, 1905—06 — статті еміграційного періоду; Москва, 1908 — статті доеміграційні). Окремі політичні писання Драгоманова українською мовою передруковувалися не раз (наприклад, «Вибрані твори», ред. П. Богацький, Прага—Нью-Йорк, 1937), але зібраного видання досі не було. Драгоманов залишив простору «Автобіографічну замітку» (1883) та «Добавлення» до неї (1889). Перлиною української мемуаристики є його «Австро-руські спомини. 1867—77» (Львів, 1889—92), присвячені початкам його стосунків з Галичиною. Крім того, цінним джерелом не лише для життєпису Драгоманова, а й для історії України другої половини 19 віку є листування Драгоманова з І. Франком (2 тт.), М. Павликом (6 тт.), М. Бучинським, В. Навроцьким, Т. Окуневським, Н. Кобринською (по 1 т.) та з київською Старою Громадою (видання Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1937). Для історії російської політичної думки першорядне значення мають підготовані Драгомановим та забезпечені його коментарями «Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену» (1892) та «Письма М. А. Бакунина к А. И. Огареву» (1896, посмертне видання).

Свою наукову діяльність Драгоманов почав від праць над античною історією («Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», 1869), але згодом цілком перейшов до слов'янської, зокрема української, етнографії та фолкльористики. Як літературний критик і етнограф, Драгоманов був найвизначнішим на Україні представником історично-порівняльної методи й дав цінні дослідження української усної словесности. Головні праці в цій ділянці: «Исторические песни малорусского народа», разом з В. Антоновичем,

I—II (1874—75), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про промадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу 18—19 століття», I—II (1883—85). Збірка творів в цій ділянці: «Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство», 4 тт. (1889—1907, вид. Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові). Драгоманов використовував фолкльорний матеріал як джерело дослідження історії громадських ідей на Україні, що й відбилосся на його політичному світогляді. Багато етнографічних праць Драгоманова опубліковано чужими мовами.¹

Вплив Драгоманова був найсильніший у Галичині, не тільки серед радикалів, але й серед молодших народовців. На Наддніпрянщині його вплив був послаблений конфліктом із Старою Громадою, а пізніше наростанням марксистських симпатій. Проте продовжували діяти прихильники Драгоманова (М. Ковалевський, Я. Шульгин, В. Мальований, з молодших Є. Чикаленко), що подекуди утворювали окремі «дра-

¹ *Примітка 1969 року.* Переклад однієї фолкльористичної праці Драгоманова, що первісно появилася по-болгарськи, вийшов недавно в США: *M. P. Dragomanov, Notes on the Slavic Religio-Ethical Legends: The Dualistic Creation of the World.* Transl. by Earl W. Count. Indiana University Publications, Russian and East European Series, vol. 23 (Bloomington, 1961). Варто зацитувати деякі місця з передмови перекладача, що висловлюють його оцінку наукової праці Драгоманова: «Упродовж кількох десятиліть перед першою світовою війною існувала група учених, — переважно, але не виключно, слов'ян, — що досліджували генезу й розвиток цієї ідеї [про дуалістичне створення світу]. На нашу думку, розвідку Драгоманова треба між цими студіями поставити на перше місце... Я вважаю, що серед усієї літератури, що стосується цієї теми, праця Драгоманова найбільш змістовна та що вона має кардинальне значення для вивчення проблеми... Драгоманов належав до породи людей, характеристичної для європейського 19 стол., що до неї належали О. Конт, Дж. С. Мілль, Р. Вірхов, Ч. Ломброзо та чимало інших. Це були інтелектуалісти, які вміли перековувати свої пера на мечі, які вміли творити теорії й потім застосовувати їх у громадському житті, не боячися брати на себе великий ризик» (стор. VII, VIII, XI).

гоманівські гуртки». Після революції 1905 року під впливом ідей Драгоманова стояла Українська Радикально-Демократична Партія (пізніші соціялісти-федералісти), а згодом і українські соціялісти-революціонери. Відгомін вчення Драгоманова незаперечний у багатьох ситуаціях української революції 1917—20 років, наприклад, у федералістичних тенденціях Центральної Ради, у спробах організування об'єднаного фронту народів кол. Росії (Конгрес Національностей у Києві, 1917), у трактуванні проблеми національних меншостей тощо. У міжвоєнну добу позначилася на західньо-українських землях, головне в наслідок негативного ставлення до Драгоманова українського націоналістичного руху, різка реакція проти його ідейного авторитету. В УРСР, згідно з визначеннями Леніна, Драгоманова засуджують як «дрібнобуржуазного ліберала» та «націоналіста», й вивчення його спадщини там заборонене; інколи лише згадують Драгоманова як етнографа та літературного критика.²

Література:

М. Павлик, Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1895. Його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів (Львів, 1896); А. Кримський, М. Драгоманов, «Етнографическое обозрение», 4, 1895; передмови Б. Кістяковського до паризького (1905—06) та московського (1908) видань творів Драгоманова; І. Франко, Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, «Літературно-Науковий Вісник», т. XXXV, кн. 8, 1906; М. Грушевський, Драгоманов і Жевневський соціялістичний гурток (Відень, 1922); Д. Заславський, М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк (Київ, 1924); М. Грушевський, 50 літ „Исторических песен малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова, «Україна», 1—2 (Київ, 1924); «Укра-

² Примітка 1969 року. Це твердження, написане в 1955 році, вже не відповідає сучасному станові речей. В останні роки дійшло в УРСР до часткової «реабілітації» Драгоманова. Проте, хоч у новітній радянській літературі про нього говорять без лайки й навіть оцінюють його позитивно, як «прогресивну» постать своєї доби, специфіку його політичної думки далі промовчують і затирають.

іна» (число, присвячене Драгоманову), 2—3, 1929; Д. Заславський, М. П. Драгоманов. К истории украинского национализма (Москва, 1934); D. Doroshenko, M. Drahomanov and the Ukrainian National Movement, «Slavonic Review» (London, April 1938); I. L. Rudnytsky, ed., Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.», II, 1 (3), (New York, 1952); Д. Заславський, І. Романченко, Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність (Київ, 1964); В. Л. Лукеренко, Світогляд М. П. Драгоманова (Київ, 1965); В. Г. Сокурєнко, Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. М. Драгоманов, С. Подольский, О. Терлецкий (Львів, 1966); E. Hornowa, Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej (Opole, 1967). 1967).

Енциклопедія українознавства. Словникова частина (Париж—Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка. 1955), т. II, стор. 589—591.

Із драгоманівських студій

I. ПОГЛЯД НА УКРАїнСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

Може бути спірним питання, з котрого кінця доцільно починати досліди над системою ідей політичного мислителя. Мабуть, найзручніше, коли за вихідну точку взяти зображення його історичних перспектив. Бо в людській свідомості ці дві речі — оцінка процесу становлення та оцінка сучасного стану — стоять у взаємозалежності.

Основне переконання Михайла Драгоманова, що Україна на протязі своєї многовікової історії, аж до кінця 18 ст. творила частину європейського світу. Хоч загамована у розвитку через віддаль від європейських центрів та через винятково трудну географічну позицію на степовій межі прямо під ударами кочової орди — все таки була вона європейською країною та проходила разом із рештою континенту ті самі щаблі поступу, очевидно, тільки у припізненому темпі. У своєму культурному розвитку і Україна пережила Ренесанс та Реформацію — літературний та релігійний рух 16 і 17 віків. Тут особливу вагу кладе Драгоманов на братства, що в них бачить відповідник до західного протестантизму. Подібно в соціально-політичному розвитку: від фєвдалізму Україна перейшла до станової державности. З цього погляду заслуговує на увагу аналіз Переяславських статтей, що їх Драгоманов порівнює пункт за пунктом із знаменитою англійською «Великою хартією вольностей» (1215). Подібно, як і ця остання, не знає Переяславський договір рівної для всіх громадян особистої та політичної свободи. Обидві грамоти говорять тільки про права й вольності баронів і лицарства (чи пак

козацтва), міст, церкви та про судові і податкові привілеї цих станів. Однак на Заході саме такі хартії поклали фундамент під новітню свободу індивіда та під всенародні представництва (парляменти); Україна теж простувала в цьому ж напрямі. Не треба забувати, що в той час, коли вона за революції Хмельницького вийшла на шлях незалежного буття, вже існували в Європі держави з відносно вільним устроєм (Нідерланди, Швейцарія та Англія) і вже встигла закріпитися новітня, на вільному досвіді сперта наука. Ці сили були б духово допомогли українському народові ще певніше крокувати по тій лінії, що по ній двигала його власна природжена сила.

Для глибшого зрозуміння драгоманівської мислі важливе ось що: Драгоманов, — у цьому відношенні типовий ліберал і прогресист своєї доби, — беззастережно вірив у те, що європейські ідеали — наукового поступу, промадської та особистої свободи, соціальної справедливості — об'єктивно добрі та абсолютно обов'язкові. Вони були для нього оціночною нормою, з якою він підходив до дійсності. Отже помітно, що він знаходив засадничу згідність між тим, що було його ідеальним мірилом, і тим, що він уважав за основний закон української історії. Звідси його глибоко закорінений оптимізм щодо української справи, не зважаючи на часто надзвичайно сувору критику поточної української дійсності.

Упродовж 18 і 19 століть Україна крок за кроком щораз більше відхилялася від первісного шляху й відставала від Європи. Причина цього — її прилучення до Росії. В соціально-економічній ділянці московський вплив був відповідальний за відновлення на Україні скасованої козацькою шаблею кріпацької неволі. Щоправда, по справедливості доводиться ствердити, що в самому становому устрою козацької держави були зародки пригнічення посполитого селянства; але без опертя, що його рідна реакція знайшла собі в Москві, ці зародки не були б встигли в такій мірі розвинути. Той же зовнішній натиск привів до зламання виборного управління, початків всенародного представництва та індивідуальних вольностей, що їх посідала козацька Україна. Не менше фатальними виявилися наслідки російського підданства в культурній ділянці. За сто років, від половини 18

до половини 19 віку, число народних шкіл та кількість грамотного населення зменшилася не тільки релятивно, але навіть абсолютно. Ще у 18 віці Україна була носієм культури на всю імперію. Українські діячі, виховані у своєму краю в душі європейської культури, внесли велетенський вклад у діло зреформування та європеїзації Росії. Зате в 19 віці Україна перетворюється на глуху провінцію, відгороджену від світу російським державним кордоном, немов непрохідною стіною, а свіжі європейські подуви долітають до неї не прямо, а крізь далеке петербурзьке вікно. Підводячи підсумки російському пануванню на Україні, Драгоманов здефініював його двома словами: «пропащий час».

Ненормальність та неморальність сучасного становища України бачив Драгоманов, крім ізоляції від світового культурного поступу, передусім у тому, що максимально хіба лише 5% тих, що жили на Україні і коштом українського народу, що у великій більшості з нього ж таки вийшли, людей вищих верств, визнають приналежність до свого народу, говорять його мовою і працюють на його користь. Таким чином український народ, у порівнянні з іншими бездержавними народами, подвійно окрадений і скривджений: не тільки у відношенні державно-політичному, але і в соціальному. Обом своїм сусідам, Росії й Польщі, платить Україна найстрашнішу данину крові: постійний вплив суспільно активних елементів в сусідські національні організми.

Для ілюстрації цих поглядів Драгоманова важливе його листування з Желябовим. Желябов, українець з походження, що на початку 1870-их років побував в українських гуртках та зберіг на все життя певні симпатії до українства, став згодом вождем російської терористичної партії «Народная Воля». До Драгоманова, що тоді перебував на еміграції в Женеві, звернувся Желябов з доручення партії, прохаючи його, як відомого на всю Росію із безкомпромісової чесності ліберала й поступовця, перебрати на себе збереження архіву «Народної Волі». При цій нагоді пригадав Желябов Драгоманову їхні раніші особисті зустрічі. Желябов, намагаючися відхилити давній закид Драгоманова щодо помилковости переходу до російської діяльності, вжив аргументу, що, мов-

ляв, нема такого сильного українського руху, на який міг би орієнтуватися революціонер: ніде не видно українських феніїв (ірляндські націоналісти), українського Парнелля (видаганий ірляндський політик другої половини 19 в.). Прямо відписати Желябову Драгоманов не мав уже тоді змоги, але відповідь дав він у коментарі до опублікованого в пізнішому часі листа Желябова. Своїм полум'яним патосом, що виходив з глибини серця, незвичайно влучною аргументацією, ця відповідь Драгоманова належить до найкращих документів української свідомості минулого століття: не має права посилатися на неіснування рідних феніїв та Парнеллів той, хто мав би обов'язок сам стати за такого фенія.

Тепер можемо збагнути сенс пасла Драгоманова, що «поганий той радикал на Україні, який не став свідомим українцем». Не сміє називати себе поступовцем та народолюбцем той, хто абстрактно говорить про свою прихильність до простого люду, а на ділі відвертається від реального українського народу, серед якого та з якого він живе. Ще одне треба тут додати: Драгоманов уважав, що в річищі широкого національного та соціального визвольного руху є місце для всіх людей доброї волі, для всіх груп населення, поскільки вони тільки не мають паразитарного характеру. Не відкидаючи, очевидно, ні промислового робітника, ні селянина-бідняка, Драгоманов не хоче зрікатися співпраці ні з «куркулем» (заможним хліборобом у Полтавській та Чернігівській губерніях, що до його козацької традиції треба відгукнутися), ні з інтелігенцією (роля якої, як просвітительки громадянства, особливо важлива), ні з буржуазією (головним двигуном новітнього економічного розвитку), ні навіть з дворянством (яке може прислужитися тим, що в самодержавній імперії має релятивно найбільшу свободу рухів та найбільші корпоративні права). Як бачимо, розуміння демократизму у Драгоманова інакше, ніж в українських соціалістичних партій пізнішої революційної доби 1917—20 років, які звужували соціальний фундамент УНР до т. зв. трудових шарів, викидаючи за борт національного життя інші групи населення.

Але повертаємося до вихідної точки, себто до погляду на український історичний процес. Переповіджені думки

Драгоманова значно відбігають від думок його сучасників; зате доводиться визнати їх за доволі близькі до наших сучасних. Перспектива, що в ній бачено українську історію, перейшла в 19 ст. дві фази. Перший період — це доба романтичного захоплення та возвеличення козацтва, репрезентована в науці Маркевичем, Срезневським, в літературі Гоголем («Тарас Бульба»), молодим Шевченком та кирило-методіївцями. Друга доба — позитивістична, що її найвидатніші представники Антонович і Лазаревський, була може аж надто сурова в оцінці рідної бувальщини. Цей перелом пережили в собі вже колишні кирило-методіївські братчики. Костомаров симпатизував масовим українським народним рухам, козаччині й гайдамаччині; але всі державнотворчі якості скупчувалися, згідно з його інтерпретацією, в «північній Русі». Найвиразніший перескок в історичних оцінках зробив Куліш, що від оспівування козаччини перейшов до похвал Москві, Польщі й навіть Туреччині. Нарешті, історики--позитивісти немов спеціалізувалися у випортуванні слабостей у староукраїнських порядках та в демаскуванні здогадних шкурницьких мотивів у постатях нашої історії. Драгоманов рівно далекий від обох крайностей. Він сам говорить про себе, що легкість поперхового, чуттєвого захоплення не лежить у його натурі. Він бачив пластично все лихе в минулому й сучасному українстві. Але не менше противний був йому національний мазохізм. Він докоряв історикам-народникам, зокрема Лазаревському, за те, що під російською цензурою їм вільно досхочу гудити Виговських, Мазеп, Полуботків, — але вони мусять мовчати про злодіяння Петра й Катерини. Таким чином, коли тільки обмежуватися висвітлюванням кривд і неправд, які бували в Гетьманщині чи Запоріжжі, але залишати їх без порівняння з тими порядками, що в той час взагалі панували в світі, а зокрема в наших сусідів, — тоді образ рідної історії мусить вийти спотворений, немов у кривому дзеркалі.

У народів поневолених, покривджених долею, національне почування має нахил ставати наболілим місцем психіки. Проявляється це в хитаннях між крайностями. Люди або зневажають, осміюють, принижують усе рідне, або пере-

кидаються у протилежність, у шовіністичний дурман, що під його впливом заперечують об'єктивні вартості, якщо вони тільки не є специфічно «свої». Не раз такі комплекси національної меншевартості та національної мегаломанії співживуть в одній душі, — дивне видовище для стороннього глядача. Поставу Драгоманова можна вважати в цьому відношенні за зразкову. Далекий від усяких патріотичних самообманів, завсіди відкритий на позитивні вартості чужини, критичний нарівні до свого й чужого, — при цьому він твердо знав і вірив, що український народ має природні дані для вільного існування і в зміненій обстановці він міг би зайняти гідне місце у вселюдському історичному процесі.

II. ВІДНОШЕННЯ ДО СУСІДІВ НА ТРЬОХ ФРОНТАХ

Поділи, які зліквідували стару польську Річпосполиту, створили рівночасно міжнародну польську проблему. Ця проблема, переходячи в 19 стол. різні перипетії, постійно мала за вихідний пункт державну, історичну Польщу в її передподілових кордонах. Усі польські політичні течії прагнули до віднови Речіпосполитої в межах з-перед 1772 року. Для польських патріотів усіх напрямків Галичина, Правобережжя, Білорусія, Литва були провінціями Польщі. Саме ліві, демократичні й радикальні польські групи особливо гостро й безкомпромісово ставили справу історичних східніх земель. Польське повстання 1830—31 року було підняте не для оборони інтересів корінної Польщі (що втішалася тоді широкою державною автономією в формі т. зв. Конгресового королівства), але задля «забраних земель», себто Литви (з Білорусією) та Правобережної України; подібно в 1863 році польська шляхетська, демократична за своїми переконаннями молодь учинила збройний заколот на Київщині навіть без надії на успіх, але просто для того, щоб заманіфестувати приналежність цієї території до Польщі. Очевидно, цим польським демократам доводилося зударятися з фактом, що населення, до якого вони зверталися, було не польське за народністю.

Тут допомагала демагогія: писано «золоті грамоти» українською мовою, що обіцяли селянству різні благодаті в майбутній відродженій Польщі, та вигадувано чудернацькі теорії про національну тождність старих київських полян із поляками. Все це робилося для того, щоб лиш не порушити догми історичної державности. Цю догму про польські історичні праниці приймав і західній світ, який, звичайно, не збирався воювати проти Росії задля польських прекрасних очей, але все таки співчував «шляхетній, нещасній Польщі». Та що найдивніше: польські територіяльні претенсії кінець-кінцем тішилися визнанням і з російського боку. Царська політика аж до самого повстання 1863 року підтримувала гегемонію польського елемента на Правобережній Україні. Панування польського поміщика над українським селянином стало значно більш гнітючим під охороною російської адміністрації, ніж воно було при німечній старій Речіпосполитій, коли завжди існував соціальний вентиль у вигляді втечі на Січ чи гайдамацької розплати. Також культурна польонізація Правобережжя пустила найглибші корені саме за російських часів, у першій половині 19 стол. (роля Крем'янецького ліцею). Російські революційні рухи щодо цього питання не відрізнялися засадничо від урядової політики: щоб придбати союзника проти царату, вони готові були платити полякам територіяльними поступками бодай по Дніпро; так думали вже декабристи, потім Герцен і Чернишевський.

Величезна заслуга Драгоманова, — і тут один з пунктів, де історія виправдала його якнайповніше, — це розірвання усієї цієї павутини плутаних понять. Спосіб для цього надзвичайно простий і нині здається самозрозумілий, але для його відкриття треба було небуденної політичної інтуїції: розрізнення Польщі історичної й етнічної. Драгоманов вказав на те, що польська й російська національна територія ніде не стикаються, отже в дійсності боротьба обох суперників ведеться за чужі, українські (а також литовські й білоруські) землі, що на них ні один з них не має права. Безумовно, допомогла Драгоманову до цього подвигу політичної думки його наукова спеціальність — етнографія. В етнографії здавна знали, де живе справжній польський народ і які його гра-

ниці. Але перенесення цього наукового пізнання в політичну область являється великим досягненням Драгоманова.

Драгоманов уважав, що посягання Польщі на українські землі було нещастям для обох народів. Щодо України, то для з'ясування її охоти чи неохоти належати до Польщі не треба ніяких плебісцитів. Досить таких кривавих «плебісцитів» було в українській історії: великі козацькі війни 17 стол.; участь українців у розділах Польщі (малоросійські політики в Петербурзі зверху та повстанці-гайдамаки в терені знизу), одностороння ворожа постава населення до польських спроб у 1830—31 і 1863 роках. Польська небезпека є тяжкою колодою для нормального розвитку українців, бо стає спонукою до стихійних москвофільських і цареславних настроїв. Щодо поляків, то їхня розпачлива й в дальшій перспективі зовсім безвиглядна реставраційна політика веде до марнотратства найкращих людських сил. Марнотратство полягає не в тому, що є жертви (без них жодна боротьба не можлива), але в тому, що в даному випадку жертви принесені для зовсім фантастичного і навіть шкідливого «ідеалу».

Розв'язка польського питання уявлялася Драгоманову в тому, щоб покінчити з фантомом історичної Польщі та змусити поляків задовольнятися реальною, себто етнічною Польщею. У цих границях Польща має право на вільний національний розвиток та, якщо захоче, на самостійність. А втім є сумнівне, чи поляки, замість такої малої і з природи речей слабкої власної державности не воліли б погодитися на якусь ширшу східноєвропейську федерацію; але це дальше питання, що його мусять вирішити самі поляки. Лишається ще справа польських меншостей на схід від суцільної польської території. Їм прислуговує право на культурну автономію. Ці польські меншості на українських, білоруських і литовських землях, диспонуєчи поважними кадрами освічених, талановитих людей, могли б надзвичайно прислужитися справі свободи й поступу, відряджуючи бодай частину своїх сил для визвольної діяльності серед автохтонного населення.

Такі думки Драгоманова про один фронт українських зовнішніх взаємин.

Другий фронт — це південний, чорноморський. У нишній свідомості українця він посідає відносно мале місце. Не так було в давнину, коли відношення до південних сусідів, Візантії, Болгарії, пізніше Туреччини, також до різних степових народів, безперечно стояло в центрі уваги. Історично-етнографічні студії Драгоманова добре йому тут стали в пригоді. Він бачив, наскільки грізною була татарсько-турецька небезпека в минулому. Знищення Кримської орди та залюднення за нецілих сто років велетенської смуги степових просторів від Дунаю до Кубані являє собою для майбутности України діло вирішального значення. Однак питання цим ще остаточно не розв'язане. Тільки центр ваги українських інтересів переноситься тепер далі на південь, до чорноморських і балканських країн. Подрібно розглядаючи цей комплекс питань у своїх писаннях, виступає Драгоманов як попередник пізніших на один-два покоління українських геополітичних концепцій («чорноморська доктрина» Юрія Липи).

Назагал не досить відомо, що київська Стара Промада, що до її провідників належав Драгоманов, у свій час живо цікавилася т. зв. «східнім питанням». Коли з 1875 року загострювалися на Балканах конфлікти між османською владою та тубільним населенням, Україна перша між усіма частинами Російської імперії дала почин до збіркової акції на користь слов'янських повстанців та до висилки добровольців. Українські гуртки сильно втягнулися до цього діла. Члени Громад брали активну участь у київському та одеському допомогових комітетах, а Стара Промада (провідна клітина українського руху) видавала пропагандивні брошури та вислала була до Београду, крім значніших грошових пожертв, агента для зв'язку з місцевими сербськими колами та для агітації серед добровольців з Росії. Декілька молодих українських діячів побувало тоді на Балканах.

Драгоманов був чи не головною пружиною, що штовхала політику Старої Промади в цьому напрямі. Однак мотиви були в нього не зовсім ті самі, що в більшості його товаришів з Громади. Для них справа здавалася важливою з тієї ж причини, що й для всієї поступової Росії, яка захоплювалася тоді Східнім питанням: вони надіялися, що зовнішня

війна доведе до змін у внутрішньому правлінні Росії. Один приятель писав тоді Драгоманову, що треба сподіватися, що добровольці Балканської війни відіграють у розвитку Росії ту саму роллю, яку французькі учасники американської визвольної війни згодом відіграли у Французькій революції.

Поділяючи цю загальну настанову ліберальної інтелігенції, Драгоманов все таки добачав у східньому питанні перш за все специфічно українські національні цілі. Драгоманов стверджував, як етнограф, тісну мовну й побутову спорідненість між українцями та балканськими слов'янами. Крім неї існувала також, на його думку, далекоюсяжна спільність політичних інтересів. Добро України вимагало відкриття чорноморських проток, Босфору й Дарданелів, цієї найважливішої української дороги в світ Крім цього, Україні потрібні, як партнери для господарського й культурного обороту, заможні й квітучі сусіди; тим часом балканські землі перетворюються під нездарним османським пануванням на пустелю. Вигнання турків з Європи — це український національний постулят. Отже тут існує деяка збіжність між українськими інтересами та офіційною російською політикою, яка теж вибирається «визволяти слов'ян». Але збіжність тільки тимчасова, бо остаточні цілі зовсім протилежні. Росія думає про те, як турецьку адміністрацію замінити — петербурзькою, їй уже ввижаються на Балканах губернії — болгарська, сербська і т. д. Велика частина публіцистики Драгоманова довкола східнього питання присвячена безпощадній критиці російської політики в цій справі. Він демаскує нахабність «визволителів», які збираються верховодити в чужій хаті; він показує, як за офіційною фразою про «братів» криється зарозуміле невігластво й погорда царської бюрократії й воячини до самотності малих націй. Всупереч намаганням російського імперіялізму, українська пропрама у балканському питанні: не заміна одного чужого панування іншим, але справжнє визволення, утворення системи незалежних національних держав, які в майбутньому могли б бути добрими партнерами вільної України. І навпаки: серед балканських народів покищо дуже поширене русофільство, частинно викликане гіпнозою, що йде від блиску й моці великодержавно-

сти, частинно розрахунками на російську допомогу проти Туреччини. Але могутній протектор може легко переіменитися на господаря й поневолювача. Драгоманов вірив, що з часом і балканські народи переконаються, що добросусідські взаємини й безпеку від півночі забезпечить їм тільки вільна Україна.

Нарешті, третій — найважливіший — зовнішній фронт України, російський. Як ми вже сказали попередньо, добу приналежності України до Росії вважав Драгоманов «пропащим часом», що тяжко і фатально заважив на соціальному і культурному розвитку народу. Однак, з другого боку, прилучення України до Росії не було випадком. Чому з усіх калейдоскопних змін у політиці гетьмана Богдана саме московський союз виявився тривалим? Чому саме широкі народні маси схилилися в 17—18 стол. до московської орієнтації?

Відповідь Драгоманова на цю проблему вдумлива й оригінальна. Два великі національні завдання стояли перед українцями в середню, козацьку добу історії: відпір польській загрозі від заходу та відвоювання степів на півдні. Обидва ці завдання були насправду всенародні, себто вони жили не в змінливих комбінаціях козацьких політиків, але відчувалися всіми верствами й станами, всією народною гущою. Доказ на те: боротьба з турками й татарами, — ясир, чорноморські походи, з одного боку, та шляхетський глум і насильства та протипольські бої — з другого, запечаталися глибоко в народній пам'яті, наповнили собою козацький епос. Зате заходи Виговського, Дорошенка, Мазепи, Орлика не знайшли собі відбиття ні в думках, ні в піснях, або як знайшли, то негативне.

Не вмюючи дати ради рівночасно на заході та на півдні із труднощами свого природного становища, українці 17 і 18 століть готові були йти на поступки Москві. На зруйнування Січі, на скасування автономії Гетьманщини не прийшла реакція у вигляді якоїсь національної революції. Алеж бо в цей самий час відбувалися: ліквідація Кримського ханства, що відкрило для заселення велетенські степові обшири, та поді-

ли Польщі, цей давній постулат української політики з заповіту Богдана Хмельницького.

Драгоманов передбачав, що щойно в його дні (себто в другій половині 19 стол.), із невдачею польського повстання 1863 року (що підрізало корені польській гегемонії на Правобережжі) та із Балканською війною 1877—78 років (яка покінчила з Туреччиною, як європейською потугою), насувається, покищо майже непомітно, новий рішучий злам в українській історії: справи, що на протязі трьох чи чотирьох століть стояли на драбині вартостей на першому місці, робляться менш чи більш «очищеними питаннями» та сходять униз, зате тепер висувається на чоло справа упорядкування українських взаємин з Росією. Драгоманов, як відомо, вірив у те, що українсько-російські відносини буде можна налагодити на основі «вільної спілки», себто перебудови Російської імперії на федерацію вільних народів. Але основна теза про центральне значення російської проблеми в українській політиці залишалася дійсною навіть у тому випадку, коли історичний розвиток допровадив до іншої розв'язки, ніж та, що її пропонував сам Драгоманов.

Не хочемо на цьому місці зупинятися на критиці поглядів Драгоманова про суть українсько-російських взаємин. Зауважимо тільки, що існує цікавий паралелізм у думках на цю справу між лібералом і соціялістом Драгомановим та теоретиком українського консерватизму Липинським. Обидва мислителі стоять на тому, що вихідні позиції для розгорнення російського фронту української політики можуть бути дані тільки при передумові попереднього «очищення» інших проблем, західньої та південної. Додаймо, що історичні факти, мабуть, виправдали тези наших теоретиків: бо допіру від 1917 року боротьба на протиросійському фронті набуває щораз більшого посилення, якого вона раніше ніколи не мала в українській історії.

Радянський біограф Драгоманова Д. Заславський підкреслює, що він був перший на всю Росію між публіцистами лівого табору, що широко цікавився закордонно-політичними проблемами. Його розвідки й статті, де стільки говорилося

про Галичину, Австрію, Балкани, відкривали новий і невідомий світ російській поступовій громадськості, яка здавен-давен жила засклеплена в колі внутрішніх зацікавлень, що оберталися довкола державно-устроєвої та соціальної реформи, чи пак революції. Драгоманов вказував цій публіці на взаємозалежність між зовнішньою й внутрішньою політикою. Коли ж на таке становище стає Драгоманов навіть у розвитку російської публіцистики (яка багатша за нашу), то тим більше значення має його вклад у скарбницю української політичної думки.

Студентський вісник, річник II (Мюнхен), 1948, ч. 1. У текст статті внесено дрібні зміни й доповнення

Іван Франко у своїх німецьких писаннях*

Український письменник і учений Іван Франко (1856—1916) був незвичайно продуктивною й багатогранною людиною. Його художні твори включають ліричні поезії, сюжетні поеми, віршовану й прозову сатиру, оповідання, романи, критичні есеї, а також об'ємисті переклади з якого півдесятка чужих літератур, що часово простягаються від класичної старовини до кінця дев'ятнадцятого століття. Його наукові й публіцистичні писання лежали в областях історії й теорії літератури, етнографії й фолкльору, політичної й економічної історії, біографічних дослідів і, врешті, політичної журналістики на злободенні теми. Твори Франка нещодавно видано на радянській Україні в двадцяти томах, що кожний з них має біля 400 сторінок.¹ Однак це видання, хоч воно найобширніше з досьогочасних, далеко не повне. Думають, що справді вичерпна публікація Франкової спадщини вийшла б, може, вдвічі більшою.

Щоб зрозуміти Франка як людину, слід знати, що його життя пройшло під знаком трагедії: злидні, зударі з владою, які кілька разів заводили його до в'язниці, нещасливе кохання, недібане подружжя, нездійснені надії на академічну кар'єру та, накінець, передчасний фізичний і духовий занепад. Його відповіддю на всі удари долі була ще інтенсивніша твор-

* Ivan Franko, *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine*. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882—1915. Unter Mitarbeit von O. I. Bilećkyj und I. I. Bass herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. (Berlin: Akademie-Verlag, 1963). Pp. x, 577. „Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas“, vol. XIV.

¹ Іван Франко, *Твори в двадцяти томах* (Київ, 1950—56).

ча праця. Він не залишив її навіть у свої останні роки, коли його руки були спаралізовані, а його могутній розум частинно розладнався. Труди Франка справді заслуговують на назву Гераклових, — але він сам ледве чи дав би свою згоду на таке високолетнє слово. Постаті, що під ними Франко любив себе поетично зображати, були звичайно прості трудівники: каменяр, муляр, або сільський коваль (ремесло його батька).

Франка не можна зарахувати ані до вершинних геніїв, ані до професійних борзописців. Ми радше бачимо в ньому визначний талант, обдарований плідним і енциклопедичним інтелектом, що вмів творчо реагувати на багато різних спонук та інспірацій. Проте навіть його кращі твори часто позначені тим, що вони написані надто поспішно. Як зауважив один критик: читаючи Франка, ми не можемо раз-у-раз не жаліти, що автор не дав дозріти своєму багатообіцяючому замислові, замість того, щоб зірвати ще зелений овоч.² Сам Франко був добре свідомий цієї своєї вади. Хоч мало схильний до того, щоб розчулюватися над самим собою, він інколи гірко скаржився на долю, яка не давала йому можливості досягти власних найвищих мірил. Головними причинами цього розпорощення творчих сил були відносно нездиференційований стан української культури того часу та своєрідні суспільні відносини в рідній для Франка Галичині. Він уважав за свій обов'язок не відмовлятися від жадної послуги, про яку його просили та яку він міг віддати. Додаймо, що велика частина його енергії була спрямована на практичні завдання. Він був чинний як громадський діяч, політик, популярний доповідач, редактор, організатор наукових дослідів та як ментор двох поколінь української інтелігенції в Галичині.

Про ширину Франкових здібностей свідчить його володіння мовами іншими, ніж українська. Він досконало знав польську, російську й німецьку, деякі його твори були написані цими мовами. Зрозуміло, що ці неукраїнські твори Франка мали переважно науковий і публіцистичний характер. Проте навіть частина його художньої прози була спершу ство-

² Михайло Рудницький, *Від Мирного до Хвильового* (Львів, 1936), стор. 169.

рена по-польськи. Неукраїнські твори Франка, хоч відомі спеціалістам, тяжко приступні, бо їх не включали до існуючих збірних видань. Тому доводиться привітати ініціативу Німецької академії наук у східньому Берліні, що вирішила випустити окремою книгою німецькомовні писання Франка. Це здійснено у співпраці з Інститутом літератури Академії наук УРСР. Метою цієї публікації було, як сказано у вступному слові, спричинитися до поліпшення німецько-українських взаємин, які «зазнали страшного обтяження в недавньому минулому» (стор. V). Головним редактором книги є Едвард Вінтер, заслужений дослідник взаємовідносин між Німеччиною та слов'янськими народами та духової, зокрема релігійної, історії слов'янського світу. Він має у своєму доробку блискучу студію: «Візантія й Рим у боротьбі за Україну» („Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine“. Leipzig, 1942).³

Німецькі писання Франка, об'єднані в «Причинках» до історії й культури України», систематично упорядковано в наступних розділах: «Автобіографічні твори», «Причинки до історії [української] літератури», «Художні твори» (поділені на наступні підрозділи: переклади Франка з української усної словесности, його переклади поезій Тараса Шевченка та, накінець, німецькі версії деяких його власних новель) і серія статей на поточні теми, під заголовком «Причинки до критики суспільних відносин». Додаток обіймає листи до Франка від його німецьких і австрійських кореспондентів. Упорядники прибавили передмову й обширний коментар. Сам текст Франка, за виключенням усіх додаткових матеріалів, покриває 400 сторінок. Проте, в цьому товстому томі не знаходимо всіх Франкових писань німецькою мовою. Як пояснено у всту-

³ Побіжно хочемо звернути увагу на курйозний факт, що гасло про Едварда Вінтера в *Українській радянській енциклопедії* не згадує тієї книги, що чейже становить його головний вклад в українознавство (див. *УРЕ*, XV, 527—528). У названій праці Вінтер інтерпретує своєрідний характер української релігійної й культурної історії, як вислід синтези візантійських та західноєвропейських первнів. Саме це підкреслення української національної самобутности, мабуть, не подобалося редакції «Української радянської енциклопедії».

пному слові, редакція вирішила поминути наукові студії Франка, присвячені церковнослов'янській та староруській літературам і українській етнографії.

З-поміж автобіографічних писань найцінніша записка, що її Франко в 1909 році подиктував для використання редакцією «Енциклопедії Гердера» („Herders Konversations-Lexicon“). Читача чекає потрясення й відрух мимовільного зворушення, коли в середині цього тверезого, ділового звідомлення він раптом зустрічає пасус (стор. 49), в якому Франко зовсім спокійним тоном сповіщає, що останнім часом він увійшов у зв'язок зі «світом духів» та що «його руки стали нездатними до вжитку через приложення духової речовини».

Франкові літературні переклади, зібрані в «Причинках», приносили німецькому читачеві доволі широку добірку зразків української усної словесности і красного письменства. Здається, що, підбираючи свої власні новелі до перекладу, Франко давав перевагу тим, що мали актуальний громадський інтерес. Наприклад, оповідання «Свинська конституція» показує, як галицьке начальство більше дбало про безрогих, ніж про селян. «Гострий-прегострий староста» змальовує кар'єру типового австрійсько-польського бюрократа. Частина книги, присвячена історії літератури, складається з чотирьох загальних оглядових статей про українську літературу й декількох есеїв про поодиноких письменників та деякі спеціальні питання, що один з них на тему — «Шекспір серед русинів». Нагодою для написання останньої статті було Франкове інтесивне зацікавлення Шекспіром, коли він редагував і підготовляв до друку десять його п'єс, перекладених Паньком Кулішем (1817—99), який залишив їх у рукописі.

Найцікавіші з-поміж німецьких писань Франка, принаймні з погляду історика, його політичні статті. Він був співробітником кількох німецьких і австрійських часописів, при чому особливо тісні стосунки утримував з віденським демократичним тижневиком „Die Zeit“, постійним кореспондентом якого був він від 1895 до 1905 року, звітуючи про відносини й події в Галичині. Двадцять дев'ять статей, що їх зібрано в даній книзі під дещо незграбним наголовком, «При-

чинки до критики суспільних відносин», доводять, що з Франка був першорядний політичний публіцист. Вони багаті на фактичні подробиці, ерудитні, майстерні зі стилістичного погляду, особливо в застосуванні іронії й недоговорень, надхнені пристрасною любов'ю до справи визволення рідного народу, але разом з тим і дисципліновані, об'єктивні й ясні у способі викладу. Франко веде мову про такі питання, як вибори й виборчі зловживання в Галичині, звичаї й методи поведінки австро-польської адміністрації й польської поміщицької класи в провінції, польсько-українські стосунки, аграрні відносини й селянські заколоти, заморська еміграція та проблеми шкільництва й народної освіти. Жаден історик тієї доби не має права поминути авторитетних свідчень Франка. Зокрема дві статті мають виняткове значення: «Поляки й русини» (1897) та «Селянські страйки в Галичині» (1902). Остання дає проникливу аналізу великого страйкового руху, що його на переломі століття українські селяни й сільські робітники Східньої Галичини підняли проти польських латифундій; несподіванкою для читача буде, що прикладом, який дав надхнення провідникам страйку, послужила Ірландія. Попередня стаття обговорює засадничі історичні й соціологічні фактори, що лежать в основі багатовікового польсько-українського конфлікту.

Немає сумніву, що видання німецьких писань Франка становить похвальний почин і визначний внесок у славістику. Але доводиться жаліти, що книга попсована деякими хибними, типовими для наукових творів, що походять з комуністичних країн. Ми чекали з цікавістю, чи книга, опублікована в Німецькій Демократичній Республіці, буде, може, вільна від викривлень, що спотворюють досліди над Франком у Радянській Україні. Однак на ділі «Причинки» у передмові та редакційних коментарях точно віддзеркалюють офіційну «лінію» радянського франкознавства.

У тій частині передмови, де говориться про історичні погляди Франка, згадано про німецький переклад першого тому «Історії України» та про статтю. «Звичайна схема „руської“ історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства» (стор. 26—27). Увесь цей пасус умисне заплу-

таний і стилізований так, що непоінформований читач розумітиме, будімо обидві згадані праці написані самим Франком. Насправді ж вони належать Михайлові Грушевському!⁴ Таким способом закамуфльовано засадничу згідність між історичними концепціями Франка й так званого «буржуазного націоналіста» Грушевського.⁵

Читаємо в передмові, що Франко завдячував свою письменницьку майстерність передусім глибокому вивченню творчості Чернишевського, Добролюбова, Гоголя, Толстого, Салтиков-Шедріна, Успенського й Горького (стор. 21). Франко був добре ознайомлений з російською літературою, часами йому доводилося перекласти з неї якийсь уривок або написати принагідну критичну статтю чи посмертну згадку про одного або іншого російського письменника. Але немає дрібки доказу на те, що будь-котрий з перерахованих російських письменників мав на нього визначальний вплив. У своїх белетристичних творах Франко намагався ступати слідами Золя, а не котрогось з великих російських романістів 19 століття. Чужоземна література, що з неї Франко найбільше перекладав, була німецька, а не російська.⁶

⁴ Місце, де говорять про Франка, без ніякої згадки про Грушевського, звучить так: «Концепція, що її він [Франко?] висловив уже у своєму меморіалі, „Звичайна схема „русскої“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, творить теж немов ляйтмотив його „Історії України”» (стор. 27).

⁵ Радянські автори часто твердять, що між Франком і Грушевським будімо існувала особиста ворожнеча. Але коли заглянути до німецької статті Франка «Римські враження» (стор. 64 і наст.), ми довідуємося, що 1904 року він вибрався у вакаційну подорож до Італії «разом з моїм дорогим приятелем, професором Грушевським». Див. також: Володимир Дорошенко, «Іван Франко і Михайло Грушевський». *Сучасність* (Мюнхен), ч. 2, 1962, стор. 16–26.

⁶ (Примітка до української версії статті). До цього питання висловився радянський академік, О. Білецький: «І. Франко, не був, повторюємо ще раз, українським варіантом російської революційно-демократичної літератури... Вплив російської літератури на І. Франка розкривається значно складніше, ніж це здається багатьом нашим літературознавцям». Олександр Білецький,

Фальшиве твердження (стор. 1), що фізичне заломання Франка в 1908 році було спричинене непосильною працею, пояснюється не політичними міркуваннями, а просто комуністичною прудерією. У дійсності це був наслідок затяжної хвороби. Цей факт замовчують в усіх численних публікаціях про Франка, що появилися на Україні та інших країнах під комуністичною владою.

Однієї з статей Франка, опублікованої в „Die Zeit“, — «Поет зради» („Ein Dichter des Verrats“, 1897), не включено до збірки, хоч про неї є згадки в кількох місцях. Це був есей про польського поета Адама Міцкевича, якого Франко змалював як учителя політичного віроломства. Поява цієї статті викликала помітне схвилювання. Один польський студент у Відні навіть викликав редактора часопису на двобій. «Поет зради» становив зворотню точку в житті Франка, бо привів до розриву між ним та його колишніми проателями, польськими демократами й людовцями, і до втрати посади при польській газеті „Kurjer Lwowski“, що до її редакції він належав десять років. Таким чином, ця стаття повинна була бути включена до зібрання німецьких писань Франка, як з уваги на її біографічне значення, так і на свій внутрішній інтерес.⁷ Редактори «Причинків» не пояснюють цього пропуску, але ми можемо здогадатися. Обох — Міцкевича і Франка — допущено до пантеону, що його комуністи збудували для «прогресив-

«До питання — Іван Франко і російська література», «Зібрання праць у п'яти томах». Київ, 1965—66, т. IV, стор. 627—628). Це сформульовано обережно, але, як на радянські умови, доволі ясно. Слід пригадати, що ім'я покійного Білецького позначене, як співредактора, на даній публікації німецьких творів Франка, не зважаючи на те, що там у передмові сказано про цю проблему щось зовсім протилежне.

⁷ Не тяжко помітити, що Франко був упереджений у своєму ставленні до Міцкевича. Франко, людина пуританської чесности, був майже одержимий справою вірності й віроломства. Складається враження, що на образ польського поета він кинув проєкцію своїх власних внутрішніх труднощів. Див. Alfred Berstein, „The Figure of Mickiewicz in Ivan Franko's Life“. „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.“, VI (1958), no. 3—4, pp. 1372—80.

них» постатей минувшини. Почуття «благопристойности», що притаманне для комуністичного ієрархічного образу світу, не може стерпіти скандального видовища, коли одна знаменитість нечемно висловлюється про іншу знаменитість.

Тепер приходимо до останньої й найважливішої точки — загальної інтерпретації Франкового політичного світогляду. У Радянському Союзі його посмертно наділили званням «революційного демократа», і ця етикетка знайшла собі місце також у підзаголовку даного видання його німецьких писань. Чи Франко був демократом? Чи був він революціонером? Обидва слова можуть мати різні значення. Не буде заперечень, щоб визнати Франка за демократа, і то в подвійному значенні: особи, що турбується за добробут простолюду, та прихильника ліберально-демократичної форми правління. Зате, з другого боку, його кваліфікації, як революціонера, радше сумнівні. Він, очевидно, був противником і суворим критиком панівної політичної й соціальної системи. Але він ніколи не брав участі в підпільній, змовницькій діяльності і не проповідував насильницького перевороту. Його арешти не доводять протилежного, бо їх треба записати на рахунок сваволі галицької адміністрації й судівництва, які перебували під польським контролем. Франко завжди, принаймні в дозрілому віці, заступав еволюційні політичні методи.⁸

Коли таких домарксівських росіян, як Белінський і Чернишевський, клясифікують як «революційних демократів», це визначення можна вважати правильним: вони дійсно були «більшовиками перед Марксом». Але там, де, як у випадку України, «революційні демократи» цього нігілістично-

⁸ Речник марксистської течії в галицькій Радикальній партії Юліян Бачинський так скаржився на Франка в листі до Драгоманова 1894 року: «Хочемо, щоб Радикальна партія вийшла вже раз з того зачарованого кола „мочення конопель“, „латання дір в мості“, і т. д. Та що ж, Франко каже, що домагання латання дір в мості, то вже і є клясова боротьба!.. Хочемо, щоб партія оперла свою діяльність на ґрунті клясовім; та що ж, коли Франко каже, що така політика — то політика ненависти!» (*Україна ірредента*, 3 вид., Берлін, 1924, стор. 229).

го типу рідкісні, їх фабрикують штучно. Так і Франка зображують як речника збунтованого селянства, великого поклонника Росії, ворога українського «буржуазного націоналізму» та полум'яного соціаліста, що в багатьох пунктах наближався до марксизму. Якщо ж він не сприйняв марксизму повністю, то відповідальність за це скидають на економічну відсталість Галичини. Ще дотепніше пояснення факту, чому Франко не сприйняв марксизму, пропонують у передмові наявної книги: дякуючи своїй проникливості, Франко збагнув, що австромарксизм був весь пережертий ухилами від чистого вчення Маркса й Енгельса; поборюючи цю звироднілу форму марксизму, він на ділі показував свою близькість до автентичного марксизму (стор. 15—16). Автори цієї дотепної теорії забули згадати, що Франко критикував австромарксизм не «зліва», але «справа»!

«Революційні демократи» посідають у радянській історіографії позицію, подібну до «добročесних поган» у середньовічному богословії, яких звільняли від пекла та приміщували в окремому упривілейованому передсінні («лімбо»); бо, мовляв, оскільки їм довелося жити до часу пришествия благодаті, вони не мали нагоди восприйняти єдиноспасенну віру. Зовсім подібна справа з російськими радикалами типу Белінського-Чернишевського: вони достатньо доказали, що в них є *anima naturaliter Bolševik* (більшовицька з своєї природи душа); а тому що їхнє життя протікало надто рано, щоб їх могла досягти Марксова благовість, їм прощають те, що вони не були марксистами. Але Франко явно належить до іншої категорії: те, що він не став марксистом, не можна вважати за випадок прощеного незнання. Крім цього, досвід ясно показує, що економічна відсталість якоїсь країни не є перешкодою для сприйняття марксистських ідей її інтелігенцією. Таким чином приходимо до логічного висновку: факт, що Франко не був марксистом, впливав з його добровільного вибору.

Спробую накреслити в кількох рисах, як, згідно з моїм розумінням, виглядали правдиві контури політичного світогляду Франка. У своєму ідейному розвитку Франко перейшов два виразні етапи, перехід між якими наступив у поло-

вині 1890-их років. У першому періоді Франко був учнем Михайла Драгоманова. Упорядники «Причинків» однак не згадують навіть імені Драгоманова! (Коли появилася книга, Драгоманов був ще проскрибований у Радянському Союзі; з того часу наступила його дуже неповна «реабілітація»). Ступаючи слідами Драгоманова, Франко став соціалістом, і то яскраво драгоманівського, себто ліберального й персоналістичного складу. Взаємини між Франком і Драгомановим далеко не були гладкими й легкими. Це була зустріч двох сильних і не подібних своїми вдачами особистостей. Але, не зважаючи на це, Франко продовжував схилятися перед авторитетом Драгоманова в політичних питаннях. Він був співзасновником Русько-Української Радикальної партії. Після смерті Драгоманова в 1895 році Франко почав еволюціонувати направо. Він вийшов з Радикальної партії й узяв участь у творенні Націонал-Демократичної партії, програму якої він допоміг скласти. Після перелому століття Франко ступнево відійшов від практичної політики, однак продовжував писати політичні статті, між ними й німецькі кореспонденції для „Die Zeit“. Франкові політичні писання за десятиріччя 1895—1905, коли він стояв на верху своїх духових сил, становлять клясичний виклад концепції українського демократичного націоналізму.⁹ Франко один з перших українських публіцистів, що був поборником повної політичної самостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією Костомарова і Драгоманова. Він залишився гострим критиком існуючих соціальних відносин у Галичині, але його критика була безперечно з «реформістської» позиції. Франко висловлював симпатії до англійського фабіянства. Радянські учені носяться з тим, що молодий Франко в 1880 році, коли йому було двадцять чотири роки, переклав один розділ з

⁹ (Примітка до української версії статті). Поняття «націоналізм» вжито тут в його англійському розумінні, себто – активної любови до батьківщини та прагнення до її незалежності. Самозрозуміло, що політичний світогляд Франка, що спирався на основах гуманізму, раціоналізму й демократизму, несполучний з ідеями тоталітарного націоналізму, який виник після першої світової війни.

«Капіталу» Маркса, але вони старанно промовчують серію нищівних атак, що їх дозрілий Франко скерував проти Маркса й марксизму. Не треба додавати, що всі ці «компромітуючі» писання Франка в Радянському Союзі або зовсім заборонені, абож їх передрукують тільки в вихолощеній формі.¹⁰

Закінчуючи, хочемо ствердити таке: хоч як радіємо з появи німецьких писань Франка, але разом з тим ми неприємно вражені маніпуляціями, що їх упорядники провели над матеріалом.

Оригінальний текст цієї статті: Ivan L. Rudnytsky, „A Publication of the German Writings of Ivan Franko,” *Slavic Review*, vol. XXVI, no. 1 (March 1967). Українська версія в журналі *Листи до приятелів* (Нью-Йорк—Торонто), 1967, ч. 10—11—12.

¹⁰ Подаємо частковий список цих творів: дві фундаментальні статті, що проповідують створення незалежної української держави, «Україна ірредента» (1895) і «Поза межами можливого» (1900); чотири статті, явно критичні щодо марксизму: «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897), «Народники і марксистки» (1899), «Що таке поступ?» (1903) та «До історії соціалістичного руху» (1904); Франкова історія його власної доби та інтерпретація українського національного відродження — *Молода Україна: З останніх десятиліть XIX в.* (написана 1901 року, книжкове видання 1910).

Консерватизм

Консерватизм (латинське *conservare* — зберігати), духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традицією освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вулчому розумінні консерватизм — політична течія, що постала на переломі 18 і 19 віку як реакція на французьку (політичну) і на англійську (індустріальну) революції. Термін «консерватизм» вперше появився у французького романтичного письменника Шатобріана (1818). Протиставленням до консерватизму в 19 віці вважався звичайно духовий, політичний і економічний лібералізм.

Носіями консерватизму були спочатку головне шляхетські кола (*noblesse*) та вище духовенство, які змагалися за збереження «старого режиму», коли він стояв у боротьбі з силами революційного поступу, або до реставрації «старого режиму», коли він перед тією революцією змушений був поступитися. Згодом створилася нова, синтетична форма «ліберального консерватизму», який, не протиставляючися поступові та стоячи на позиціях конституційної свободи, наголошував потребу авторитету, ладу й дисципліни у суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква) і традиційної провідної верстви, і тому відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ ДО ПОЛОВИНИ 19 ВІКУ

В українській історії консерватизм, як стихійна духовна настанова великої частини суспільства, відіграв визначну роль й виявився у міцному збереженні рідної мови, віри,

звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного й громадського життя. Така настанова допомогла зберегти українську національну ідентичність в умовах бездержавности й чужоземних окупацій. На консерватизм спиралася реакція проти наступу польської цивілізації у 16—17 стол., боротьба «старої віри», православія, проти церковної унії. В історії Держави Війська Запорозького зустрічаємо поруч консервативні, ліберальні та революційні первні, що виступали в різноманітних констеляціях. Гетьман Хмельницький, що спирався в боротьбі проти Польщі на революційну енергію народних мас, рівночасно використовував консервативні гасла («за короля, проти короленят») і притягав до державного будівництва українських панів. Політична думка козацької верстви хиталася між лібералізмом (нахили до республіканства та конституційно-представницького устрою) і консерватизмом: зусилля надати гетьманській владі монархічно-спадкового характеру (Б. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, К. Розумовський), посилення на традиції Київської Русі та державно-правний легітимізм, що став ідеологічною плятформою «малоросійського шляхетства» кінця 18 — початку 19 віку в його боротьбі за збереження національних і станових «прав і вольностей». Російський уряд, що прямував до ліквідації української автономії, вміло використовував для цієї мети не тільки клясову ворожнечу «черні» до провідної верстви, але й стихійний консерватизм селянсько-козацьких мас: їхню пошану до монархічної царської влади, підтримувану релігійним авторитетом православія.

КОНСЕРВАТИЗМ НА ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ ВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 ВІКУ ДО 1917 РОКУ

Модерний український національний рух, розпочатий у 1840-их рр. Шевченком і кирило-методіївцями, ішов у річищі народництва й соціального радикалізму, які визначали основне політичне обличчя українства другої половини 19 й початку 20 віку в межах Російської імперії. Але й консер-

ватизм виступав на поверхню, то як опозиція до сучасної української «гайдамаччини» (П. Куліш), то як нахил до поміркованості з боку впливових в українських культурних установах і промадсько-політичних організаціях представників українських землевласницьких і капіталістичних кіл. Звідси розходження між Старою Громадою, очолюваною В. Антоновичем, і її радикальнішим членом М. Драгомановим. Звідси посередництво більш консервативних кіл з підросійської України (В. Антонович, О. Кониський) між польськими консервативно-аристократичними правителями Галичини й провідниками галицьких «народовців», що довело до т. зв. «Нової ери».

Представників української виразно консервативної думки та її епігонів зустрічаємо і в другій половині 19 віку (Г. Галаган, В. Тарновський, Г. Милорадович та ін.) і в кінці 19 та на початку 20 віку (Ф. Уманець, В. Горленко, брати Андрій і Микола Стороженки, П. Дорошенко й ін.); з цих кіл вийшов і майбутній гетьман П. Скоропадський.

Причиною переваги народницьких і радикальних течій над консервативними до першої світової війни було й те, що царська Росія була цілком несприятливим ґрунтом для розвитку консерватизму європейського, ліберального типу, і ритм її політичного життя хитався між крайностями революції й реакції. Це також некорисно відбилося на українському консерватизмі. Під тиском реакційної політики російського уряду, з одного боку, й під натиском українського соціального радикалізму, з другого — українські консервативні діячі знаходили своє політичне оформлення на базі російського реакційного консерватизму й ставали імперськими російськими діячами, зрештою, часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та українського територіяльного патріотизму (наприклад, генерал М. Драгомиров). Такий русифікований консерватизм, що не шукав підпори в рідному промадянстві та власних національних традиціях, легко вироджувався в політичну й соціальну реакцію (наприклад, газета «Киевлянин» або «чорносотенні» організації, що діяли на Україні після 1905 року, як «Союз русского народа» й ін.).

КОНСЕРВАТИЗМ НА ПІДАВСТРІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Інша доля консерватизму на українських землях в Австрії, насамперед у Галичині. Тут консервативні елементи суспільства знаходили духову й організаційну основу в сильній установі, що тривало стояла в центрі всього національного життя підавстрійських українців: Греко-Католицькій Церкві, духовенство якої в Австрії зрівнялося щодо освіти й щодо прав з католицьким духовенством латинського обряду. Проте між обома залишилася велика соціологічна різниця: українські священики були одружені й господарили на землі. На цій основі створилася своєрідна священицька верства, із квазідідичним характером. Ця провідна священицька верства, — на відміну від польської шляхти, яка в першій половині 19 віку мала іредентистичну настанову супроти Австрії, — постійно маніфестувала свою лояльність до габсбурзької династії, що особливо виразно виявилось в 1848—49 роках. Галицькі українці, очолені Головною Руською Радою, якою керувало консервативне духовенство, т. зв. «святоюрці» (від собору св. Юра у Львові), стали по боці австрійського уряду проти польських і угорських повстань, висовуючи домагання окремого «руського» коронного краю з українських земель Австрії.

Цьому старосвітському українському консерватизмові в Австрії були чужі соціальні інтереси селянства й методи політичної боротьби в умовах модерної конституційної держави, а його патріотизм полягав у прив'язанні до церковного обряду, юліянського календаря, кирилиці з етимологічним правописом, як ознак, що відділяли русинів від поляків. Священицька аристократія відстоювала проти новіших течій (М. Шашкевич і його послідовники) традиційну церковно-слов'янщину, що виродилася в т. зв. «язичіє», яке вважалося «панською» мовою, у протиставленні до «хлопської», народної.

Коли в 1860-их роках австрійський уряд порозумівся з польською шляхтою й передав їй управління в Галичині, «святоюрці», розчаровані у своїх розрахунках на Відень, переорієнтувалися в бік царської Росії. Це давало поштовх до постанови т. зв. москвофільського табору, який став голов-

ним зборищем галицької «твердої Русі» і, спираючись на духовенство, зокрема його ієрархію, до 1880-их років мав перевагу над народовецьким табором, що розвивався під впливом східньоукраїнського демократичного народництва. Орієнтація на сторонню силу, кастовість і крайня духовна зашкарублість москвофільського табору довели до його поступового розпаду і зникнення.

Але й народовецький табір мав у собі консервативні елементи, репрезентовані діячами типу І. Борискевича, Ю. Лаврівського, Д. Танякевича, С. Качали, братів Володимира й Олександра Барвінських, що намагались зробити народовецтво «респектабельним». Коли ж у 1890-их роках народовецтво перебрало політичний провід, в його лоні виявилися виразніші консервативні тенденції у згадуваній «Новій ері» та її відгомоні, Християнсько-суспільній партії, а також серед деяких кіл Націонал-Демократичної партії, провідної політичної групи Галичини перед першою світовою війною.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ ПІСЛЯ 1917 РОКУ

Під час української революції й боротьби за державність 1917—20 років і під їх безпосереднім впливом прийшло відродження національного змістом організованого українського консерватизму. Це відродження виявилось у державно-політичній (Українська Держава з гетьманом П. Скоропадським на чолі) і в ідеологічній площині (праці В. Липинського). Зародком українського політичного консерватизму стала заснована в червні 1917 року у Лубнях Українська демократично-хліборобська партія (засновники М. Боярський, С. Шемет, Л. Климов, О. Шкляр й ін.; програму опрацював В. Липинський). Заснований на еміграції в Відні 1920 року В. Липинським, С. Шеметом, Д. Дорошенком і О. Скоропис-Йолтуховським Український союз хліборобів-державників, перейменованій згодом на Союз гетьманців-державників, та створена Липинським у «Листах до братів хліборобів» ідеологія української «клясократичної», трудової й дідачної мо-

нархії надали українському консерватизмові нового обличчя, що протиставляло його, як демократичному республіканству, так і диктаторсько-тоталітарним («охлократичним») течіям.

За Української Держави 1918 року український консерватизм мав суперника не тільки в українських соціалістичних партіях, але й в російському консерватизмі на Україні, що спирався на сильні організації, як Союз земельних власників і Протофіс (Союз промисловости, торгівлі і фінансів), які хотіли використати Україну як базу для відбудови єдиної Росії. Деяку співзвучність знаходив український консерватизм серед поміркованих українських партій, як соціалісти-федералісти та соціалісти-самостійники, а також у нечисленних українських колах російської Конституційно-демократичної партії.

Після першої світової війни вплив ідеології модерного українського консерватизму позначився на українському духовому й політичному житті також поза межами гетьманського руху. Той вплив поширився і поглибився й завдяки тому, що Липинський дав поштовх до постання цілої школи консервативних істориків і публіцистів (Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Кучабський, Т. Коструба, О. Назарук, Б. Гомзин та ін.). Історичні праці Липинського в 1920-их роках були досить відомі на радянській Україні, де залишили певний слід на думанні ряду українських істориків. На західних українських землях впливи консервативних ідей Липинського були помітні в усій католицькій пресі, а також у пресі та писаннях різних націоналістичних авторів, зокрема згуртованих у партії Фронт національної єдності, яка шукала синтези націоналізму й монархізму.

Організований український консерватизм у період між двома світовими війнами пережив тяжку кризу у зв'язку з конфліктом між П. Скоропадським і В. Липинським, передчасною смертю Липинського, поступовим звужуванням людської бази руху в Європі через вимирання старшого покоління, тоді як молодше ішло за модерним націоналізмом. Тепер на еміграції український консерватизм не обмежений лише рамками гетьманського руху. Існують і менші консервативні

течії, монархічна (негетьманська) і республіканська, які, хоч не мають означених організаційних форм, все ж мають деякий вплив на політичну думку української еміграції.

Література:

О. Барвінський, *Спомини з мого життя*, I—II (Коломия, 1912—13); *Хліборобська Україна*, I—IV (Відень, 1920—25); В. Андрієвський, *До характеристики правих українських партій* (Берлін, 1921); С. Томашівський, *Під колесами історії* (Берлін, 1922); Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле*, 4 тт. (Львів, 1923—24); В. Липинський, *Листи до братів хліборобів* (Відень, 1926; 2 вид., Нью-Йорк, 1954); С. Томашівський, *Про ідеї, героїв і політику* (Львів, 1929); Д. Дорошенко, *Історія України 1917—1923 рр.*, 2 том, *Українська Гетьманська Держава 1918 р.* (Ужгород, 1930; 2 вид.; Нью-Йорк, 1954); В. Кучабський, *Україна і Польща* (Львів, 1933); М. Андрусак, *Генеза і характер галицького москвофільства в 19—20 ст.* (Прага, 1941); М. Стахів, *Гетьманський режим в 1918 р. і його державноправна якість* (Скрентон, 1951); О. Оглоблин, *Люди старої України* (Мюнхен, 1960).

Енциклопедія українознавства. Словникова частина (Париж—Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1959), т. III, стор. 1108—1110.

Вячеслав Липинський

ЖИТТЯ

Вячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 року в селі Затурцях, Володимирського повіту, на Волині, в родині шляхтича-дідича. Рід Липинських походив з Мазовії і переселився на Україну в 18 столітті. Липинські були римо-католицького віровизнання і польської національності.

Вячеслав Липинський учився в гімназії у Житомирі, Луцькому та Києві. Після військової служби при кінноті та університетських студій у Кракові (історія, агрономія) та в Женеві (соціологія) він осів в успадкованому маєтку, Русалівських Чагарах на Уманщині. Це було його основне місце проживання до 1914 року.

Ще як учень I-ої Київської гімназії Липинський пристав до української середньошкільної промади. З того часу він почув себе національно свідомим українцем, але не пори-
вав родинних і товариських контактів з місцевим польсько-шляхетським світом. Він бажав працювати над поворотом до українства спольонізованої правобережної шляхти. Такою була основна думка його програмової доповіді, виголошеної в 1908 році в кількох містах Правобережжя; текст доповіді появився теж брошурою п. з. «Szlachta na Ukrainie» (1909). У лютому 1909 року, з нагоди «київських контрактів», відбувся нелегальний з'їзд «українців польської культури», що в ньому взяло участь коло 35 осіб. Липинський відкрив з'їзд своєю вступною промовою, п. з. «Наше становище на Русі-Україні». В наслідок постанов з'їзду у квітні 1909 року почав виходити в Києві двотижневик, «Przegląd Krajowy», що його фактич-

ним редактором був Липинський. Через фінансові та політичні труднощі часопис припинив своє існування з кінцем того самого року.

Заходи щодо українізації правобережної шляхти знаходили природний ґрунт у почутті територіального патріотизму, здавна розвиненого серед цієї верстви. Однак для ширшого розгорнення цей рух потребував би часу. Безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений. З його тодішніх прихильників тривало зв'язали себе з українством тільки одиниці: Богдан Ярошевський, Людвик Сідлецький (Сава Крилач), Франціска Вольська і ще кілька осіб. Особистою трагедією Липинського було те, що він не зміг повернути своїх найближчих: братів і дружини; згодом його єдина донька теж заявила себе, під впливом матері, полькою. Це привело до відчуження між Липинським і його сім'єю.

Наступні роки Липинський переважно провів у себе на селі, займаючися господарством та підготовляючи монументальний збірник «Z dziejów Ukrainy». Книга, що більшість її статей належала перу самого Липинського, появилася в 1912 році. Вона мала за свою центральну тему історію русько-української шляхти в 16—17 стол., а особливо участь шляхетського елемента в революції Хмельницького. Збірник був присвячений пам'яті провідних «хлопоманів» 1860-их років. Володимира Антоновича, Павлина Свенціцького та Тадея Рильського. Цим жестом Липинський хотів продемонструвати зв'язок і переємність між двома поколіннями «українців польської культури». Але в промадській настанові цих двох поколінь були і поважні різниці. Світогляд «хлопоманів» мав народницьку основу: свій поворот до українства вони розуміли як служіння соціальним інтересам простолюддя, сполучене з відривом від традицій шляхетського стану, що з нього вони вийшли. Іншою була концепція Липинського. Він хотів, щоб шляхетська верства стала українською у своїй політичній свідомості, без деклясації, без утрати свого корпоративного існування. Він вірив, що лицарською службою українському національному ідеалові шляхетство зможе окупувати своє право громадянства на рідній землі. У свою чергу досвід і культура, притаманні старій шляхті, спричиняться до зба-

гачення і скріплення молодой української провідной верстви. Для постави двох поколінь «українців польської культури» характеристичне, що тоді як хлопомани перейшли на православіє, — не так з суто релігійних спонук, як для заманіфестування духової єдности з народом, — Липинський залишився римо-католиком.

Книга «Z dziejów Ukrainy» звернула на себе увагу наукового світу, і Липинського за його історіографічні заслуги обрано дійсним членом Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові (березень 1914). Його наукові статті та рецензії появлялися в «Записках» НТШ, а публіцистичні статті (часто під псевдонімом В. Правобережець) — на сторінках «Літературно-наукового вісника» та київського щоденника «Рада».

Липинський був переконаним самостійником ще в той час, коли ця ідея була чужа загалові національно свідомого українства, особливо на Наддніпрянщині. Передбачаючи, що напруження міжнародних стосунків, помітне за тих років, може довести до війни, він уважав, що трядуча воєнна завірюха повинна бути використана для української самостійницької акції. З цією думкою він взяв участь у таємній нараді політичних емігрантів з Наддніпрянської України, — до речі, самих соціалістів (А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський), що відбулася у Львові в березні 1911 року. Вирішено започаткувати за кордонами Російської імперії політичну і пропагандивну акцію на користь ідеї української державної незалежності. Це був зародок майбутнього Союзу визволення України, який організаційно оформився після вибуху війни, вже без участі Липинського.¹

¹ Підне уваги те, що у своїх державницьких пляхах з-перед 1914 року Липинський уже виявляв себе як монархіст, хоч тоді ще не як прихильник традиційного козацького гетьманства. Йому радше присвічувала думка про українське королівство з конституційно-демократичною формою правління. На київський королівський трон, що постав би в наслідок воєнної поразки Росії, мав би бути запрошений член котроїсь із старих європейських династій, подібно до того, як сталося в 19 стол. в декількох ново-поставалих балканських державах. Зокрема Липинський і його тодішні однодумці зупинялися на таких трьох можливих кандидату-

Самого Липинського, як резервового офіцера, покли-кано з початком війни до служби в російській армії. В кавалерійському авангарді амрії ген. Самсонова він відбув східно-прусську кампанію, яка, як відомо, скінчилася розгромом російських військ. Переправляючися під час відступу верхи через річку, Липинський тяжко застудився. В нього віднови-лася туберкульоза легенів, що її ознаки були в Липинського вже й давніше, але яку вважали за вилікувану. Тепер, після тяжких фронтових пригод, у Липинського стався вибух кро-ви. З того часу він уже ніколи не повертався до повного здо-ров'я. Однак у 1915 році його стан поправився настільки, що його переведено до військової служби в запіллі. Він стаціо-нував у Полтаві, де й застала його революція 1917 року.

Липинський з власної ініціативи зукраїнізував свою військову частину; але його заходи не знайшли підтримки й санкції генерального секретаріату військових справ при Цен-тральній Раді, де до нього, як до поміщика й несоціяліста, поставилися з недовір'ям. Це дало привід для першого огір-чення Липинського з української «революційної демократії», яку він визнав за недозрілу до державного будівництва.

Протягом 1917 року в Полтаві виник гурт, що скла-дався з місцевих дідичів, заможних селян і промадських дія-чів, яких об'єднувала опозиція до соціялістичного курсу Цен-тральної Ради. Ця група зорганізувалася у червні в Україн-ську демократично-хліборобську партію, і до її провідних членів належали М. Боярський, Л. Климів, С. Шемет, В. Шкляр і В. Андрієвський. До цієї партії пристав і Липинський, що зладив для неї нарис програми, виданий окремою брошу-рою. Основними ідеями програми були відстоювання держав-ної суверенности України та збереження приватної власности на землю.

рах: принц Йоахім, наймолодший син німецького цісаря Вільгель-ма II; один з синів архикнязя-престолонаслідника Франца-Фер-дінанда, які через своє походження з морганатичного подружжя не мали прав на наслідство в Австро-Угорщині; секундогенітура династії Романових. (Цю інформацію завдячую д-рові Ярославу Пеленському).

Липинський, як і його партія, не брав участі в підготованні гетьманського перевороту; але він поставився позитивно до нового режиму гетьмана Павла Скоропадського. На запитання міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, що був його особистим приятелем, Липинський погодився взяти на себе посольство Української Держави в Австро-Угорщині. Віденське посольство, очолене Липинським, провело обмін ратифікаційними грамотами мирового Берестейського договору між Україною, з одного боку, і Німеччиною, Болгарією та Туреччиною — з другого. Але ратифікація договору з Австро-Угорщиною не відбулася, бо, внаслідок анулювання Австрією таємної умови про поділ Галичини та передачу Холмщини Україні, між Києвом і Віднем виник дипломатичний конфлікт. Затяжні переговори, що їх Липинський проводив у цій справі, перервав розпад Австро-Угорської монархії й одночасне протигетьманське повстання на Україні.

Настанова Липинського до відновленої Української Народної Республіки була від самого початку гостро критична, проте, на прохання Директорії і з почуття патріотичного обов'язку, він залишився на своєму дипломатичному посту. Але картина хаосу, що її він побачив на Україні під час подорожі до штабу головного отамана Симона Петлюри (весна 1919), і обурення з приводу польового суду над полк. Петром Болбочаном і з його розстрілу, що Липинський розцінив як узаконене політичне убивство, остаточно розхолодили його до режиму УНР. Він демісіонував з віденського посольства в червні 1919 року.

З здоровельних причин Липинський залишився в Австрії і замешкав у підгірській місцевості Райхенау. Він повернувся до наукової діяльності, перерваної війною та революцією. В 1920 році вийшла його капітальна історична монографія «Україна на переломі» — перероблене і поширене видання студії, яка первісно появилася у збірнику «Z dziejów Ukrainy». Липинський носився з думкою про кількатомове видання своїх старих і нових, ще тільки запланованих, історичних праць. Але цього задуму йому не вдалося здійснити, бо від 1920 року, наскільки дозволяло йому надщерблене здо-

ров'я, він знов, з усією притаманною йому пристрасністю та енергією, взявся до політичної та публіцистичної діяльності.

За ініціативою Липинського була створена політична організація «орденського» типу — Український союз хліборобів-державників (УСХД), до якої м. ін. увійшли князь М. Кочубей, граф А. Монтезоро, проф. Д. Дорошенко, С. Шемет, Л. Сідлецький, О. Скоропис-Йолтуховський. Липинський був автором програмового статуту та організаційного регламенту УСХД, оголошених у грудні 1920 року. Липинський також фактично очолив організацію, як голова її Ради присяжних. Ціллю, що її поставив собі УСХД, була боротьба за віднову суверенної української держави з «клясократичним» устроєм і у формі традиційного гетьманату, з поправкою на спадковість гетьманської влади. УСХД визнав легітимні права на булаву роду Скоропадських, і кол. гетьман Павло Скоропадський приступив у 1921 році до організації. Протягом наступних років Липинський виріс на безспірного лідера та ідеолога українського консервативно-монархістичного руху, який знайшов чималий відгук не тільки серед деяких кіл української політичної еміграції в Західній Європі, але також серед частини українського промадянства на галицько-волинських землях і серед українських поселенців у Канаді та в США. Липинський керував гетьманським рухом через широко розгорнене листування. Він же редагував ідеологічний орган свого середовища — неперіодичні збірники «Хліборобська Україна» (Відень, 1920—1925). На сторінках «Хліборобської України», що взагалі стояла на високому публіцистичному рівні, друкувався частинами фундаментальний політичний трактат Липинського «Листи до братів-хліборобів», який у поширеному вигляді появився теж окремою книгою (1926).

Закінчивши працю над «Листами», що їх він уважав за свій політичний заповіт, Липинський восени 1926 року переїхав до Берліну, куди його запрошено до новозаснованого Українського наукового інституту. Рішальним мотивом для цього ризиковного кроку було бажання Липинського своїм особистим авторитетом перебороти розходження, які починали позначатися в гетьманському таборі. Але цей експеримент

скінчився трагічно. Присутність Липинського в Берліні тільки поглибила непорозуміння між ним і гетьманом П. Скоропадським та оточенням останнього. Одночасно, під впливом несприятливого клімату та постійних хвилювань, радикально погіршився стан здоров'я Липинського. З наказу лікарів він, тяжко хворий, повернувся до Австрії восени 1927 року.

Останній період життя Липинського пройшов у кількох австрійських санаторіях та в гірській місцевості Бадег коло Грацу, де він з допомогою братів купив собі в 1925 році малий будинок. Тим часом розходження з П. Скоропадським загострювалися дедалі більше. Після трилітньої шарпанини Липинський утратив надію, що вдасться оздоровити відносно в гетьманському середовищі, а також утратив довір'я до особистої лояльності гетьмана. Тому він рішився на радикальний крок: як голова ради присяжних, він проголосив УСХД розпущеним (18 вересня 1930) і опублікував у львівському щоденнику «Діло» довгу статтю, де з'ясував мотиви своєї поведінки.

Об'єктивна оцінка конфлікту між Липинським і Скоропадським утруднена браком повної документації. До розриву спричинився ряд моментів психологічного, тактичного та засадничого характеру. Якщо йдеться про психологічний чинник, то, всупереч поширюваним тоді і пізніше пліткам, нема ніяких підстав думати, що Липинський в останній період життя був душевно ненормальний. Його передсмертні писання раціональністю думки та речевістю аргументації не поступаються давнішим. Інша річ, що Липинський завжди відзначався палким темпераментом, ще більше заволненим невиліковною недугою. Він не мав риси, дуже корисної для політика-практика, а саме — вміння дивитися крізь пальці на людські грішки та дрібні підлоги. Особливо виводили його з рівноваги прояви крутійства, забріханості, недотриманої обіцянки. До своїх співробітників він звик ставити ригористичні етичні вимоги, — і цим часто робив собі з них таємних особистих противників. Щодо тактичних непорозумінь, то Липинський не схвалював деяких реально-політичних дій гетьмана, напр., його переговорів з угорським урядом, що в їх ході, в заміну за обіцяну угорську матеріальну допомогу

для гетьманського руху, П. Скоропадський мав скласти заяву про політичну незацікавленість в питанні Закарпаття. У свою чергу чимало гетьманців, не виключаючи щирих прихильників Липинського, були незадоволені з того, що керівник руху перебуває ізольовано десь на глибокій австрійській провінції. Сам Липинський у згаданій статті в «Ділі», де він подав свою інтерпретацію причин конфлікту, акцентував моменти ідейно-принципового характеру. Своє розходження з П. Скоропадським він тлумачив протиріччям між двома глибоко відмінними та непримиреними версіями монархізму: монархією європейською, правово-конституційною, що за її зразок може служити Англія, і східною, деспотичною або, як казав Липинський, «московською чи балканською». Чи можна цю інтерпретацію Липинського визнати за правильну? Нема сумніву, що політичною школою, що в ній зформувався не тільки сам майбутній гетьман, але й чимало людей з його пізнішого оточення, було російське самодержавство. (Виразно зазначаю, що говорю тут не про т. зв. «національну свідомість», але про тип політичної культури. Під цим поглядом різниця між П. Скоропадським та його соратниками і діячами української «революційної демократії», скажімо, В. Винниченком, була мінімальна. І ті, і ті були духово дітьми російського світу, тільки в його різних відгалуженнях). Коли Скоропадський опинився в ролі монарха, нехай тільки еміграційного, «ванзейського» (від Ванзее, передмістя Берліну, де він проживав), стало неминучим, що він почав внутрішньо орієнтуватися на ті відносини, що були йому такі знайомі з часу його власної служби при царському дворі. В кожному разі він не міг погодитися з тими шорами, що в них хотів його убрати Липинський, і претендував на ролю не тільки символічного репрезентанта гетьманського руху, але також його практичного керівника.

Однак і на Липинського падає велика частина відповідальності за посталу ситуацію. Поперше, він не мав права не знати, з яким людським матеріалом йому доведеться працювати, і або повинен був заздалегідь враховувати це у своїх планах, або не пориватися на безнадійне діло. Подруге, також теоретична позиція Липинського в цій справі не була

послідовна й бездоганна. Правда, він завжди говорив про правову монархію європейського типу і не раз покликався на англійський «модель». Але в «Листах до братів-хліборобів» нема ясної конституційної доктрини. Там не сказано виразно, що гетьман, як король в англійській парламентарній монархії, мав би бути зведений до суто символічної та репрезентативної ролі. Навпаки, багато місць у «Листах» свідчить про те, що він спочатку думав про сильну й авторитарну, щоправда, ніяк не деспотичну, владу гетьмана-монарха, може, ближчу до пруського, ніж до англійського зразка. Не вільно забувати, що традиції гетьманщини, як старої, так і відновленої в 1918 році, говорили на користь персональної влади гетьмана, який, немов американський президент, сполучав в одних руках функції голови держави та голови уряду. Якщо Липинський уважав за потрібне відхилитися від тієї традиції, він, очевидно, мав обов'язок у своєму трактаті це з'ясувати та підкріпити відповідними аргументами. Ми знаємо, що Липинський умів, коли думав, що це необхідне, виправляти традицію: він це зробив, напр., у питанні про спадковість гетьманської установи. Отже любов до англійського парламентаризму Липинський усвідомив собі щойно тоді, коли зустрівся з самовільними діями гетьмана, а до того часу, поки Скоропадський слухав його порад, мав на цю справу інший погляд. Тут пригадується жартівливий віршик з 1848 року про пруських юнкерів, які «хочуть абсолютного короля, як довго він виконує їхню волю» («Unser König absolut, wenn er unseren Willen tut»). Потрете, Липинському можна поставити закид, що в цьому конфлікті він повівся інакше, ніж це впливало б з його власного вчення. В «Листах» він писав, що в гетьманській системі «поруч уряду Його Світлості завжди буде місце на опозицію Його Світлості». Липинський уже не міг залишатися керівником гетьманського руху, бо не тільки його взаємини з П. Скоропадським стали до неможливого натягнені; у своєму спорі з гетьманом він не знайшов підтримки більшості членів середовища. Отже, чому ж, можна запитатися, Липинський не склав з себе відповідальности за практичний провід руху і, залишаючися далі в його рядах, не дав українському громадянству приклад того, як може ви-

глядати льояльна опозиція та конструктивна критика? На це питання можна, мабуть, відповісти так: коли б Липинський був ще повний сил, він напевно продовжував би боротися за оздоровлення гетьманського табору зсередини. Але він знав, що жити залишилося йому вже небагато, і не хотів допустити до того, щоб по його смерті авторитетом його імені могли зловживати ті, що до їх елементарної промадянської чесности він утратив довір'я і що в них він бачив уже тільки фальшивників своєї найдорожчої ідеї. Але не можна теж дивуватися з рядових гетьманців, які, не маючи глибшого вгляду в суть справи, не могли зрозуміти поведінки Липинського і пояснювали її собі або його вибуялим честолюбством, або проявом божевілья. Одним словом, типово українська трагедія.

Після розриву з гетьманом при Липинському залишився тільки малий гурт однодумців (М. Кочубей, В. Залозецький, В. Кучабський). З ними він засновує нову організацію, Братство українських князів-монархістів. Ідеологія братства була та сама, що і попереднього УСХД — з тією різницею, що питання вибору династії залишено відкритим; це мав щойно в майбутньому вирішити парламент відродженої української держави. Для органу братства, «Збірник хліборобської України», що його готовано до друку, Липинський написав програмове «Вступне слово» (закінчене у квітні 1931); це був його останній твір, і він появився в друку посмертно.

Але Липинський уже догоряв. Після грипи в березні 1931 він мав серцевий напад. Стан його здоров'я став настільки загрозливим, що 6 червня брат і донька, викликані з Волині, перевезли його до санаторії «Вінервальд» у Перніці коло Відня. Він не втрачав повної свідомости до останнього дня. Приймавши причастя та останнє елеопомазання, Вячеслав Липинський помер 14 червня 1931 року. Під час своєї хвороби Липинський боявся, що його можуть у стані каталепсії поховати живцем. Тому, згідно з волею покійного, йому зроблено посмертний прокол серця. Родина перевезла його тіло на Волинь. Він похоронений у своєму рідному селі Загурцях.

В центрі історичних дослідів Липинського стояла козацька революція середини 17 століття. Польська історіографія звичайно добачала у Хмельниччині тільки руїницький бунт черні; російська історіографія — підготову до «возз'єднання» України з Московським царством; українська народницька історіографія 19 віку — стихійне змагання селянсько-козацьких мас до справедливого суспільного устрою. Цим трьом традиційним концепціям Липинський протиставив новий погляд на Хмельниччину, як на процес будування української державности. Основна історична монографія Липинського, «Україна на переломі», присвячена кінцевому періодові діяльності Б. Хмельницького, коли він з речника козацького автономізму в межах Речі Посполитої виріс на суверена самостійної держави Війська Запорозького.

На думку Липинського, відродження української державности в 17 віці обумовлювалося наступними чинниками: об'єднання всіх верств українського суспільства довкола козацького ядра, яке в ході визвольної війни втягнуло у свої ряди найактивніші елементи інших станів — селянства, міщанства і шляхти; численна участь у козацькій провідній верстві виходців з старого руського шляхетства, чому свідомо сприяла політика Б. Хмельницького і що в рішальний спосіб спричинилося до укультування козащини; загнудання півкошового, добичницькою низового козацтва силами козацтва осілого, городового; перемога старшинсько-дрібношляхетського козацького землеволодіння і зв'язаного з ним хуторського інтенсивного хліборобства над екстенсивним, колоніально-паразитарним господарством польських магнатських лятифундій; освячення визвольної війни духовним авторитетом Православної церкви.

З особливою увагою досліджував Липинський перетворення гетьманського уряду з суто військової установи на територіальну владу монархічного характеру, з виразним нахилом до спадковости. Проте гетьманська влада часів Хмельницького, хоч і авторитарна, не була деспотичною: її обмежували права й вольності лицарського козацького стану, який

колективно брав участь в управлінні державою і члени якого користувалися особистою свободою; також міста мали своє самоврядування, а церква та духовний стан займали в державі забезпечену незалежну позицію. Таким чином суспільно-політичний устрій тодішньої України засадниче відрізнявся як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського східного деспотизму, де все населення від верхів до низів уважалося за рабів царя.

Липинський інтерпретував Переяславський договір 1654 року не як акт «возз'єднання», але як міжнародний союз (хоч договірні сторони не були формально рівнорядні), що його гетьманський уряд заключив в ім'я українських державних інтересів. Хмельницький сподівався, що під прикриттям союзу з Московщиною вдасться остаточно оформити відрив України від Польщі і підготувати прилучення до держави Війська Запорозького тих «руських земель», які ще перебували під польським пануванням: Галичини, Волині, Полісся, південної Білорусії. Одночасно Хмельницький рішуче придушував спроби Москви втручатись у внутрішні українські справи і намагався забезпечити собі дипломатичну свободу рухів контактами з Туреччиною та Кримом і в першу чергу — з бльоком протестантських держав: Семигородом, Пруссією, Швецією. Липинський уважав гетьмана Хмельницького за основоположника модерної української закордонної політики.

Сильна сторона Липинського, як історика, лежить передусім у соціологічній аналізі; але він мав теж повне зрозуміння для творчої ролі великих одиниць. Один з провідних мотивів «України на переломі» — звеличення генія Б. Хмельницького, як вождя національної революції та державного мужа. Липинський прославляв і вірних співробітників великого гетьмана в ділі державного будівництва. Зокрема він присвятив гарну студію, включену у збірник «Z dziejów Ukrainy», полковникові Станиславові Михайлові Кричевському, героїчному оборонцеві Києва в 1649 році.

Історичні праці Липинського, блискучі з стилістичного погляду і повні оригінальних думок та сміливих узагальнень, започаткували в українській історіографії нову «державницьку школу», що за її представників можна вважати: С. Тома-

шівського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, В. Кучабського. Також на радянській Україні вплив Липинського позначився в 20-их роках у писаннях М. Слабченка, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, М. Петровського та інших.

ДОКТРИНА

Вихідною точкою для Липинського, як політичного мислителя, були його роздуми над причинами упадку української державности 1917—20 років і над шляхами до її можливого відродження в майбутньому. Однак ці практичні питання він ставив на фундамент широко розгорненої теоретичної доктрини, що має універсальне значення. Липинський перебував під впливом ряду сучасних західніх, головне французьких, соціологів та політичних мислителів, як Жорж Сорель, Вільфредо Парето, Гюстав Лебон, Шарль Моррас, Роберт Міхельс. Але він використовував їхні ідеї цілком вільно, редагуючи їх у світлі східноєвропейського, зокрема українського, досвіду. Головний політичний трактат Липинського, «Листи до братів-хліборобів», не має систематичної наукової форми. Але думки, висловлені в цій книзі, укладаються в струнке історіософічне, соціологічне та політичне вчення, яке в розвитку новітньої української суспільної мислі творить унікальне явище.

У центрі теоретичних зацікавлень Липинського стояла соціологія держави та політики. На його думку, держави постають шляхом завоювання, яке може бути або «зовнішнє», або «внутрішнє»; перше маємо в тому випадку, коли завойовники-організатори нової держави прийшли з-зовні, а друге — коли завойовники виділилися з місцевого населення. Всім державам, без уваги на форму устрою, притаманне існування влади та провідної верстви, як носія влади. Провідну верству Липинський називає також «аристократією»; це поняття він не обмежує тільки старою родовою аристократією у звичайному значенні цього слова, але поширює його на всі кожночасно панівні групи. Липинський бачить у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила мілітарна, економічна

та інтелектуальна. Цим трьом джерелам влади відповідають три основні типи соціальної антропології: «войовники», «продуценти» та «інтелігенти». А втім між цими трьома типами можливі теж комбінації, при чому Липинський був схильний приписувати особливі державотворчі якості типові «войовників-продуцентів». Інтелігенція, ділянкою якої є культурна та ідеологічна творчість, на думку Липинського, мало придатна для того, щоб бути носієм державної влади, бо вона не має прямого контролю над засобами матеріальної (військової та господарської) сили. Натомість інтелігенція може виконати важливу і відповідальну допоміжну функцію тим, що вона раціонально усвідомлює і висловлює діючі в суспільстві стихійні, підсвідомі прямивання.

Найоригінальнішим вкладом Липинського в політичну науку слід уважати його типологію форм державного устрою. Ця класифікація спирається на аналіз стосунків між «првідною верствою» і «народом». Згідно з цією схемою, існують три основні типи державного устрою: «клясократія», «демократія», «охлократія». Ці типи понадчасові, себто вони виринають у різні епохи, на різних щаблях економічного розвитку і серед різних культурних кіл. З теоретичної точки погляду згадані три устроєві типи цілком рівнорядні. Проте Липинський не скривав, що його особисті симпатії лежать по боці клясократії. Для правильного розуміння концепції Липинського необхідно мати на увазі, що його термінологія не завжди покривається з загальноприйнятою. Напр., Англію звичайно розглядають як демократичну країну, але в Липинського вона служить за зразок клясократії. Під поняттям «кляси» Липинський розуміє всіх, що об'єднані виконанням однієї спільної функції, без уваги на ієрархічний щабель, який вони займають. Напр., до «промислової кляси» належать однаково робітники, технічний персонал і «капітани індустрії». Ясно, що в середині одієї кляси часто трапляються конфлікти між «верхами» й «низами», як от конфлікти між великими землевласниками й селянами в середині «хліборобської кляси» або конфлікти між робітниками й підприємцями в середині «промислової кляси». Проте Липинський уважав, що моменти, які

об'єднують класу, звичайно сильніші від тих, які її роз'єднують.

Устрій клясократії відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В цій системі громадянство наділене свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода дисциплінована авторитетом сильної і стабільної державної влади. Суспільство клясово диференційоване, при чому органи клясового самоуправління користуються автономією у своїх власних сферах; зверхні групи всіх кляс входять до загальнонаціональної провідної верстви. Основний стрижень клясократичної провідної верстви становлять люди породи «воївників-продуцентів». В минулому це були звичайно хлібороби, типу римських патриціїв, англійської джентрі чи українського городового козацтва. Але Липинський допускав, що в модерних умовах цю функцію може виконувати теж робітничо-індустріальна аристократія, що, напр., в Англії організована у професійних спілках. Клясократичний устрій допускає свободу критики та опозиції, навіть вимагає її. Але наявність опозиції не приводить до революційних зламів, бо опозиція діє в рамках традиційного правопорядку, який виховує її в дусі політичного реалізму та відповідальності. Найздібніші виходні з соціальних низів асимілюються з національною аристократією, забезпечуючи цим її постійне відмолодження. Спадкова й конституційна монархія, що символізує тяглість і понадклясовий характер державної влади, найбільше співзвучна клясократії. Проте Липинський не заперечував наявності клясократичних рис теж у деяких республіках, напр., в античному Римі або в США раннього періоду.

Щодо демократії, то її характеризує порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої. Необмежений демократичний індивідуалізм підкопує в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Господарська та інтелектуальна самодіяльність набирає хаотичних форм. Державна влада при демократії стає знаряддям приватних інтересів. Влада фактично спочиває в руках продуцентів-невоївників (багатіїв-плутократів), але вони залюбки вживають,

як ширми, найманих професійних політиків з-поміж інтелігенції. Роздрібнення партій позбавляє їх почуття політичної відповідальності. Історичні приклади демократії в розумінні Липинського: атенська й римська республіки доби занепаду, Франція Третьої республіки, польська шляхетська Річ Посполита, російська керенщина та її українські відповідники.

Врешті охлократія означає абсолютистичне панування войовників-непродуцентів, з повним придушенням свободи та самодіяльності промадянства. В минулому охлократична аристократія часто складалася з кочовиків, а в модерні часи — з деклясованих, номадизуючих елементів, що постають на соціальних периферіях індустріальної цивілізації. Охлократична провідна верства зорганізована як монолітний військово-бюрократичний «орден», «преторіанська гвардія», «яничари» чи як новітня «монопартія»; систему очолює деспотичний монарх-самодержавець або вождь-диктатор. В цьому устрої нема місця на легальну опозицію, а громадянство перетворене на пасивну, аморфну юрбу. (Юрба — по-грецьки «охлос»; охлократія — це не панування юрби, чого, на думку Липинського, ніколи не буває, а панування над юрбою). Для цієї системи характеристичний нахил до теократизму, себто до скупчення політичної й духовної влади в одних руках: голова держави є одночасно і головою церкви, а в новіші часи — пророком і непомильним інтерпретатором тієї чи іншої офіційної ідеологічної доктрини. Господарське життя при охлократії завжди бюрократично регламентоване і в більшій чи меншій мірі удержавлене. Липинський зараховував до охлократичного типу старі орієнтальні деспотії, європейський «просвічений абсолютизм» 18 стол., революційні диктатури (напр., панування якобінців у Франції), всі режими цезаристично-бонапартистського характеру і, очевидно, модерний фашизм і більшовизм. У Східній Європі головним представником охлократії була і є Росія — як у своїй царській, так і в радянській фазі.

Ці три устроєві типи чергуються за певною послідовністю: ослаблена надмірним розвитком матеріального добробуту, клясократія вироджується в демократію, що її пробо-

копом стає охлократія, в боротьбі проти якої наново гартується клясократія. Проте Липинський не визнавав безумовного детермінізму в цьому історичному коловороті. Приділяючи велике місце об'єктивним закономірностям суспільного ставання, він одночасно завжди підкреслював вагу свобідної волі, яка своїми рішеннями спроможна скеровувати розвиток подій у нові річища.

Липинський визнавав наявність прогресивних факторів в історії, але він рішуче відкидав ідею автоматичного прогресу: кожне поступове досягнення людства мусить бути окуплене гірким трудом та жертвами і виборене зусиллями розуму й волі. Тому і здобутки прогресу, зокрема в царині суспільної організації та державного будівництва, ніколи не є остаточні; вони повсякчасно загрожено розкладовими тенденціями, і їх треба раз-у-раз відстоювати та наново закріплювати. Липинський заперечував, як блюзнірську утопію, думку про «земний рай», себто про досконалу організацію суспільства, що при ній була б забезпечена тривала соціальна гармонія і де раз назавжди зникли б несправедливості, суперечності ідей та інтересів і міжгрупові антагонізми. Липинський не раз перестерігав, що також майбутня самостійна українська держава не може бути «земним раєм».

Липинський багато роздумував над ролею релігії в промадському житті і над проблемою взаємин між державою та церквою. З погляду своєї клясократичної концепції він оцінював негативно як підпорядкування церкви авторитетові політичної влади («цезаропапізм»), так і змагання духовенства до політичного проводу (клерикалізм). За своєю соціальною природою священики творять частину інтелігенції і тим самим поділяють недоліки, притаманні цій верстві. Найкращі взаємини між державою й церквою існують тоді, коли кожна з них автономна у своїй сфері і коли одночасно є наявною координація та взаємодопомога. Значення релігії не може бути зредуковане до утилітарних суспільних цілей; проте тільки релігія спроможна наснажувати промадянство духом самопосягати та ідеалістичного пориву, що творить моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Модерні раціоналістичні, псевдонаукові підмінки релігії не мо-

жуть виконати цього завдання; тому тенденцію до повної секуляризації суспільства треба оцінювати як симптом розкладу. Релігійний мотив пронизує мислення Липинського: найвище покликання людської діяльності він бачив у тому, щоб у житті народів реалізувати, наскільки це дозволяє наша недосконала і гріхозна природа, вічну Божу істину.

ПРОГРАМА

На підвалинах своєї теоретичної доктрини Липинський будує структуру конкретної української політичної програми. При цьому центральною для нього є проблема державності і влади. Згідно з його найглибшим переконанням, без власної держави Україна залишиться навіки засудженою на злиденну вегетацію на грані між національним буттям і небуттям. Звідси моральний імператив державництва. Але українці мусять пам'ятати, що власної держави їм ніхто не подає — ні ласка сильних світу цього, ні автоматизм суспільних процесів; вона мусять бути виборена ними самими. Беручи на увагу всі зовнішні та внутрішні перешкоди, які стоять на шляху до українського державного самоздійснення, треба здавати собі справу з надзвичайної трудности цього завдання, яке вимагатиме не тільки довшого часу та затяжних підготовчих заходів, але в першу чергу також переродження самого українського суспільства. Бо при своєму теперішньому стані Україна не тільки поневолена, окупована, але й «бездержавна», себто внутрішньо недозріла до самостійного існування. Української нації в повному значенні цього слова власне ще нема: є тільки матеріал, що з нього може постати нація. Тому державницька політична дія мусять бути цілеспрямована передусім на переборювання внутрішніх органічних слабостей українства. Липинський дотримувався засади, що «Бог створив народи здатними до оздоровлення». Звідси впливає примат внутрішньої політики над зовнішньою, «організації» над «орієнтацією».

Липинський гадав, що українську націю можна б найкраще сконсолідувати на базі «територіального патріотизму»,

себто шляхом пробудження почуття солідарності між усіма постійними мешканцями української землі, без уваги на їх соціальну приналежність, віровизнання, етнічне походження і навіть національно-культурну свідомість. Прикладом для України могла б під цим поглядом служити Америка, де на ґрунті територіального патріотизму та об'єднуючої політичної свідомости постала одна нація з різношерстої маси імігрантів. І Україна теж мусить стати спільною батьківщиною всіх своїх громадян, а не тільки якоїсь однієї суспільної верстви (напр., самих «робітників і селян»), не тільки вірних однієї «національної» церкви і навіть не тільки «чистокровних» і «національно свідомих» українців. Липинський уважав, що проповідь соціально-клясової, конфесійної чи расової нетерпимости до інших співмешканців рідної землі є явищем глибоко руйнівним, навіть коли воно одягається в найбільш «народолюбні» і «патріотичні» шати.

Досвід історії вчить, що перемагають тільки ті революції, до яких прилучається частина «старих панів». Тому передумовою успіху українських визвольних змагань є поворот до українства — якщо не в цілості, то принаймні у великій частині — традиційних горішніх соціальних шарів, які до 1917 року стояли на ґрунті російської або польської національно-культурної та політично-державної свідомости. Але для такої реасиміляції необхідно, щоб внутрішня природа українського національного руху змінилася настільки, щоб він цих «старих панів» від себе не відштовхував, як це було досі, але по змозі приваблював. Носіями українського визвольного руху мусять стати не тільки, як це переважно було в 19 стол., непродукуючі та пацифістичні інтелігенти (літератори, науковці, вчителі, журналісти тощо), але, без виключення останніх, також організатори хліборобства, індустрії та військовости, себто ті суспільні сили, що скрізь і завжди творять кістяк держави. Українство мусить знайти свій організаційний вияв не так у політичних партіях, як передусім в органічних клясових (професійних) об'єднаннях, що при їх допомозі можна буде перебороти соціальну розпорошеність і тим самим політичну безсилість українських людей.

Кожна реальна нація мусить бути соціально диференційована і охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи. Народи, що не вмюють витворити власних «панів», себто власної провідної верстви, засуджені на те, щоб навикористання панам чужим. Ті, які хотіли б утотожнювати українство з самими тільки «народними масами» або тільки з прогресивними та соціально-революційними тенденціями, фактично спричиняються до того, щоб реальна українська нація ніколи не відродилася; бо вони заганяють консервативні, отже якраз найбільш освічені, політично найбільш досвідчені і до державної роботи найбільш здатні, верхні соціальні шари місцевого громадянства в російській або польській табір. Всупереч поширеним серед нашої промадськості поглядам, Липинський бачив недотягнення українського національного відродження не так у недостатній свідомості мас, як радше у квалості соціально-політичних та інтелектуальних верхів. Тому потрібне відродження рідного консерватизму, що його хронічний недорозвій був віддавна Ахілловою п'ятою українства. Під консерватизмом не слід розуміти змагання до реставрації старих, віджилих форм суспільного устрою (напр., того соціального ладу, що існував на наших землях перед 1917 роком). і не прив'язання до декоративних, бутафорійних рис національної традиції («шляхи та шаравари»). Радше йдеться про утвердження в середині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, раціональної та відповідальної думки, які були б здатні стати в майбутньому носіями української державної влади, приборкуючи та скеровуючи в конструктивне річище вибухові енергії рідних бунтарів. Ці два відвічні в нашій історії типи, типи державника й бунтаря, Липинський символізує у постатях двох біблійних братів, Яфета і Хама.

Липинський надавав велетенського значення проблемі правильних форм і метод політичної організації. На його думку, ані демократична, ані охлократична система не відповідають вимогам українського державного будівництва. Безголова «революційна демократія» спроможна тільки до ролі опозиційного ферменту супроти російської або польської

державної влади на Україні; зате до панування вона органічно не здатна. У свою чергу охлократична метода веде на Україні, протилежно до Росії з її азійськими політичними традиціями, до поглиблення внутрішнього розбиття. Українські «ліві» охлократи-комуністи здатні правити своєю країною тільки як ставленники Москви; тому державність УРСР є фікцією. Але те саме стосується і «правих» охлократів-націоналістів, які своїм фанатизмом тільки примітивізують і хаотизують українське промадське життя, провокуючи братобивчі усобиці між різними кандидатами на посаду національного вождя-диктатора. На націоналістичний рух, що в 20-их роках ставив щойно перші кроки і свого ідеолога знайшов в особі Д. Донцова, Липинський дивився як на носія примітивізації українського суспільно-політичного життя.

Правильний шлях для України — це, згідно з думкою Липинського, метода клясократії. Для цього необхідна консолідація міцних клясових — хілборобських, робітничо-промислових, інтелігентських тощо — об'єднань на територіяльній базі. Кристалізаційним пунктом для цього процесу суспільної інтеграції повинна послужити установа спадкової і правової, «трудової» монархії. Липинський ніколи не славословив гетьманського режиму 1918 року. Але, зважаючи, що попри недоліки цього періоду, новітня гетьманщина була відродженням української державности в традиційній формі, він хотів прив'язувати також майбутній розвиток вітчизняного монархізму й консерватизму до цієї вихідної точки. З цього випливало визнання легітимних прав роду Скоропадських. Як відомо, Липинський перед смертю ще встиг зревізувати свою програму в цьому пункті.

В питаннях зовнішньої політики Липинський дотримувався погляду, що найбільшу загрозу являє собою для України така ситуація, коли вона стає тереном суперництва російського та польського імперіялізмів, при чому ця боротьба ведеться таки українськими руками. Такий стан заіснував у другій половині 17 стол., під час т. зв. Руїни, і знову в 1920 році. Тому він відкидав, як нераціональну, «петлюрівську» концепцію української зовнішньої політики, себто ідею боротьби проти Росії в оперті на Польщу, ціною відступлен-

ня останній західноукраїнських земель. Це неминуче веде до поглиблення внутрішньої української промадянської війни і до остаточного поділу України між Росією та Польщею, що мало місце в Андрусівському договорі 1667 і в Ризькому договорі 1921 року. Оскільки західні, галицько-волинські землі органічно найбільш «європейська» частина України, їхня політична приналежність до України є абсолютною передумовою для всякої серйозної розгри з Московією. Липинський був переконаний, що культурно-національні (етнічні, мовні, релігійні) відмінності між українським і російським народами не настільки радикальні й непримиренні, щоб можна було змобілізувати українські маси проти Москви під гаслами націоналістичної виключності та расової зненависти. Окремішність України від Росії полягає в першу чергу в інших традиціях політично-державної організації, які в Росії є азійськими, охлократичними, а в Україні — європейськими, кляскократичними. Щойно створення власної держави уможливить завершення процесу національної диференціації українства від російщини. Майбутня самостійна Україна повинна шукати шляхів для мирних і добросусідських стосунків з побільшовицькою Росією, як, очевидно, теж з Білорусією («союз трьох Русей»). Вільно передбачати, що побільшовицька Росія, потрясена до самих основ падінням комуністичного режиму, може бути схильна визнати в Україні рівнорядного партнера.

Історичну місію України Липинський бачив у тому, щоб на цій прекрасній і багатій землі, серед сповненого вітальних сил народу, створити органічну синтезу західних, європейських та східних, гелленістично-візантійських культурних первнів. Корені української духової культури, яка в усіх народів визначається передусім релігійними традиціями, є виразно східні, візантійські. (Гідне уваги, що Липинський, сам віруючий римо-католик, завжди визнавав, що в українському церковному житті примат належить з права східньому благочестю, і навіть перспективи унії він оцінював досить скептично, вважаючи її за регіональне галицьке явище). Натомість традиції українського державного устрою пов'язані з Окцидентом. Напр., не було випадком, що, не зважаючи на тісні контакти Київської Русі з Візантією, в ній ніяк не за-

щепився візантійський цезаропалізм, який згодом знайшов такий сприятливий ґрунт у Московщині. Можна довести, що українські державні формації різних епох (Галицько-Волинське королівство, велике князівство Литовське, Гетьманщина) своїм устроєм завжди відповідали, принайменше в потенції, устроєві європейських країн того часу. Гармонійна сполука східних і західних культурних первнів — дуже трудне завдання, особливо коли додати до цього ще запрожене географічне положення України. Тому досі Україна ні разу не зуміла у своїй історії повністю виконати це завдання, хоч наближалася до його здійснення двічі, вперше в середньовіччі, а вдруге — в 17 столітті. Реалізацією цього свого великого післанництва Україна започаткувала б нову, кращу історичну епоху на Сході Європи і забезпечила б щасливіше, більше згідне з Божою волею життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею Липинський називав «українським месіанізмом».

Література:

М. Забаревський (псевд. Д. Дорошенко), *Вячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу* (Відень, 1925; 2 вид., Авсгбург, 1946); *В. Липинський як політик і ідеолог*, збірник (Ужгород, 1931); журнал *Дзвони* (Львів, 1932, ч. 6), номер присвячений Липинському, важніші статті: В. Кучабський, «Значення ідей Вячеслава Липинського», Д. Чижевський, «Вячеслав Липинський як філософ історії», А. Андрієвський, «Правно-політичний і філософський світогляд В. К. Липинського», В. Заїкин, «Вячеслав Липинський як історик», А. Стругинська, «Бібліографічний покажчик до писань В. Липинського», Д. Дорошенко, «Пам'яті Вячеслава Липинського», *Краківські Вісті* (1943, чч. 136, 139—143, 186—87); А. Монтрезор, «Вячеслав Липинський», *Дер-*

Текст доповіді, зачитаної 13 травня 1961 в Нью-Йорку на засіданні Комісії для дослідів над пореволюційною Україною та Радянським Союзом Української вільної академії наук у США. Засідання було присвячене тридцятиліттю з дня смерті В. Липинського. Надруковано в журналі *Сучасність* (Мюнхен), 1961 ч. 6.

жавницька Думка (Філядельфія, 1951, ч. 2); В. Босий, Вячеслав Липинський, ідеолог української трудової монархії (Торонто, 1951); Я. Пеленський, «Вячеслав Липинський», Збірник Української Літературної Газети 1956 (Мюнхен, 1957); В. Крупницький, Історіо-знавчі проблеми історії України, збірник статей (Мюнхен, 1957); J. Pelenski, „Geschichtliches Denken und politische Ideen V. Lypyns'kujs”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (Wiesbaden, 1961, Nr. 2); Л. Білас, «В. Липинський і „територіялізм”», *Сучасність* (Мюнхен, ч. 2, 3, 1962); Є. Пизюр, «Вячеслав Липинський і політична думка західнього світу», *Сучасність*, ч. 9, 1969.

Українська революція з перспективи сорокліття

Історія української революції, чи пак українських визвольних змагань 1917—20 років, має далеко не лиш академічний інтерес. Це дуже важливий комплекс у сучасній українській національній свідомості та політичній думці. Недавременно більшовики так пильно дбають про те, щоб під'яремному українському громадянству та світовій науковій opinio накинути свою зфальшовану версію тих подій. Це накладає на українців у вільному світі обов'язок боротися за історичну правду, проти всіх ворожих перекручень.

Передусім треба зупинитися на стані дослідження історії визвольних змагань. Наявна література дуже об'ємиста. Поруч із збірками документальних матеріалів і численними мемуарами, зустрічаємо тут чимало монографічних студій. Дослідник не може при цьому поминути й праць неукраїнських авторів. Для прикладу назв'єм дві недавно видані монографії, одна з-під пера польського, а одна німецького історика, що заслуговують на увагу українського фахового читача, хоч на них нам не доводилося зустрічати рецензій в українській еміграційній пресі: Henryk Jabłoński, „Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917—1918“ (Варшава, 1948); Hans Beyer, „Die Mittelmächte und die Ukraine“ (Мюнхен, 1956). Не потрібно робити рекліями книзі Решетаря „The Ukrainian Revolution 1917—1920“ (Princeton University Press, 1952) — яка не тільки виконує велику інформаційну роботу в наукових колах Заходу, але й для нас самих є сьогодні єдиним стислим та на доброму науковому рівні витриманим оглядом — підручником нашої історії 1917—1920 років.¹

¹ Автор цих рядків мав нагоду відгукнутися на книгу Решетаря рецензією, що в ній були висловлені й деякі критичні за-

Але в існуючій історіографії української революції відчувається недостача праць синтетичного та узагальнюючого характеру. Загальновідомі книги Павла Христюка та Дмитра Дорошенка, не зважаючи на те, що вони залишаються незамінними довідниками, це скоріше «літописи», ніж «історії» у повному значенні слова. (Це розрізнення між літописом і історією походить від італійського філософа Бенедетто Кроче). Серед літератури про визвольні змагання виняткове місце посідає, на нашу думку, книга Василя Кучабського «Західня Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом».² Ця річ була видана по-німецьки й тому залишилася недостатньо відома серед українських читачів. Але серед множення публікацій, присвячених тій добі, твір Кучабського, мабуть, єдиний, що підіймається до рівня історіографії великого стилю.

Від часу визвольних змагань минає сорок років. Таким чином маємо сьогодні в нашому збірному житті людей трьох поколінь. Найстарше покоління — це учасники та співтворці нашої державности 1917—20 років; середнє покоління — це ті, що дозріли в міжвоєнну добу (1920—39); врешті, наймолодше покоління — це ті, що стали грати активну ролю під час і після другої світової війни. У кожного з цих трьох поколінь своєрідна перспектива у відношенні до української революції. Для учасників визвольних змагань ці роки назавжди залишилися найсвітлішим та найбільш піднесеним періодом їхнього життя. Із спогадів про нього черпали вони внутрішню силу, яка допомагала їм зберегти стійкість і рівновагу в пізніших сумних часах. З другого боку, в цих людей, за винятком інтелектуально найбільш розвинутих одиниць, часто помічаємо брак «відстані» до подій революції; їм тяжко піднятися понад суперечки, що давно належать до минулого. Не раз маєш враження, що ці ветерани «нічого не

уваження. Див. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, Vol. II, No. 2, Нью-Йорк, 1952.

² Dr. W. Kutschabsky, *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1917—1923* (Берлін, 1934).

забули і нічого не навчилися». На особливу увагу заслуговує середнє, міжвоєнне покоління. Це ті, що виростили в тіні визвольних змагань. Для них, що так болюче несли на собі результати поразки, пекучою проблемою була справа причин падіння нашої державности. Молодеча недосвідченість та природний психологічний конфлікт поколінь наводили на думку, що цієї причини треба шукати в помилках «батьків». Такі настрої не були чужі і осередньо-східній Україні. (Див. іронічне зображення типу просвітянсько-культурницького діяча старшого покоління в п'єсах Миколи Куліша, наприклад, персонажі «дядька Тараса з Кисва» та «учителя малювання й чистописання, Івана Степановича Ступай-Ступаненка»). Але з особливою силою вибухнули ці настрої на західноукраїнських землях у двадцятих і тридцятих роках. Тут, до цього приміщувалася партійна пропаганда та свідоме намагання певних кіл здобути політичний капітал, шляхом виявлення їхньої згодної «вищости» над поколінням визвольних змагань. Але оскільки революція 1917—20 років є вихідною точкою всього модерного українства, таке безоглядне осуджування людей і ідей того періоду було підрубанням гілки, що на ній ми всі сидимо. Сьогодні така постава, на щастя, у великій мірі вже належить до минулого. Колишні «молоді» передвоєнного часу стали дозрілими громадянами середнього віку. Політичні аварії, що їх вони самі зазнали, навчили деякого з них бути обачнішими в осудах над іншими. На місце вчорашнього «бессервіссерства» приходять бажання об'єктивно пізнати історію української революції. Це бажання помітне також у нашого наймолодшого покоління, що вже далеко стоїть від колишніх суперечок.³

Центральною проблемою, що до неї тепер звертаємося, є справа взаємовідносин трьох державних формацій україн-

³ Характеристичний у цьому відношенні речевий тон та намагання до наукового підходу, що їх можна було помітити в доповідях студійного дня українсько-американського студентства, присвяченого сорокріччю нашої державности (Філядельфія, жовтень 1958).

ської революції: УНР, Гетьманщини та УРСР. Це історичний факт, що українські політичні енергії періоду визвольних змагань не влилися в одне спільне державницьке річище. Не говорячи про регіональні державні організми Галичини та Кубанщини, на основних землях Наддніпрянщини наступив політичний триподіл, що оформився у три названі державні структури. Для людей, що самі були учасниками тих подій, перебуваючи в лавах цього чи того табору, надзвичайно трудно тут спромотися на об'єктивну поставу. Для них аж надто часто все зводиться до восхвалення «свого» та тотального заперечення «ворожого» режиму. Звідси, наприклад, жахлива безплідність «дискусій» між старими уенерівцями та старими гетьманцями. «Гетьманщина — видумка московських поміщиків, щоб повернути свої маєтки в Україні»; «гетьман збудував могутню українську державу, що її зруйнував безглуздий бунт соціалістів». Такі й подібні горе-аргументи ми вже чули тисячу разів, але ясно, що в цій площині взагалі не можлива ніяка речева дискусія. Всупереч цій сектантській виключності, серед молодших дослідників і публіцистів щораз більше зацеплюється думка, що й УНР і Гетьманщина це фази чи аспекти в розвитку української державности, що жодного з них не годиться викидати з нашої історії.⁴

Але чи можна це саме сказати й про радянську Україну? Чи нам це подобається, чи ні, не можна заперечити факту, що в період визвольних змагань досить поважний відлам

⁴ Цю тугу нашої сучасної публічної opinio за новою, більш безсторонньою поставою у відношенні до різних державницьких формацій періоду визвольних змагань у щиросердечний, хоч і трохи наївний, спосіб висловив один з читачів джерсі-сітської «Свободи», що недавно у листі до редакції зформулював надію, що одного дня побачимо спільний монумент на честь Петлюри, Скоропадського та Коновальця. До цього можна зауважити наступне: поперше, для історично-політичної думки йдеться про зрозуміння та концепційне схоплення явищ, а не про «бронзу». Подруге, Коновалець, який спочатку був командиром одного військового з'єднання, а потім вождем однієї партії, формально не належить до тієї самої категорії, як ті, що в різні часи стояли на чолі української держави.

політично активних і національно свідомих українських сил прийняв т. зв. «радянську платформу». Це були партії боротьбистів, незалежників (лівих соціал-демократів), а також окремі одиниці з-поміж більшовиків. (В основному більшовицька партія мала неукраїнський характер). Це не було явище тільки агентурного порядку, але ідейно-політична течія в українському громадянстві.

Те, що уродженцям західніх земель утруднює пізнання явища, що зветься «українським радянством», це перенесення галицьких критеріїв на відмінні наддніпрянські відносини. Справа в тому, що в Галичині в 1918—19 роках ми бачимо два різко відмежовані та один одному протиставлені національно-державні фронти: український проти польського. За те в 1917—20 роках українсько-російське розмежування на Наддніпрянщині не було, в силу інших обставин, таке глибоке й радикальне, як українсько-польське в Галичині. Фактично всі три основні українські політичні табори перебували у зв'язку з своїми російськими ідеологічними партнерами. У випадку Центральної Ради це були кола російського Тимчасового уряду та «керенщини», у випадку Гетьманщини — це російська контрреволюція та білогвардійщина, а в випадку наших крайньо лівих — це московські більшовики. Але хоч українські політичні табори й зазублювалися з російськими, рівночасно вони намагалися визволитися з-під цієї залежності та боролися за волю своєї країни й за інакшу, децентралістичну політичну організацію просторів кол. царської імперії. Це можна простежити й на конфлікті Центральної Ради з Тимчасовим урядом, на дуже подібному конфлікті уряду Скоропадського з Денікіном, а також на відношеннях між українцями радянської орієнтації та московським більшовицьким центром.

«Трьох синів рідних має сьогодні наша мати — спільна наша людська громада — Україна: хлібороба-гетьманця і неомонархіста, більш або менш соціалістичного інтелігента-демократа й республіканця і пролетаря-большевика та інтернаціоналіста». Ці слова, сказані Вячеславом Липинським ще в 1920 році, можуть служити за дороговказ для історика тієї доби.

Розбиття українських політичних сил, неспроможність об'єднати їх на одній державницькій платформі, безперечно заважило у трагічний спосіб на долі наших визвольних змагань. Але це розбиття було наслідком тодішньої загальної політичної недозрілості українського громадянства, і тому годі перекидати відповідальність за нього тільки на цю чи ту групу. Треба призвичаюватися до думки, що хиби й помилки української революції, без уваги на те, хто їх робив, ішли на рахунок усій нації, бо всім, а не тільки однопартійцям, доводилося за них платити. Подібно й успіхи та досягнення це наш спільний капітал. Тому, незалежно від будь-яких ідеологічних симпатій чи антипатій, треба визнати, що, наприклад, період Гетьманщини дав зразки упорядкованих відносин, адміністративного та культурного будівництва й активної зовнішньої політики. Знову ж за українськими комуністами заслуга, що серед дуже трудних умов російської військової окупації вони відстоювали ідею української державности та робили зусилля в напрямі українізації зрусифікованого пролетаріату та міського населення. Гідне уваги, що один з дуже цінних документів української політичної думки доби революції вийшов з-під пера комуніста. Це памфлет Василя Шахрая і Сергія Мазлаха «До хвилі» (1919) — блискучий акт обвинувачення проти шовіністичних тенденцій російських більшовиків та, зокрема, проти Леніна у відношенні до України. Цей твір, до речі, майже невідомий нашому громадянству, не втратив ваги й актуальности ще й сьогодні.⁵

Але те, що ми всі аспекти української революції вважаємо за наш спільний національний досвід, зовсім не значить, що ми кладемо знак рівности між трьома державними формаціями тієї доби. Ряд об'єктивних історичних критеріїв стверджує промовисто, що саме Українська Народна Республіка була в історії визвольних змагань явищем головним і центральним. Ось стислий огляд аргументів:

⁵ Див. Сергій Мазлах і Василь Шахрай, *До хвилі* (Нью-Йорк, Пролог, 1967).

1. УНР органічно виростає з традиції національного руху на Наддніпрянщині в 19 та на початку 20 стол. Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Методіївського Братства до Центральної Ради. Зате історичні генеалогії Гетьманщини та Радянської України проблематичні. Гетьманщина номінально нав'язувала до традицій козацької держави 17—18 стол. Але проти цього стоїть факт, що тяглість організації та ідеології українського консервативного табору не збереглася. Хіба тільки тут і там зустрічаємо окремі явища, — Куліш, Міхновський тощо, — які, проте, не укладаються у сполучені ланки одного ланцюга. Ще гірше з історичними коренями українського комунізму. Російський більшовизм був послідовним продовженням диктаторських нахилів, що здавна жили в російському революційному русі 19 стол. Зате традиції українського визвольного руху були демократичні в європейському значенні цього слова. На відміну від своїх московських колег, українські комуністи були не продовжниками, а відступниками супроти основних ідейних традицій свого суспільства.

2. Саме з УНР пов'язані головні державно-правні акти визвольних змагань — III і IV Універсали, а також Акт соборності. Цілком не ідеалізуючи цих документів, що в них подекуди відбилися слабості тодішньої української політичної думки, мусимо бачити в них «метрику народження» новітньої України. Іншими словами, без УНР не було б ні Гетьманщини, ні УРСР.

3. Величезне морально-політичне значення у процесі національного відродження має збройна боротьба, навіть коли вона кінчається тимчасовою поразкою. Вона служить доказом, що нація готова для своєї свободи та незалежності на найвищу жертву. Отож це «хрищення крові» новітньої України відбулося під прапорами УНР. Як відомо, відносини між нашими військовими колами та політичними уенерівськими діячами не завжди були найкращі. (Жертвою цього конфлікту впаав полк. Петро Болбочан і його відгомін можна знайти у спогадах полк. Євгена Коновальця). Та проте за українською збройною боротьбою слушно закріпилося ймення «петлюрівщини».

4. Аргумент зачерпнутий із ділянки «політичної геометрії»: УНР була середньою, центральною формацією між крайньо правими та крайньо лівими. Про те, щоб могли між собою знайти спільну мову гетьманці й комуністи, не доводиться говорити. Зате на центровій платформі УНР було можливе відносно найширше об'єднання українських сил. Оскільки ж національна революція (де йдеться про створення нової держави, а не про здобуття влади у вже існуючій державі) вимагає такого об'єднання, — то звідси слідує перевага УНР над її суперницями. Іншими словами: хоч УНР фактично не спромоглася стати дійсно всенациональною державною організацією (на відміну від ЗУНР, яка в боротьбі проти польського найзника зуміла об'єднати все українське промадянство Галичини, від соціал-демократів до т. зв. «старорусинів»), але в неї завдатки на це були безумовно більші, ніж у Гетьманщини чи радянського режиму.

5. Останній і найважливіший аргумент: хоч УНР не встояла під ворожим натиском, але як-не-як вона якийсь час трималася на ногах власними силами. Зате крайньо праві та крайньо ліві опинялися зверху тільки тоді, коли їх виносив чужий багнет. Саме постановля Гетьманщини та радянської України не віддзеркалювало перемоги консервативної чи комуністичної течії над своїми внутрішньоукраїнськими противниками. Це були скоріше компроміси між українською державною ідеєю та фактом чужої окупації, німецької в одному випадку, а російсько-більшовицької у другому.

Чому Павло Скоропадський не зробив свого перевороту ще восени 1917 року при допомозі I Українського корпусу та т. зв. Вільного козацтва, що їх він тоді очолював, але чекав до тієї хвилини, поки німці окупували Україну й виступили проти Центральної Ради? Коли ставимо це питання, то не маємо наміру сугерувати, ніби Гетьманщина 1918 року це чисто німецька вигадка. Так само далекі ми від того, щоб робити закид у «германофільстві» того періоду. Зовнішньополітична орієнтація на Центральні держави була для України в тодішній обстановці річчю природною. Можна навіть думати, чи не було кардинальною помилкою Центральної Ради, що вона аж так пізно підняла справу сепаратного миру з Ні-

меччиною й Австро-Угорщиною. Проте доводиться ствердити простий і незаперечний факт, що за гетьманським режимом стояла не власна творча сила українського консерватизму, а випадкова міжнародна кон'юнктура. Ще гірше стоїть справа з українським комунізмом. У самому останні українського радянського табору вирішальну роль грали, з одного боку, фантастично-утопійний образ світової політичної ситуації (переконання, що й в Європі от-от вибухне «пролетарська революція»), а з другого — своєрідна «малоросійська хитрість». Мовляв: «Ленін каже, що він воює тільки проти України буржуазної, а Україну радянську, робітничо-селянську він визнає; отож поробімся всі комуністами, а тоді Москва не матиме причини, щоб українську радянську республіку гнітати». Очевидно, в такій «хитрості» була колосальна доза наївності, а спроба (зрештою здебільша підсвідома) «обдурити москаля» оберталася в першу чергу на самообман. Клясичний зразок цього можна бачити у намаганнях боротьбістів й укапістів апелювати проти господарювання російських більшовиків на Україні до... III Інтернаціоналу. При монолітному характері комуністичного руху російському більшовицькому центрові в Москві було дуже легко в разі потреби оголосити українських комуністів за еретиків єдиноспасенної доктрини та за зрадників пролетарської справи; жадні запевнення наших «радянців» у їхній вірності комуністичній ідеї не допомагали, і вони, що чейже вже наперед зв'язали собі руки визнанням догматів комуністичного «корану», не могли накінець, не зважаючи на всі свої пручання, не коритися перед ідеологічним авторитетом «червоної Мекки».

Дальша частина наших висновків стосується делікатної проблеми, що її проте ніяк не можна обминути: помилки і слабості української революції. Така самокритика є невід'ємною частиною національного самопізнання. Тут насамперед потрібні деякі вступні пояснення. Розрізняємо між «помилками», що випливають із фальшивих індивідуальних рішень, та «слабостями», що кореняться в самій структурі даного суспільства. Ми кластимемо натиск якраз на органічні слабості українства 1917—20 років, які для історика куди важливіші, ніж окремі помилкові рішення. Якщо далі говоритимемо тіль-

ки про хиби УНР, то робимо це тому, що саме її вважаємо за центральне явище в історії української революції. Це, звісно, не значить, що інші тогочасні українські режими були вільні від дуже подібних, а то й ще більших хиб.

У 20-их і 30-их роках на західноукраїнських землях був поширений певний тип «критики» визвольних змагань, який нічого не давав ані для історичного пізнання, ані для розвитку нашої політичної думки. Ось приклад такої горької критики: «Чому Центральна Рада негайно не проголосила української самостійності?» Але сьогодні вже хіба ясно, що політична вартість голих «проголошень», поки не дозріли реальні передумови, дуже проблематична. Інший «аргумент» усе лихо бачить у тому, що діячі Центральної Ради були переважно соціалістами. Але уявм собі, що якимось чудом хтось вийняв би був із їхніх голів соціалістичні ідеї, а на їх місце повкладав зовсім інші, наприклад, націоналістичні. Чи це гарантувало б перемогу української справи? Новіші досвіди навчили, що різні руйницькі громадсько-політичні явища, — братовбивство, отаманія, панування кулачного права, — можливі під несоціалістичними прапорами.⁶ У політиці «як» часто не менше важливе, ніж «що». Немає сумніву, майже неподільна гегемонія соціалізму в 1917 році віддзеркалювала політичну незрілість тодішнього українства. Але те, що тут основне, це власне факт незрілості; соціалістична мода була тут наслідком і симптомом, а не причиною.

Деякі автори вже обговорювали питання про структурні слабості українства в період визвольних змагань. Наприклад, Ісаак Мазепа підкреслював денационалізацію міст, які творили острови чужих політичних та культурних впливів серед українського етнічного моря.⁷ Нижче хочемо зупи-

⁶ Порівняй слова Липинського 1926 року: «І як у руїні, що ми оце пережили, не всі соціалісти були руйніками, але всі руйніки були соціалістами, так відтепер на націоналізм перехрищуються всі, що здатні тільки до одного — руйнувати Україну». (*Листи до братів-хліборобів*, стор. XVII).

⁷ І. Мазепа, *Підстави нашого відродження*, I—II (видавництво «Прометей», 1946, 1949). Справу, що про неї йде тут мова,

нитися на деяких тогочасних слабих місцях української соціально-політичної структури, що досі не звернули на себе в належний спосіб уваги дослідників.

1. *Надмірна молодість провідників*, що серед них багато мали тільки по двадцять кілька років! Навіть релятивно старша група (покоління Петлюри й Бинниченка) складалася з людей, що мали небагато понад тридцятку. Грушевський, завдяки своїй сивій бороді та силою контрасту до молодиків, що його оточували, робив у Центральній Раді враження старого «січового діда». Але навіть цей «патріярх» мав тоді ледве 51 рік (нар. 1866), отже, як на державного мужа, був у середньому віці. Це засилля молоді вносило в наші визвольні змагання ентузіазм та духа жертвенности, але разом із цим недосвідченість, студентський догматизм, перевагу темпераменту та сантиментів над розумною волею.

2. *Молодечість українського руху*. Цієї соціологічної молодечости не треба плутати з біологічною молодістю провідників. Яка була політична школа дореволюційного українства? (На думці масмо Наддніпрянщину; у Галичині, яка від двох поколінь жила в конституційних умовах, справи виглядали дещо інакше). Ця школа була подвійна: поперше, культурно-просвітницька праця в легальних чи півлегальних формах; подруге, підпільна революційна гуртківщина, що була майже єдиним способом, як у царській Росії до голосу могла приходити «політика». Зате українському рухові цілком бракувало досвіду в областях нормального (в європейському значенні слова) партійного життя, парламентарної та законодавчої практики, адміністрації, дипломатії, військової й фінансів. Іншими словами, вся властива державна сфера збірного існування була українству чужа.

3. *Брак сильної центральної партії*. Під «центровістю» розуміємо твердий демократичний курс, без ухилів чи то вбік військової диктатури, чи радянських експериментів. Партії в політичному житті репрезентують вольовий чинник; їхня роль особливо велика в революційних обставинах. Якщо, як

автор розглядає в першому томі, що має заголовок «Причини нашої бездержавности».

ми підкреслювали раніше, в Галичині під час визвольних змагань була здійснена широка всенаціональна коаліція, то цю заслугу можна в першу чергу записати на рахунок провідництва центральної Націонал-Демократичної партії. На Наддніпрянщині зародки партії того типу бачимо у т. зв. соціалістах-федералістах, подекуди, може, у хліборобах-демократах. Якщо ці зародки не розвинулися у повній силі, то причина напевно не лежала в тому, що для цього бракувало соціально-економічних передумовин. Але царський абсолютизм, що заганяв усе політичне життя в підпілля, гальмував зростання масової поміркованої демократичної партії, а зате посередньо сприяв розвиткові екстремістичних революційних груп. Недостача міцної центральної націонал-демократичної партії поставила у 1917 році в незручне і двозначне становище соціалістичні середовища. Об'єктивна ситуація вимагала від України не соціалістичного, а «дрібнобуржуазно»-демократичного курсу. Якщо соціалісти пробували вести реалістичну політику (як це, наприклад, робила більшість соціал-демократів), вони відхилялися від своїх програмових принципів; знову ж вірність цим принципам провадила до доктринерських експериментів (в ролі «соціалізації землі»), які хаотизували країну.

Крім згаданих органічних слабостей української соціально-політичної структури, доводиться накінець ще вказати на деякі ідейні збочення тогочасного українства. Ці речі тяжко схарактеризувати кількома словами. Загально кажучи, маємо на думці дух народництва, революційної романтики та соціального утопізму. Під «народництвом» розуміємо характеристичне для тодішньої української інтелігенції переконання, що критерієм для оцінки всіх громадських явищ повинні бути інтереси та прагнення народу, при чому під окресленням «народ» розуміли звичайно не, як на Заході, загал населення країни, але тільки найтемніші і найбідніші верстви; всьому, що підіймалося понад поле зору цього найменшого брата, народницький світогляд відмовляв рації існування, як панській видумці. Це мужикопоклонство, — що ні-

чого спільного не мало із розумінням демократії у культурних націй Заходу, — заважило, мабуть, і в неfortunному підборі назви держави: «народна республіка». У пізніших роках пробували на західніх мовах перекладати це, як «національна» або «демократична республіка». Але це вже було корегування історії заднім порядком.⁸

Якщо мова про явище, що ми його назвали «революційною романтикою», то маємо на увазі панівний у той час погляд на революцію не як на засіб для досягнення точно означених, реальних політичних цілей, але як на своєрідну самоціль. Розпутана динаміка революційної стихії веде, мовляв, неухильно до добра, до всебічного визволення людини, народу й людства. Хто хоче пізнати духовність захоплення революційною романтикою, знайде її талановите літературне відображення в Юрія Липи й Юрія Яновського. До речі, зовсім подіб-

⁸ Контраст між двома розуміннями слова «народ» прекрасно схопив російський поет і наш земляк, правнук гетьмана Розумовського, граф Олексій Толстой («Поток-Богатырь», 1871; підкреслення наші):

19

И, увидя Потока, к нему свысока
Патриот обратился суворо:
«Говори, уважаешь ли ты мужика?»
Но Поток вопрошает: «Какового?»
«Мужика вообще, что смиреньем велик!»
Но Поток говорит: «Есть мужик и мужик:
Если он не пропъет урожаю,
Я тогда мужика уважаю!»

20

«Феодал! — закричал на него патриот —
Знай, что только в народе спасенье!»
Но Поток говорит: «Я ведь тоже народ,
Так за что ж для меня исключенье?»
Но к нему патриот: «Ты народ, да не тот!
Править Русью призван только черный народ,
То по старой системе всяк равен,
А по нашей лишь он полноправен!»

ний «містицизм революції» згодом ілекати теж, у трохи змі-
нених формах, наші інтегральні націоналісти міжвоєнного по-
коління.

Щодо «соціального утопізму», то суть його полягала не
в змаганні до радикальної зміни існуючих у передреволюцій-
ній Україні соціальних відносин. Непотрібно доводити оче-
видну істину, що дореволюційний соціально-економічний стан
був гостро незадовільний. Питання в напрямі та характері
пропонованих змін. Чи Україна, що тільки починала підійма-
тися із двісталітнього політичного небуття та що в ній біля
70% населення було неграмотним, була покликана робити фу-
туристичні експерименти, що на них не дозволяли собі й за-
можніші та більш освічені нації?

Ми назвали попередньо III і IV Універсали «метрикою
народження» новітньої України, але рівночасно зазначили,
що в них відбилися і певні недоліки української політичної
думки доби революції. Наприклад, звертає увагу повне вили-
шення в них аргументів історично-правного характеру. III
Універсал, що покликав до життя УНР, обґрунтовує це роз-
валом всеросійського Тимчасового уряду та небезпекою анар-
хії в країні; IV Універсал, що проголосив повну суверенність
УНР, обґрунтовує це напастю російських більшовиків на
Україну (знаходячи при цьому слова, сповнені сили й гідно-
сти) та потребою заключити мир з Центральними державами.
Це були чесні аргументи, які відповідали тодішнім реальним
умовам і не були пропагандою. Ця внутрішня чесність корис-
но відрізняє універсали Центральної Ради від усяких більшо-
вицьких актів та проголошень, які, однаково під час револю-
ції, як і в пізніші часи, відзначалися лицемірною забріхані-
стю та звичайно служили для маскувальних цілей. Однак не
може не вражати «грубий емпіризм» — якщо можна вжити
цього слова — аргументів, що їх знаходимо в III і IV Універса-
лах, та неуміння поставити справу відродження державности
та відриву України від Росії на принциповий ґрунт та в ши-
року історичну перспективу. З цього погляду було б цікаво
порівняти наші універсали з аналогічними грамотами інших
націй, наприклад, з американською Деклярацією незалеж-
ности 1776 року.

Надзвичайно цікавим ідеологічним документом того часу являється конституція УНР, ухвалена 29 квітня 1918. Як відомо, цього самого дня стався гетьманський переворот і конституція УНР ніколи не ввійшла в життя. Це, до певної міри, було щастям, бо нема сумніву, що конституція 29 квітня не мала шансів витримати пробу життя; таким чином її творці врятувалися від компромітації. Конституція УНР не дбала про те, щоб установити стабільну та авторитетну виконавчу владу та незалежну владу судову. І суд і уряд підпорядковувалися всесильному парламентові. Наприклад, уряд не мав права розв'язувати парламент та розписати нові вибори; зате парламент («Всенародні збори») мав право оголошувати вотум недовір'я не тільки урядові в цілому, але й поодиноким міністрам. Тим знищувалася всяка внутрішня солідарність уряду, а поодинокі міністри прямо підпорядковувалися наказам партійних фракцій у парламенті. Разом з цим конституція установляла т. зв. пропорційну систему представництва в парламентських виборах — систему, яка у практиці сприяє партійному роздрібненню й через це робить законодавче тіло мало працездатним. Які курйоз можна додати, що конституція УНР не знала ні установи голови держави (президента), ні навіть голови уряду (прем'єра). Ким у цьому устрої мала здійснюватитися єдність курсу практичної політики країни, залишається загадкою без відповіді. Конституція заявляла, що «УНР надає своїм землям, волостям і промадам права широкого самоврядування», але цілком не дбала про розмежування компетенцій між органами самоврядування та центральною владою. Доводиться ствердити, що з погляду «конституційної архітекτονіки» документ, що про нього тут говоримо, був твором непродуманим, незугарним і дилетантським. Його автори були, очевидно, людьми малої практичної та теоретичної підготовки у питаннях державного будівництва — природний результат умов, що в них розвивалося дореволюційне українство.⁹

⁹ Варто було б, щоб хтось описав для нашої громадськості генезу американської конституції. Дозріла мудрість, політична культура та реалізм учасників Конституційної конвенції 1787 ро-

■

Не треба недооцінювати сили українського національно-визвольного руху 19 та початку 20 стол. Царський абсолютизм, не зважаючи на всі зусилля, не зміг його знищити. Після 1905 року український рух набрав масового характеру і швидко проникав у щораз ширші шари суспільства. Проте перша світова війна прийшла для України на яких 20 літ завчасно. Раптове падіння царизму поставило Україну в 1917 році перед завданнями, що об'єктивно перевищували наші спроможності. Українство, що в Російській імперії даремне мріяло про навчання на рідній мові у народних школах, опинилося віч-на-віч перед проблемами будування держави. Тому, коли дивимося на ці речі з перспективи історії, не повинні нас дивувати помилки й заламання того часу. Не повинно нас теж дивувати, що інші нації, — наприклад, Польща, Чехія, Фінляндія, — здобули по першій світовій війні незалежність, а Україна ні. Не тільки проблема була в нашому випадку, — з уваги на особливості української географічної ситуації, — трудніша, але й наша власна внутрішня підготованість та політична дозрілість була нижча.

Чи ці ствердження не повинні викликати в нас національного «комплексу меншевартости»? Навпаки! Ми можемо бути горді з наших попередників, що не завагалися взяти на себе надлюдський тягар та що мужньо несли його серед найтрагічніших обставин. Люди не були об'єктивно підготовані до завдань, які на них упали, але вони росли у процесі самої роботи, вони вчилися, хоч би й ціною тяжких помилок. Вчилося й українське суспільство в цілому. Всі історичні свідчення стверджують, що, наприклад, настрої мас виглядали влітку 1919 року уже цілком інакше, ніж на переломі 1917—18 років. Закуштувавши більшовиків і денікінців, українське село навчилося цінити потребу власної національної влади. Подібну еволюцію бачимо й на верхах. Ось так на зміну найважньому пацифізму та антимілітаризму 1917 року тепер прийшло зрозуміння ваги військової справи. Росло відчуття ко-

— ку не може не викликати подиву. У нас часто думають, що політичним провідникам вистачає патріотизму і доброї волі.

нечности ладу і правопорядку у країні, — боротьба з погромами, анархією, революційно-отаманською самоволею. УНР твердіше брала курс на «нормальну» демократію, очевидно, з пристосуванням до специфічних українських умов, та відмовлялася від раніших футуристичних експериментів в областях конституційної та економічної політики. Характеристична риса: коли конституція «першої УНР» (1917—18) не знала установи голови держави (президента), «друга УНР» (1919) фактично витворила цей пост в особі С. Пеглюри, як «голови Директорії» та «головного отамана».

Тому було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя.

Доповідь виголошена 13 грудня 1958 в Нью-Йорку на засіданні Комісії для дослідів над пореволюційною Україною та Радянським Союзом Української вільної академії наук у США. Надрукована в журналі *Листи до приятелів* (Нью-Йорк—Торонто), 1959, чч. 2, 3, 4.

Четвертий Універсал на тлі української політичної думки

Ми зібралися, щоб пом'янути велику подію в житті нашого народу. П'ятдесят років тому Центральна Рада, революційний парламент України, проголосила у своєму IV Універсалі оті знаменні слова, якими починається нова епоха в історії нашої батьківщини: «Сднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу».¹

Українська громадськість у країнах розсіяння скрізь відзначає день 22 січня як наше національне свято. Ми переконані в тому, що й на Україні багато наших земляків не забувають тієї дати, хоч не мають змоги пошанувати її прилюдно. Піввіковий ювілей IV Універсалу — і все те радісне й трагічне, що асоціюється з цими роковинами, — не може не викликати в наших серцях сильного емоційного відгуку. Але саме найсильніші почування вимагають стриманості щодо своїх зовнішніх виявів; усякий словесний сантименталізм звучав би тут як дисонанс. Тому не буде в моїй доповіді поетичних цитат із «Золотого гомону» Тичини, патетичних закликів на тему «любіть Україну» та інших квітів красномовства, якими промовці люблять часто прикрашати свої публічні виступи з нагоди патріотичних імпрез. Найкращий спосіб, як можемо показати нашу пошану до роковини Великого Січня, — це буде зусилля мислі: докладніше вивчити та глибше зрозуміти історію новітнього державного відрод-

¹ Тексти універсалів Центральної Ради цитовані на цьому місці й далі за книгою: Яків Зозуля, ред., *Велика Українська Революція. Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року* (Нью-Йорк, 1967).

ження України; пізнати обставини і причини, як наших тодішніх перемог, так і наших поразок, не боячися при цьому глянути правді в вічі та не обминаючи тих речей, які можуть бути для нас прикрими. Відстань півстоліття, що відділяє нас від січня 1918 року, дозволяє нам глянути на події того часу з належної історичної перспективи, тобто з певною об'єктивністю та безсторонністю, що на них, може, деколи тяжко було здобутися сучасникам.

Вузькі рамки доповіді не дають нагоди для розгорненої дискусії багатьох проблем, які виникають у зв'язку з історією української революції. Тому хочу обмежитися однією лише справою, що безпосередньо стосується самого акту 22 січня. Хочу розглянути IV Універсал, як документ політичної думки, та спробувати визначити його місце на тлі еволюції українських політичних ідей

Те, що основне й центральне в IV Універсалі — хоч його зміст цим не вичерпується — це проголошення самостійності України. Хочу зосередитися саме на цьому основному пункті. Крім цього IV Універсал виражає теж певну програму щодо державноправного, конституційного устрою та суспільно-економічного ладу в самостійній Україні. Цих аспектів універсалу торкнувся тільки побіжно.

Слід пригадати, що не IV Універсал був тим актом, що покликав до життя українську державність. Це зробив уже два місяці раніше, 20 листопада 1917 року, III Універсал, який стверджував: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою». Однак, разом з цим, III Універсал зберігав у принципі федеративний зв'язок між Україною й рештою земель колишньої Російської імперії та навіть обіцяв «силами нашими помощи всій Росії, щоб уся Республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів». На відміну від цього, IV Універсал заявляв про повне державне відокремлення України від Росії.

III і IV Універсали віддзеркалюють два етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати й як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державности: федералістичної і самостійницької. У той час, коли був проголошений III Універсал, центрального все-

російського уряду фактично не існувало. Отже федералістичне спрямування цього акту було не вимушене, а добровільне. Але впродовж короткого часу, що відділяє обидва універсали, щодо цього питання наступило радикальне пересування в мисленні керівників Центральної Ради. Щоб вповні усвідомити значення того епохального перевороту, що його зафіксував IV Універсал, доведеться нам кинути оком на пелену самостійництва та федералізму в українській політичній думці.

Початків федералістичної концепції слід дошукуватися в ідеях деяких відламів декабристського руху (наприклад, Товариства об'єднаних слов'ян), що були чинні на Україні в 1820-их роках. У дозрілій формі зустрічаємо її в програмових документах Кирило-Методіївського братства 1840-их років. Ідеї кирило-методіївців були визначальними для українського національно-визвольного руху другої половини 19 і початку 20 століть. Своє класичне теоретичне оформлення знайшло федералістичне вчення у творах найвизначнішого українського дореволюційного політичного мислителя Михайла Драгоманова. Цієї концепції дотримувалися і дві головні політичні течії, активні серед наддніпрянського українського громадянства напередодні першої світової війни, соціал-демократична, що мала за свого ідеолога Миколу Порша,² та ліберально-народницька, речником якої можна вважати Михайла Грушевського. У своїй брошурі, «Якої ми хочемо автономії й федерації», виданій у Києві 1917 року на самому початку революції, Грушевський писав наступне: «Українці в політичній справі хочуть: утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки... Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави... була утворена одна область, одна національна територія... Ся українська територія має бути зорганізована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування,

² Про цього визначного, несправедливо призабутого мислителя й публіциста див. статтю Андрія Жука «Пам'яті Миколи Порша (1877—1944)». *Сучасність* (Мюнхен), 1962, ч. 1, стор. 52—64.

від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського союму. Вона має вершити в себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України, пропорціонально до її людности й людности всієї російської республіки».³ Не тяжко побачити, що саме на цій програмі основувалася політика Центральної Ради першого періоду її існування.

Погляньмо тепер на генезу другої, самостійницької концепції. Її перші літературно-публіцистичні формуляції знаходимо в писаннях Юліяна Бачинського «Україна ірредента» (1895) та Миколи Міхновського, «Самостійна Україна» (1900). Ці два автори прийшли до самостійництва незалежно один від одного та з різних вихідних позицій: Бачинський уживав економічних аргументів та марксистської термінології, а Міхновський послуговувався історично-правною аргументацією. Прихильником самосійности України заявив себе й Іван Франко в статті під характеристичним заголовком «Поza межами можливого» (1900). Трохи згодом, уже напередодні світової війни, самостійницька концепція знайшла талановитих оборонців в особах історика Вячеслава Липинського і публіциста та літературного критика Дмитра Донцова. Постулят самостійности включили до своїх програм дві головні українські політичні партії Галичини — націонал-демократична й радикальна. Це програмове гасло мало зразу радше декларативний, ніж реально-політичний характер, але загострення міжнародних відносин, зокрема зростаюче від 1908 року російсько-австрійське напруження, наблизило його до сфери політичних реалітетів. Це переконання знайшло свій яскравий вираз у маніфесті від 3 серпня 1914 Головної української ради, створеної в моменті вибуху війни з пред-

³ Михайло Грушевський, *Вибрані праці* (Нью-Йорк, 1960), стор. 142—149.

ставників усіх українських партій Галичини: «Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, — і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відібрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський уряд відобрав українському народові його найсвятіше право — право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільш поневолений — український нарід... І тому наша дорога ясна... Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»⁴

Можливо, що сьогодні для багатьох або й більшості з нас ідеї маніфесту Головної української ради 1914 року видаватимуться ближчі й переконливіші, ніж ті, що їх висловив Грушевський у своїй програмовій брошурі 1917 року. Але завданням дослідника історії є не виправляти минувшину заднім порядком, а пізнати її такою, якою вона була справді. Тому доводиться ствердити, що федералістична концепція була в розвитку української політичної думки доби національного відродження не тільки хронологічно старша, але також теоретично сильніше обґрунтована; самостійництво не знайшло теоретика, який своїм інтелектуальним масштабом і питомою вагою своїх писань дорівнював би Драгоманову. Хоч між публіцистами, які боронили самостійницькі ідеї пером, зустрічаємо кількох уродженців Наддніпрянської України, проте вони не зуміли здобути для своїх поглядів багатьох прихильників серед своїх ближчих земляків. Спроба Міхновського, що в 1902 році заснував Українську народну партію з самостійницькою програмою, виявила себе мертвонародженою. Загал української інтелігенції Наддніпрянщини, — а не забуваймо, що понад чотири п'ятих українського народу жило в межах Російської імперії, — продовжував стоя-

⁴ Кость Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914* (Львів, 1926), стор. 720—722.

ти на позиціях федералізму. Єдиною помітною самостійницькою політичною організацією, складеною з наддніпрянців, був Союз визволення України (СВУ), створений у 1914 році. Але СВУ був групою емігрантського характеру, що своє постання завдячував безперечно ідейному впливові галицького середовища. Провідники наддніпрянського українства в особах Михайла Грушевського та Симона Петлюри відмежували себе рішуче й недвозначно від закордонної акції СВУ, що розвивав свою діяльність поза межами України, в таборі Центральних держав.⁵

Виринає питання про причини цієї гегемонії федералістичної концепції в політичному світогляді дореволюційної наддніпрянської громадськості. Основна причина, ось у чому: довготривале перебування України в складі російської державності привело до того, що український елемент, не втрачаючи почуття своєї етнічної відрубності та своїх власних національних, чи хоч би тільки регіональних, прямивань, —

⁵ Вибух війни застав Грушевського в Карпатських горах, де він перебував на літніх феріях. Відхиливши пропозиції керівників СВУ, які радили йому переїхати до Швейцарії, щоб з нейтральної країни виступати в ролі авторитетного речника українських інтересів перед світовою опінією, Грушевський добровільно та переборюючи чималі труднощі вернувся в листопаді 1914 року через Італію до Києва, де його негайно арештували.

Становище Петлюри на початку війни характеризує його лист до Осипа Назарука від 18. 12. 1914. Відомий галицький журналіст і політик Назарук прибув до Стокгольму, як висланик СВУ, щоб звідти нав'язати контакт з лідерами українського руху в Росії. У своїй відповіді Назарукові Петлюра написав м. ін. наступне: «Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілоти російської держави, для знесення її під цю пору, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України».

Засуджуючи орієнтацію галичан і СВУ на Центральні держави, Петлюра висловлював своє категоричне переконання в непереможності Росії та ставив прогнозу, що, у висліді війни, Галичина й Буковина будуть прилучені до Росії. Див. Симон Петлюра, *Статті, листи, документи* (Нью-Йорк, 1956), стор. 188—190.

великою мірою зрісся з імперією, в розбудову якої українці дали чималий вклад. Не згадуючи навіть про т. зв. «малоросів», — а чейже і вони становили якусь частину українського народу та входили в український історичний процес, — також т. зв. «свідомі українці», так би мовити, однією ногою стояли у всеросійському світі. Відомі українські діячі рівночасно часто належали до різних російських революційних чи опозиційних організацій або ж заробляли на хліб службою в російських державних установах; багато українських письменників, від Квітки-Основ'яненка до Винниченка, були фактично двомовними; корифеї української науки, від Кюстомарова й Максимовича до Антоновича, Потебні, Багалія й ряду інших, обіймали катедри в російських університетах і видавали свої твори російською мовою. Не будемо зупинятися на таких загальновідомих речах, як церковно-релігійна єдність між українським і російським народами, скріплена підпорядкуванням Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату в 1686 році, та тісні економічні стосунки між півднем і північчю Російської імперії. Українській свідомості було надзвичайно трудно відмовитися від усієї цієї спадщини.⁶

6 Леон Васілевський, визначний польський дослідник національних питань Росії, писав про цю справу: «Інтелігент-українець завжди залишається росіянином. Вихований у російській школі та на російській літературі, він у публічному житті, як урядовець, адвокат, учитель, лікар, науковець і т. д. — постійно вживає російської мови... Це співжиття з російщиною витворило в української інтелігенції почуття повної національної єдності з Росією». Див. Leon Wasilevski, *Ukraina i sprawa ukraińska* (Краків, 1911), стор. 195.

Хоч у цих спостереженнях багато правди, але в них є й перебільшення. Помилка Васілевського в тому, що він утотожнював симбіоз українського елементу з російським імперським світом із національною асиміляцією. Але обставина, що українці, зокрема приналежні до освічених шарів, перебували під впливом імперського політичного світогляду та імперської культури, не робила з них росіян (великоросів, москалів) в етнічному розумінні. Навіть у крайніх «малоросів», що беззастережно приймали плятформу імперщини, завжди залишався якийсь резидуум, інколи

Історичними аналогіями слід користуватися обережно, бо явища історичного буття за своєю природою індивідуальні й неповторні. Проте симбіоза українства з російським імперським світом має свої паралелі в інших народів. На думку приходить, наприклад, співжиття валійців, шотландців і навіть ірландців з Англією в рамках великобританської державності. Історики стверджують, що існування Британської імперії підкопувало самобутність названих народів, бо багато їхніх найкращих сил знаходило застосування в розбудові імперії, зокрема в освоєнні заморських колоній. Це позбавляло згадані кельтські нації провідної верстви та послаблювало їхню відпорність на місцях, створюючи рівночасно певну спільність інтересів з Англією. А все таки ці нації не загинули. Ірландці, навіть утративши рідну мову та прийнявши англійську, зуміли добитися відновлення своєї самостійної держави по першій світовій війні. По другій світовій війні, вже в наші дні, бачимо виразне зростання автономістичних прагнень Шотландії й Валії, що причиново пов'язане, з розпадом Британської імперії. Інший приклад, що про нього можна згадати в цьому контексті, — це Чехія. Великий історик, «батько чеського народу» Франтішек Паляцький, писав у 1848 році: «Коли б Австрії не існувало, то треба б її створити». Чеська політична думка до 1914 року зв'язувала майбутність своєї нації з еволюцією Австрійської імперії в напрямі до федералізму; у той час не був сепаратистом щодо Австрії навіть Масарик, майбутній основоположник і перший президент Чехо-Словацької республіки. Ще за роки першої світової війни емігрантська політична акція Масарика й Бенеша, які взяли ставку на поразку й розбиття Австро-Угорщини, не знаходила підтримки крайових чеських лідерів.

навіть не з'ясований та захований у глибині душі, української національної свідомості. Якщо, кажучи словами Василевського, «український інтелігент був росіянином», то, з другого боку, «малорос» у відповідних обставинах міг порівняно легко і скоро перетворитися в свідомого українського патріота, а навіть «сепаратиста». Цим пояснюється, чому в 1917 році, в момент кризи імперії, процес дерусифікації України відразу набрав стихійного й масового характеру.

Оці паралелі кидають світло на проблему українсько-російських відносин, хоч, звичайно, наш феномен має свої специфічні риси, що не покриваються з цими іноземними прикладами.

Тепер можемо краще зрозуміти, чому українська дореволюційна політична думка шукала в концепції федералізму компромісу між національними та імперськими інтересами. Українські патріоти того часу зв'язували перспективи національної справи з демократизацією та децентралізацією Росії. Свою кінцеву мету вони бачили в перетворенні Російської імперії у своерідний «коммонвелт», у співдружність вільних і рівноправних народів, у систему якої Україна користувалася б не тільки свободою культурного розвитку, але також політичною самоуправою. Цей ідеал стверджував уже основний програмовий документ Кирило-Методіївського братства, що вийшов з-під пера Костомарова, «Книги биття українського народу»: «І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським».⁷ А Драгоманов писав: «Незалежність даної країни й нації може бути досягнена або її повним відділенням в окрему державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоуправи без такого відділення (федералізм)».⁸ При цьому сам Драгоманов, звичайно, давав перевагу другій альтернативі. Однак тут варто підкреслити, що в розумінні як Костомарова, так і Драгоманова, федералізм означав не відмову від національної незалежності, лиш найдоцільнішу форму її здійснення. Це дуже важливе, бо вияснює, чому українська політична думка могла так швидко перекинутися до протилежної, самостійницької концепції, коли заламалася віра в здійсненність федералістичної програми.

Доводиться визнати, що федералістична концепція відповідала тодішньому об'єктивному станові українського народу, — і в цьому була її сила. Але вона мала й слабкі місця,

⁷ Микола Костомаров, *Книги биття українського народу* (Париж, 1949), стор. 62.

⁸ М. П. Драгоманов, *Историческая Польша и великорусская демократия, Собрание политических сочинений*, т. I (Париж, 1905), стор. 253.

які не були ясні для сучасників, але які видимі з відстані часу. Поперше, перспективність федералізму залежала від того, чи в самому російському народі існували сили, готові сприйняти цю концепцію. Ясно, що цих сил можна було шукати не в офіційних колах царського режиму, а тільки в російському революційному середовищі. Не можна сказати, щоб серед росіян, зокрема революціонерів, зовсім не було прихильників федералізму. Але, як це вже виразно бачив Драгоманов, у російських революційних течіях переважали люди «якобінського» світогляду, тобто прихильники централістичної революційної диктатури, байдуже або й вороже наставлені до домагань неросійських народів. Драгоманов писав у 1882 році: «Ці звичаї... наближають революційне середовище до середовища офіційного та, послідовно, наближають також той політичний устрій, що до його заснування можуть спричинитися російські революціонери... до того устрою, який уже існує», тобто, іншими словами, до устрою царського самодержавства.⁹ Пізніший розвиток подій навіть перевищив ці побоювання. Досвід історії показав, що Росію легше розбити, ніж її здемократизувати та зфедералізувати. Друге слабе місце федералістичної концепції полягало в тому, що відмова від крайнього, радикального постуляту державної самостійності приглушувала динаміку українського національного руху, зменшувала його бойовість та непримиренність. Історик української політичної думки Юліян Охримович слушно критикував одну хибу Драгоманова, що була рівночасно хибою всього українського дореволюційного національно-політичного світогляду: «Він не доцінював виховуючого значення всякого максимального домагання».¹⁰ З цього погляду варто порівняти Драгоманова з його учнем, Іваном Франком. Останній теж уважав, що «ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, по-

⁹ М. П. Драгоманов, *Собрание политических сочинений*, т. II (Париж, 1906), стор. 386.

¹⁰ Юліян Охримович, *Розвиток української національно-політичної думки*, 2 вид. (Нью-Йорк, 1965), стор. 115.

за межами можливого». Але Франко продовжував: ...само-стійність належить до тих ідеалів, які «можуть запалювати серця ширших кругів людей, вести тих людей до найбіль-ших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в най-страшніших муках і терпіннях». І далі. «Тисячні стежки, які ведуть до його [ідеалу державної самостійности України] здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і тільки від нашої свідомости цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».¹¹ Але украї-нська політична думка не могла легко зважитися на сміливий крок, що його дораджував Франко. Треба було щойно вели-кого потрясення, щоб українську збірну свідомість спряму-вати на цей новий шлях.

Це не випадок, що самостійницька ідея ще до 1914 року набула масового поширення в Галичині: тамошня украї-нська промадськість, що жила під панування іншої держави, не зазнавала безпосереднього асиміляційного тиску російсь-кої імперщини. (Проте доводиться згадати, що російський вплив був відчутний і в Галичині, в формі т. зв. москвофіль-кої течії). Але самостійництво галичан щодо Росії мало свій зворотний бік, що ним була їхня далекоюсяжна льюальність супроти Австрії. Вірнопідданче ставлення галичан до габс-бурзької монархії мало свою об'єктивну основу в тому, що австрійська конституційна система — не зважаючи на всі свої недоліки — забезпечувала українському населенню мінімаль-ні можливості суспільно-культурного й національного роз-витку. Але наддніпрянським українцям не було ніякого діла до Австрії. Тому не можна дивуватися, що самостійництво в своїй специфічно галицькій версії не знаходило сприятли-вого ґрунту на середньо-східніх землях України. З вибухом війни галицьке українство беззастережно прийняло оріента-цію на перемогу Центральних держав. Однак це австро- й

¹¹ Іван Франко, «Поза межами можливого», 1900; цитовано за книгою: Богдан Кравців, ред., *Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки* (Мюнхен—Нью-Йорк, 1964), стор. 151—152.

германофільство галичан мало приваблювало наддніпрянських українців. Тамошні провідники національного руху бачили, що Відень і Берлін ладні використовувати український козир у пропагандистських і диверсійних цілях, але зовсім не спішались приймати політичні зобов'язання щодо української справи.¹² Існувала зовсім реальна небезпека, що Центральні держави, навіть у випадку воєнної перемоги, накінець помиряться з Росією, залишаючи більшість українських земель під пануванням останньої, — на поталу жорстокій помсті російського шовінізму. Чи варто було задля цього себе політично компромітувати? Ті українські провідники, що мислили історичними категоріями, — а до них напевно належав Грушевський, — не могли не тямити, що політика тих козацьких гетьманів, які в боротьбі проти централізму Москви пробували спертися на хитку і зрадливу допомогу сторонніх потуг, — Виговський на Польщу, Дорошенко на Туреччину, а Мазепа на Швецію, — принесла Україні трагічні наслідки.

Процес творення української державности пройшов за доби Центральної Ради в двох етапах; перший тривав від весни до пізньої осені 1917 року, другий охоплював зиму з 1917 на 1918 рік. Перший етап можна назвати автономістичним, а другий — самостійницьким. Великий парадокс української національної революції 1917 року в тому, що в

¹² Доказом дволичности австрійської політики в українському питанні був рескрипт цісаря Франца Йосифа від 4 листопада 1916 року, який проголошував конституційне «виділення» (Aussonderung) Галичини. В межах Австро-Угорщини Галичина мала бути наділена поширеною автономією, очевидно, під польським верховодством. Цісарський рескрипт перекреслював українські надії на поділ провінції, згідно з етнічним принципом, на українську й польську частину. Передбачалося, що після «виділення» Галичини прийде на чергу її об'єднання з Польським королівством, яке саме тоді формувалося під протекторатом Центральних держав на території кол. російської займанщини (т. зв. Конгресівки), окупованої німецькими й австрійськими військами. Якщо Відень так безцеремонно легковажив прагнення та життєві інтереси своїх власних українських вірнопідданих, то чого могли від нього чекати наддніпрянські українці?

ролі будівничих держави опинилися не давні самостійники (група послідовників Міхновського, що прийняли назву Української партії самостійників-соціалістів, та закордонний Союз визволення України, — і ці й ті мали тільки дуже обмежений вплив на реальний розвиток подій на Україні в 1917 році), але саме переконані федералісти: обидві соціалістичні партії — соціал-демократи та соціалісти-революціонери — і партія ліберальної інтелігенції, що прибрала назву соціалістів-федералістів. Ця роля впала на них тому, що вони на той час фактично становили національний провід Наддніпрянської України. Вони очолили революцію, а згодом уже логіка подій привела їх від федералізму до самостійности.

При розгляді історії української революції ніколи не сміємо забувати одного фундаментального факту: завдяки репресивній політиці царського уряду та асиміляційній силі імперщини процес національного становлення України був поважно припізнений. У цьому полягала кардинальна різниця між Україною й іншими східноєвропейськими націями, — такими, як фіни, поляки й чехи, — бо в них формування модерної нації було закінчене до того, заки вони зустрілися з проблемою будівництва самостійної держави. Україні ж судилося наздоганяти занедбаня поколінь упродовж місяців; перетворення етнічної маси на новітню націю відбувалося вже в огні самої революції. Історики й мемуаристи одностайно засвідчують існування велетенських внутрішніх структурних труднощів, що їх мусів переборювати український визвольний рух у 1917 році: недостатня національна свідомість мас, нечисленність і слаба політична підготовка провідних кадрів, опанування українських міст чужонаціональним елементом.

Однак, не зважаючи на всі перешкоди, Центральна Рада, пітримана спонтанним рухом цілого народу, виявила подивугідну енергію й розмах. Здобутки 1917 року були такі епохальні, що дають право говорити про нього, як про рік «українського чуда». Переломове значення мало передусім національне пробудження українських мас. Але поряд з цим слід підкреслити й деякі досягнення політичного й державно-правного порядку, що з них на особливу згадку заслуго-

вують два. Поперше, доповнення Центральної Ради представниками національних меншостей, — росіян, поляків і жидів, — означало її перетворення з репрезентації українського національного руху в авторитетний законодавчий орган, крайовий парламент. Подруге, російський Тимчасовий уряд, — наслідник тієї офіційної Росії, яка ще вчора заперечувала існування української нації, — був примушений визнати принцип автономної України, хоч і намагався обкраяти її територію й компетенції її уряду. Від часу скасування Гетьманщини й Запорізької Січі це була перша велика політична поступка, що її імперська Росія зробила Україні.

Слід звернути увагу на те, що політика Центральної Ради вже в своєму першому, автономістичному періоді виявила деякі державницькі аспекти. До них треба зарахувати: формування українських військових частин (т. зв. «українізація штика»); висунення вимоги щодо допущення представників України на майбутню мирову конференцію; підготовка виборів до українських Установчих зборів (конституанти), що повинні були зійтися незалежно від всеросійських Установчих зборів, для опрацювання української крайової конституції. При цьому, однак, провідники Центральної Ради не виходили за межі традиційної концепції «вільної України в федеративній Росії». Це видно хоч би з того, що вони льояльно підтримували воєнні зусилля Росії й навіть не пробували нав'язати контакт із закордонними українськими чинниками, — галицькими й емігрантськими, які працювали потойбіч фронту.

III Універсал становив послідовне завершення всієї попередньої політики Центральної Ради, максимум того, чого прагнули її провідники, Але, як каже Гегель, історичний процес має свою власну логіку, що виходить поза суб'єктивні бажання й пляни історичних діячів. Восени 1917 року політична обстановка зазнала таких глибоких змін, що III Універсал являв собою, в певному сенсі, анахронізм уже в момент свого проголошення. Рвучка течія подій розмивала підвалини федералістичної концепції й виносила на поверхню політичного життя самостійницьку концепцію. Два нові еле-

менти політичної дійсности, що заіснували восени 1917 року і, до речі, себе взаємно зумовлювали — це був розвал російської армії та більшовицький переворот в імперських центрах, Петрограді й Москві.

Смішно було б думати, що Україна могла власними силами, чи хоч би з допомогою Антанті, продовжувати війну проти Центральних держав.¹³ Але, як довго тривав сталі війни, існувала небезпека, що німецькі та австро-угорські полчища можуть посунути на Україну, трактуючи її при цьому просто як частину окупованої російської території. Ще більш залрозливою була присутність на Правобережжі розкладеної та збільшовиченої російської армії, що ніяк не була спроможна дати Україні охорону перед німцями, але зате перетворилася на носія анархії та руїни. Отже інтерес національного самозбереження вимагав від України якнайскоршого виходу з війни, тобто сепаратного миру. Кон'юнктура для цього була сприятлива, бо й Німеччина, зчепившись в смертельному поєдинку із західними потугами, бажала ліквідації свого східного фронту; крім цього, Німеччина й Австро-Угорщина потребували українських харчів і сировини. Іншими словами, обставини владно вимагали, щоб Україна почала власну активну зовнішню політику, а для цього необхідно було зірвати державний зв'язок з Росією.

¹³ В історичній літературі часто мовиться про те, що Велика Британія та Франція «де факто» визнали УНР восени 1917 року. Цей дипломатичний успіх України був насправді ілюзорний. Держави Антанті цікавилися Україною виключно в одному пляні: вони хотіли, щоб українське військо тримало фронт проти Німеччини. А цього Україна не могла виконати навіть при найкращому бажанні. Знову ж Антанта не могла дати Україні реальної допомоги проти Почвірного союзу (Німеччина та її союзники) і більшовиків. Таким чином, для співпраці між Україною і західними державами не було на той час об'єктивних передумов. Безперспективні переговори уряду УНР з представниками Антанті були на ділі продовженням зовнішньої політики російського Тимчасового уряду. Доводиться жаліти, що керівні кола Центральної Ради не зуміли скорше скинути з себе тягару спадщини керенщини, яка, з погляду українських державних інтересів, була мертвою баялестом.

Відокремлення ставало конечністю й з уваги на характер режиму, що його в Московщині-Великоросії виніс до влади Жовтневий переворот. Діло не в тому, що Ленін був більший російський шовініст, ніж, скажимо, Керенський. Навпаки, серед російських провідників того часу Ленін відзначався тим, що він був порівняно найвільніший від всіляких традиційних великодержавних забобонів і мав найбільше зрозуміння для української справи, як реального силового чинника. Але система, що її очолював і репрезентував Ленін, від самого початку була яскраво позначена духом терору й диктатури. Вживаючи пізнішого терміну, це була тоталітарна система. Знову ж Центральна Рада, що виростала з волелюбних і гуманних традицій українського визвольного руху, відстоювала демократичну форму правління. У питаннях соціально-економічної політики Центральна Рада дотримувалася соціалістичного курсу, але це був демократичний соціалізм європейського типу. Не можна було об'єднати такі глибокі уструпові різниці. Від того «добра», що його ніс із півночі більшовизм, треба було Україні як найскорше відмежуватися державним кордоном.¹⁴

Становище українського народу, зумовлене його попереднім колоніальним станом, було таке, що національна революція мусіла теж бути соціальною. Тому зрозуміла гегемонія «лівих» течій в українському політичному житті того часу. Українські соціалістичні партії мали засадничо демократичний характер, чим вони відрізнялися від російських комуністів. Але на них тяжіла ідейна спадщина старого ро-

¹⁴ Демократизм Центральної Ради, якщо говорити про її загальне спрямування, безсумнівний. Але треба ствердити, що довге перебування під владою російського самодержавства не дало наддніпрянській громадськості основ демократичної політичної культури, що їх галицькі українці набули в школі австрійського конституціоналізму й парламентаризму. Це відбилося, між іншим, на стилізації універсалів Центральної Ради, що їм не одне можна закинути з погляду юридичної техніки: вони багатословні, перервантажені другорядними деталями, яким не слід було давати місця в актах конституційного значення, а рівночасно формуляції найважливіших пунктів деклари бракує стрункості і чіткості.

сійсько-українського народництва, з притаманним для нього найвим культом мужика та нахилом до утопійного мислення. До цього прилучувалося суперництво з більшовицькою демагогією, що спонукувало Центральну Раду та її уряд подекуди вдаватися до демагогічних гасел і заходів у ділянці соціальної політики й законодавства. Утопійний і демагогічний характер мав зокрема земельний закон 31 січня 1918 року, який касував приватну власність на землю. Відповідальність за цей закон спадає на Українську партію соціал-революціонерів; соціал-демократичний проект, більш поміркований і реалістичний, залишав у приватну власність по 50 десятин на сім'ю («трудова норма»). Щоправда, доводиться визнати, що гасло «соціалізація землі» користувалося популярністю серед біднішого селянства та сільського пролетаріту. Але в певному сенсі це було непорозуміння: про соціалістичну організацію сільського господарства ніхто серйозно не думав. Як каже добрий знавець тодішньої аграрної справи: «Всі селяни розуміють соціалізацію, як відібрання безплатно землі у панів».¹⁵ Очевидно, конечно аграрну реформу можна і треба було здійснити, не касуючи принципу приватної власності на землю, що має фундаментальне значення для всіх народів європейської культури, і не вносячи хаосу в відносини на селах. Можна ще гадати, чи не було б доцільніше з погляду державних інтересів визнати у скромних розмірах відшкодування колишнім землевласникам, щоб таким робом забезпечити їхню політичну лояльність; у такому відшкодуванні можна було б відмовити тим землевласникам, які чимнебудь пропрішилися перед українською державністю, — чим більшість з них можна було б політично знеутралізувати. Тоді, мабуть, не прийшло б до гетьманського перевороту.

Один з лідерів есерів та міністер земельних справ УНР, Микола Ковалевський, оповідає в своїх спогадах про розмови, які він мав на весні 1918 року, — після того, як Центральна Рада вернулася до Києва з німцями, — з німецьким послом, бароном фон Муммом та фінансовим дорадником при

¹⁵ Євген Чикаленко, *Уривок з моїх споминів за 1917 р.* (Прага, 1932), стор. 22.

посольстві, з фаху банкіром з Франкфурту, Мельхіором: «Під час цих розмов барон фон Мумм і він [Мельхіор] старались мене переконати в неможливості організувати сільсько-господарську продукцію без права приватної власності на землю. Особливо турбувало їх те, що великі маєтки були поділені між селянами і що це обнизить рілньничу продукцію України. Крім того, старались вони мене переконати і в тім, що така аграрна реформа зруйнує фінанси держави і що треба від селян жадати так званого викупу за землю. Франкфуртський банкір доводив мені, що держава може зробити на цім подвійний інтерес — політичний і фінансовий. Політичний інтерес полягав в тім, що, на його думку, коли селяни заплатять викуп, то впливова верства більших і середніх землевласників не буде настроєна проти української держави. У всякому разі ворожі виступи цієї соціальної верстви, яка все ще має силу в Україні, будуть таким чином знеутралізовані. Фінансова вигода мала б полягати в тім, що викуп, вплачений селянами, які, на думку Мельхіора, мали багато схованих карбованців, ішов би до державного скарбу, а бувшим землевласникам платилося б відшкодування довготерміновими облігаціями. Таким чином і на цій трансакції держава добре заробила б, а саме головне — унормувала б фінансовий обіг країни. Ця приваблива перспектива подвійного зиску була дуже характеристична для німецького наставлення. Я був трохи здивований цим цинізмом німецьких фінансових дорадників, але вважав за свій обов'язок зміст кожної такої розмови докладно реферувати урядові».¹⁶

При цьому незрозуміле тільки одне: чому Ковалевський, який, до речі, був розумною людиною, про що свідчать його мемуари, навіть через більш ніж двадцять років, коли писав свої спогади, вважав ці сутєстії німецьких експертів за «цінічні». Хтось інший міг би їх радше сприйняти як голос елементарного здорового політичного глузду.

¹⁶ Микола Ковалевський, *При джерелах боротьби*. (Інсбрук, 1960), стор. 471—472.

Критикуючи соціально-економічну політику Центральної Ради, що хворіла «лівацьким» доктринерством, не можна прсте не підкреслити рівночасно її творчих досягнень в інших ділянках. Особливо вдалою була політика Ради в питанні національних меншостей, що їх вона послідовно намагалася приєднати до української державної справи. Увінчанням цього був закон про національно-персональну автономію 9 січня 1918 року, який забезпечував меншостям вільну самоуправу в культурних і освітніх справах у рамках УНР. Цей законодавчий акт приносить честь не тільки демократизмові та гуманності керівників Центральної Ради, але також їхній державницькій мудрості.

Бісмарк колись сказав: «Державний муж не може сам собою нічого сотворити. Він мусить чекати й прислухатися, аж поки не почує в подіях відгомін кроків Бога. Тоді він мусить схопитися та вхопити кінчик Божої поли». Коли це перекласти з мови поетичної метафори на мову прози, то це значить: політичний провідник, державний муж мусить мати відчуття слушного моменту, неповторної історичної кон'юнктури та вміння негайно до них пристосовуватися та їх використувувати. Таким великим «кон'юнктуристом» був Хмельницький. Але лідери Центральної Ради не були ні Бісмарками, ні Хмельницькими. Їхня думка не встигала за подіями, які котилися, немов лявіна. Нема сумніву, що перехід від федералізму до сепаратизму Центральної Рада зробила не з власного вибору, але щойно під тиском обставин, і що цей вирішальний крок був для її керівників трудним та болючим, — у певному сенсі відреченням від власного минулого, від старого улюбленого ідеалу. Нарешті, конечний крок таки зроблено, — але тільки після того, як безповоротно втрачено найцінніший час, а хитаннями внесено дезорієнтацію в маси власного народу. Кажу це, щоб ствердити факт, а не на те, щоб обезцінювати наших попередників, які були більші за нас, і до них сучасне покоління, — принаймні коли говорити про еміграцію, — напевно не доростає.

Українські публіцисти міжвоєнної доби, зокрема ті, що належали до націоналістичного (в партійному значенні цьо-

го поняття) напрямку, інколи докоряли Центральній Раді за те, що вона не проголосила самостійності України відразу на початку революції. Ці закиди доволі наївні, бо чейже ясно, що в перший період революції Україна ще не була внутрішньо організована й підготована до державного життя і російський Тимчасовий уряд диспонував тоді достатніми силами, щоб зламати таку спробу. Але ситуація різко змінилася восени 1917 року. «Жовтневий» переворот фактично знаменував розпад імперії. Стара російська армія розкла-лася, а нова Червона армія була ще в стадії зародку. Даймо на хвилину волю нашій уяві та приймим, що самостійність Української Народної Республіки була б проголошена вже III Універсалом, а кілька тижнів пізніше, десь на переломі року, прийшло б до миру між Україною й Центральними державами. Від Німеччини можна було б легко дістати технічну допомогу (наприклад, у формі експертів), а також добитися відпущення українських військових частин, що формувалися в таборах військовополонених, а від Австро-Угорщини можна б «позичити» легіон Українських Січових Стрільців. Цих збройних сил, у доповненні до тих сил, що ними вже диспонував уряд УНР, вистачило б на те, щоб утримати внутрішній лад на Україні, здушити місцеві більшовицькі заколоти і стримати наїзд ватаг Муравйова на північно-східних кордонах України. Україну тоді оминула б перша більшовицька окупація та весь хаос, терор і руїна, що їх вона принесла. Центральна Рада не мусіла б покидати Київ і закликати німецьку збройну допомогу, яка, як відомо, скоро перетворилася на окупацію і завдала Україні великої шкоди, — політично й морально навіть більше, ніж матеріально.

Але покиньмо ці безплідні міркування на тему того, «що було б, якби було». Не забудьмо, однак, згадати, що в боротьбі проти советської Росії за Україною були теж деякі часткові перемоги. До них належали з військового погляду: роззброєння та вивід з території України занархізованої російської солдатески, що скупчувалася на Правобережжі, в колишній прифронтовій смузі; здушення більшовицького бунту в самому Києві, т. зв. Арсенальського повстання. З політичного погляду: блискуча перемога українських націо-

нальних партій у виборах до всеросійських Установчих зборів; повна перемога прихильників Центральної Ради на з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України; не зважаючи на те, що з'їзд був скликаний самими таки більшовиками; достойна постава та чимала політична зручність, виявлені молодими українськими дипломатами під час мирових переговорів у Бересті Литовському.

Моральним і політичним подвигом Центральної Ради було те, що вона не скапітулювала перед більшовицькою демагогією й насильством, прийняла виклик, кинений їй петроградським Совнаркомом, і ставила агресії Советської Росії рішучий опір. Постава Центральної Ради до більшовизму зафіксована в тексті IV Універсалу: «Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі свої війська красногвардійців, більшовиків, — які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, безчинство... До так званих більшовиків та інших напасників, що нищать та руйнують наш Край, приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо і рішуче взятись до боротьби з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, не жалуючи життя, боронити добробут і свободу. Наша Народна Українська Держава повинна бути вичищена од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки». Подібні думки висловлені ще гостріше в промові представника українського уряду, Миколи Любинського, під час мирової конференції в Бересті 1 лютого 1918: «Голосні заяви більшовиків про повну свободу народів Росії є нічим іншим, як тільки засобом грубої демагогії. Більшовицький уряд, який розігнав Установчі збори та який тримається на штиках наємної Червоної гвардії, ніколи не рішиться на те, щоб у Росії здійснити справедливі принципи самовизначення народів. Бо більшовики добре знають, що їхньої влади не визнають не тільки численні республіки, — Україна, Донська область, Кавказ і інші, — але що навіть сам російський народ радо відмовив би їм у цьому.

Більшовики, з притаманною їм демагогією, проголосили принцип самовизначення, як у самій Росії, так і тут, на мировій конференції, виключно зі страху перед розгортанням національних революцій. У практиці вони поборюють здійснення цього принципу при допомозі наємних банд Червоної гвардії; вони вдаються до ще поганіших, недопускальних засобів: вони закривають газети, розганяють політичні зібрання, арештують і розстрілюють діячів та, накінець, вживають брехливих тенденційних інсинуацій, щоб підкопати авторитет урядів молодих республік». ¹⁷

Сучасний американський історик, що в недавній праці описав ці події, вказує на контраст між рішучістю Центральної Ради та безвільністю речників російської демократії: «У слабеньких і сльозливих скаргах Мартових і Чернових нема нічого, що дорівнювало б цьому пристрасному обвинуваченню», яке Любинський кинув у вічі більшовицьким представникам. ¹⁸ Універсальне значення боротьби між УНР та Совецькою Росією в тому, що це буде не тільки міжнаціональний конфлікт, але також удар двох соціально-політичних систем й ідеологій: устрою вільної, гуманної демократії з устроєм тоталітарної диктатури, що в самій основі ворожа до свободи й гідності людини. Нема сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духової обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжники цієї самої боротьби на новому історичному етапі.

Але найбільше, дійсно переломове значення подій зими 1917 на 1918 рік у тому, що вони спричинили переворот у політичній думці України. Віра в федералістичну концеп-

¹⁷ Theophil Hornykiewicz, ed., *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922*, т. II (Філядельфія, 1967), стор. 203. Цитований уривок промови М. Любинського перекладений мною з німецького тексту протоколів Берестейської мирової конференції. Через подвійний переклад у цитату могли вкратися стилістичні неточності.

¹⁸ Adam B. Ulam, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia* (Нью-Йорк, 1965), стор. 400.

цію вже була попередньо захитана нещирим, дволиким ставленням Тимчасового уряду до України. А більшовицька агресія завдала цій традиційній концепції смертельного удару. Сам Грушевський назвав це велике потрясення, що сталося в українській свідомості, «очищенням вогнем». У кількох програмових статтях, написаних у лютому-березні 1918 року, Грушевський сказав до цієї справи таке: «Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким находом... Всі наші утрати, які б вони не болючі й ненапородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу... Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, уложені в інших обставинах, все се мусить бути відложено або, краще сказати, до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає сьому новому завданню, поставленому перед нами історією... Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, „що згоріло в моїм кабінеті“, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства».¹⁹ Таким чином українська політична думка зробила вирішальний крок від федералізму до самостійництва.

Самостійність Української Народної Республіки, проголошена IV Універсалом, не втрималася. Але самостійницька ідея, утверджена кількарічною збройною боротьбою, за доби визвольних змагань, а також безупинним зусиллям і жертвами наступних десятиліть, стала спільним надбанням усіх українських патріотів, без різниці суспільно-політичних переконань: не тільки демократів, що мають право вважати себе за спадкоємців УНР 1917—21 років, але й прихильників інших таборів, які оформилися під час і після визвольних змагань, — консервативно-монархістичного та націоналістич-

¹⁹ Михайло Грушевський, *Вибрані праці* (Нью-Йорк, 1960). стор. 52—57.

ного. Сказане стосується в принципі й українського радянського табору. Недаремно ідейний український комуніст, Василь Шахрай, ще в 1919 році проголосив, що «тенденція українського руху — самостійна Україна».²⁰ Шахрай хотів бачити самостійну українську державу радянською республікою.

У наш час справа самостійності вже давно перестала бути в українській політичній думці суперечливою. Це слід підкреслити тим рішучіше, що в нашому суспільному побуті завівся один поганий звичай. прихильники поодиноких політичних таборів часто люблять з легкої руки заперечувати або ставити під сумнів щирість самостійницьких переконань своїх партійних противників. Ці нахили до монополізування самостійництва треба визнати за шкідливі з погляду загальних національних інтересів.

І ще одне. Ми намагалися показати, що перехід від федералізму до самостійництва був з еволюції української політичної думки конечним кроком вперед. Покоління, яке зробило цей крок, цим самим відвернулося від давніших, федералістичних традицій, що їх тепер почали відчувати як зайвий баласт. А тим часом у скарбниці дореволюційної суспільно-політичної думки було багато цінних надбань, що деякі з них мають сьогодні вже тільки історичний інтерес, але деякі зберігають своє практичне значення для сучасності й майбутнього. Відкидати ці традиції поспіль — було б нашим духовим збідненням. Сила старої федералістичної концепції полягала в тому, що вона розглядала українську національну справу не в ізоляції, але органічно пов'язувала визволення власної нації з вселюдським прогресом та, зокрема, з перебудовою всієї Східної Європи на основах справедливості і свободи. В цьому відношенні ми могли б багато навчитися від українських мислителів і публіцистів 19 століття. У сучасному світі діють дві паралельні тенденції: з одного боку, до визволення всіх поневолених народів, до утворення нових незалежних національних держав, з другого — до політич-

²⁰ Сергій Мазлах і Василь Шахрай, *До хвилі*, 2 вид. (Нью-Йорк, 1967), стор. 82.

ного, економічного й культурного зближення всіх держав, до переборення їхньої ізольованости, до виникнення міждержавних з'єднань і співдружностей федеративного чи конфедеративного характеру. Таким чином, можемо ствердити актуальність і перспективність як українського самостійництва, так і українського федералізму. В сучасній українській політичній думці є місце на обидві концепції, які вже себе не заперечують, як у минулому, а взаємно доповняють. Але, звичайно, поки не буде виборена незалежність української держави, саме ця справа стоятиме практично на першому місці в думанні всіх українських патріотів.

Здійснення самостійницького ідеалу залежить від двох чинників. Поперше, від хотіння та державотворчих здібностей самих українців; подруге, від об'єктивної міжнародної обстановки. Ця остання не керується українськими прагненнями. Українська справа вже півстоліття перебуває в міжнародній декон'юнктурі, і не відомо, коли вона скінчиться. Тому ніхто не може провістити, коли наступить відродження самостійної української держави. Але ідея, яка серед найтяжчих історичних випробувань перетривала п'ятдесят років, раз-у-раз знаходячи фаланги нових самовідданих борців, — залишається живою й актуальною. Прийде день, коли вона, ламаючи всі перепони, таки воплотиться. У це ми маємо право вірити, не будучи мрійниками або фантастами.

На закінчення варто навести один уривок, що вийшов з-під пера Василя Кучабського, визначного історика української революції та в минулому учасника боїв за Київ на початку 1918 року: «Національна самосвідомість та стихійний гін до свободи народу, що на своїй етнічній території між Карпатами й Доном нараховує біля тридцяти мільйонів душ, — свідомість і гін, не тільки пробуджені невтомною національно-виховною працею, але й освячені кров'ю, пролитою в сотнях боїв, — уже не зникнуть з поверхні світу. Тяжке лихоліття, що від нього страждає цей народ, може його ще політично спаралізувати на десятиліття. Але вільно передбачати наступне: коли з великих страждань цієї нації зродиться нова провідна верства, яка сполучатиме хоробрість з мудріс-

тю, що її вимагає надзвичайно складне міжнародне становище країни, — тоді настане час, коли в Східній Європі українська справа стане основною справою майбутнього».²¹ До цих слів, написаних ще в 1929 році, ми й сьогодні нічого не можемо додати.

Доповідь у своїй первісній версії була виголошена 28 січня 1968 у Вашингтоні на святі державности. Поширену версію цієї доповіді автор прочитав 26 травня 1968 на історичній конференції Української вільної академії наук (УВАН) у США, присвяченій 50-літтю української революції. Цей текст був надрукований у журналі *Український самостійник* (Мюнхен), 1968, чч. 6, 7—8.

²¹ W. Kutschabsky, *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923* (Берлін, 1934), стор. 2.

Вклад Галичини в українські визвольні змагання

Хочу порушити в цій статті одну дуже небезпечну проблему. Небезпечна вона тим, що всі справи, що стосуються взаємовідносин Східньої і Західньої України, обросли в нашому суспільстві силою-силенною різних забобонів, упереджень, образ і претенсій. Тому, може, було б більш «педагогічно» тих речей взагалі прилюдно не зачіпати, а коли вже про них поговорити, то з максимальним почуттям міри й відповідальности.

У східняцько-західняцьких дебатах перша річ — це установлення критерія. На наш погляд, критерій може й мусить бути тільки всеукраїнський, державницький. Про оборону якогось галицького партикуляризму не може бути мови. Але, з другого боку, ми обстоюємо конечність ствердити об'єктивно галицький внесок до всеукраїнської скарбниці. В цьому відношенні багато з наших братів із східніх земель має дивний підхід: вони «всеукраїнськість» розуміють як нівечення, як погірдливе відмовлення вартости тому, що своїм трудом здвигнула Західня Україна.

Міркування Юрія Дивничка про роки 1918—19 в Галичині не позбавлені цієї односторонности. Його принагідний поклін у бік «високоідейного галицького січового стрільця, ім'я якого записано золотими літерами в наш літопис» — це літературна фраза, яка ні до чого не зобов'язує, бо ж Дивнич запечечує цілковито те політичне й духове підложжя, що галицького січового стрільця породило.

Переходимо до речевій аналізі зриву 1918—19 років. У чому ж всеукраїнське значення галицького зриву 1918—19 років? Насамперед у тому, що *галицьке українство двигало саме одно цілий західній, протипольський фронт*. Чи боротьба

проти польської навали це частина всеукраїнської національної політики, чи приватний спорт галичан? Що зробив Київ для оборони Львова? Не докорятимемо Києву, бо він сам боровся тоді з велетенськими труднощами. Але належить шана й тим, що, не маючи підтримки з центру, власними силами не тільки захищали від кількакратно могутнішого противника свою рідну землю, але тим самим здіймали з центру потребу турбуватися про цілий західний фронт. У цьому світлі докір Дивниччя галицькому проводові того часу, чому він «нагайно не проголосив приєднання до Києва», звучить доволі неповажно. Бо можна сумніватися, чи Київ був би тоді владуванний таким дарунком. Практично означало б це для Києва конечність перебирати відповідальність за оборону західних кордонів України, до чого він явно був нездібний. Чи міг галицький уряд Петрушевича, як пропонує Дивниччя, самоликвідуватися, коли справа наших західних земель була мілітарно й дипломатично не вирішеною?

Мало того, що Галичина двигала сама весь протипольський фронт, вона *постійно давала багато і для фронту проти московського*.

Згадати хоча б відому історичну роллю Січових Стрільців, що їх ядро творили галичани, колишні воєнополонені, а також похід об'єднаних українських армій на Київ влітку 1919, що військово лежав передусім на плечах УГА; здобуття Києва це взагалі останній радісний епізод у трагічній епопеї української революції.

Ми не казали й не хочемо казати, що в Галичині в 1919—20 роках усе було гаразд, що багато речей не могло бути зреалізовано краще, що з галицького населення не можна було б видобути ще більшого зусилля. Але факт залишається фактом, що одна провінція, яка своїм простором дорівнювала приблизно одній східньоукраїнській губернії, виставила армію, яка своїм числом (не згадуючи про дисципліну) дорівнювала, а, мабуть, і перевищувала армію, що її виставив кількадесятимільйоновий східньоукраїнський масив. Не забуваймо, що Галичина була тоді вже тяжко зруйнованим побоевищем світової війни, що через нього кілька разів переважувалися фронти в 1914—17 роках.

Юрій Дивнич плутається у виразних логічних суперечностях. Раз у нього щось немов жаль до Галичини, що вона «в подіях 1917 до 1923 року не змогла відопрати ролі П'ємонту». В іншому місці обурення на тих галичан, що дерзали виконати місію «контрреволюційних варягів» на Сході. Слово «варяг» набирає у Дивничка лайливого посмаку. Чому? Із уважного читання Липинського, що в нього він, мабуть, позичив це поняття, міг би був Дивнич довідатися, що без консервативного, порядкуючого, «контрреволюційно-варязького» полюса неможливе збудування держави. Саме тільки розгойдування сліпих стихій революції, не зрівноважене порядкуючими силами, мусіло привести до катастрофи.¹

Якщо місцевий консервативний первень у Східній Україні був ослаблений, то чи це великий злочин галичан, коли вони дійсно хотіли бути в хаосі революції «варязьким» каталізатором? На наш скромний погляд, у цьому була, після провалу східноукраїнського Гетьманату, остання шанса української державності взагалі. Коли можна говорити про провину Галичини, то хіба в тому сенсі, що вона, обтяжена непосильною протипольською боротьбою, цієї своєї місії не зуміла виконати. Власне УГА з'явилася на Наддніпрянщині аж улітку 1919 року, коли вже було пізно, а не півроку раніше, до того ще позбавлена своєї природної галицької бази.

Тому наскрізь несерйозні випадки Дивничка проти таких галицьких постатей, як Осип Назарук або Василь Кучабський. (До речі, тих самих людей, що в самій Галичині були, і то слушно, сіллю в оці Донцову та його послідовникам). Ми б нічого не мали проти того, якби Дивнич назвав Назарука

¹ Деякі наші публіцисти почали останнього часу закидати Ленінові, що він був «контрреволюціонер». Це характеристичний симптом «перемішання язиків», яке наступило із поняттям «революція» та «контрреволюція» і було можливе тому, що в цих поняттях криється сильний діалектичний елемент. Очевидно, що — в певному сенсі — Ленін дійсно був «контрреволюціонер»: він залуздав революційну анархію та відновив порядок у країні. Але він саме через це великий державний муж Росії, наслідник не Стеньки Разіна й Пугачова, але Грозного й Петра.

й Кучабського просто «контрреволюціонерами»; це б відповідало правді й вони самі, певно, були б тільки горді з цього означення. Зате незрозуміло і непристойно, коли Дивнич закидає цим справжнім українським консервативним державникам... брак українського всенаціонального почуття. Ми зовсім не думаємо ідентифікувати себе з усім, що колинебудь робили або писали Назарук і Кучабський. Наприклад, чужий нам клерикалізм О. Назарука із останньої фази його політично-світоглядкової еволюції; так само у великому творі Кучабського «Західня Україна в боротьбі з Польшею та більшовизмом»² не можемо погодитися із характеристиками деяких постатей і подій. Але, не зважаючи на все, що їй можна закинути, книга Кучабського залишається капітальним твором української політичної думки і досі єдиною великою синтетичною студією про історію визвольних змагань. Наші «ліві» кола не спромоглися дати нічого рівновартісного, обмежуючися здебільшого тільки мемуаристикою або вузько-фаховими розправами з воєнної історії. Щодо Назарука, то він мав за весь час своєї довгої політичної й журналістичної кар'єри завсіди багато ворогів. Здобував їх він собі передусім своїм гострим пером, рішучим ставленням проблем, чого в нас так не люблять. Але навіть найбільші противники не можуть відмовити Назарукові небуденного розуму, не говорячи про його ерудицію та невтомну працездатність. Статті і брошури Назарука, що їх залишилося по ньому безліч, будуть для майбутнього історика напевне одним із найцінніших джерел для пізнання еволюції політичної думки в Галичині міжвоєнного періоду. Назарук мав одну прикмету, що належить до найрідкіших в українських діячів: глибоке, органічне почуття гумору. Мало було таких, що дорівнювали Назарукові в об'єктивній, просто математичній аналізі політичної обстановки. За доказ гострозорости Назарука вважаємо, що він один з перших як слід оцінив, куди веде націоналістичний рух.

² W. Kutschabsky, *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923* (Берлін, 1934).

Повертаємося ще раз до питання критеріїв. Ми дивимося на революцію з погляду її політичної доцільності, допускаючи її в певних ситуаціях як неминуче зло. Для Дивнича революція це самостійна вартість сама в собі, що стоїть понад добром і злом. Саме слово «революція» має в нього культове забарвлення. («Велика Українська Революція» — доконче великими літерами). Мабуть, не помилимося, коли скажемо, що відношення Дивнича до революції у своєму кожені естетичне. Українське Мехіко від 1917 до 1921 року електризує його передусім своєю незрівняною барвистістю, фюерверком вибухлих народних енергій. При такому підході питання про політичний і моральний глузд подій взагалі зникає з поля зору. Це можна зрозуміти й виправдати в літераторів (наприклад, апотеоза революційної стихії у Ю. Липи та Ю. Яновського), але це непростиме у мислителя. Одна з найфатальніших хвороб української суспільно-політичної думки — це такий частий у наших публіцистів прорив літературно-естетичних категорій у зовсім чужу сферу політичних ідеологій. Клясичні зразки цієї суто української хвороби, що називається «літературщина в політиці»: Володимир Винниченко, Дмитро Донцов (що як політичний публіцист ніколи не позбувся ментальності й прийомів літературного критика) та Юрій Липа (блискучий лірик і новеліст, що в останні роки життя перекинувся, на жаль, до сумбурних ідеологізувань). Ми б не сперечалися з Дивничем щодо того, що «батьки» різних степових загонів є вдячнішим літературним сюжетом, ніж галицькі парламентарні політики, та що скромна китичка червоної калини, прип'ята до сірої шинелі, виглядає менш мальовничо, ніж шлики й широкі шаравари. А скільки варта своїми драматичними ефектами вже сама кінематографічна переміна режимів! Але не можемо погодитися з тим, коли Юрій Дивнич свій зле застосований естетизм хоче, свідомо чи несвідомо, накинути як мірило в оцінці політичних явищ.

Мабуть, через ці принципові розходження щодо критеріїв нам не раз просто тяжко зрозуміти, що Ю. Дивнич хоче сказати. Зокрема стосується це закидів, що він їх робить галицькому проводові 1918—19 років. Наприклад, прочитавши таку кучеряву, поетичну фразу: «... треба було [галиць-

кому урядові] здобути перемогу на місці, спираючися на селянство політично й на Карпати стратегічно» (!?) — можемо хіба скапітулювати перед цією публіцистичною «стратегією». Або що значить докір галицькому урядові, що він «не розгорнув соціального руху в селі й місті», «не мобілізував сил краю проти чужих паразитуючих колонізаторів». Говорім ясно! Чи Дивничеві жаль, що галицьке українство війну проти польського наїзника не провадило підпалами поміщицьких дворів і вирізуванням цивільного польського населення?

Повертаємося ще раз до нашої основної проблеми: у чому всеукраїнська вартість галицького зриву 1918—19 років. Ця вартість полягає передусім у тому, що *Галичина 1918—19 років — єдиний в новітній історії приклад українського державного правопорядку*. Щодо режиму УНР, то пригадуємо собі слова, що ми їх недавно читали в одних спогадах про цю добу: «Влада Центральної Ради поза столицею майже не була відчутна»; гадаємо, що в цих словах усе сказано... Також, нікуди правди діти, *назверхній державний лад Гетьманщини 1918 року не мав усіх рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не так на сили місцевого українського консерватизму, як на батнети 300-тисячної німецької окупаційної армії*. (Однак, не вільно забувати, що тодішню Німеччину годі міряти одною мірою із Німеччиною гітлерівською). Те, що українці вміють «святити ножі й різати панів», всі знаємо чудово. Але значно більше проблематичне, чи яка-небудь українська влада вміє, хоч би півроку й хоч би на території одного повіту — оберігати успішно безпеку життя й майна промадян, що є першим обов'язком кожної культурної держави. Східньоукраїнський досвід 1917—21 років дає тут поле до дуже сумних рефлексій.

І саме тому те, що обурює «революційні інстинкти» Ю. Дивнича, нас наповняє втіхою й гордістю: що за весь період самостійності і українсько-польської війни на всій території Західньої України цивільному польському населенню не впала волосина з голови; що в Галичині не було ні одного жидівського погрому й що навіть після переходу УГА за Збруч тамошні жидівські містечка клопоталися про галицькі залози, бачачи в тому найпевнішу охорону проти всяких прабіжників і маро-

дерів; що галицький селянин, замість палити двори й розкрадати чуже добро, чекав на полагодження аграрного питання законодавчим шляхом, складаючи тим доказ довір'я до української влади, що її він (всупереч протилежному твердженню Дивнича) також соціально вважав за свою; що більшовицька пропаганда не чіпалася галицького вояцтва (тоді коли уряд УНР ніколи не мав певности, чи його окремі військові частини не проголосять у повному розпалі битви «неутралітету» або й прямо не перейдуть до ворога); що тогочасна політична Галичина, не маючи провідних особистостей на геніяльну міру, посідала суцільне, організоване керівне політичне середовище (оту плеяду Костів Левицьких, Петрушевичів, Олесницьких, Макухів, Ганкевичів і стільки інших), так що провід молодой державности опинився не в руках невідомих авантюристів, а в руках людей, що в їхню абсолютну персональну чесність та високе почуття відповідальности весь народ слушно вірив; що авторитет уряду ЗОУНР був непохитний, не в тому сенсі, що не було критики (часто виправданой) осіб або окремих політичних і стратегічних кроків, але в тому сенсі, що ніхто не заперечував легітимности власной національної влади і що в Галичині була здійснена відома своєю доцільністю *двопартійна система* (націонал-демократи й радикали), що обидві основні партії (разом з деякими дрібнішими угрупованнями) зуміли в цей вирішальний час об'єднатися в *уряді національної коаліції*.

Одним словом: стверджуємо наявність у Західній Україні основних передумов для реального державного життя — не зважаючи на велику вбогість краю, певну вузькість людей, своєрідну загальну «сіризну» тону, що так відрізняється від східноукраїнської строкатости. А втім, для партикулярістичной зарозумілости тут місця бути не може. Не забуваймо, що галицьке промадянство, на жаль, за період від 1919 до 1939 року встигло позбутися багато з цієї політичної культури, що її зацепило в ньому життя в культурній і правовій австрійській державі (а такою була вона безперечно, і це мусимо нині задля історичной справедливости об'єктивно визнати, хоч назагал до українців ставилася вона досить по-мачушиному). Загальна варваризація політичного життя, при-

таманна для періоду між обома війнами, знайшла свій повний відгомін і на західних українських землях.

Знову торкаємося проблеми «всеукраїнського значення»... Справа в тому, що ніякої природної, вродженої, «расової» різниці між східним і західним українством нема. Різниця лежать не в самій народній субстанції, яка ідентична обабіч Збруча, але у відмінній політичній та (частинно) культурній формації, що випливає з іншого історичного розвитку, обставин, виховання. Ми вище згадали про позитивний виховний вплив, що його мало на Галичину перебування під правовим, конституційним австрійським режимом. Через це політичну дозрілість Галичини (яка, на наш погляд, у 1918—19 роках стояла вже на порівняно високому рівні) годі вважати за природжену прикмету, яка навіки прикріплена до цієї землі й її населення. Ні, досвід учить, що Галичина може втратити ці свої позитивні прикмети, і так воно й дійсно сталося, у великій мірі вже перед 1939 роком, не згадуючи про ті корінні зміни, що наступили пізніше і замкнули історію Галичини, як окремого політичного суб'єкта.

Але ці висновки дозволяють ще на один інший: відповідне громадянське виховання, тверде засвоєння належних принципів політичної організації могло б дозволити перебороти або принаймні до певної міри знеутралізувати й знешкодити оте страшне українське руїнництво, політичну безкультурність («хворобу бездержавности» в термінології Липинського), чим ми як нація так часто самі себе ліквідували. Отже те, що в малих розмірах і на малому просторі було продемонстроване в Галичині в 1918—19 роках, може бути зреалізоване на велику скалу й на великих просторах — від Полісся по Кавказ. Застерігаємося, що нам ідеться, звичайно, не про гальванізування якихось окремих моментів старого галицького життя, що відійшло до минулого. Ідеться про ядро: *можливість української правової держави*, що однозначне з питанням про бути чи не бути українству нацією в політичному значенні слова. Без цього може воно існувати тільки як пасивне етнографічне підложжя для поширення чужих імперіяльних утворів та активно проявлятися хіба прина-

гідними анархічними вибухами. Галицький приклад 1918—19 років скріплює віру в українське майбутнє.

Хоч говоримо у цій статті передусім про галицькі справи й не хочемо заглиблюватися у складну східньоукраїнську проблематику, для чого тут не місце, мусимо зупинитися на деяких моментах, що їх порушив Дивнич. Поспитаємо: що дійсно було велике у «Великій Українській Революції»? Гадаємо, що її велич виявляється тільки на фоні того, що українська нація являла собою на східніх землях перед 1917 роком. Не вистачає сказати, що революція український народ переродила; вірніше буде, коли ствердимо, що вона його, як *політичну націю*, взагалі щойно народила. Просто на очах, упродовж місяців чи максимально двох-трьох літ, відбувся у головокружно прискореному темпі процес національної кристалізації, що нормально повинен був простягатися на десятиліття. В цьому відношенні ми всі, як і чергові українські покоління, мусимо будувати на тому, що створила революція, мусимо її продовжувати і вивершувати. Це не міняє нічого в тому — й це треба з повною ясністю бачити, — що українська революція була поражена всіма дитячими недугами політичної незрілості; що засадниче завдання — впорядкування «стихії» — осталося не розв'язане; що наддніпрянське українство, хоч і піднялося вже тоді до ідеї держави, але фактично до власнодержавного життя було ще не доросло й тому не зуміло ідеї держави виповнити конкретним змістом і тільки вичерпалося в черзі непослідовних і суперечних спробах розв'язати державницьку проблему (УНР, Гетьманщина, УРСР).

Завдання, яке стоїть перед українською політичною думкою: відділити зерно й оболонку у традиціях нашої революції. При тому перша річ: зайнятися критичним розглядом усяких «патріотичних мітів», що вирости докруги визвольних змагань 1917—21 років. Одним з найнебезпечніших (бо найбільше поширених) мітів вважаємо культ «революційної стихії», що його от у новому виданні пропагує Дивнич. (На нашому Заході той самий культ, тільки у трохи інакшому словесному оформленні, поширювали націоналісти). Не кажемо, щоб «стихія» не мала позитивних прикмет; позитив-

ною була хоч би її вітальна тугість, а далі шукання (хоч сліпе і примітивне) суспільної правди-справедливості (що в старій гайдамаччині показав Шевченко); але недостойним уважаємо ставання навколїшки перед силою, що в ній було страшенно багато варварсько-руїницького, а то і просто кримінального.

Друга легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «безчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917—18 та 1918—19) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія здібна була поширюватися тільки на ті країни, що їхнє власне безголов'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініятюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограду, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонова Україна, з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже причин невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства України.

Дивнич особливо наполягає на тому, що «Велика Українська Революція» була зовсім своєрідним історичним процесом, твором виключно українського ґрунту, що її не можна виводити ні з яких загальних російсько-імперіяльних джерел. Один із головних закидів Дивнича проти Кучабського, що останній розглядає українську революцію як частину загальної східноєвропейської політичної та соціальної кризи, яка в той час захопила й Україну. Не будемо входити в те, наскільки вірно інтерпретує Дивнич погляди Кучабського, а наскільки він підсовує йому таке, чого той і не думав казати. У своїй знаменитій книзі Кучабський, здається, єдиний досі історик визвольних змагань, що досліджує українську справу на широкому міжнародно-політичному тлі, притягаючи, м. ін., і світову війну, і Паризьку мирову конференцію, оскільки вони заважили на долі України; очевидно, він мусів віддати багато місця і російській революції. Який український патріот не бажав би, щоб речі виглядали саме так, як їх

змальовує Дивнич! Але коли вони такими не були, чи маємо ми право викривлювати факти нашої власної історії? Кучабський у всякому разі тут ближчий до історичної правди, ніж Дивнич. Події 1917—21 років не можна ставити на одну дошку з Хмельниччиною, яка дійсно була вибухом динамічних сил, натромаджених у Козацькій Україні, і прямим революційним зударом з чужою державністю. Зате 1917 рік почався не в Києві, а в Петербурзі. Остаточним закріпленням радянської системи на наших землях, що відбулося без активної співучасті частини самого українського народу, українська революція дала себе втягнути в річище революції всеросійської. Згадаймо, що в 1919 році українські землі були головним тереном розправи між російською революцією та російською контрреволюцією.

Отже, українська революція і своїм початком, і своїм кінцем, і тисячними нитками була фактично пов'язана з російським імперіальним історичним процесом. Ми не хочемо сказати, що у ці роки українство зовсім не виступало як окремий чинник. Ні, на це останнє є тисячі доказів, — між іншим, хоч би той, що саме українські повстанці припечатали долю армії Денікіна. Революційний рух на Україні прямував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вирватися із магнетичного поля імперщини. Але, не зважаючи на всі намагання в цьому напрямі, не наступило в 1917—21 роках остаточне оформлення громадянства України в окремий політичний підмет, чіткою гранню відмежований від російського світу. Це завдання лишається для нашого майбутнього. Зате на українському Заході ми вже перед 1914 роком були політичною нацією, а 1918 рік застав обидва ворожі національні табори як два зовсім окремі суб'єкти, що між ними була можлива мілітарна перемога і завоювання, але не була можлива ідейна і політична амальгама, що характеризувала (а подекуди й по нинішній день далі характеризує) українсько-російські взаємини на нашому Сході.

Не зважаючи на далекосяжні розбіжності з Ю. Дивничем, ми з ним цілковито згодні в тому, що галицькі визвольні змагання вплилися «беззастережно й безповоротно» в одне всеукраїнське політичне річище. Тепер і в краю й на емі-

грації спільна доля поєднала розрізнені історією вітки нашого народу; в терпіннях сучасної лютої пори формується новий всеукраїнський тип українця, що йому належатиме майбутнє.

Але уніфікація українства відбувається досі, силою обставин, як «рівняння вниз». Нівелює людей не тільки більшовицький терор на рідних землях, але також мізерія таборового побуту на еміграції. Та годі вважати цю нівеляційну уніфікацію за останнє слово, годі нею самою захоплюватися. Вона історично виправдається тільки тоді, коли послужить як спільна всім українцям вихідна точка для нового підйому. Ми переконані, що такий підйом може наступити тільки як спільний, дійсно всеукраїнський — або його взагалі не буде. Щойно таке «рівняння вгору» — уніфікація, що її ми були б не пасивним об'єктом, але творчим підметом — перебороло б остаточно всі старі українські східньо-західні тертя й непорозуміння. Однак, процес культурного й політичного підйому — «рівняння вгору» — неможливий без «орієнтаційних віх»: без ідеалів, вартостей, прикладів і традицій. Чи Західня Україна може тут щось внести до всеукраїнської скарбниці? Ми переконані, що вона приходить не з порожніми руками. Приносить вона не лише своїх Франків і Стефаників, але в першу чергу те, в чому таки її найбільша особливість і найбільша цінність: своєрідні політичні традиції. Ми не творимо із цих традицій недоторкальних святощів. Ми зовсім згідні з тим, що вони повинні бути піддані якнайсуворішій критиці, у світлі тих досвідів, що їх поробила Україна Східня. Але нехай це буде критика ділова і, як стало між синами одного народу, доброзичлива.

Під своїм первісним заголовком «Всеукраїнське значення галицького зриву 1918—19» стаття появилася в газеті *Українські вісті* (Ной-Ульм, ч. 20 [172] і 21 [173], 1948). Це була відповідь на статтю Юрія Дивнича, «Визвольний рух у Галичині на загальному тлі Української Революції», надруковану у цій же газеті (ч. 32, 1947). «Юрій Дивнич» — псевдонім (сьогодні вже розкритий) літературного критика та публіциста, Ю. А. Лавріненка.

Український комуністичний маніфест

«До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» — книга з небуденною історією. Первісне її видання появилось на початку 1919 року в Саратові. Автори, Сергій Мазлах і Василь Шахрай, були українські комуністи, що під час німецької окупації мусіли покинути батьківщину й тимчасово перебували в радянській Росії. Це перше видання недоступне від десятиліть. Примірники, що збереглися в Радянському Союзі, захисані від людського ока в спецфондах бібліотек. Здається, що ні один примірник видання 1919 року не опинився в жадній бібліотеці на Заході. Існування цього важливого твору було відоме західним дослідникам із згадок та полеміки у радянській літературі 1920-их років, але їм ніяк не доводилося дістати текст до своїх рук. Щойно недавно пощастило видавництву «Пролог» у Нью-Йорку відшукати один примірник, що походив, мабуть, з якоїсь приватної збірки. Нове, здійснене «Прологом», друге українське видання появилось в 1967 році.¹ Врешті, 1970 року видавництво Мічиганського університету випустило англійський переклад, зроблений проф. Петром Й. Потічним.² Таким чином голос Мазлаха й Шахрая з півстолітнім запізненням таки дійшов до світової наукової громадськості. Обох авторів у той час уже давним-давно не було серед живих. Шахрай загинув ще в 1919 році, убитий російськими білогвардійцями на Кубанщині, де він працював у протиденікінському підпіллі.³ Мазлах зникнув у сталінських чистках 1930-их рр.

¹ Цитати подаються далі за цим виданням.

² Serhii Mazlakh and Vasyi' Shakhrai, *On the Current Situation in the Ukraine* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970).

Внутрішні докази та приступні зовнішні інформації вказують на те, що «До хвилі» вийшло головне з-під пера Василя Шахрая. З обох співавторів він стояв куди вище в комуністичній ієрархії. Він був членом першого радянського уряду на Україні взимку 1917—18 року як народний комісар військових справ. Він входив також до складу радянської делегації на Берестейську мирову конференцію. Крім цього, він встиг себе виявити як талановитий публіцист. «До хвилі» включає обширні виписки з ранішої брошури Шахрая «Революція на Україні» (Саратов, 1918), виданої під псевдонімом «В. Скоровстанський». (Цей псевдонім — явна пародія на прізвище гетьмана Павла Скоропадського, консервативного правителя України в 1918 році). Між цими двома творами існує повна тяглість думки.

Мазлах, журналіст жидівського роду, був чинний у комуністичній організації в Полтаві. Там він зблизився з Шахраєм, що теж походив з тієї околиці. Згодом, у 1920-их роках, Мазлах працював на середніх щаблях адміністрації Української РСР, але ніколи не уславився нічим особливим, ані своєю публічною діяльністю, ані писаннями. Отже, «До хвилі» можна в основному розглядати як твір Василя Шахрая; під цю пору неможливо встановити, який внесок у написання книги зробив Сергій Мазлах.

Книжка «До хвилі» постала впродовж дуже короткого часу: за яких чотири тижні, від 15 грудня 1918 до 14 січня 1919. Беручи до уваги поквапність, що з нею написано книгу, годі дивуватися, що вона нагадує скорше журналістичний памфлет, ніж науковий трактат. Але публіцистична форма не применшує заги твору, що в ньому автори виявили помітну інтелектуальну енергію, полемічний хист і тонкий дотеп. Їхня ерудиція охоплювала клясики марксизму (у тому числі й писання Леніна) та широкий спектр творів українського, російського й західноєвропейського красного письменства. З погляду читача нашого часу слабою сторінкою книги є часті посилання на призабуті фракційні розходження в Ко-

³ За іншими даними, В. Шахрай був убитий самими ж більшовиками в Таганрозі.

муністичній партії (більшовиків) України доби революції. Але навіть читач, якому бракує докладного знання про суперечки між «київською» й «катеринославською» течіями в КП(б)У, не матиме труднощів у тому, щоб слідкувати за ходом думки авторів.

Уже сам заголовок книги «До хвилі» засвідчує, що вона віддзеркалює певну специфічну історичну констеляцію. Закінчення світової війни глибоко вплинуло на становище України. Евакуація німецьких та австро-угорських окупаційних військ і падіння гетьманського режиму, що спирався на німецьку допомогу, започаткували на Україні одчайдушну боротьбу за владу. Головними суперниками були націоналістично-демократична Директорія, «біла» Добровольча армія, що за її спиною стояли держави переможної Антанти, і більшовики. Взимку 1918—19 боротьба щойно вступала в свою вирішальну фазу. Але Мазлах і Шахрай ясно усвідомлювали, що вислід цього змагання матиме колосальне значення для майбутності українського народу, а також Росії й Європи. Цим пояснюється патос і нагальність, якими надихана їхня книга. Для дослідників доби революції й громадянської війни «До хвилі» являє собою високоцінне свідчення двох проникливих і проречистих сучасників-самовидців. Але вартість цього твору більша, ніж тільки історичного документу. Його треба розглядати як капітальний внесок у розвиток новітньої української політичної думки.

Мазлах і Шахрай поділяли теоретичні засновки революційного марксизму. Велику війну, яка щойно скінчилася в Європі, вони оцінювали як «імперіялістичну», в особливому марксистському значенні слова; вони бачили світ поділений між силами монополістичного капіталізму та повсталого пролетаріату; вони вірили, що соціалістична революція, яка здобула ще не закріплену перемогу в Росії, незабаром перекинеться до Середньої Європи. Оригінальність мислення авторів полягає не так у цих радше банальних загальних ідеях, як в їх пристосуванні до специфічних українських обставин. Мазлах і Шахрай були переконані в тому, що на Україні революція була рівночасно соціальною й національною, що соціальне й національне визволення невіддільні та що соціалістичний

лад на їхній батьківщині зможе забезпечити тільки цілком незалежна українська радянська республіка.

«До хвили» призначалася для комуністичної публіки, що їй Мазлах і Шахрай, говорячи з позиції льояльних партійних товаришів, намагалися витлумачити сенс українського революційного досвіду. Переглянувши розвиток подій за роки 1917 і 1918, вони зробили висновок, що «головною тенденцією українського національно-революційного визвольного руху є конституювання українським народом себе, незалежно від старих кордонів, яко націю, яко незалежний, самостійний державно-політичний організм» (стор. 105). Цим шляхом першою пішла Центральна Рада, але згодом ступив на нього, хоч неохоче, український радянський табір. Але існувала небезпека, що може не вдасться досягти самостійної української державности в той час. «Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане в наслідство історії, як іржа буде точити соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і України й сусідніх держав» (стор. 249).

Треба пам'ятати, що автори «До хвили» не були ворогами Росії. Вони щиро обстоювали союз між радянською Україною й советською Росією. «Нова Росія і нова Україна — дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною чемности одна до одної, — ось до чого ми прагнемо, ось чим боліємо ми, ось до чого закликаємо ми» (стор. 23). Але при цьому Мазлах і Шахрай вірили, що єдиним способом, щоб перебороти залишену царатом спадщину національного гніту, було чітке відокремлення. Таким чином національно-державне розмежування було конечною передумовою всякої майбутньої російсько-української співпраці. «От як палку переломиш. Палка тріснула, але обидві половини ще не відрізнилися, ще держаться окремими трісками, що заходять одна за другу. Але як ти її не здавлюй, не направляй, встановити так, щоб палка знову була цілою, не можливо. Краще всього обрізати якнайчепурніше обидва відламані кінці і потім уже приставити одну до одної й обхопити кільцем» (стор. 176—178).

Мазлах і Шахрай присвятили багато місця у своїй книзі відкритій і безоглядній критиці політики комуністичної партії супроти України. Вони вивели на світло більшовицькі крутіїства й лукавства щодо української національної проблеми. Обставини змусили більшовиків проголосити Україну радянською республікою з власним урядом, але становище й компетенції цього уряду залишалися під знаком запиту. Провідні більшовицькі діячі на Україні, як, наприклад, Християн Раковський, публічно висловлювали свій погляд, що, мовляв, українські робітники й селяни не потребують і не хочуть власної національної держави. На це Мазлах і Шахрай відгукнулися таким іронічним коментарем: «Та й для чого і для кого взагалі Українська СРСРська влада?» (стор. 198). Комуністичні партійні резолюції того часу стверджували, що українська самостійність неможлива через тісну господарську пов'язаність України з Росією та що «самі продукційні сили обурюються проти відокремлення». Відповідь Мазлаха і Шахрая на цей економічний аргумент виглядала так: «Відношення і економічні зв'язки Росії й України мають переважно характер відношення й економічних зв'язків сучасних „великих” держав до власних колоній. „Великі” держави теж зв'язані з своїми колоніями економічно, і „продукційні сили обурюються проти відокремлення”. Але обурюються „продукційні сили” „великих” держав? Навпаки, „продукційні сили” колоній обурюються проти „об'єднання»» (стор. 116).

Основним практичним домаганням Мазлаха й Шахрая було перетворення Комуністичної партії (більшовиків) України з регіонального відділу всеросійської партії на відрубну політичну організацію, пов'язану з російською партією тільки через комуністичний інтернаціонал. Вони пропонували й змінити назву КП(б)У на «Українська комуністична партія (більшовиків)», щоб цим заманіфестувати її рівноправність з Російською комуністичною партією. Крім цього, вони уклали плян, що згідно з ним українські більшовики, які репрезентували промислове робітництво країни, повинні були утворити коаліцію з іншими «лівими» українськими партіями, що репрезентували дрібну буржуазію й селянство. Пере-

думовою такої коаліції було визнання радянського устрою небільшовицькими партіями, а її платформою — спільна оборона самостійности української республіки, загроженої реакційною Добровольчою армією ген. Денікіна та імперіялізмом держав Антанти. Така політика, на думку Мазлаха й Шахрая, дозволила б перенести соціалістичну революцію до Середньої Європи, при чому ролю географічного моста виконувала б колишня австрійська провінція Галичина, якщо приєднати її до наддніпрянської радянської України.

Проте автори «До хвилі» були примушені визнати, що шанси на те, щоб КП(б)У прийняла їхні пропозиції, були мізерні. Причиною був переважно неукраїнський характер партії. «Об'єктивно ми партією „пригніченої” нації не були. Ми були об'єктивно неукраїнською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, — а російською партією, себто, власне кажучи, великоруською» (стор. 165). Більшовики, щоправда, проголосили були доктрину національного самовизначення, але, згідно з твердженням Мазлаха і Шахрая, їхня практична політика щодо України не відрізнялася суттєво від тієї, що її здійснювали кадекти, меншовики, соціалісти-революціонери й інші російські партії, що всі ставилися вороже до української самостійности. Цю поставу більшовиків ілюстрував один дрібний, але. характеристичний епізод, згаданий у книзі. Коли Шахрай одного разу запропонував своїм партійним товаришам «використати вільний час для вивчення мови того народу, котрий вони збиралися „самовизначити”» — ця порада була зустрита як «шовінізм» (стор. 217).

Кульмінаційним пунктом «До хвилі» є останній розділ, озаголовлений «Запитання т. Леніну». Глибоко стурбовані суперечностями між більшовицькими гаслами і практикою, Мазлах і Шахрай спрямували особисте звернення до Леніна, який у їхній оцінці був «великий політичний тактик і стратег, великий пролетарський ватажок, себто фігура не тільки політично велика, а велика морально-політично» (стор. 282). Суттю цього пристрасного звернення був запит, чи принцип національного самовизначення, проголошений у програмі комуністичної партії, ще чинний і як він стосувався України.

Кінцевим акордом, яким Мазлах і Шахрай замкнули свою працю, був прямий виклик Ленінові: «Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?» (стор. 296).

Ленін ніколи безпосередньо не zareагував на цей виклик. Але у свій «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіном» від 28. XII. 1919 він включив пакус, що його можна розглядати як посередню відповідь Мазлахові і Шахраєві. «Серед більшовиків є прихильники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією. З-за цих питань розходження недопустиме. Ці питання вирішуватиме Всеукраїнський з'їзд рад».⁴

Таким чином Ленін визнав, що член партії може відстоювати самостійність України, залишаючися при цьому добрим комуністом. Але практичне значення цієї поступки зводилося нанівець тим, що монолітна структура комуністичної партії зобов'язувала кожного її члена підпорядковувати свої особисті переконання рішенням керівних органів у Москві. Можна лише дивуватися з того, що в 1919 році було ще можливе, щоб два комуністи випустили в советській Росії книгу, в якій вони гостро критикували офіційну партійну лінію щодо питання першорядного політичного значення. Але дні такого лібералізму добігали кінця. Не даремно Мазлах і Шахрай у кількох місцях своєї праці висловлювали побоювання, що їх можуть силоміць змусити до мовчанки. У «До хвили» знаходимо переказ розмови, що її один з співавторів, імовірно Шахрай, мав «про самостійність України з народним комісаром національних справ, т. Сталіном. Він теж нас налякав чрезвычайкою, але побачивши, що ми, „злякалися“, поспішив додати: „Ні, ні, я шучу”» (стор. 279). У світлі майбутнього розвитку подій, що його Мазлах і Шахрай не могли передбачати, Сталінові «шутки» з 1918 року набирають зловісного звучання для читача нашого часу.

«До хвили» розкриває трагічну дилему людей, які, подібно до Мазлаха і Шахрая, хотіли бачити свою країну одночасно й комуністичною і самостійною. Ці дві мети себе вза-

⁴ В. І. Ленін про Україну, т. II (Київ, 1969), стор. 408.

емно виключали. Самостійна Україна не була б стала радянською, але, по всякій імовірності, еволюціонувала б по лінії, визначеній Центральною Радою та Директорією. Советизація України, що фактично наступила, була в першу чергу наслідком російської інтервенції. Надії на те, що советська Росія, заради абстрактного вчення про національне самовизначення, пожертвує своїми великодержавними інтересами та відмовиться від панівної позиції, яку вона завдячувала перемозі своєї зброї — засвідчували відсутність політичного реалізму. Теж ясно, що, всупереч бажанням Мазлаха й Шахрая, КП(б)У зовсім не годилася до того, щоб очолити український національно-визвольний рух, як з уваги на неукраїнське походження більшості своїх членів, так і через свою повну залежність від провідного партійного центру в Москві. Люди, що, на подобу Мазлаха й Шахрая, хотіли сполучити віру в комуністичну революційну ідеологію із вірністю батьківщині, опинилися в надзвичайно трудному становищі. Бо в очах своїх патріотично настроєних співвітчизників вони були спільниками чужого наїзника, тоді як їхні партійні товариші дивилися на них із глибоким підозрінням, як на небезпечних ухильників.

Проте я не хочу викликати враження, що я вважаю політичну концепцію Мазлаха і Шахрая за зовсім марну. Самим фактом, що вони спромоглися сформулювати її блискуче, відважно й щиро, — вони ствердили вірогідність «національного» комунізму, як натраму української політичної думки. Мазлах і Шахрай були найранішими й найбільш послідовними, але далеко не єдиними представниками тієї течії. У 1917—20 роках більшовики були ще порівняно слабкі на Україні і набиралися переважно з місцевих російської та русифікованої жидівської міських національних меншостей. Проте від самого початку в лавах КП(б)У перебувала й певна кількість національно свідомих українців. Декого з них Мазлах і Шахрай згадують по імені: Микола Скрипник, Володимир Загонський, Іван Кулик. Найбільш впливовим з-поміж них був Скрипник, старий більшовик, що втішався довір'ям Леніна, який аж до свого самогубства в 1933 році займав різні керівні державні й партійні посади в УРСР. Скрип-

ник ніколи не дав своєї відкритої підтримки сміливим пропозиціям Мазлаха і Шахрая та дбав про те, щоб не переступити меж ленінської правдивості. Однак у своїх писаннях та своєю практичною діяльністю він дав докази турботи за розвиток української культури та за конституційні права УРСР, як самоуправної складової частини Радянського Союзу. Мазлах і Шахрай тепло згадують Скрипника, і нема сумніву, що вони дивилися на нього, як на «свою людину» в Кремлі. Український елемент у КП(б)У скріпився допливом вихідців з лівих партій національного табору. Під час громадянської війни цілі прупи українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів відкололися від магірних партій, прийняли радянську плятформу і влилися в КП(б)У. Ідейне обличчя цих груп було подібне до Мазлаха й Шахрая. Хоча комуністична перемога на Україні була головне наслідком зовнішнього тиску, проте вона створила умови, що в них українські національні прагнення хоч-не-хоч спрямувалися в радянське річище. У 1920-их роках «націоналістичні ухили» становили постійне явище в житті УРСР. Між ними найбільшого розголосу набрали «шумськізм» і «хвильовізм», що своє ім'я завдячували Олександрові Шумському, народному комісарові освіти УРСР у 1924—26 роках, та Миколі Хвильовому, провідному українському комуністичному письменникові та публіцистові. «До хвилі» служило як джерело надхнення для цілої української комуністичної опозиції. Приблизно з 1930 року всі ці інакомислячі голоси заніміли: на Радянський Союз, зокрема на Україну, спустилася довга полярна ніч сталінського терору. Але в останніх роках ідеї націонал-комуністичного типу знов виринули на поверхні суспільного життя в Українській РСР. Професор Майкел М. Лютер, автор вступної статті до англійського перекладу «До хвилі», слушно підкреслює ідейну тяглість, що помітна між цією книгою та публіцистичним трактатом сучасного радянського літературного критика Івана Дзюби, «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаним у 1965 році. Мало ймовірно, щоб Дзюбі була приступна праця його духових попередників — Мазлаха й Шахрая. Паралелі між обома творами можна либонь краще пояснити тим, що питання, які Мазлах і Шахрай поставили

на обговорення півстоліття тому, не втратили своєї актуальності. Ці питання — стосовно становища українського народу під советським правлінням та характеру російсько-українських відносин — не можуть не виникати раз-у-раз у свідомості українських комуністів, що не позбавлені розуму й сумління. Тут слід пригадати, що тепер, на протилежність до періоду революції й перших пореволюційних років, більшість членства КПУ складається з людей української національності.

Концепція «національного комунізму», очевидно, не становить якоїсь української особливості. В різних видах та різних ступенях напруженості вона сьогодні поширена в цілому світі. Авторам «До хвилі» припала честь, що вони створили перший, скільки нам відомо, її теоретично-публіцистичний вияв. Зокрема в Східній Європі, в державах т. зв. соціалістичного бльоку, місцеві комуністичні верхівки опинилися після 1945 року віч-на-віч з проблемами, що зовсім аналогічні до тих, які Мазлах і Шахрай накреслили для України ще в 1918—19 році. Для західного некомуністичного дослідника значення «До хвилі» не тільки в тому, що ця книга становить важливий історичний документ, але також у тому, що вона допомагає краще розуміти світ, в якому ми живемо сьогодні.

Ця рецензія на англійський переклад книги С. Мазлаха і В. Шахрая появилася в журналі *Canadian Slavic Studies*, vol. V, no. 4 (Winter, 1971). Її українська версія була надрукована в журналі *Сучасність* (Мюнхен), 1971, ч. 9.

Микола Хвильовий

Прикметою літературних процесів у Східній Європі є те, що письменники виявляють там нахил брати на себе більшу частку громадянської відповідальності, ніж це прийнято в західніх країнах. Якщо існуючі умови не дозволяють політичним хотінням проявляти себе через «нормальні» канали вільних виборів і відкритих політичних дебатів, тоді часто на літератора спадає обов'язок виконувати службу речника свого суспільства.

Микола Хвильовий (1893—1933) був яскравим представником цієї східноєвропейської традиції «заангажованої літератури». Його ім'я віддавна відоме дослідникам Радянського Союзу; але тільки тепер, завдяки перекладові Юрія Луцького, англomовний читач дістає змогу ознайомитися з деякими його творами.¹

Творче життя Хвильового було коротке; воно збігається з десятиліттям 1920-их років. Це був гарячковий період в історії Радянської України, роки великого культурного піднесення нації, згодом зрізаного сталінським терором. Хвильовий, мабуть, більше, ніж котранебудь інша постать того часу, став прапороносцем «українського ренесансу» 20-их років. Навіть його самогубство в 1933 році було подією історичного значення, символічним актом, що знаменував кінець однієї епохи.

Згідно з усіма свідченнями, Хвильовий був обдарований «харизматичною» особистістю. Дрібний на зріст, чорня-

¹ Mykola Khvylovy, *Stories from the Ukraine*. Translated and with an introduction by George S. N. Luckyj. New York, Philosophical Library, 1960.

вий і нервовий, він справляв на всіх, що стикалися з ним, не виключаючи його противників і обвинувачів, велике враження своєю сміливістю, щирістю та блиском діалектичного мислення. Кожна його книжка, починаючи від першої збірки оповідань (1923), електризувала громадськість і викликала реакцію з боку офіційних чинників. Але він здійснював свій вплив також іншими шляхами: через свої критичні статті та памфлети, через прилюдні дискусії, що в них він брав участь, через літературні асоціації, що їх він був засновником, через журнали, що їх він був надхненником.

Спочатку Хвильовий втішався милістю та протекцією режиму. Він був не тільки членом партії та ветераном Червоної армії з часу громадянської війни, але й особисто перебував у близьких стосунках з людьми, що їм у той період було доручено керування республікою. На нього дивилися, як на найвидатнішого молодого «пролетарського письменника» і як на репрезентативного комуністичного інтелектуаліста в країні, яка тільки нещодавно була радянізована і де, як всі знали, загал місцевої інтелігенції був некомуністичний або антикомуністичний, а більшість членів партії складалася з неукраїнців. Політика т. зв. «українізації», започаткована урядом у 20-их роках, мала на меті примирити українські національні аспірації з радянською системою. У зв'язку з проведенням цієї політики на Хвильового накладали відповідальні завдання. Але, будучи людиною з неприборканим темпераментом і з сильними власними переконаннями, він не міг задовольнитися тим, щоб виконувати «соціальні замовлення», накинені згори. Він наважувався проявляти незалежну ініціативу і дозволяв собі на скоки, що відхилялися від офіційної лінії.

Згідно з перевіреним соціологічним правилом, у монопартійних системах політична та ідеологічна опозиція може легше зародитися між членами упривілейованої меншости, ніж між аморфною масою. Комуніст Хвильовий взяв на себе ключову роль в духовому опорі України проти політики Москви, що домагалася реґляментації, а після 1930 року — поновної русифікації. Він безперечно мав численних прихильників не тільки серед широких кіл громадянства, але на-

віть у лавах самої партії. Але власне цей факт визначив його в очах режиму як дуже небезпечного «ересіяرخа». Вже в 1926 році сам Сталін — тоді ще не всемогутній диктатор, але керівник групи наслідників Леніна — кинув проти Хвильового блискавицю у вигляді «відкритого листа» до політбюро КП(б)У.² Про те, яким небезпечним здається дух Хвильового комуністичним володарям навіть по тридцятьох роках, свідчить недавня стаття в «Українській радянській енциклопедії», присвячена Вапліте (Вільній академії пролетарської літератури), літературному об'єднанню 20-их років: «Фактичний провід у цій організації, що відразу ж посіла буржуазно-націоналістичні позиції належав М. Хвильовому. Погляди „ваплітян” у політичних питаннях зводилися до орієнтації на „психологічну Європу”, тобто на європейську буржуазну літературу. Прикриваючися демагогічними гаслами про підтримку генеральної лінії комуністичної партії, Хвильовий та його прибічники виступали по суті проти політики партії, намагаючись відірвати Україну та її культуру від Радянської Росії».³

Стосовно т. зв. «буржуазного націоналізму» Хвильового треба ствердити, що в його походженні, розвитку та духовому обличчі не було нічого «буржуазного». Натомість він напевно був українським патріотом, хоч його патріотизм був того роду, що він не суперечив «пролетарському інтернаціоналізмові». Хвильовий мріяв про Радянську Україну, як самостійну соціалістичну державу, яка перебувала б на рівній стопі з Росією і вільно, без Москви, брала б участь у світовій культурі. Тут ми зустрічаємося з духовістю, яку в новіші часи звичайно асоціюють з поняттям «тітоїзму». Проте трохи спрощенська етикетка «націонал-комунізму» не зовсім точно визначає феномен Хвильового. Хвильовий розумів ідею «українського ренесансу», що нею він був одержимий, не в дусі якогось виключного націоналізму, але радше на універсалістичний лад. Він вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особовости

² Див. И. Сталин, *Сочинения*, т. 8, 1948, стор. 149—154.

³ УРЕ, т. II, стор. 219.

і від розгортання інтелектуальної та мистецької творчості. Він теж прорікав грядучу емансипацію колоніальних народів; для цього він викував поняття «азіатського ренесансу». Хвильовий був переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Проте якась загадка продовжує ширяти над цим складним, тонким і невловним умом. Двозначність, що нею оточений Хвильовий, має, мабуть, подвійну причину. Зацькований офіційними доганами і прагнучи залишитися в межах радянської легальності, які раз-у-раз звужувалися, Хвильовий був примушений декілька разів перемінити свої позиції. Не завжди легко розпізнати, що в цих вивертах впливало зі змін у його особистих переконаннях, а що накидали йому тактичні конечності. Подруге, Хвильовий був типовим слов'янським «шукачем істини». Упродовж своєї недовгої кар'єри він встиг пройти помітну ідейну еволюцію, що її пізніші етапи знайшли — зі зрозумілих причин — тільки дуже недосконале відображення в його писаннях та прилюдних виступах. Наприклад, добре відомо, що Хвильовий захоплювався певний час історіософією Шпенглера; але як це відбилося на його приватному світогляді, ніхто сьогодні сказати не зумів би.

Проблему можна сформулювати так: до якої остаточної позиції дійшов Хвильовий? Чи він аж до самого гіркого кінця залишився комуністом, — нехай грішником і ухильником, але все таки комуністом? Чи, може, він зумів внутрішньо визволитися від віри своєї молодости, а формальну партійну приналежність зберіг тільки як димову заслону? Ми не претендуємо на те, щоб відповісти на це питання; проте наважуємося висловити сугестію, що «найдалі заходить той, хто не знає, куди він іде» (Олівер Кромвел) і що внутрішня логіка мислі може сягати далі, ніж свідомий намір мислячого. Ясно, що існує місце ще для багатьох майбутніх дослідів про Хвильового.

Обговорювана книга обіймає, — крім біографічного вступу, написаного перекладачем, і спогадів про Хвильового, написаних його покійним приятелем Аркадієм Любченком,

— п'ять новель, які добре ілюструють письменницький шлях Хвильового. Його рання проза була суто неоромантична, з сильним емоційним забарвленням. Пізніше він перейшов на об'єктивнішу та реалістичнішу манеру і сухіший, прецизніший стиль, що нагадує Стендаля. Ці зміни в літературній техніці відбувалися паралельно з його поступовим відчуженням від комунізму. Зразок раннього періоду творчості, новеля «Кіт у чоботах», віддзеркалює революційну романтику громадянської війни і прославляє почуття самовідданості та братерства між простими, рядовими комуністичними бійцями. Повчально порівняти це оповідання з двома пізнішими сатирами, «Ревізор» та «Іван Іванович», що глумливо і з погордою змальовують радянську бюрократію. Темою «Сантиментальної історії» є розчарування: ідеалізм молодого дівчини розбивається в ударі з брудною радянською дійсністю. Вершка драматичної сили досягнуто в оповіданні «Я», сповіді чекіста, що убив рідну матір — прозорий символ комплексу вини, що виникає в душі українського комуніста в наслідок зради батьківщини та її священних традицій. В сумі можемо сказати, що читач, який шукає лектури з «екзотичним запахом», не розчарується в цій книзі, а тому, хто вивчає Радянський Союз, вона дасть цінний вгляд в українську дійсність 20-их років.

Ця рецензія на англійський переклад новель М. Хвильового появилася спершу в журналі *Slavic Review*, vol. XX, No. 3 (October, 1961). Її український переклад був надрукований у журналі *Сучасність* (Мюнхен), ч. 1, 1962.

Націоналізм

ДО ДЕФІНІЦІ ПОНЯТТЯ

Націоналізм — в українській політичній термінології під кінець 19 віку поняття однозначне з активною національною свідомістю та патріотизмом, але згодом воно зазнало звуження. Перед першою світовою війною та під час визвольних змагань під націоналізмом стали здебільша розуміти самостійництво. А коли у 1920-их роках виникла ідеологічна течія, що прийняла назву «націоналістичної» та оформилася в організований політичний рух, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині.

Слово «націоналізм» має дещо інше значення в окремих системах. Наприклад, в СРСР поняття «буржуазний націоналізм» уживають для того, щоб плямувати національний опір неросійських народів централізові Москви. Постійні репресії комуністичного режиму проти «націоналізму» спричинилися до популяризації цього поняття серед населення України, але воно не має окресленого ідеологічного, соціального та конституційно-політичного змісту. На ділі підрадянський український націоналізм був іноді «націонал-комунізмом», тобто прагненням до емансипації УРСР з-під влади Москви при збереженні радянського устрою. В англо-американській термінології розуміння націоналізму дуже широке: воно охоплює національну свідомість, принцип національної державности і національно-визвольний рух. В англійській літературі про Україну до «націоналізму» зараховують не тільки націоналістів у партійному значенні, але й українських патріотів інших політичних напрямків.

Для кращої диференціації націоналізму, як одного політичного руху, від націоналізму в широкому значенні, однозначного з патріотизмом і самостійництвом, можна застосувати до першого назву, що добре відома у світовій політичній і соціологічній літературі: «інтегральний націоналізм». Саме у цьому значенні розглядатиметься український націоналізм далі.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

«Батьком українського націоналізму» часто називають М. Міхновського. Таке визначення його ролі не зовсім вірне. Міхновський був одним з основоположників новітнього українського самостійництва, але історично-правна, легітимістична основа його концепції (програма відновлення «Переяславської конституції») чужа мисленню пізнішого націоналізму, який був байдужий до конституційно-правних аргументів. Рис, притаманних націоналізмові, не знаходимо і в інших речників української самостійницької думки дореволюційного періоду: не тільки в І. Франка, Ю. Бачинського, Л. Цегельського, В. Липинського, але навіть у ранніх писаннях Д. Донцова. Виникнення націоналізму було реакцією в українській духовості на події першої світової війни та визвольних змагань.

Український націоналізм виник у 1920-их роках, спершу як духовий фермент молодшого покоління, як протест на упадок української державности та шукання нових доріг у повоєнній дійсності. Перші спроби націоналістичних організацій зустрічаємо у студентських середовищах Галичини й еміграції: Група української національної молоді (Прага), Легія українських націоналістів (Подебради), Союз української націоналістичної молоді (Львів). Націоналістичне забарвлення мала в Галичині Партія національної роботи та її орган «Заграва» (1923—24; Д. Донцов, Д. Паліїв, В. Кузьмович), але організація скоро розпалась, а більшість її членів перейшла до відновленої націонал-демократії (УНДО). Публіцистом, що найбільше спричинився до кристалізації націона-

лістичної ідеології, був Д. Донцов із своєю працею «Націоналізм» (1926) й іншими публікаціями, а також редактованим ним журналом «Літературно-науковий вісник», згодом «Вісник». Інші впливові публіцисти націоналізму: Ю. Вассиян, М. Сціборський, Д. Андрієвський, В. Мартинець; вони друкувалися в «Розбудові нації» (Прага).

Незалежно від цих ідейно-політичних шукань, з 1920 року існувала Українська військова організація (УВО), створена гуртом старшин, головне з-поміж складу кол. корпусу Січових Стрільців (Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж, Є. Зиблікевич й ін.) та УГА (Ю. Головінський, О. Навроцький, М. Саєвич, О. Сенік та ін.), з метою боротися далі за самостійність України революційними засобами. Розглядаючи себе як зародок «армії в підпіллі», УВО спочатку включала людей різних партійних переконань, від соціалістів до консерватистів, і не претендувала на політичний провід. Але поступово ненаціоналістичні члени УВО відійшли, а керівництво наблизилося до націоналізму. Після кількарічних підготовчих заходів УВО у 1929 році об'єдналася з націоналістичними ідеологічними гуртками в Організацію українських націоналістів (ОУН), що її очолив Є. Коновалець. Відтоді ОУН становила стрижень націоналістичного руху, який, проте, був ширший за неї, охопивши велике коло однодумців і прихильників. Гідне уваги, що ідеолог інтегрального націоналізму Д. Донцов залишився поза організованим рухом.

ІДЕОЛОГІЯ НАЦІОНАЛІЗМУ

Шукаючи причин невдач українських визвольних змагань 1917—21 років, націоналісти протиставляли в українській революції маси, що стихійно прагнули власної держави, слабому проводові. Критика поодиноких помилок і невдач тієї доби переросла в націоналістів у заперечення демократичних і соціалістичних принципів, що були визначальні в національно-визвольному русі другої половини 19 — початку 20 століття та в новітньому українському державному будівництві. Гуманістичні і демократичні традиції дореволю-

ційного українства націоналізм утотожнював з «провансальством», тобто з національною неповноцінністю. Особливо М. Драгоманов, чільний політичний мислитель української демократії, зазнав гострої критики в націоналістичній публіцистиці. Націоналісти вважали, що нова доба вимагає нових, революційних способів дії, що дорівнювали б ворогам у безоглядності й рішучості.

Націоналісти проголошували себе послідовниками «ідеалістичного» світогляду, який розуміли як антитезу не тільки до матеріялістичної філософії марксизму-ленінізму, але також до позитивізму, визнавцями якого були корифеї української демократичної думки (В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський). У протигагу до цих течій, що намагалися будувати свій образ світу на науковій основі, націоналізм проголошував примат волі над розумом, чину над думкою, життя над теорією. У доктрині націоналізму є відгомін іраціоналістичних, волюнтаристичних і віталістичних теорій, що користувалися в той час популярністю в Західній Європі (Ф. Ніцше, А. Бергсон, Ж. Сорель, Г. Лебон, О. Шпенглер та ін.). Замість об'єктивного наукового пізнання, націоналісти часто плекали міти й воліли ідеологічно спрепарований образ українського минулого. Націоналізм звертав увагу на культ боротьби і жертви крові (сипання пам'яткових могил, крутянські річниці тощо).

Націоналістичний світогляд включав також вимогу етичного ідеалізму, що відкидає індивідуальне щастя в розумінні евдаймонізму, а плекає героїчні чесноти: хоробрість, вірність, самопосвяту. Проте в націоналістичній етиці існував також прагматичний елемент. Націоналізм релятивізував традиційні моральні вартості, підпорядкувавши їх вимогам політичної доцільності, згідно з принципом — «мета освячує засоби». Деякі публіцисти відкрито пропагували макіявеллізм. Націоналізм прагнув виховати новий тип українця: «сильної людини» з «невгнутим» характером, фанатично відданої ідеалам руху та готової пожертвувати для них собою й іншими.

Вважаючи націю за абсолютну вартість («українська нація є вихідне заложення кожної чинности та метове наз-

начення кожного прямування українського націоналізму... нація є найвищий тип людської спільноти...», з «Постанов Конгресу українських націоналістів», 1929), націоналізм принципово відкидав політичні вартості, що виходять поза межі національного інтересу. У протилежність до більшості діячів новітньої української державности, які бачили національне визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливості, націоналісти уявляли собі міжнародні відносини як «боротьбу за існування», що в ній вирішує сила. В основу визвольної концепції націоналізм клав програму «революції», яка у деяких речників і діячів націоналізму набула значення «перманентної революції». Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями та повинна була тримати маси в стані постійного революційного кипіння. Передбачалося, що ці поодинокі революційні виступи зіллються в один могутній вибух національної революції, яка завершиться відродженням української державности. Радикально заперечуючи існуючий на українських землях лад в СРСР і під Польщею, націоналізм відкидав усяку спробу вести українську політику в межах цього реального укладу сил. Націоналісти негативно оцінювали еволюційні методи політичної дії та пнучку тактику, яку також окреслювали «реальною політикою». Все це вони засуджували як «опортунізм» та мінімалізм, яким протиставляли вимогу «принципіалізму».

Український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху. Підкреслюваний «всеобіймаючий» характер руху виявлявся в тому, що його послідовники підпорядковувалися повністю й беззастережно ідеології націоналізму та організаційній дисципліні. В суспільному відношенні націоналізм прагнув охопити своїм впливом усе життя українського народу в усіх його виявах. Націоналістичний рух не обмежувався суто політичними завданнями, а намагався керувати й культурним процесом, зокрема в ділянці літератури, уважаючи її важливим світоглядово-виховним чинником.

У націоналістичному середовищі оформилася ціла літературна школа («вісниківці», «вісниківська квадрига»), до якої належав ряд визначних літераторів: Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук, Б. Кравців, в якійсь мірі також Ю. Липа та Ю. Клен. Націоналізм відкидав тезу про автономію естетичних критеріїв, протиставляючи світоглядово заангажовану творчість теорії «мистецтва для мистецтва». Щодо українських легальних установ і організацій, діяльних поза кордонами СРСР, націоналісти намагалися поширити в них свій вплив, підпорядковуючи працю громадського сектора контролює свого руху. До всіх інших партій, таборів і політичних центрів націоналізм ставився негативно. Рідка співпраця чи тимчасове домовлення були скорше тактичними.

УСТРОЄВА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛІЗМУ

Націоналістична доктрина присвячувала мало уваги соціально-економічній проблематиці. Проте деякі тенденції проявилися в ній досить виразно. Насамперед ворожість до соціалізму — реакція на панування соціалістичних течій в українському політичному житті в роки визвольних змагань та на радянський режим. Націоналісти не розрізняли між демократичними й тоталітарно-комуністичними відмінами соціалізму та представляли українські демократичні соціалістичні партії (наприклад, галицьких радикалів) як півкомуністів. Поряд з тим відкидали також ліберальний капіталізм. Зате виразно виступали в націоналізмі симпатії до корпоративного устрою («Націократія» М. Сціборського). Деякі націоналістичні публіцисти пропагували доктрину «національного солідаризму», але конкретний зміст його залишився не з'ясованим.

Політична програма націоналізму була ясніша. Основою політичного ладу в майбутній українській державі мала бути влада одного руху (монопартійність) та провідницький принцип («вождизм»). У майбутній Україні відводилося місце тільки на одну політичну організацію (ОУН), що мала б

становити своєрідний орден «луччих людей», а апарат влади повинен творити ієрархію «провідників» з вождем на чолі, що сполучатиме функції лідера руху та голови держави. По-слідовно в практичній пропаганді та вихованні політичних кадрів сильно підкреслювалася роль й авторитет провідника. Ще за життя Є. Коновальця його особа, а пізніше імена А. Мельника й С. Бандери були оточені своєрідною авреолою. Поряд з тим, політично-устроєве мислення націоналізму виявляло певні народницькі, «демофільські» елементи: підкреслювання «волі мас», як найвищого авторитету.

У практиці націоналізм засвоїв успішні методи організації мас та приєднання їх до акцій, використовуючи в пропаганді емоційні стимули та спрощену аргументацію. Націоналізм поширював свої впливи на різні суспільні прошарки, зокрема в Галичині також на бідніше селянство та на робітничу і ремісничу молодь (наприклад, у Львові). Провідні крайові кадри склалися в 1930-их роках переважно з студентства.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І МІЖНАРОДНИЙ ФАШИЗМ

Русійною силою українського націоналізму був патос національно-визвольної боротьби. Його досягненням було насичення динамізмом пореволюційної дійсності та забезпечення тривалості боротьби після програних визвольних змагань. Але цю розбурхану національну енергію націоналізм скеровував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повенній Європі. Вже під час другої світової війни, а зокрема після неї, український націоналізм почав віддалятися від цих іноземних систем.

Найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські уста-

ші, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків. Символічне значення мало запозичення українським націоналізмом деяких параферналій руху (наприклад, форми привіту). Расизм і антисемітизм не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізмові, але в 1930-их роках писання деяких націоналістичних публіцистів не були позбавлені антисемітських мотивів, у той час як інші автори, близькі до націоналізму, розробляли проблематику «української раси».

У генезі й еволюції українського націоналізму головну роль відіграло трагічне становище українського народу кінця 1920-их — 30-их років. В УРСР політика Сталіна загрожувала фізичному існуванню нації, а на українських землях під Польщею панував режим адміністративної сваволі. До цього приєднувалися нездорові соціальні відносини на західніх українських землях: господарський застій, аграрне перенаселення, безробіття інтелігенції. Ця дійсність підтримувала довір'я до доцільності легальних засобів політичної дії, радикалізувала настрої та підсилювала крайню течію. Явна криза демократично-парламентарного устрою в європейському масштабі підтримувала престиж демократії серед українського промадянства, вже і так захитаний в результаті розчарування політикою Антанти щодо України. Українці не могли бути прихильниками міжнародного «статус кво» й вони симпатизували ревізіоністичним силам версальської Європи, насамперед Німеччині, спершу ще демократичній, а після 1933 року гітлерівській. Хоч гаслом українського націоналізму була «орієнтація на власні сили», однак у своїй зовнішньополітичній концепції він покладався на союз з Німеччиною. Певні кола в Райху підтримували ці сподівання й розрахунки. А втім ця орієнтація переходила й поза націоналістичний табір.

НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ У 1930-ИХ РОКАХ

Націоналізм як політичний рух упродовж 1929—39 років, від постановня ОУН до вибуху другої світової війни, виріс на найбільш динамічну політичну силу в позарадянському українському світі. Одним з його визначних досягнень (було переростання регіональних рамок і поширення впливів на цілість українських земель у Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині, на політичну еміграцію в Європі та українських поселенців за океаном. Все ж центр тяжіння націоналістичного руху був у Галичині. Не зважаючи на деякі спроби, він не зміг проникнути на територію УРСР. Наддніпрянщину в націоналізмі репрезентували окремі провідні одиниці з кіл еміграції, які зробили помітний вклад у формування руху, головне в ідеологічній і культурній ділянках. Згідно з націоналістичною доктриною, революційну боротьбу треба вести одночасно проти всіх займанців. Проте до 1939 року саботажно-терористичні акції ОУН спрямовувалися фактично тільки проти Польщі. Протиросійська настанова націоналізму виявлялася в той час у поборюванні радянофільства (що його націоналісти розглядали як форму новітнього москвофільства), а також атентатами на радянських дипломатів.

Великим успіхом націоналізму можна вважати те, що він зумів опанувати молодь, зокрема студентство. Націоналізм утотожнював себе з молодим поколінням. У відносинах між націоналізмом і українським легальним світом позначувався, крім речевих політичних розходжень, суто психологічний конфлікт між «синами» і «батьками». Націоналізм ширив ідею месіянізму молодого покоління.

Динаміка націоналізму була настільки сильна, що сугестії його ідей не могли протистояти інші політичні табори. Наближення до націоналізму було особливо помітне у гетьманців, що в їх мисленні — всупереч застереженням В. Липинського — затиралася межа між правовою монархією та диктатурою. Ці тенденції заторкали також деяких прихильників еміграційного уряду УНР; органом «УНР-івських націоналістів» був журнал «Ми» (Варшава). Симпатії до націоналізму позначувалися серед деяких кіл УНДО. Ідеологія

націоналізму також не зустрічала послідовної протидії з боку Греко-Католицької церкви, а деякі священники молодшого покоління були активними учасниками націоналістичного руху; навіть виникла особлива категорія «християнських націоналістів» (К. Чехович, В. Глібовицький та ін.). Створена у 1930-их роках Д. Палієвим партія Фронт національної єдності (ФНЄ) намагалася конкурувати з ОУН з ідейних позицій т. зв. «творчого націоналізму», речником якого був М. Шлемкевич. До послідовних ідейних противників інтегрального націоналізму належали в той час в Галичині радикали й соціал-демократи (К. Коберський, В. Старосольський), частина націонал-демократів (С. Баран, М. Рудницька), деякі католицькі кола (О. Назарук), а на еміграції діячі, вірні демократичним традиціям УНР, які перебували переважно у Празі (І. Мазепа та ін.).

Буйного розвитку націоналізму не були спроможні спинити ані його українські противники, ані репресії польської влади. Однак у кінці 1930-их років виникли явища, що свідчили про кризові процеси в лоні самого руху. ОУН була одночасно «армією в підпіллі» та політичним рухом — партією. Проте націоналізмові не пощастило гармонійно сполучити ці два аспекти своєї діяльності. Революційна організація вимагала суворої конспірації, тоді як націоналізм, як політичний рух, прагнув до масовості. Знов таки масовість тягнула за собою небезпеку деконспірації та створювала сприятливий ґрунт для провокації з боку чужих чинників. Крім цього багатьом націоналістам важко було розрізняти тактику й методи, стосовані супроти окупантського режиму та українських політичних противників. Морально-політичний капітал, здобутий проти зовнішнього ворога, ставав засобом у змаганні до гегемонії над власним громадянством; внутрішньо-політичні мотиви свідомо або несвідомо впливали на революційну стратегію ОУН. Націоналізм виховав на західноукраїнських землях тип «професійного революціонера», що діяв здебільша з шляхетних спонук, але творче життя його нерідко вичерпувалося кількома роками молодечого горіння.

Іраціоналістична настанова націоналізму приглушувала тверезу, критичну думку, утруднювала орієнтацію у склад-

ній дійсності та вміння приймати відповідальні рішення й виправляти зроблені помилки. У 1920-их роках націоналістичні гуртки були ще ареною дискусій і духових шукань. Але в 1930-их роках інтелектуальний рівень націоналістичного середовища помітно обнизився; молоді публіцисти-дилетанти бралися з самовпевненістю до вирішування т. зв. глобальних проблем. Характеристичний був стиль цих писань: патос, високолетні слова та нахил до поетичних кліше, переважно з віршів націоналістичних бардів і творів Д. Донцова («доба жорстока, як вовчиця», «над світом сяє хрест меча», «нація понад усе» й ін.). Ця література не служила пізнанню світу, але мала на меті творити певну емотивну атмосферу. Націоналізм визначно збільшив вольову напругу й бойову енергію українського громадянства поза УРСР, але одночасно він обнизив рівень його політичної культури.

НАЦІОНАЛІЗМ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роки другої світової війни були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної й ідейної кризи націоналістичного руху. З моментом радянської окупації Галичини й Волині в 1939 році та поширення контролю гітлерівської Німеччини на майже весь європейський континент, інші партії та політичні осередки припинили своє існування. Залишилися тільки націоналісти, які під радянською владою зберегли підпільну організацію, а на території Німеччини, включно з окупованою Польщею та Чехо-Словаччиною, могли до 1941 року, а подекуди й пізніше, діяти напівлегально. Три групи подій мали вирішальне значення для розвитку українського націоналізму в той час: розлам в ОУН, окупація України німцями в 1941—44 роках та конфронтація з українським Сходом і радянською системою.

Націоналістична організація розбилася в 1940 році на дві ворожі фракції, «мельниківців» і «бандерівців». Конфлікт не мав принципового підґрунтя, а постав на ґрунті персональних і тактичних розходжень. До цього спричинилися непорозуміння між закордонним націоналістичним середови-

щем, що вважало А. Мельника законним наступником Є. Коновальця, та більш крайніми крайовими елементами руху, які, посиляючися на свої бойові заслуги і страждання, вимагали для себе вирішального голосу в провіді організації. Цю групу очолив С. Бандера. Зустріч людей обох формаций, що відбувалися внаслідок упадку Польщі, прискіпила вибух конфлікту. Обидві фракції далі вживали спільної назви й посилалися на ту саму ідеологію. Розкол 1940 року не тільки ослабив силу націоналістичного руху назовні і то в час, коли його чекало велике історичне випробування, але розбрат в ОУН та жалюгідні інциденти взаємопоборювання завдали націоналізмові непоправного морального удару.

Колоніальна політика німців в окупованій Україні перекреслила зовнішньополітичну концепцію націоналістичного руху. Але обставина, що Німеччина взагалі не хотіла мати українців за партнерів, звільнила український націоналізм від ролі аналогічної до хорватських усташів, чи словацьких глінківців.

Приєднання Західної України до УРСР восени 1939 року означало для націоналістичного підпілля переставлення з протипольського на протирадянський фронт. Одночасно відкрився доступ до східньоукраїнського масиву. Це давало націоналізмові, що оперував з галицько-волинської бази, нові перспективи. У цій конфронтації з радянською дійсністю націоналісти виявляли подивугідну ініціативу й геройську відвагу. Патріотизм і жертвенність націоналістів викликали симпатії й довір'я до них та бажання включитися до руху серед свідоміших кіл Наддніпрянщини. Але брак відповіді на питання соціально-економічного ладу, як і тоталітарні риси націоналістичного руху, були великою перешкодою для його популяризації серед населення, що в ньому досвід з комуністичним режимом зацепив нехіть до всілякої диктатури. За роки німецької окупації 1941—43 націоналізм, не зважаючи на жорстокі репресії окупаційної влади, поширився на простори Наддніпрянщини, і підпільна мережа ОУН обох фракцій поповнилася багатьма місцевими уродженцями. Але цих успіхів досягнуто завдяки ревізії, головне в групі т. зв. рево-

люційної ОУН (С. Бандери), традиційної націоналістичної ідеології.

Події воєнної доби поставили націоналізм перед важким іспитом. Не зважаючи на труднощі, які випливали з його внутрішньої істоти та з міжнародної ситуації, націоналізм, як найбільша українська політична сила того часу, очолив рух опору, що спрямовувався одночасно проти гітлерівської Німеччини і комуністичної Росії. Цей рух опору вилився в 1942—43 роках у форму Української Повстанської Армії (УПА), яка продемонструвала волю українського народу до державної самостійності в надзвичайно несприятливій кон'юнктурі.

Предтечею ревізійністичних прямувань в ОУН був І. Мітринга, який у довоєнні роки намагався скерувати націоналістичний рух на радянську проблематику та «ліві» соціальні гасла. Процес ідейного ревізійнізму захопив різні відлами націоналістичного руху нерівномірно. Найдалі в цьому напрямі заходили ті націоналісти, що їм довелося бути підпільниками на Наддніпрянщині (учасники т. зв. похідних груп). Знаменними були постанови III Надзвичайного великого збору ОУН (фракції С. Бандери) 1943 року та платформа Української головної визвольної ради (УГВР) 1944 року. Основні відхилення щодо традиційної націоналістичної доктрини такі: 1) відречення від обов'язкового «ідеалізму» та допущення філософсько-світоглядowego плюралізму як у визвольному русі, так і в майбутній українській державі; 2) відмова від расизму й етнічної виключності та визнання засади рівноправності всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соціально-економічної програми, що накреслювала майбутній господарський лад на Україні як комбінацію усуспільненого, кооперативного й приватновласницького секторів. Проте в питаннях політичного устрою програмові зміни не були виразні й рішучі. Тому твердження, що націоналістичний рух уже в 1943—44 роках перейшов на демократичні позиції, не має достатніх підстав.

НАЦІОНАЛІЗМ ПІСЛЯ 1945 РОКУ

Протикомуністичне підпілля в УРСР протривало приблизно до початку 1950-их років. На підставі інформації, що приступні на Заході, можна судити, що український рух опору, хоч генетично пов'язаний з давньою ОУН, встиг за повоєнні роки позбутися специфічних рис інтегрального націоналізму. Його платформою стало скорше демократичне самостійництво. Писання т. зв. крайових публіцистів кінця 1940-их і початку 1950-их років виразно ілюструють цю еволюцію (П. Полтава, І. Горновий та інші).

Серед української еміграції далі діють фракції ОУН. Їх число збільшилося до трьох. Уже в повоєнні роки виникла нова група, що відділилася від Закордонних частин ОУН (С. Бандери), які з кінця 1940-их років виявили гостру тенденцію повороту до передвоєнного інтегрального націоналізму. Вона складалася з прихильників УГВР і тих, які підтримували ревізійні тенденції, що позначилися в націоналістичному середовищі під час війни. Ця група фактично вийшла за межі ідеології націоналізму, але досі не відкинула назви ОУН (т. зв. «ОУН за кордоном», очолена на початку Л. Ребетом).

Фракція А. Мельника, що теж зберегла досі назву ОУН, завжди підкреслювала свою вірність ідейним традиціям старого, довоєнного націоналізму, проте практичною співпрацею з іншими еміграційними партіями на терені УНРади вона довела свій відхід від націоналістичної виключності. Ця група, що об'єднує переважно більш поміркований, в більшості інтелігентський націоналістичний елемент, виявляє право-консервативні тенденції.

Традиційна ментальність і ідеологія націоналізму найкраще збереглася в Закордонних частинах ОУН. Тому було природне, що старий ідеолог українського інтегрального націоналізму, Д. Донцов, дав цій групі свою ідейно-публіцистичну підтримку.

Український націоналізм, як політичний рух й ідеологія, має нині змогу діяти лише на еміграції. Тут він, в різних своїх відламах, далі є найсильнішою й найрухливішою

течею. Проте політично націоналізм має великі труднощі, спричинені власною ідеологічною спадщиною, конфронтацією з західним світом та питанням ставлення до народу на рідних землях і до процесів, що відбуваються на Україні. Але, незалежно від цього, націоналізм здобув собі тривке місце в новітній історії України, як вияв живучості народу й як революційна сила в боротьбі за самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА

С. Рудницький, *До основ українського націоналізму* (Відень, 1920); Д. Донцов, *Націоналізм* (Львів, 1926; друге вид. Мюнхен, 1951; третє вид., Торонто, 1966); К. Пушкарь (К. Коберський), *Націоналізм, критика фраз* (Львів, 1933); *Ідея в наступі*, альманах (без місця, 1938); *Сурма*, альманах (Прага, 1941); М. Сціборський, *Націократія* (друге вид., Прага, 1942); П. Боярський, *Українська внутрішня політика Організації Українських Націоналістів* (без місця, 1947); *Позиції українського визвольного руху* (Мюнхен, 1948); В. Мартинець, *Українське підпілля: Від УВО до ОУН* (Вінніпег, 1949); Р. Лісовий, *Розлам в ОУН* (Ной-Ульм, 1949); *Організація Українських Націоналістів, 1929—1954*, збірка статей (Париж, 1955); *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955*, збірник документів (Бібліотека українського підпільника ч. I, вид. Закордонних Частин ОУН, без місця, 1955); П. Мірчук, *За чистоту позицій українського визвольного руху* (Мюнхен—Лондон, 1955); John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (Нью-Йорк, 1955; друге вид., 1963); *УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944—1951 рр.*, збірник документів (Бібліотека українського підпільника ч. 3, вид. Закордонних Частин ОУН, без місця, 1956); К. Паньківський, *Від держави до комітету* (Нью-Йорк—Торонто, 1957); R. Ilnytzkyj, *Deutschland und die Ukraine 1934—1945*, 2 т. (Мюнхен, 1958); Л. Шанковський, *Похідні групи ОУН* (Мюнхен, 1958); П. Полтава, *Збірник підпільних писань* (Мюнхен, 1959); З. Книш, *Розбрат* (Торонто, 1960); Р. Кричевський, *ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН: Причинок до історії українського націоналістичного руху* (Нью-Йорк—Торонто, 1962); Т. Лапичак, *Український націоналізм* (Нью-Йорк, 1962); Л. Ребет, *Світла й тіні ОУН* (Мюнхен, 1964); Я. Гайвас, *Коли кінчається епоха* (без місця, 1964); К. Паньківський, *Роки німецької окупації* (Нью-

Йорк—Торонто, 1965); П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*, т. I (Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968).

Енциклопедія українознавства. Словникова частина (Париж—Нью-Йорк і Наукове товариство ім. Шевченка), зопит 22 (1968), стор. 1723—1728. Підзаголовки додано.

ДОДАТОК: «УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ»

(Лист до редакції часопису *Times Literary Supplement*, надрукований у числі від 24 квітня 1969).

Сер,

Ваш рецензент «Паперів Чорновола» заслуговує на визнання за його прихильне обговорення сучасного інтелектуального ферменту на Україні. Але його твердження, що «український націоналізм у минулому пов'язувався з усім, що в країні було найбільш реакційне, фашистське, пронацистське, протиросійське, протипольське й антисемітське», — вимагає спростування.

Дореволюційний український національний рух був яскраво демократичний, а самостійна Українська Народна Республіка 1917—20 років, не зважаючи на всі свої хиби, посідала демократичний устрій із соціалістичним забарвленням. Українські комуністичні керівники Української РСР у 1920-их роках напевно не були демократами; але вони не були й реакціонерами. Згодом усі вони були обвинувачені в «націоналістичних ухилах» і загинули в сталінських чистках.

Націоналістичний рух фашистського типу виник у 1930-их роках на Західній Україні (що тоді становила частину Польщі), але аж до вибуху війни провід української спільноти в Польщі залишився в руках старших демократичних партій. Слід пам'ятати про розпачливе лихоліття українського народу, що перебував під подвійним тиском комуністичної Росії на сході та півфашистської Польщі на заході. Нічого дивного, що екстремна ситуація породила екстремістську реакцію. Також слід пам'ятати й те, що під час другої світової війни «інтегральні» націоналісти надолужили свої помилки хоробрими партизанськими діями, зверненими одночасно проти нацистської Німеччини й комуністичної Росії.

Український націоналізм був протиросійський і протипольський не в сенсі ворожості до російського й польського народів,

але тільки в сенсі природної й законної ворожнечі до російського й польського володіння над Україною. Українські націоналісти не підносили претенсій до територій, що не були заселені українцями. Але обстоюючи самостійність власної країни, вони неминуче мусіли бути противниками Росії й Польщі, які панували над нею. Так само природною й законною була ворожість українських націоналістів до чужих колонізаторських елементів на Україні.

На жаль, відповідає правді, що протижидівські пересуди були ендемічні серед українського народу, як і в інших східноєвропейських країнах з великим відсотком жидівського населення. Але українські «демократичні націоналісти» послідовно поборювали антисемітизм, а Українська Народна Республіка була першою державою у світі, що наділила свою жидівську меншість широкою культурно-національною автономією. Цю політику продовжували в 1920-их роках українські «національні комуністи». Квітучі інституції українського жидівства знищив Сталін. Їх відновлення домагається сучасна інтелектуальна опозиція на Україні, але цього не допускають Сталінові наслідники в Москві.

Згідне з правдою, що за міжвоєнної доби багато українців симпатизувало Німеччині. Але це теж було природне. Українські патріоти поборювали «статус кво», що означав знищення для їжньої нації, і тому оглядалися на єдину державу, яка могла, здавалося, довести до ревізії Версальської системи. Ця настанова існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 — не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до «статус кво». Якщо українці в цьому відношенні помилялися, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західніх лібералів, що замикали очі на реалітети російського комунізму.

Основне спрямування українського національного руху було свободолюбне, гуманістичне та демократичне. Тому «Палерів Чорновола» та інших подібних документів з України, які останнім часом дісталися на Захід, не слід протиставляти давнішим виявам українського визвольного руху, бо вони виразно перебувають у течії його традиції.

Український визвольний рух під час другої світової війни

Хоч від появи книги Джона А. Армстронга «Український націоналізм, 1939—1945» проминуло вже кілька років, проте ця праця нічого не втратила на своєму значенні та актуальності. Довідуємося, що Дж. Армстронг підготовляє тепер нове, змінене й доповнене видання цієї книги.¹

Праця Армстронга, що постала як докторська дисертація в Колумбійському університеті і була видана в серії публікацій Російського інституту цього ж університету, написана у двох різних перспективах, а саме: — з погляду історика і дослідника політичних наук. Таким чином дослід ділиться на дві виразні частини нерівної довжини. Перші сім розділів дають картину розвитку українського самостійницького руху під час другої світової війни. А кінцеві розділи, від 8 до 11, що творять приблизно третину тексту, аналізують ставлення різних груп і прошарків населення України до проблеми «націоналізму» і витягають з цього деякі загальні висновки.

Перше питання, що виринає, термінологічного порядку. Як треба розуміти слово «націоналізм»? Автор визначає націоналізм як «рух, що прагне до створення незалежної держави» (стор. 4). Це згідне з тим, як цього поняття звичайно вживають в англійських країнах. Але певне ускладнення виникає тут через те, що авторові доводиться говорити про «націоналізм» і в іншому, вужчому, партійному значенні, саме

¹ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism, 1939—1945* (New York, Columbia University Press, 1955), pp. XI + 322. Друге, поширене видання книги появилoся в 1963 році.

коли мова йде про Організацію українських націоналістів (ОУН). Автор зацікавлений у націоналізмі передусім у широкому його розумінні. Але йому доводиться присвячувати чимало уваги й оунівській видозміні націоналізму, оскільки ця партія відогравала провідну роль в описуваних подіях. Щоб відрізнити ці два значення одного слова, Армстронг пише «націоналізм», «націоналісти» з великої літери, коли виклад стосується ОУН; тут же він вводить термін «інтегральний націоналізм».²

В історичній частині твору автор показує себе з найкращого боку, коли описує такі події і процеси суто політичного характеру, як німецька окупаційна система на Україні, українські реакції на «власовщину», розлам в ОУН у 1940 році і викликане ним суперництво між фракціями Мельника й Бандери. Як особливо вдалий розділ треба назвати той, де автор обговорює внутрішні зміни, що їх зазнали «інтегральні націоналісти» з Західньої України під впливом зустрічі з підрадянською дійсністю.

Інтелектуальна сумлінність і чесність Армстронга найкраще виявляються в його підході до українського «інтегрального націоналізму». Авторowi, вихованому в американській політичній традиції, було б дуже легко сумарно засудити рух, що виявляв деякі тоталістські риси. Армстронг нічого не вибілює, але намагається бути справедливим до суспільного явища, що було витвором світу, дуже відмінного від того, що до нього належить він сам. Він підкреслює факт, що «у Східній Європі міжвоєнного періоду помітне загальне погіршення якості політичних груп» і що «ультранационалістичні уряди Польщі й Румунії, а згодом й Угорщини, що відмовлялися задоволити навіть скромні україн-

² Щоб уникнути цієї плутанини, а також додержуючись української політичної термінології, в цій українській версії моєї статті я обмежуватиму поняття націоналізму його партійним, оунівським значенням. Там, де в англійському оригінальному тексті мовилося про націоналізм у широкому розумінні, я вживатиму слів «самостійництво», «визвольний рух», «змагання до незалежності» тощо. Первісна термінологія збережена тільки в цитатах з книги Армстронга.

ські національні домагання, викликали цим екстремістську реакцію» (стор. 279). Автор вказує на романтичний та «волюнтаристичний» характер оунівської ідеології, на «безоглядність» руху і на притаманне для нього «притуплення морального почуття»; це останнє особливо яскраво виявилось у фракційних усобицях. «Проте ще все збереглися [в ОУН] сильні рештки ліберальних і демократичних, а також християнських принципів... У практичній діяльності навіть найбільш радикальних пруп ніколи не бракувало пошани до освіти та установлених промадських авторитетів і не були відсутні елементи вільного індивідуального рішення та народного вибору» (стор. 23). Незаперечною позитивною прикметою великої частини українських «інтегральних націоналістів» була їхня «пнучкість», завдяки якій вони зуміли пристосуватися до нових вимог, що виринули в наслідок відкриття доступу до осередніх та східніх українських земель, себто Радянської України в її кордонах з-перед 1939 року. Найбільшою, відкупною чеснотою націоналістів була їхня «енергія й хоробрість».

«Якщо колинебудь існувала група, готова боротися проти непереборних, здавалось би, труднощів, то це була ОУН. Кілька тисяч недосвідчених і недостатньо виряджених молодих людей не тільки вирушили на схід, щоб замінити гігантський радянський апарат, але й наважилися кинути одночасно виклик сповидно непереможній німецькій військовій машині. У світі, де боязкість перед обличчям наступу тиранії стала майже правилом, така хоробрість вирівнює багато вад» (стор. 283).

Іншим прикладом браку упередження з боку автора є його підхід до питання про «коляборацію» з німецьким окупантом. Був час, коли західні обсерватори були схильні засуджувати всіх «коляборантів», як зрадників-«квіслінгів». Безсумнівна заслуга книги Армстронга в тому, що вона переконливо доводить, що багато з тих, які ангажувалися в легальній промадській та культурній праці і займали адміністративні посади під час німецької окупації, — отже люди, що їх формально можна б визначити як «квіслінгів», — на-

справді намагалися служити своєму народові та захищати його інтереси, наскільки на це дозволяли обставини.

Говорячи загально, українські національні сили діяли за часів німецької окупації у двох різних площинах. Однією з них була підпільна організаційна сітка і рух збройного спротиву, що його носієм стала Українська повстанська армія (УПА). Другою була легальна громадська праця, що її допускала німецька влада. Нацистська окупаційна система ставила таку діяльність у надзвичайно хитку ситуацію. Для неї існували сякі-такі можливості тільки на тих землях, що не підлягали юрисдикції «Райхскомісаріяту України». Але навіть там назверхній характер цієї роботи мусів бути неполітичний, — хоч у дійсності за нею завжди крилися політичні мотиви. Гідні пошани досягнення, що ними могли висвідчитися такі установи, як Український центральний комітет (УЦК) в Галичині, а на протилежному кінці української національної території Харківське міське управління, служить доказом того, що український національний рух, коли б тільки йому були дані мінімальні можливості, був спроможний стати будівною і порядкуючою силою.

Картина, що її дає Армстронг, неповна, бо вона не бере під увагу третьої площини, що в ній були чинні українські сили; маємо на увазі український елемент у радянському таборі. Спочатку тільки випадок або збіг обставин вирішував, чи когось погнали на схід або чи пощастило якійсь людині вихопитися з-під евакуації, яка, згідно з пляном радянської влади, повинна була охопити всіх, що займали видатні позиції в адміністративному, господарському та культурному житті країни. Але вже після кількох місяців, коли виявилося справжнє обличчя німецької політики, зникли всякі мотиви для свідомого перебіжництва. Людина не мусіла бути комуністом, щоб прийти до переконання, що за даних обставин перемога комуністичної Росії менше зло для України, ніж перемога гітлерівської Німеччини. Серйозної української праці, яка провадилась у Москві та в Уфі, де знайшли тимчасове пристановище уряд, Академія наук на інші установи Української РСР, не можемо апріорно відкидати як комуністичне замилювання очей. З цього випливає, що об'єм

цілої української проблеми і сукупність *потенціальної* сил українського національного руху ширші, ніж це видно в обговорюваній книзі.³ Досліджуючи соціальну приналежність носіїв самостійницької ідеї на центральних і східних землях України, Армстронг знаходить між ними головне інтелектуалістів (науковців, письменників, учителів, журналістів), а також представників т. зв. «технічної інтелігенції»; але він стверджує виразний брак людей з адміністративним досвідом. Та чейже адміністратори української національності були включені у велику евакуацію на схід. А в німецькій настанові не було нічого, що могло б заспокоїти побоювання цих людей за їхню особисту безпеку або промовляти до їхніх українських патріотичних почувань, якщо прийняти, — як це ми ладні робити, — що такі почування існували серед частини української радянської бюрократії. Гітлер, ніде правди діти, добре подбав про те, щоб максимально полегшити Сталінові його завдання.

У розділі про підпілля та УПА помічаємо велику прогалину у використаних автором джерельних матеріалах. Він мав доступ до деяких українських легальних пресових органів, що виходили за німецької окупації. Це була для нього ціла копальня інформацій про німецький режим і про різні громадські та культурні явища того часу. Але цілком природне, що ті часописи, які появлялися в умовах суворой цензури, ніяк не віддзеркалювали діяльності підпілля. Проте існувала одночасно і досить добре розбудована підпільна преса. Сьогодні комплекти цих публікацій зберігаються на Заході в деяких приватних збірках. Армстронг використав лише кілька порізаних примірників підпільних видань, що, мабуть, випадково заблукали до його рук. Повніше притягнення цих матеріалів напевно зробило б розділ про підпілля та український «ліс» змістовнішим. Наприклад, автор не надає належного значення дуже помітним успіхам, що їх оунівські організатори досягли в Донбасі та в південних примор-

³ Бюрократична партійна верхівка УРСР стала за тему спеціальної пізньої монографії Армстронга: *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York, Praeger, 1959).

ських містах, себто в найбільш індустріальній та «космополітичній» частині України, що давніше відогравала в національному русі тільки побічну роль.

Крім цього, праця Армстронґа не зовсім виконує те, що, здавалось би, пообіцяв її заголовок. Оскільки йдеться про події на території самої України, оповідь уривається вже 1944 роком, себто моментом повороту радянських військ, що сталося приблизно за рік до кінця війни. Останній розділ історичної частини має за свою тему розвиток відносин серед української промадськості в Німеччині, а не на самій Україні. Очевидно, ніхто не має права накидати авторові хронологічних меж його досліджу. Але Армстронґова настанова може викликати в читача враження, ніби український рух опору негайно заламався з моментом закінчення німецької окупації. У дійсності було зовсім інакше. Вірулентність українського «лісу», що вістря його боротьби відтоді звернулося виключно проти радянської влади, ще збільшилася в останній фазі війни, і бойові дії продовжувалися приблизно до 1950 року.⁴

Наскільки рецензент може судити, в праці Армстронґа зустрічаються тільки дрібні фактичні помилки (неправильна передача деяких прізвищ, помилки у перекладі певних українських фраз тощо). Зате трапляються де-не-де неправильні історичні інтерпретації, головне у вступному розділі («Виникнення націоналізму»). З цього годі дивуватися, бо модерна українська історія ще у великій мірі не розоране поле, і автор позбавлений тут надійних дороговказів, якщо йдеться про трактування загального тла подій. Наприклад, обговорюючи польсько-українські відносини і польську меншинну політику з-перед 1939 року, Армстронґ переважно

⁴ Автор виправив це занедбання у другому виданні своєї книги, яке включає новий, додатковий розділ — «Після війни», що переважно присвячений українському підпільному рухові в 1945—50 роках. Не без інтересу буде процитувати авторову заключну думку: «Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та напругу дії, дуже ймовірно, що УПА є найважливішим досьогочасним прикладом насильного опору проти комуністичного панування» (стор. 300).

спирається на працю Реймонда Л. Бюелла «Польща — ключ Європи» (Raymond L. Buell, *Poland Key to Europe*, 3d ed., New York, 1939). Але це тільки журналістичний звіт, і хоч він написаний талановито та об'єктивно, проте годі вважати його за вичерпний і задовільний з наукового погляду дослід.

Описуючи початки ОУН, Армстронг каже м. ін. наступне: «Українські терористичні підпільні групи, що їх чинність розгорнулася наприкінці двадцятих та на початку тридцятих років, які вправлялися в замах на польських державних достойників та радянських дипломатів, взувалися на таких рухах, як російська „Народная воля”» (стор. 22). На це можна зауважити, що хоч між старим російським революційним народництвом і недавнім українським революційним націоналізмом існують деякі незалперечні структурні і психологічні паралелі, проте наявність цих паралель пояснюється внутрішніми закономірностями, притаманними для всякого підпільного змовницького руху. Соціолог міг би тут, мабуть, легко назвати багато подібних явищ також з інших теренів (Італія, Ірландія, балканські країни). Але не відповідає правді, що «інтегральний націоналізм», який був активним у Західній Україні за міжвоєнної доби, свідомо наслідував приклад російських революційних організацій 1870-их років. Не зважаючи на те, що російське народництво черпало свої соки теж з українських провінцій імперії, воно не мало в тогочасній Галичині ніякого прямого відгуку. Український рух у Галичині діяв аж до 1914 року в рамках австрійської конституції. Він був наскрізь, аж до боязливості, легалістичний, і очолювали його люди поміркованих поглядів, що відчували огиду до революційного насильства. «Інтегральний націоналізм», що виник у 20-их роках, був зовсім новим явищем в українському житті, народженим з великих потрясень першої світової війни і програних визвольних змагань. Це був наслідок великих нездійснених надій і поразки, що з нею нація не хотіла погодитися. Врешті (це підкреслює теж Армстронг), це була реакція на принизливий і гнобительський польський режим, що ставився до українців на їхній рідній землі як до громади другої категорії. Зразки, що на них орієнтувалася ОУН, були насправді не російські,

а польські. Бажання вчитися з прикладу успішного суперника — природна річ. Юзеф Пілсудський, головний будівничий польської самостійності, почав свою політичну кар'єру як терорист. В середині Польської соціалістичної партії (ППС) він очолював окрему групу з терористичними завданнями, т. зв. «Бойову організацію». Після того, як він у 1926 році став квазідиктатором Польщі, країна була залита літературою, що прославляла його ранні подвиги. Ці писання жадібно читали в середовищі українських націоналістів. Це напевно полишило свою печать на обличчі українського націоналістичного руху, що саме тоді формувався. Рецензент знає з вірогідного джерела, що спогади Пілсудського про «експропріацію» під Безданами в 1908 році (блискуче виконаний напад на поїзд, що перевозив гроші російського державного скарбу) належали до обов'язкової вишкільної лектури оунівського молодняку.

В останній частині своєї праці, де автор виступає радше як «політолог» (political scientist), ніж історик, заголовки розділів («Націоналізм і церква», «Канали націоналістичної діяльності», «Націоналізм і східноукраїнська суспільна структура», «Соціальні різновиди націоналізму») вказують на напрям проробленої дослідної праці. Ці сторінки обіймають силу цінних інформацій і містять багато блискучих спостережень.

Згідно з авторовою дефініцією, «західні українці» — це ті, що перед 1939 роком жили поза Радянським Союзом, а «східні» — це ті, що жили в його кордонах. Армстронг приймає як доведену річ, що, оскільки йдеться про першу категорію українців, їхній світогляд був засадниче «націоналістичний» у тому значенні, що на Західній Україні народ рішуче волів самостійну національну державу над усяку іншу альтернативну політичну розв'язку. Але, на думку автора, центральні і східні українські землі показують щодо цього зовсім інакшу картину.

Щоправда, Армстронг визнає існування в роки другої світової війни автентичного національно-визвольного руху також на давніх підрадянських теренах України. Цей рух проявлявся переважно у двох формах, що з них одна зав-

дячувала своє постання ініціативі з Західньої України, тоді як друга виростала безпосередньо з місцевого, східньоукраїнського ґрунту. Не можна заперечити, що «похідні групи» ОУН, що прибули із Заходу, спочатку допустилися цілого ряду серйозних промахів, які були наслідком недостатнього ознайомлення з радянською дійсністю. Але незабаром вони зуміли здобути на місцях чималу підтримку. Ця підтримка постійно зростала в міру того, як оунівські організатори навчилися пристосовувати свою програму й тактику до вимог нового оточення. В клітини ОУН влилося багато молодих людей з центральних і східніх земель. Але національно-визвольні сили підіймали голову скрізь на центральних і східніх землях України, незалежно від спонук з Заходу. Ці місцеві патріотичні середовища не були так цупко організовані, як оунівська підпільна сітка. Керівництво руху спочивало в кожному місті та області в руках малих, організаційно не оформлених гуртків, що складалися з людей, які в роки радянського панування зберегли між собою особисті контакти і навчилися один одному довіряти. Від них годі було сподіватися чіткого партійно-політичного профіля; але назагал вони проголошували свою відданість традиціям демократичної Української Народної Республіки 1917—1920 років. Ті елементи, які не вклучилися до ОУН, здебільша воліли працювати легально в рамках тих установ, що їх толерували німці: Автокефальна православна церква, місцева преса, допомогові комітети тощо. «Український націоналізм був єдиним динамічним антикомуністичним рухом, що спромігся розгорнути широку пропаганду на Східній Україні під німецькою окупацією. Він мав когорту відданих послідовників, які виступали як його організатори; він умів пробуджувати ентузіазм і дух жертвенности». Однак, — продовжує автор, — національно-визвольний рух не сягав глибоко в маси, він не репрезентував усього народу. «Основні маси залишилися незаангажовані» (стор. 287—288).

Армстронг пробує накреслити своєрідну «ієрархію вартостей», яка виражала б черговість, що її дотримувалося населення центральних і східніх земель України у своїх полі-

тичних прагненнях. Він приходять до наступних вислідів: 1) «збереження фізичного існування»; 2) «господарський добробут»; 3) «стабільна та упорядкована влада, що в якійсь мірі забезпечувала б й індивідуальну свободу»; 4) «громадянська рівноправність і якась форма народної співучасті в управлінні»; 5) «національне самоздійснення в ділянках культури і, може, теж політичної влади» (стор. 282). Автор не заперечує наявності змагання до «національного самоздійснення», але він переконаний у тому, що коли йдеться про маси, ці прагнення мали тільки низький пріоритет.

Коментуючи твердження Армстронґа, ми мусимо відрізнити в них фактичну основу від надбудови інтерпретації. Автор назагал об'єктивно схоплює факти як такі. Зате логіка розумування, що веде його від фактів до висновків, не завжди беззакидна. Методологічні принципи, скриті в Армстронґовій аргументації, можна атакувати у двох точках: вони не застосовують *порівняльних* мірил і не звертають належної уваги на *динамічний аспект* явищ.

Відповідає правді, що в 1941 і кількох наступних роках, що творять предмет дослідів Армстронґа, народні маси старої підрадянської України були політично в аморфному стані. Але коли автор говорить про «незаангажовану поставу» населення, цей вираз може вводити читачів в оману. Бо це сугерує уяві читача таку ситуацію, коли громадянин користується відносною свободою рішення, але продовжує вагатися, бо ще не встиг виробити собі своєї думки, — наприклад, як «незаангажований» виборець у демократичній країні. Ледве чи треба довго доводити, що така ситуація аж ніяк не відповідала реальному станові речей на Україні. Після років страждань серед жахливих умов народ довго був немов приголомшений. Україна передусім потребувала бодай короткої передишки, щоб зібрати свої сили. Замість цього, по теплих слідах російського комуністичного терору прийшов німецький нацистський терор.

Автор мовчки приймає, що черговість пріоритетів, яка віддзеркалює стан крайнього напруження, залишалась би дійсною і в нормальніших умовах. Але це заложення цілком

не обґрунтоване. Ми маємо право запитати: якщо в інших країнах громадськість не вважає «збереження фізичного існування» за найвищу політичну цінність, то чи не є це просто вислід тієї щасливої обставини, що в цих країнах мінімум особистої безпеки приймають як самозрозумілу річ? У системі, що в ній кожен вияв громадської ініціативи дослівно несе з собою смертельну загрозу, маса звичайно залишається політично «незаангажованою». Але тіло, що виглядає заляканим у замороженому стані, при тепліні може прийняти зовсім інакшу подобу. Питання, що його дослідники політичних наук повинні поставити собі у зв'язку з українським національним рухом, звучить так: приймаючи, що українському народові була б дана мінімальна свобода для вияву його політичних хотінь, котру альтернативу він вибрав би — самостійну національну державу чи якусь форму «всеросійської» політичної будівлі?

Роки другої світової війни дали тут добру показову лекцію. З погляду українських національних прагнень тодішні обставини були максимально тяжкі й несприятливі. Вистачає подумати про радянський і нацистський терор, про страшні матеріальні злидні (міста України дослівно вигидали від голоду та холоду), а також про міжнародну обстанову. Щоправда, іншим народам теж довелося випити гірку під німецькою окупацією. Але моральне самопочуття поляків, сербів, греків, норвежців знаходило, навіть у найчорніші години, підтримку в їхній упевненості, що вони члени великої коаліції, об'єднаної в боротьбі проти спільного ворога, і що тимчасові невдачі не змінять кінцевого результату. Рухи спротиву в усіх окупованих країнах користувалися, очевидно, щедрою допомогою альянтів. Становище українців було виняткове, бо вони не мали абсолютно ніякої зовнішньої підтримки, перебували в політичній ізоляції і були примушені провадити від 1941 року боротьбу одночасно на два фронти, проти двох найбільших потуг Європи і двох найбільш безоглядних і найжорстокіших систем, що їх колинебудь знав світ. Не зважаючи на ці труднощі, українська воля до національної незалежності проявилася з силою, що витримує по-

рівняння з визвольною боротьбою інших поневолених народів. Щоправда, можна б аргументувати, як це робить Армстронг, що тільки меншість населення була активно zaangażована в національно-визвольних змаганнях. Алеж усі політичні рухи, не виключаючи національно-визвольних, завжди очолюються авангардом активних меншостей. Стосовно України можна ствердити наявність, з одного боку, активної та жертвенної меншости, якій, з другого боку, протистояла маса, яка хоч і залишилася незаангажованою, проте була сприйнятливою на ініціативу меншости. Це ясно свідчить про загальний напрям розвитку. Крім цього, треба тут враховувати ще два інші фактори. Поперше, навіть комуністичний режим був примушений робити серйозні концесії українським національним прагненням, наприклад, говорити у своїй пропаганді про Радянську Україну, як про незалежну державу, що буцімто тільки зфедерована з Росією, і відкликатися до українських патріотичних символів. Подруге, в Україні не існувало ніякого політичного руху, що був би одночасно протикомуністичним і проросійським. Все це неухильно приводить нас до висновку, що єдиною реальною альтернативою до наявної радянської системи була на Україні самостійна національна держава. Цей висновок збігається з загальною історичною тенденцією нашої доби до емансипації поневолених і колоніальних народів.

Зупинімся ще на проблемі взаємин між центрально-східною і західною частинами України. Відповідає правді, що національно-визвольний рух робив в останній, у порівнянні з першою, враження більшої політичної скристалізованості. Але пам'ятаймо про причини. Протягом десятиліть національна свідомість росла з стихійною силою і на центральних та східних землях, але обставини не давали їй там змоги як слід себе оформити організаційно. Чейже українці в Австрії, і навіть пізніше під Польщею, користувалися свободою слова, друку та об'єднань, яка ніколи не існувала на тих теренах, що перебували під царським, а згодом під комуністичним пануванням. Проте репрезентативні особистості та провідні ідеї новітньої України переважно походили власне

з осередньо-східніх земель. Навіть «інтегральний націоналізм», що його багато дослідників схильні розглядати як суто західноукраїнську течію, мав за свого духового ментора та головного ідеолога одного східноукраїнського публіциста. Одним з лаятмотивів новітньої української історії є постійна взаємодія по східно-західній осі. Всяка оцінка потенціяльних можливостей української справи, що не враховує цієї закономірності, зраджує цим свою неознайомленість з внутрішньою динамікою українського історичного процесу.

Гідне уваги, що Армстронг, говорячи про окремі західноукраїнські території, ставить національну свідомість Волині та Закарпаття на приблизно одному щаблі з Галичиною. Не можна відмовити йому рації. Чейже, наприклад, Волинь служила як оперативна база для партизанських дій Української повстанської армії. Але цей порівняно високий рівень національної свідомості у згаданих двох областях був наслідком зовсім недавньої еволюції. Перед 1914 роком Волинь (тоді в Російській імперії) і Закарпаття (тоді у складі Угорщини) належали до найбільше відсталих у своєму національному розвитку частин України. Факт, що ці дві території могли пережити таке глибоке національно-політичне відродження протягом лише одного покоління, повинен спонукати до задуми тих обсерваторів, що схильні недооцінювати динамічний аспект української справи.

Армстронг устиг зібрати в ході свого дослідження багато оригінальних матеріалів: видані і невидані документи, річники тогочасної преси, тяжко доступні емігрантські брошури; крім цього, шляхом інтерв'ю в Європі і Сполучених Штатах він зібрав свідчення багатьох учасників і самовидців подій. Автор пересіяв цей різноманітний матеріал з критичною проникливістю і упорядкував його згідно з одним послідовним пляном. Оскільки ця студія являє собою піонерську експедицію в науково ще не досліджений терен, нічого дивного, що знаходимо в ній деякі хиби, які проте не позбавляють книгу її загальної вартости. Належить особливо відзначити прикмети інтелектуальної чесности та об'єктивности, що з ними автор підійшов до своєї теми. Армстронг уміє по-

еднати критичну здистансованість з людською теплотою. Його опінії звичайно зрівноважені; якщо він інколи робить промахи, то це походить скоріше з надміру, ніж з недостатчі обережності, — а з цих двох крайностей перша є менш небезпечною. Книга Армстронга залишиться в американській науковій літературі про Східню Європу як вклад тривалої вартости.

Ця рецензія на книгу Джона Армстронга *Український націоналізм, 1939—1945*, появилася спершу по-англійськи в «Анналах» Української вільної академії наук у США (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*), IX. 1961, ч. 1—2 (27—28). Українська версія в журналі «Сучасність». Мюнхен, ч. 5, 1962.

ТРИ ТАКТИЧНІ ЕТАПИ

Політика російських більшовиків у відношенні до України відзначається постійністю своїх основних напрямних, при змінливості тактики, що не раз зазнавала крутих поворотів. Темою цієї статті є аналіза останнього, поточного періоду, що почався зі смертю Сталіна. Але щоб підмалювати тло найновіших подій, мусимо сягнути дещо назад, до початків другої світової війни.

Хоч це може здаватися дивним, проте воєнні роки стояли під знаком відносного «лібералізму». Прилучення західноукраїнських земель до СРСР відбувалося під українськими (не російськими!) патріотичними гаслами. Пропагандивна метушня, викликана «визволенням єдинокровних братів з ярма польської шляхти й румунських боярів», несла з собою і на давніх радянських теренах певний відхід від яскраво протиукраїнського курсу, що характеризував політику Кремлю в 1930-их роках. Незабаром після цього прийшла німецько-советська війна. Червона Росія, що зчепилася у смертельному поєдинку з брунатною Німеччиною, прагнула забезпечити собі підтримку українського населення, або бодай його політично знеутралізувати. Дякуючи варварсько-жорстокій, колоніальній політиці Німеччини, що в порівнянні з нею навіть більшовизм міг виглядати як менше зло, Москві вдалося в певній мірі досягнути цієї цілі. Велетенський протибільшовицький потенціал України, який за інших обставин, можливо, міг би перехилити терези війни, не знайшов собі належного вияву. Москва, поборюючи безпощадно всі прояви українського «сепаратизму» та українського самостійницького ру-

ху спротиву, рівночасно, з притаманною для неї гнучкістю, йшла на тактичні поступки. Радянська пропаганда всіма способами намагалася промовляти до українських патріотичних почувань і традицій. Українській культурі дано дещо більше свободи. Маю тут на увазі працю багатьох письменників і учених, що їх, як київську Академію наук, евакуйовано до Росії, і там вони розгорнули жваву діяльність; ця сторінка української історії з останньої війни ще не дочекалася відповідного досліду. Радянська пропаганда зручно нашіптувала населенню, що після війни режим зміниться, що жити стане легше та що українська нація одержить більші, ніж досі, права. З найбільш знаменних політичних заходів того часу доводиться згадати про реформу радянської конституції (утворення міністерств зовнішніх справ і оборони в союзних республіках) та відстоювання Сталіном на Ялтинській конференції окремого представництва для Української РСР, як і для Білоруської РСР, в організації Об'єднаних Націй; це останнє було рівнозначне з визнанням за Україною номінального статусу суверенної держави.

Не трудно догадатися, що ці концесії були подиктовані острахом, щоб війна, бува, не допровадила в якійсь непередбаченій кон'юнктурі до актуалізації української справи в міжнародній площині. Ці побоювання виявилися зовсім безпідставними. Третя імперія, що прийшла на Україну з колонізаторськими плянами, свідомо відкидала кожний крок, що міг би її політично зобов'язувати в відношенні до народів на окупованих східних землях. Гітлер пішов шляхом не продовження, а заперечення традицій німецької східної політики часів першої світової війни, коли уряд Вільгельма II підтримував, хоч непослідовно й не без хитань, самостійницькі прямування в Польщі, Литві, Фінляндії, Україні й навіть у далекій Грузії. Щодо західних альянтів, то національні питання в Радянському Союзі, в тому числі й українське, для них політично взагалі не існували. Демократичний Захід по-старому утотожнював СРСР з Росією в дореволюційному значенні слова, а в радянських союзних республіках бачив «національні меншини Росії». Про те, щоб втручатися у «внутрішні справи російського союзника», взагалі не було мови,

не зважаючи на те, що розпачлива ситуація, що в ній совети опинилися в 1941 році та їхня тодішня залежність від західної допомоги, давали для цього знамениту нагоду. Але для такої сміливої, далекосяжної, дійсно творчої демократичної політики бракувало і зрозуміння й хотіння.

Хоч це звучить як парадокс, але з трьох великих таборів, заплутаних у війну, — Німеччина, західні демократії, совети — найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не додумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу виправити українську карту, здобуваючи цим для себе визначні користі. Маю на увазі зголошення Москвою, від імени Радянської України, правних і моральних титулів до частин колишньої державної території Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, виторгування додаткового голосу в Об'єднаних Націях та здобуття морального престижу «визвольника» України з-під нацистської окупації.

Друга фаза радянської політики охоплює роки від закінчення війни до смерті Сталіна (1945—1953). Цей період характеризує змагання до повної реставрації сталінізму тридцятих років. Наново цупкіше закручують гвинти державної машини, розхитаної війною. Через Україну перевалюється чергова хвиля чисток, наново розгортається русифікаційна кампанія й натінка проти «буржуазного націоналізму». Офіційне засудження вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну», що його під час війни багато разів передруковували в різних радянських публікаціях, служило, згідно з більшовицькими звичаями, як своєрідний сигнал, що ним партія проголошувала свою генеральну лінію. На ці ж повоєнні роки припадають інтенсивні заходи, спрямовані на знищення українського націоналістичного підпілля й партизанського руху.

Наступний, третій період почався зі смертю Сталіна й триває до сьогодні.¹ Його можна стисло схарактеризувати як

¹ Писано в 1956 році.

черговий поворот до відносного «лібералізму» й до політики поступок. Наша стаття присвячена висвітленню власне цього періоду. З'ясовуватимемо явища не так у хронологічному порядку, як радше в їхній логічній пов'язаності. Факти, що їх обговорюватимемо, самі собою загальновідомі. Отже йдеться тут передусім про їхню правильну інтерпретацію, про схоплення сенсу, причин і правдоподібних наслідків нових заходів Кремлю в його українській політиці.

Поминаємо питання, чи й в якій мірі цей тактичний зворот був викликаний внутрішньою боротьбою серед комуністичної верхівки, а зокрема аферою Берії. Якщо прийняти гіпотезу, що закид, який був висунутий проти Берії, ніби у своїй боротьбі за владу він хотів спертися на відосередні тенденції неросійських народів, згідний з правдою — то постає враження, що тут уже назрівали процеси капітальної ваги, які в дальшому розвитку могли б допровадити до радикальної зміни усього розташування політичних сил у советській імперії. Але цей розвиток задушено в зародку. З другого боку, якщо навіть посталінський «новий курс» у відношенні до України був дійсно започаткований Берією, то його гадіння щоправда замкнуло цей курс у звуженому річищі, але його не зліквідувало. Хоч поступки, зроблені Україні, залишаються скромними, проте сам факт заіснування «нового курсу» не підлягає сумніву. Розглядаючи дійсність на тлі ще зовсім свіжих спогадів про недавній сталінський режим, не можемо не бачити ряду зовсім виразних змін.

ПРОЯВИ НОВОГО КУРСУ

За найбільшу новість, у порівнянні з передвоєнними й першими повоєнними роками, треба вважати обставину, що керівні посади в Україні опинилися переважно в руках місцевих людей. З преси можна дізнатися про персональний склад республіканського уряду, Центрального Комітету КПУ, Верховної Ради УРСР, а також про прізвища секретарів обкомів, директорів важливіших підприємств і репрезентативних культурних діячів. На жаль, маємо тільки небагато осо-

бистих даних про цих людей, але навіть із звучання їхніх прізвищ можна судити, що в більшості випадків ідеться про природних українців. Ще напередодні війни росіяни творили 65% в центральних державних і партійних установах УРСР; сьогодні це відношення відвернене: українці становлять 62%, а члени інших національностей, переважно росіяни, — 38%. Ключові позиції секретарів обкомів обсажені українцями на 72%. (Для орієнтації можна додати, що українці творять 75—80% усього населення УРСР).

Новий курс знайшов свій символічний вислів у тому, що після відкликання останнього сталінського сатрапа, Мельнікова, якому закинено «ухил від принципів ленінської національної політики», першим секретарем ЦК КПУ став українець Кириченко. Це перший випадок за все тридцятип'ятилітнє існування Радянської України, що найвище становище в республіці довірено автохтонові.

За останні два роки переведено досить помітну реорганізацію адміністративно-господарської структури СРСР, в напрямі її частинної децентралізації. Ряд міністерств, — такі, як вугільної промисловости, чорної металургії, пошти, вищої освіти, культури, — переіменовано із «всесоюзних» на «союзно-республіканські». Не підлягає сумніву, що компетенції української радянської бюрократії поважно збільшилися в господарській та культурній галузях.

Рівночасно зросла й питома вага українського елемента у всесоюзному масштабі. Від 1953 року Кириченко належить до Президії КПРС. Під цю пору у склад всесоюзного уряду входить щонайменше десять колишніх міністрів УРСР, перенесених на працю до центральних установ у Москві. Серед одинадцяти нових маршалів Радянського Союзу, призначених у квітні 1955 року, п'ять, здається, українського походження. Американська преса нещодавно присвятила багато уваги гостині радянської хліборобської делегації в стейті Айова. Але ці «росіяни», як про них писали, переважно були українцями, починаючи від голови делегації Мацкевича, міністра хліборобства СРСР.

Можна догадуватися, що інтенсивніша участь українців у партійному й державному апараті спричинилася до

ослаблення масового протиукраїнського терору. Не зважаючи на те, що пропагандивні кампанії проти т. зв. «буржуазного націоналізму» не припиняються, не було в останніх роках повторення тих масакр, що ними так трагічно позначилися в історії України 1930-ті роки. Гідне уваги, що різні письменники, учені й інші культурні робітники, що їм ще недавно робили прилюдні закиди в «націоналістичному ухилі», могли викрутитися «самокритикою» й залишилися при житті, а навіть на своїх попередніх становищах. У тридцятих роках такі пресові атаки й доноси служили, як правило, прологом до фізичної ліквідації.

Бачимо теж деякі концесії в області культури, що між ними можна відмітити такі: збільшення ролі української мови у шкільництві, зокрема вищому; подібне явище, мабуть, теж в адміністративній практиці; поживавлення видавничого руху українською мовою; поширення діяльності Академії наук УРСР не тільки у природознавчо-технічних, але наново також у суспільно-гуманістичних дисциплінах. Щоправда, підручники, призначені для масового вжитку, аж кишать від різних перекручень і фальшивок. Однак попри це відбувається й серйозна дослідча праця. Велике культурне значення мають передруки творів українських класиків, що появляються великими тиражами, а також ростуча, по довшій перерві, кількість перекладів із світових літератур. Свобода наукового досліду й культурної творчості ще все, очевидно, куди менша, ніж у 1920-их роках. А чейже й тодішні відносини, в добу НЕП-у й «українізації», що творила апогей радянського лібералізму, далеко відставали від західнього розуміння свободи культури. Коли ж говорити про сучасне становище, то на українській культурі тяжить подвійне ярмо: з одного боку, обмеження, що впливають з самої суті диктаторсько-тоталістської системи, а з другого — ті, що обумовлені позицією України як поневоленої нації. Таким чином український літератор і працівник науки не користується навіть тими скромними можливостями, що їх посідає його російський колега. Однак необхідно свердити, що в порівнянні з тією системою нищівних заходів, що були спрямовані проти української культури у тридцятих і перших повоєнних

роках, наступив зворот до кращого й що сучасна ситуація відносно нормальніша.

У 1954 році, у зв'язку з святкуванням тристалиття Переяславської угоди, про яке ще буде мова пізніше, сталася подія, що її доводиться кваліфікувати, як найбільш знаменну доцьогочасну політичну концесію: 19 лютого того року Кримську область, що досі входила до складу Російської РФСР, прилучено до Української РСР.

Геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має також історичні й етнічні права до цієї території, що її розвиток від найдавніших часів проходив у тісному зв'язку з життям українських земель та що серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Різні українські політичні сили, від консервативного уряду гетьмана Скоропадського в 1918 році до харківських «націонал-комуністів» двадцятих років, робили заходи у справі приєднання Криму до України. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, безспірно український етнічний характер. Наприклад, можемо собі без труду уявити існування самостійної української держави без західніх окраїн, — Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Зате українська державність немислима без Криму. Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках — це дуло пістоля, приложене до скроні України.

Якими мотивами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважи-

лася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадськість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постуляту. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо чейже ціла Україна й так перебуває під її владою. Однак, певна річ, сучасна приналежність Криму до УРСР улегшуватиме в майбутньому розв'язку кримської проблеми по лінії українських інтересів, коли б це питання, що сьогодні є внутрішньою справою Радянського Союзу, мало котрогось дня виринути на міжнародному форумі.

Але є підстави думати, що Москва мала при цьому кроці ще іншу, укриту ціль: вона хоче обтяжити Україну моральною й політичною співвідповідальністю за злочин народодовбивства, виконаний над кримськими татарами. Тому необхідно на цьому місці втрутити кілька зауваг про справу українсько-татарських стосунків. Малий татарський народ (який у 1939 році нараховував біля 200 000 душ, що творили тоді одну п'яту населення півострова) надто кволий і малочисельний, щоб бути спроможним до створення власної держави. Протиукраїнські настанови татарів під час революції тільки спричинялися до того, щоб віддавати Крим у руки то білогвардійців, то більшовиків, перетворюючи його на базу російської агресії проти України. Україна ніяк не могла б погодитися з тим, щоб така ситуація повторилася в майбутньому. Не менше несприйнятні для України пляни деяких татарських патріотів, які мріяли про те, щоб над Кримом установити протекторат Туреччини. З української точки погляду такі пляни належить розглядати як небажані спроби каламучення українсько-турецьких відносин, які поза цим мають всі шанси на те, щоб бути якнайкращими. Але законні українські інтереси в Кримі ніяк не стоять у суперечності з життєвими правами татарського народу. Природна розв'язка тут — автономія Криму у складі української державности. Саме так, до речі, українська політична думка завжди підходила до цієї проблеми.

Українці, що їм самим довелося стільки витерпіти з рук російських більшовиків, ніяк не можуть схвалювати зло-

чин, заподіяний Москвою над татарським народом, що його виселено з вітчизни. Зайво витрачати час на докази, що цей акт народовбивства стався без ніякої, прямої чи посередньої української співучасті. Проте факт прилучення Криму до Української РСР створює для української громадськості моральні зобов'язання супроти татарів. Українські патріоти повинні дбати про те, щоб оберігати себе навіть від тіні закиду, що українські національні інтереси йдуть врозріз з правами інших, зокрема слабших, народів. Наш обов'язок — всіми доступними засобами сприяти поворотові татарських виселенців на вітчизну.

Область, що в ній зміни в радянській політиці супроти України найбільше кидаються в вічі, є царина ідеології і пропаганди. Сталінізм проголошував, що Росія є «старшим братом» усіх народів СРСР, а в першу чергу України. Цей мотив тепер дещо приглушено. Радше говорять про співпрацю «двох рівноправних, братніх народів». Сакраментальна формула про «великий російський народ» знайшла несподіване доповнення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про «великий український народ». У відношенні до інших націй СРСР цього епітету не вживають. Отже, виходить, в Радянському Союзі вже об'явилися два, а не тільки, як раніше, один, «великі народи»! Щобільше, офіційна пропаганда раз-у-раз повторює й наголошує, що Україна є суверенна, що УРСР є «незалежною, возз'єднаною державою»; тільки при цьому не забувають за кожним разом додати, що Україна завдячує своє щастя виключно «братерській дружбі й безкорисній допомозі» Росії.

В останні часи можна було спостерігати на ряді прикладів, як комуністична політика схильна, в певних ситуаціях, увишуклювати характер Української РСР як окремої, в міжнародно-правному значенні слова, держави. (Пригадаймо, що УРСР вже давніше, у 1947 році, підписала Паризькі мирові договори з колишніми німецькими «сателітами», а в 1948 — Дунайську конвенцію; через прилучення південної Басарабії Україна стала наддунайською країною). Українська радянська преса приносить подрібні звідомлення про діяльність делегації УРСР в Об'єднаних Націях. Гідне уваги,

що ця делегація спеціалізується в виступах по колоніальних питаннях. Прем'єр Української РСР Кальченко входив у склад загальнорадянської делегації на східноєвропейську конференцію безпеки, що відбулася в Варшаві у грудні 1954 року. Мета цього була, мабуть, продемонструвати, що Україна, хоч складова частина Радянського Союзу, разом з цим, у певному розумінні, є окремим членом блоку комуністичних країн. У вересні 1954 року Українська РСР заключила договір про культурну співпрацю з Польщею. Українські культурні ансамблі гастролюють від Берліну до Пекіну.

Політичне значення всього цього, звичайно, невелике. Це скорше морально-престижеві, ніж реально-політичні поступки. Проте доводиться сказати, що комуністична влада явно намагається від деякого часу вийти назустріч пробудженій українській національній гордості. Знаючи, з якою дбайливістю більшовицькі можновладці повсякчасно монтують ідеологічні лаштунки, що ними вони обставляють свою реальну, силову політику, приходимо до висновку, що йдеться тут про вельми знаменні явища, що вимагають докладного дослідю.

ПЕРЕЯСЛАВ В ІСТОРІЇ Й МІТОЛОГІЇ

Висловом нової лінії було урочисте відзначення тристаття Переяславської умови. Святкування тривали безперервно всю першу половину 1954 року, творячи безперечно одне з найбільших пропагандивних видовищ в історії Радянського Союзу. Військові паради, урочисті сесії в усіх установах, від Верховної Ради до сільради, бенкети, промови, злива орденів, спеціальні «тези», проголошені ЦК КПРС, — все це вимовно свідчить про те, яку вату комуністична влада прив'язувала до Переяславських роковин. Коли б нам пощастило розкусити справжній сенс цього прославлення «Переяслава» — це дало б нам ключ до правильного розуміння основних настанов сучасної радянської політики супроти України.

Видатний історик козаччини, Вячеслав Липинський, у своїй монографії «Україна на переломі», присвяченій останнім

рокам гетьманування Богдана Хмельницького, стверджує, що, говорячи про Переяславський договір, мусимо відрізнити історичний факт від мітів, що згодом наросли довкола нього.

Переяслав був тільки одним з епізодів, хоч, очевидно, важливим, у дипломатичній грі великого гетьмана й не відрізнявся засадничо від інших, раніших і пізніших, козацьких трактатів з Польщею, Туреччиною, або навіть Швецією. У всякому випадку, про «возз'єднання» України з Московським царством в 1654 році не може бути мови, бо й після Переяслава Україна виступає як окрема, фактично незалежна держава, з власною військовою й закордонною політикою, що в багатьох точках зовсім не покривалася з інтересами Москви. У своїх внутрішніх справах Україна була зовсім самостійна, а спроби московського втручання гетьман Хмельницький ліквідував у зародку. Отже не ідеал російсько-українського єднання, але українська державна рація присвічувала Хмельницькому й його співробітникам, що в їхніх очах Переяславська умова була тільки минулим альянсом. Стверджуючи кон'юнктурний характер Переяслава, ми зовсім не порушуємо на цьому місці питання, чи цей крок відповідав тогочасним об'єктивним інтересам України, чи, навпаки, це була трагічна помилка.

В модерній українській історіографії панує думка, що в першу чергу польська політика штовкнула козащину в обійми Москви. Шляхетська Польща, явно не спроможна утримати козацьку Україну у своїх руках, рівночасно не погоджувалася на її емансипацію та накидала затижину й руйнівницьку війну, що перешкождала консолідації молодій державності. Коли ж у 1653 році постала загроза польсько-татарського союзу, спрямованого проти України, гетьман мусів шукати радикального виходу з небезпечної ситуації. Щоб забезпечити себе проти московських гегемоніальних зазіханок, Хмельницький, приймаючи московський протекторат, реасекурував себе затісненням співпраці з бльоком протестантських держав (Семигород, Пруссія, Швеція), а рівночасно пробував безпосередньо домовитися з Отоманською Портою, понад головою її кримського васалю.

Якщо Переяслав став згодом вихідною точкою для поневолення України, то тому, що передчасна смерть Богдана Хмельницького стала на перешкоді до здійснення його ширших плянів. Як слушно стверджує Георгій Вернадський у своїй монографії про Хмельницького, коли б Україна зуміла зберегти свою територіальну єдність (себто коли б не прийшло до відділення Лівобережжя і Правобережжя) та коли б, згідно з намірами Хмельницького, козацька влада була поширена і на решту «руських земель» Польщі, — тоді далші українсько-московські стосунки уклалися б зовсім інакше. Це були б стосунки між двома рівнорядними партнерами, — й то незалежно від того, чи вони були б друзні, чи ворожі.

Отже не за самої Хмельниччини, але значно пізніше, вже на руїнах козацької державности, виросла в XVIII і XIX століттях «Переяславська легенда». В першій фазі, себто коли в XVIII столітті ще продовжувала існувати Гетьманщина з обмеженою автономією, панівною концепцією козацької старшинської верстви був погляд, що Переяславською умовою між Україною й родом Романових установлено відношення, що близькі до династичної унії, або васалітету; ця концепція стверджувала залежність України від всеросійського престолу, при рівночасній окремішності України-Малоросії від Московщини-Великоросії. Зате згідно з другою версією «Переяславської легенди», що здобула поширення в XIX столітті, «малоросійський народ» під проводом Богдана Хмельницького просто прилучився до російської держави.

Ці міти про Переяслав, хоч далекі від історичної правди, відігравали важливу роль в політичній ідеології Росії т. зв. «петербурзького періоду»: вони легітимували приналежність України до імперії й допомагали маскувати факт завоювання й поневолення. Не менше значення мала Переяславська легенда і для тієї частини українського суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянцених нащадків козацької старшини. Легенда про те, що їхні предки буцімто добровільно приступили під «високу руку православного царя», дозволяла їм почувати себе в імперії не на положенні поневоленої на-

ції, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові.

ЕВОЛЮЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Пізнання функції, що її Переяславська легенда відо-гравала в духовому господарстві царської Росії, допоможе нам правильно визначити причини, чому сучасна більшовицька Росія рішила відгребати «Переяслав». Але заки відповісти на це питання, ми мусимо насамперед обговорити ще деякі моменти в ідейній еволюції радянської системи, у площині розвитку російсько-українських стосунків.

Яким способом була радянська влада установа в Україні? Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак — і це дуже важливе — це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжали грабівницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсадження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців.

Проте Ленін з подивугідною інтуїцією справжнього державного мужа відчував, що немасковані прояви російського великодержавного шовінізму небезпечні для системи, бо вони скріпляють відосередні тенденції серед визволених у 1917 році з-під царського ярма неросійських народів. Тому Ленін від початку обстоював тезу, що єдність радянської імперської організації можна буде зберегти тільки в понаднаціональній, універсалістичній формі. Труднощі й неуспіхи, що їх більшовики зустрічали на неросійських «окраїнах», а зокрема розвал другого радянського окупаційного режиму в Україні (весна й літо 1919), в наслідок масових селянських повстань і бойкоту української інтелігенції, ще більше утвердили Леніна в цій поставі й переконали його в необхідності

поступок, які притупили б національне вістря конфлікту. Ленін послідовно дотримувався цієї лінії, переборюючи сильні суперечні тенденції в лоні власної партії. Обставина, що йому при цьому сприяла, була та, що хоч більшовизм виростав із своєрідних російських національних традицій і скоро злився з перефарбованим на червоний колір старим московським месіянізмом, але гасла, що під ними він виступав, і цілі, що до них він прямував, не обмежувалися границями Росії (етнічними або навіть політичними, імперськими), але були універсальні, на подоби якоїсь войовничої релігії або, вживаючи влучного окреслення Жюльє Моннеро, новітньою «матеріалістичного ісламу».

Ленін змагав до того, щоб ізольовати антибільшовицький потенціал української нації. Москві пощастило, бо їй назустріч пішла політика Заходу щодо українського питання. Держави Антанти знехтували Україну, а зате озброювали білогвардійців Денікіна. Така настанова Заходу сприяла тому, що серед частини українського громадянства росли настрої, які в Советській Росії готові були бачити «менше зло». Не треба теж забувати, що Україна переживала тоді не тільки великий національний підйом, але також, за винятком Галичини, внутрішню соціальну революцію, яка, щоправда, ніяк не виливалася у правовірні більшовицькі форми, але все таки відкривала припоже поле для розкладової пропаганди та утруднювала консолідацію самостійної демократичної державности.

До яких вислідів довела революція? Москві пощастило врятувати щонайважливіше: єдність політичного керівництва на землях кол. царської Росії, якщо не рахувати Польщі, Фінляндії й балтицьких республік. Збереження контролю над Україною дозволило Москві затримати рангу великої європейської потуги та забезпечувало за нею вихідні позиції для майбутньої агресії проти західних сусідів. Проте неправильно було б думка, немов би для України революція скінчилася повною поразкою. Революція відродила Україну як націю, і власне тому, що більшовики — у протилежність до західних держав — були готові рахуватися з цим фактом, вони досягнули перемогу — ціною певного компромісу. Зі здобутків ре-

волюції Україна зберегла наступні: існування номінально суверенної держави, під фірмою УРСР; право — в певному часі дійсно дуже широке — на розвиток власної національної культури; визнання червоною Москвою принципу рівноярності народів кол. царської імперії, що знайшло свій формальний вираз у прийнятті нової, понаднаціональної назви, «Союз радянських соціалістичних республік». На цій політичній платформі й користаючи з того, що НЕП спричинився до загального заспокоєння відносин і відновив деякий господарський добробут, Україна пережила у двадцятих роках короткий, але надзвичайно буйний і плідний період культурного відродження та розбудови в майже всіх ділянках національного життя.

Духову й політичну координацію між РСФСР та УРСР забезпечувала в той час міжнародна пролетарсько-революційна ідеологія. Москва декларативно відрікалася «великодержавного шовінізму», успадкованого від царизму, та на словах заявляла про свою вірність гаслам рівноправності всіх народів і солідарності пролетаріату у світовому масштабі. Знов же українські комуністи намагалися демонструвати, що вони вміють бути рівночасно й відданими марксистами-революціонерами, й вірними синами своєї вітчизни. Є підстави, щоб твердити, що власне харківські урядові кола були особливо сильні підтримувати інтернаціонально-революційні аспекти радянського режиму. За цим, мабуть, ховалися тихі надії, що перекинення революції до Середньої Європи скріпило б Українську РСР, через прилучення західноукраїнських земель, а сподівана перемога комунізму в Німеччині покінчила б з гегемоніяльною перевагою Росії у гроні соціалістичних республік.

Одним з найбільш характеристичних суспільно-психологічних процесів у СРСР, що його початки були помітні вже за доби НЕП-у та що повністю дозрів за Сталіна, було повільне й неухильно прогресуюче відмирання, «вивітрювання» патосу революційної віри, яка первісно творила джерело стихійної духової сили більшовизму. Утопія світової пролетарської революції, що за неї в роки громадянської війни тисячі фанатиків готові були йти в огонь і воду, тратила свій

гіпногичний магнетизм і перетворювалася в заяложений трафарет. Щодо України, то тут усе «радянство» двадцятих років було тільки тонкою плівкою на поверхні розбурханого національного життя: в одних воно було свідомою мімікрією, а в інших несвідомим самообманом. Знов же в Росії більшовизм зовсім органічно й закономірно переростав у своєрідний «червоний фашизм».

На Заході не бракувало спостерігачів, які, приймаючи власні бажання за дійсність, очікували ступневої демократизації радянського режиму. Насправді ж еволюція Росії йшла у протилежному напрямі: до розбудови всеохопного советського тоталітаризму та до кристалізації замкненої ієрархічно-бюрократично-поліційної системи, яка, до речі, зовсім відповідала традиціям російської державности, як у старомосковській, так і петербурзькій епохах. Очевидячки, при цьому не було мови про формальний відхід від марксо-ленінського корану, а Сталін навіть любувався в ролі захисника ортодоксії. Це зовсім зрозуміле. Чейже російсько-советська імперія знаходила в революційній ідеології незрівняний інструмент зовнішньої політики та необмеженої експансії; марксистський інтернаціоналізм тут непомітно переростав в ідею світового панування Москви. Але це ще не все. Всяка влада мусять шукати виправдання свого існування в якомусь надрядному духовому принципі. Інтереси російської бюрократії, скупченої довкола советського режиму, вимагають консервування ідеології, яка освячує існуючий лад та виправдує всі доконані злочини і страхиття, як буцімто необхідні жертви для досягнення «великої мети».

Під присохлою маскою інтернаціонально-революційної доктрини з кожним роком щораз чіткіше виступали риси обличчя російського великодержавного шовінізму та місяністичного імперіялізму. Друга світова війна склала яскраві докази банкрутства революційного марксизму, а рівночасно реальної потужности російського націоналізму. Бо коли прийшло до справжньої проби на життя й на смерть, советські вожді знали, до яких гасел їм треба відгукнутися. Війна, а ще більше її переможне закінчення, допровадили до вибуху

вакханалії російського шовінізму. Давніше, зокрема ж ще за провідництва Леніна, режим, — хоч він у дійсності завжди спирався на російські державні традиції та на месіянстичні забаганки російського народу, — дбав про те, щоб тримати у карбах та маскувати зовнішні прояви російського шовінізму. Але у зв'язку з війною, коли треба було мобілізувати емоціональну енергію російських мас, найбільш крайні й безсоромні вияви російської національної мегаломанії дістали офіційну підтримку й благословення.

Однак цей безумовний поворот системи в бік російського націоналізму ніс з собою і деякі небажані наслідки: він не міг не відштовхувати неросійські народи. Те, що згідно з ленінською концепцією мало об'єднувати всі народи СРСР, а саме — міжнародно-революційний принцип, опинилося за бортом. Нова догма про порвідницьке покликання «великого російського народу» вдаряла бумерангом в ідею національної рівноправності, розбиваючи рештки ілюзій, якщо такі ще в когось були.

Ленін напевно мав рацію в одному: націоналізм завжди провокує інші націоналізми. Явне утотоження радянської системи з інтересами російського націоналізму стимулювало протирадянські та протиросійські відрухи серед неросійського населення СРСР. Якщо йдеться про менші національності, то Москва могла розраховувати на те, що їх завжди буде можна утримати в карбах силою. Але що робити з Україною, другою по величині нацією Радянського Союзу? Коли б українці залишилися у стані тривалого гострого незадоволення, то це могло б на довшу мету показатися дуже небезпечним для самої системи.

НЕВДАЧА СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з крим-

ськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином, обезголовивши націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців. Однак було б помилкою бачити в Україні тільки пасивну жертву сталінського садизму. Велика протиукраїнська кампанія, започаткована Сталіном, мала, з точки погляду інтересів системи, свій політичний глузд. Діло в тому, що швидкий і могутній підйом українства у 1920-их роках підкопував гегемонію Москви, що її далі збереження ставало під виразним знаком запиту. Ленінська платформа тут уже явно не вистачала. Запрозу, що виникла для московського панування, можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами. Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зірванням амбітних господарських плянів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла в наслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій: старшої, національно-демократичної, що займала провідне становище в українській революції 1917—1920 років, та молодшої, що вже виросла в радянських умовах. Четверть століття сталінського панування назавжди залишиться в українській історії однією з найчорніших сторінок, нарівні з монгольською навалюю в XIII столітті.

Але Сталін не добився остаточної перемоги у своїй боротьбі з Україною. «Паровий валець» терору не зрівняв української нації з землею і не покінчив з українською проблемою, як джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Доказом цього є пороблені тепер, після смерти Сталіна, поступки. Коли б Україна вже була зламана й не являла собою ніякого силового чинника, комуністичні можновладці, очевидно, не мали б ніяких підстав, щоб іти на якінебудь

поступки. Сучасний відворот на більш «ліберальні» позиції треба розуміти як мовчазне визнання, що політика Сталіна стосовно України зазнала невдачі.

Український потенціал проявився з непередбаченою силою вже під час другої світової війни. При дуже некорисній міжнародній кон'юктурі та без ніякої сторонньої допомоги, український самостійницький рух опору дався взнаки двом найбільшим мілітарним потугам тогочасної Європи. Постава українського народу вирішально спричинилася насамперед до блискучих успіхів німецької зброї в 1941, а згодом до заломання німецького східного фронту в 1943—44 році. Те, що в Україні після закінчення війни продовжувався організований партизанський рух та самостійницьке підпілля, що з ними впродовж кількох років не міг собі дати ради позірно всемогутній державний апарат, — творить зовсім нове, нечуване явище в історії СРСР.

Хоч українські землі тяжко потерпіли від війни та від нацистського й комуністичного терору, проте не підлягає сумніву, що релятивна сила України у відношенні до Росії значно зросла, в порівнянні з станом з-перед 1939 року. Частина української національної енергії, яка до війни, — внаслідок поділу української території поміж чотирма займанцями, — була заангажована в оборону місцевих інтересів під польським, румунським або чеським пануванням, тепер опинилася на спільних терезах разом з осередньо-східними землями в українсько-російській рівновазі сил. Територяльна консолідація в межах УРСР спричинилася до пристішеної кристалізації об'єднаної, модерної української нації.

Якщо, з одного боку, затираються тепер старі обласні особливості західноукраїнських земель (в першу чергу Галичини, але також західної Волині, Закарпаття, північної Буковини та українських частин Басарабії), то, з другого боку, теж давня Радянська Україна виглядає сьогодні інакше, ніж перед 1939 роком. Могутній політичний динамізм західних українців, вихованих в європейських громадських і культурних традиціях (згадати б тільки про вплив Католицької Церкви та австрійського конституціоналізму!), знайшов

глибокий відгомін серед східноукраїнських мас. Їхня національна свідомість загострилася і психологічні різниці у відношенні до росіян поглибилися. Більше, ніж колинебудь у минулому, Україна й Росія протистоять одна одній не тільки як два етнічні розгалуження східного слов'янства, але також як дві політично здиференційовані сили.

До відносної поправки становища України спричинилося і поширення російсько-советської гегемонії на країни Середньо-Східної Європи. Україна радше виграла, ніж утратила на тому, що збільшилася кількість її товаришів недолі, — себто потенціальних союзників. Москва тепер примушена оберігати своє панування над недавно підкореними народами, — і через те має менше можливості гнітити Україну. У країнах т. зв. «народних демократій» широкі кола промадськості цікавляться відносинами в Україні, яка для них являє собою щось на подобу «показової вітрини» радянської національної політики. Посилення масового терору та русифікаційних заходів в Україні могло б викликати паніку серед нових васалів Москви; можна сумніватися, чи такі реакції були б для Москви сьогодні бажані. Отже стверджуємо, що політичне положення України, в порівнянні з передвоєнною добою, дещо покращало, знов же положення держав Середньо-Східної Європи, що давніше користувалися справжньою самостійністю, значно погіршилося. Таким чином скоротилася відстань між Українською РСР та «державами-сателітами». Знов же це наближення статусу України до країн Середньо-Східної Європи привело до деякого пересунення в рівновазі сил між Росією й Україною, на користь останньої.

Після смерти Сталіна прийшов час на загальну ревізію радянської політики, — очевидно, не її цілей, але зате її тактичних метод. У зв'язку з цим нові кремлівські володарі, мабуть, рішили, що треба й політику щодо України пристосувати до сучасного реального укладу силових чинників. Українське промадянство має право вважати, що всі поступки, що були йому зроблені в останньому часі, це не московська ласка, але його власні осяги, здобуті ним «з позиції сили».

СУТЬ «НОВОГО ПЕРЕЯСЛАВА»

На підставі того, що було сказане досі, можемо тепер спробувати визначити суть сучасної радянської політики відносно України, що вибрала «Переяслав» за свій символ.

Ідеться тут про закреслений на велику скалю експеримент примирити українську націю з російсько-советською імперською системою. «Переяславська» пропаганда звернена до всього населення України, але в першу чергу до української інтелігенції й бюрократії, що без їх співучасті тяжко правити вже не тільки самою Українською РСР, але й усією червоною імперією.

На перший погляд це подобає на поворот до концепції Леніна, яка чейже теж прямувала до своєрідного компромісу між московським центром і «національними окраїнами». Недаремно радянська преса в останніх часах знову голосно заговорила про «безсмертні ленінські принципи» в області національної політики. Але в дійсності це тільки порожні фрази. Подібності між ленінським та сучасним, посталінським періодами поверхові. Бо клясово-пролетарський, революційно-інтернаціоналістичний фундамент, що на цьому хотів будувати Ленін, щез майже безслідно. Москва сьогодні посилається не так на соціальні інтереси українського пролетаріату, але радше до українського патріотизму й національних традицій. «Переяславська ідеологія» має, на свій лад, явно націоналістичний характер. Тільки що це дуже специфічно спрепарована версія українського націоналізму, звернена своїм вістрям проти Заходу, тоді коли протимосковське вістря зовсім пригуплене. Символом так зрозумілого українського патріотизму можна вважати гоголівського Тараса Бульбу, козацького отамана, що по-геройськи б'ється проти турків і поляків та що гине зі словами про «білого царя» на устах. Вже сам факт існування цієї постаті в літературній традиції свідчить про те, що така версія українського патріотизму має певний ґрунт в українській історії. Очевидно, не в автентичній історії XVII століття, що творить уявне тло повісти; автентичне українське XVII століття — це доба Сагайдачного, що ходив походом на Москву, це доба Вигов-

ського, Дорошенка, Мазепи, що змагали до того, щоб унеза-
лежнити державу Війська запорозького від московської геге-
монії. Зате знаходимо корені цієї концепції в XIX столітті,
коли жив Микола Гоголь, цей типовий представник українсь-
кого дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, льо-
кальний патріотизм та зв'язок з традиціями Гетьманщини,
все ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на
службу царизмові. Кремлівські вожді правдоподібно мірку-
ють собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці
українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднан-
ня, на цій же «переяславській» ідеологічній платформі, су-
часної радянської української інтелігенції? Ось симптоматич-
не явище: коли російська більшовицька верхівка пробує сьо-
годні звертатися до українського громадянства, вона засто-
совує не соціально-революційні, але, на свій лад, національ-
ні гасла.

Однак між царською та советською версіями «перея-
славської концепції» надibuємо одну важливу різницю. Цар-
ський уряд обстоював тезу про «єдність російського народу»,
а в великоросах та малоросах хотів бачити тільки племінні
різновиди однієї нації. Сьогодні така постанова справи вже
неможлива. Україна стала нацією, — і цього вже не дасться
відробити. Тому, замість про «єдність російського народу»,
Москва тепер говорить про «споконвічну дружбу двох бра-
терських народів». В українській історичній традиції уви-
пуклюють усі ті моменти, що наближають її до Московщи-
ни-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що
її від неї віддалює. Україну визнано за націю, ба в теорії
навіть за самостійну державу, — але під тією передумовою,
що вона мусить назавжди залишитися в нерозривному зв'яз-
ку з Росією. У світлі історичних аналогій сучасний стан укра-
їнсько-російських відносин нагадує, мабуть, скоріше XVIII
ніж XIX століття. Бо в XVIII столітті існувала ще автономна
козацька державність, Гетьманщина, що творила окрему адмі-
ністративну одиницю та зберігала свою правну особовість.
Проте Гетьманщина, після невдалого виступу Мазепи, вже
не провадила власної зовнішньої політики, а й у внутрішніх
справах останнє слово залишалося за царськими резидента-

ми. Рівночасно люди українського походження щораз ширшою хвилею мандрували на службу до Петербургу.

Сьогодні Москва знову прагне перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках всеімперської організації. Пороблені концесії мають на цілі заспокоїти, до певної міри, українські патріотичні почування й амбіції. А разом з цим українським комуністам розкривають привабливі перспективи спільного з росіянами використання можливостей «великопростірности» для службової кар'єри та господарської наживи. Але передумова цього — абсолютна єдність політичного керівництва під командою Москви.

УКРАЇНСЬКА РЕАКЦІЯ

Як українське підрадянське громадянство зареагувало на новий «перейславський» курс? Власне на це питання буде, мабуть, найтрудніше відповісти. Про наміри більшовицьких вождів можемо судити на підставі їхніх діл, — і то незалежно від офіційних заяв, що часто служать тільки маскувальним цілям. Зате громадська опінія не має на Радянщині тих засобів вільного вияву, що існують на Заході: преса, громадські об'єднання, вільні вибори. Підсоветському населенню затулено рот, — з чого сторонні обсерватори часто роблять помилковий висновок, що воно зовсім не має власної думки. Наприклад, в Америці появилися деякі наукові дослідження, присвячені питанню т. зв. «публічної опінії» в СРСР. Але коли докладніше приглянутися до цих праць, ми бачимо, що їхній зміст не відповідає заголовкові, бо насправді вони займаються організацією й методами офіційної радянської пропаганди. Питання про те, з якою реакцією офіційна пропаганда зустрічається серед населення, — а тільки це останнє можна б уважати за «публічну опінію» в точному значенні слова, — взагалі залишається незаторкненим.

Не легко сказати, чого, власне, хоче громадянство, якому доводиться жити під комуністичним пануванням. Проте на підставі нашого знання української ментальности, української й російської історії та наших інформацій про сучасну

радянську дійсність — ми заризикуємо деякі гіпотези щодо того, як виглядають українські реакції на «Новий Переяслав».

Життя під радянською владою таке тяжке, що люди не можуть не радіти кожною полегшою. Оскільки новий курс означає послаблення терору та деяку поправу в матеріяльних умовах побуту, — українці напевно привітали його з задоволенням.

Але як стоїть справа з політичними аспектами? Чи «переяславська концепція» промовила українському суспільству до переконання? Населення України, навчене гіркими досвідами останнього покоління, інстинктивно не довіряє ніякій пропаганді. В 1917 році Україна була аж надто податлива на пропаганду, її можна було тоді легко розгойдувати й підіймати на ноги сугестивними гаслами. Але промадськість, ви- ставлена цілими роками під барабанний вогонь советської пропаганди, стала нарешті на неї, як і на всяку іншу словесну пропаганду, відпорна. Сьогодні українці, мабуть, менше звертають увагу на слова й обіцянки, а більше на факти. Холодний, недовірливий реалізм прийшов на місце колишнього романтизму, а скептично настроєне населення залюбки інтерпретує урядові лозунги у протилежному сенсі.

Порівнюючи гучні фрази про «самостійну українську соціялістичну державу» з дійсністю, українці хіба не можуть не бачити повної розбіжності між словами й фактами. Бо всі поступки, що їх останніми часами зроблено Україні, знаходять кінець-кінцем свою непрохідну межу в тому, що монополія політичної влади збережена за Москвою. Згадані поступки мають переважно суто престижево-символічний характер, — а після гіркої науки минулих десятиліть українці ледве чи дадуть себе ввіймати на цей гачок.

Дружні, рівноправні нації не потребують боятися згадувати про конфлікти, що розділяли їх у минулому. Пам'ять про Жанну д'Арк не обтяжує сучасних французько-англійських стосунків, подібно як англо-американській приязні не шкодять спогади про антибритійську революцію колишніх Північно-американських колоній. На протязі багатоліткових українсько-російських відносин не бракувало моментів культурної й політичної співпраці, хоч, очевидно, не менше, якщо

не більше, було зуларів і конфліктів. Наполегливі зусилля, щоб викреслити з історії або оплюгавити все, що має будь-яке відношення до цих давніх конфліктів, явно свідчать про страх і нечисте сумління червоної Москви. А реакції, що їх такий офіційний курс зустрічає серед населення, мабуть, зовсім протилежні до сподіваних. В палаці «російсько-української дружби» в усіх закутках страшать примари: Виговського, Дорошенка, Мазепи, Петлюри, Грушевського, Хвильового і стільки-стільки інших. Їхні імена завзято промовчують або згадують тільки у супроводі відповідних ритуальних прокльонів; але власне тому ці примари стоять у кожного перед очима.

Справа зовсім не обмежується сферою «високих ідей» та далеких історичних ремінісценцій. Мало сьогодні в Україні сімейств, що свого часу не втратили когось із своїх рідних або не потерпіли в якийсь спосіб в наслідок режимових походів проти «буржуазного націоналізму» та «націоналістичного ухилу». Для мільйонів їхня національна свідомість — і то саме з протиросійським і протирадянським вістрям — пов'язана з болючими досвідами й переживаннями, їхніми власними й їхніх найближчих. Такі речі можна заховати глибоко на дні серця, але вони легко не забуваються. В духовості збірності вони творять сильну підземну течію, яка, хоч сьогодні затнана вглиб, при першій сприятливій нагоді знову може вибухнути наверх. Український народ ніколи не забуде Москві штучного голоду 1933 року, ані «ежовщини». Події цих трагічних років спричинили в українській психіці «травму» у відношенні не тільки до комуністичної системи, але також до російської державності, а навіть до російського народу. Такої стихійної ворожнечі напевне не було ще в 1917 році. Українсько-російські відносини в половині ХХ століття психологічно подібні до українсько-польських у половині ХVІІ століття, напередодні Хмельниччини.

Стосовно самого поняття «Переяслав», то цей символ має для українців мало привабливі асоціації. Немов на глум, великий національний поет Шевченко, якого вся Україна шанує як свого пророка, а його «Кобзар» можна знайти дослівно в кожній хаті, часто згадує про Переяславську угоду й раз-у-

раз проклинає її, як причину поневолення і всіх нещасть українського народу. Напевно не один українець, повернувшись додому з парадних святкувань «славного тристаліття», розгортав «Кобзаря» й мовчки показував синові відповідні місця... Не треба бути ясновидцем, щоб відповісти, хто залишиться володарем українських душ: Хрущов чи Шевченко.

Позитивний бік сучасного «перейславського курсу» в тому, що він дає українським патріотам в СРСР децю сприятливіші можливості для творчої праці. Вони дбають, щоб використати цю нагоду для того, щоб загоїти рани попереднього двадцятип'ятиліття та скріпити український потенціал супроти Москви. Насовується цікава аналогія з XVIII століттям, коли козацькі політики помазетинської доби інтерпретували Переяславську умову як своєрідний конституційний акт, що нормував відношення Гетьманщини до російського царизму, та на цій платформі відстоювали вітчизняні «права й вольності». Подібна глуха й завзята боротьба за елементарні права нації точиться в Україні й сьогодні. Очевидно, тяжко передбачити, чим ця боротьба скінчиться.

Як відомо, в XVIII столітті перемогла централістична течія й автономія козацьких земель була кінець-кінцем ліквідована. Засоби духового й фізичного натиску й насильства, що ними диспонує тоталістська більшовицька диктатура, сильніші від тих, що ними користувався царський деспотизм. Але, з другого боку, й українські шанси не в одному кращі, ніж у XVIII столітті. Україна сьогодні об'єднана приблизно у своїх етнічних границях (не рахуючи деяких українських земель, що включені до РРФСР), тоді коли територія Гетьманщини, після втрати Правобережжя та відокремлення Запоріжжя, обмежувалася обширом двох пізніших лівобережних губерній, Чернігівської й Полтавської. Сучасну добу характеризує в усьому світі розвиток інтенсивної й масової національної свідомості. Тому здається сумнівним, щоб Москві пощастила поновна духова й політична ізоляція української провідної верстви від народних мас, що сталося з козацькою аристократією в XVIII столітті. Врешті, напружена міжнародна обстановка та господарські труднощі, мабуть, стятимуть на перешкоді до надмірного загострювання терору

в Україні. Москва вже, мабуть, не зможе дозволити собі на поворот до сталінських метод правління.

Але доводиться думати, що український народ, після сумних досвідів з Гітлером, недовіркою настроений і до Заходу. Це, здається, єдина й дуже серйозна небезпека від «Переяславського курсу». При всій своїй забріханості і внутрішніх суперечностях, червоний «Переяслав» безумовно свідчить про те, що сучасна Москва, як і за Леніна, намагається розв'язати українську справу не тільки засобами самого терору, але підходить до неї й з політичними критеріями. Це не було б запрозливе, коли б супротивна сторона, демократичні потуги Заходу, теж мала у відношенні до української проблеми власну конструктивну ідею. Але там, де концепція, замість щоб зударятися з іншою концепцією, натрапляє на порожнечу, перевага мусить залишатися по боці того табору, що озброєний думкою і пляном... Більшовицька пропаганда в Україні вже тепер збиває політичний капітал на цих занедбаннях західного світу. Вона вмовляє українцям, що сьогоднішній Захід, — як Антанга в 1919 й Гітлер у 1941 році, — байдужий, а навіть ворожий, до життєвих інтересів української нації. Отже, мовляв, було б для українських патріотів безглуздя випребати своїми руками каштани з вогню для самолюбних західних імперіялістів, що на Україну дивляться як на об'єкт майбутнього колоніального визиску та що потові торгувати українськими землями, без уваги на волю населення. Тому, мовляв, єдиний вихід для України: триматися поли російського «старшого брата», що у спілці з ним українці ще найбільше можуть зискати.

Чи ці аргументи промовляють підрадянським українцям до переконання? Вони, можливо, їх не переконують, але принаймні спонукують до замислення. Українська промадськість напевно занепокоєна обставиною, що Захід, бозна з яких причин, не наважується ставити руба питання про російсько-советський колоніялізм, тоді коли, навпаки, Москва постійно й небезуспішно запрає протиколоніялістичною картою. Політично мислячі елементи в УРСР напевно не роблять собі ніяких ілюзій, щоб хтось став їх «визволяти», якщо попередніх передумов для цього не створить загальна еволюція міжна-

родних та внутрішньорадянських відносин. Проте вони чекають, щоб західні потуги, — що вони вже сьогодні напевне могли б зробити, — відповідно заманіфестувати своє засадничо позитивне наставлення до української справи та своєю волю рахуватися, при плянуванні їхньої східноєвропейської політики, й з українськими інтересами. Як довго західні держави продовжуватимуть розглядати Україну не як поневолену націю, що її положення аналогічне до «сателітів» Середньо-Східної Європи, але як «національну меншину Росії», так довго існуватиме ґрунт для процвітання «Переяславської ідеології».

Стаття появилася в польському журналі *Культура* (Париж, ч. 6 і 7—8, 1956). Українська версія в *Сучасності* (Мюнхен, ч. 9, 1962).

Україна в еволюції радянської системи

За сталінської ери в радянській економіці панувала т. зв. міністеріяльна система управління. Поодинокі галузі народного господарства перебували під керівництвом фахових міністерств, зосереджених у Москві. Кількість економічних міністерств постійно збільшувалася й накінець дійшла до кількох десятків. Важливіші з-поміж них були «всесоюзними», а менше важливі «союзно-республіканськими»; в 1953 році 69% промислової продукції СРСР припадало на «всесоюзний» сектор. Поруч двох згаданих категорій, існували й «республіканські» міністерства, що формально не підлягали зверхнім органам у Москві. Але роля «республіканських» міністерств у загальному економічному процесі була зовсім незначна.

Міністеріяльна система виявилася незадовільною у двох відношеннях. Поперше, центральні міністерства, байдуже — «всесоюзні» чи «союзно-республіканські» — не мали змоги ефективно керувати підприємствами, порозкиданими на велетенських просторах. Подруге, вертикальна організація господарського життя за фаховими галузями сприяла ростові «відомчого сепаратизму» та не забезпечувала належної координації між підприємствами на місцях. Все це робило радянську економіку надмірно бюрократичною, штивною й неповороткою та призводило до колосального марнотравства людських і матеріальних ресурсів. Сталінська гіперцентралізація відповідала відсталому економічно-технічному рівневі СРСР початку 1930-их років, коли перед владою стояла проблема прискореної індустріялізації у країні, яка тоді ще була переважно хліборобська. Власне досягнення радянської системи

в області тяжкої індустрії, а також поширення російської імперської сфери на нові країни після другої світової війни примусили відмовитися від примітивних сталінських метод.

Зміни й корективи почалися негайно після смерти Сталіна в 1953 році, а в 1957 дійшло до радикальної перебудови адміністративно-господарської структури СРСР. Основною прикметою нової системи, що її можна назвати «регіоналістичною», є змагання до можливо всесторонньої, гармонійної економічної співпраці в обширі певної території. Цими новоствореними основними територіяльними одиницями є т. зв. «економічні адміністративні райони», що їх очолюють «ради народного господарства» (раднаргоспи). В Українській РСР організовано одинадцять раднаргоспів. У відання раднаргоспів передано промислові й будівельні підприємства та установи, що давніше підлягали всесоюзним та союзно-республіканським міністерствам.

Постання раднаргоспів треба вважати за наріжний камінь нової адміністративно-господарської структури Радянського Союзу. Однак поруч цього бачимо ще й інші важливі зміни, що їх доводиться відзначити на цьому місці:

1. В ділянці сільського господарства, яка безпосередньо не зачеплена реорганізацією управління промисловістю, першорядне значення має ліквідація в 1958 році машино-трактовних станцій (МТС), які від часу колективізації служили як головні опірні пункти комуністичної влади на селах. Трактори, комбайни тощо, що давніше були прикріплені до МТС, держава відпродала колгоспам.

2. Промислові підприємства льокального значення, що при попередній системі перебували під контролем республіканських міністерств, передано органам загальної радянської (районової й обласної) адміністрації.

3. Останньою знаменною подією в царині реорганізації радянського господарського устрою було створення в 1961 році т. зв. «великих економічних районів», що мають за завдання координувати працю раднаргоспів на ширшій територіяльній основі. Наприклад, на Україні покликано до жит-

тя три великі економічні райони: Донецько-Дніпровський, Південно-Західній та Південний.¹

У радянських публікаціях ці хрущовські реформи часто реклямують як «розширення прав союзних республік». При колишній міністеріяльній системі підприємства всесоюзних відомств підлягали прямо Москві. Зате тепер раднар-госпи підпорядковані відповідним республіканським урядам. Розпорядження від всесоюзної централі поступають до раднар-госпів через республіканські органи. У зв'язку з цим наступило поширення бюджетних прав союзних республік: коли в 1953 році близько 4/5 загальнодержавного бюджету СРСР належало до всесоюзного сектора, у 1958 — більше половини бюджетних видатків СРСР було включено в бюджети поодиноких союзних республік. Однак при цьому не вільно забувати, що господарське планування в Радянському Союзі залишається суворо централізованим; позиції, що з'являються в республіканських бюджетах, не віддзеркалюють рішень незалежної економічної політики республіканських урядів. Тому концесія залишається по суті зовсім формальною. Більше практичне значення має обставина, що деякі податки тепер зарезервовано для задоволення потреб республік; здається, що республіканські уряди дійсно можуть, в межах визначених загальнодержавною економічною політикою, вільно диспонувати цими доходами. До категорії «паперових концесій» віднесемо такі жести, як утворення Економічної Комісії при Раді Національностей Верховної Ради СРСР (де будим то мали б приходити до голосу господарські інтереси й потреби союзних республік) та включення прем'єрів усіх республіканських урядів у склад ради міністрів СРСР. Також ми не знаємо, як на прерогативах союзних республік відіб'ється недавнє створення великих економічних районів. Можна пе-

¹ Для історика суспільної думки небезітересною є подробиця, що згадані три великі економічні райони, що їх тепер зформовано на території Української РСР, приблизно покриваються з трьома автономними областями-«стейтами», що їх зформування в 1884 р. пропонував М. Драгоманов у своєму конституційному проекті перебудови Російської імперії на федералістичних основах: Лівобережжя, Правобережжя, Степова Україна.

редбачати, що всесоюзні установи в Москві матимуть нахил підтримувати прямі зв'язки з управліннями великих економічних районів, понад головами республіканських урядів, так що господарські повноваження останніх будуть знову скорочені, якщо не формально, то фактично. Взагалі весь історичний досвід СРСР учить, що номінальні «права», що їх посідають союзні республіки, треба оцінювати з великою дозою скептицизму. Аж надто часто ці «права» мають суто декоративне призначення; коли ж вони входять у найменший конфлікт з імперськими інтересами, їх або ліквідують одним розчерком пера, або потиху зводять нанівець відповідною адміністративною практикою.

Проте з цього не слідує, що хрущовські реформи не мають для України, як і для інших неросійських націй СРСР, ніякого реального значення. Тільки центр ваги лежить тут, на нашу думку, не в області формальних, конституційних прерогатив республік, а в чомусь іншому. В чому суть тих важливих соціологічних процесів, що їх симптомом є децентралізація радянського господарського управління? Поперше, децентралізація не має нічого спільного з «демократизацією», якщо під останнім розуміти самодіяльність промадянства та його безпосередній вплив на державну політику. Не тільки за комуністичною партією збережено монополію політичної влади, але й самі господарські органи мають надалі, як і в попередній сталінській системі, суто бюрократичний характер. Раднаргоспи та управління великих економічних районів є бюрократичними установами, що їх персональний склад призначається згори, і вони підзвітні тільки перед вищими державними органами, а ніяк не перед населенням. Подруге, в лоні радянської бюрократичної верстви наступило внутрішнє пересунення в напрямі збільшення питомої ваги периферійних, провінційних елементів. Щоправда, як уже зазначено вище, економічне планування залишається в СРСР централізованим. Але зате периферійні групи радянської бюрократії звільнилися в великій мірі від дріб'язкового, повсякденного нагляду і втручання центральних установ, що існувало за сталінських часів. Отже маємо право говорити про децентралізацію в адміністративно-оперативній площині.

Західні дослідники багато займалися останнім часом проблемою т. зв. «мультицентризму». Комуністичний бльок уже не є сьогодні таким монолітним, як колись. Комуністичні уряди Китаю, Югославії, а навіть маленької Альбанії не є виконавцями волі Кремлю, а ведуть свою власну політику, яка подекуди покривається з політикою Радянського Союзу, але подекуди теж від неї різко відбігає. Навіть т. зв. сателітні держави Середньо-Східньої Європи, що надалі перебувають під гегемонією Росії, користуються тепер більшою свободою рухів, ніж за ери Сталіна. Провідне становище Москви в комуністичному бльоці безперечне, але поруч неї існують інші центри сили, що їм Москва не може просто накидати свою волю, а радше мусить координувати з ними свої рішення, шляхом більш-менш добровільного зговорення.

Західні дослідники проблеми «мультицентризму» не звернули, здається, досі уваги на те, що аналогічні тенденції приходять до голосу і в самому Радянському Союзі. Маю на думці перебудову економічного устрою СРСР на регіоналістичних основах. У скромніших межах це чейже теж своєрідний «мультицентризм».

Суть цієї еволюції комуністичного бльоку спробую з'ясувати при допомозі однієї історичної аналогії, що не одному читачеві може здаватиметься надто сміливою. Історики середньовіччя говорять про те, що на переломі першого і другого тисячоліття по Христі позначився розпад усіх великопростірних імперій того часу: Франконської монархії Каролінгів; Візантійської імперії, після того як вона переступила свій апогей часів Македонської династії; халіфату Аббасидів; Руської держави Рюриковичів. Цей процес відомий в історії під назвою «февдалізації». Це відбувалося звичайно в той спосіб, що військові та політичні вельможі «вросли в землю» й таким чином з агентів-урядовців центральної влади перетворювалися на речників місцевих суспільних інтересів. Гідне уваги, що феодальне роздрібнення не було ознакою занепаду, а, навпаки, свідчило про перехід до більш інтенсивних форм промадського й господарського життя, яке, власне в наслідок цього поступу, переставало піддаватися централізованому керівництву екстенсивних, завойовницьких імперій.

Історичні аналогії можуть мати тільки відносне значення, але вони допомагають орієнтуватися у проблемах сучасного світу. Подібності між середньовічним феодалізмом та комуністичним «мультицентризмом» наших днів бачу у двох точках: в обох випадках ідеться про «децентралізацію без демократизації», про збільшення суспільної сили периферійних можновладців у відношенні до центральної влади, без збільшення вольностей усього населення. Подруге, в обох випадках процес обумовлений ростом продуктивності господарства та складності його організаційної структури.

Недаремно можна було останніми роками раз-у-раз читати у радянській пресі грізні перестороги проти небезпеки «місництва». Під місництвом розуміють те явище, коли низові господарські органи (наприклад, раднаргоспи) дають перевагу місцевим інтересам над інтересами загальнодержавними. Як довго монополія політичної влади в СРСР збережена за комуністичною верхівкою у Кремлі, центральна влада буде спроможна ліквідувати перерости місництва, що безпосередньо загрозливі для режиму. Проте можна сумніватися, чи пощастить владі викоринити місництво як таке. Бо ця тенденція природно впливає з нового регіоналістичного економічного устрою, подібно як тенденція до «відомственного сепаратизму» була природним наслідком колишньої гіперцентралізованої, вертикальної сталінської системи господарського управління.

Місницькі нахили самі з себе не мусять мати характеру політичної опозиції. У своїй первісній формі вони є тільки змаганням бюрократичних груп, об'єднаних на територіальній основі, до можливо безконтрольного господарювання у своїх «удільних князівствах». Ці тенденції можуть проявлятися й на етнічно російських землях, наприклад, у Сибірі, на Далекому Сході тощо. Проте дуже правдоподібно, що в союзних республіках СРСР місництво буде набирати політичного забарвлення, буде зливатися з відосередніми змаганнями неросійських націй.

З'ясуймо це на прикладі однієї історичної аналогії. Русифікований український дворянин XIX століття, що ставав чиновником або офіцером, міг зберігати захаявну любов до

рідного краю, «милої Малоросії». Але ці приватні почування не мали якогось помітного впливу на його публічну діяльність, яка визначалася його суспільною функцією царського служачки. Зате коли той самий чиновник ішов у відставку, осідав на рідному хуторі та ставав діячем місцевого повітового або губерніяльного земства, з нього по певному часі виходив більш чи менш активний «українофіл».

Ми були б дуже наївними, коли б у сучасній українській радянській бюрократії хотіли бачити затаєних «мазепинців» або хоч би навіть комуністичних «націонал-ухильників» у стилі 1920-их років. Ці люди — вихованці сталінської школи, що в ній вони зазнали довгого й ґрунтовного дресування й приглушення морального інстинкту та здібности до незалежного політичного думання. Ми не помилимося, якщо цих людей уважатимемо передусім за безоглядних кар'єристів, а в кращому випадку за добрих адміністраторів та господарників, що позбавлені ширших ідейних обріїв. Правляча верства в УРСР, хоч сьогодні складається переважно з людей українського походження, з національного погляду досить індіферентна: її члени залюбки користуються російською мовою, на кожному кроці демонструють свій «всесоюзний» патріотизм і не виявляють тієї енергії в обороні національної індивідуальности своєї країни, що її при різних нагодах засвідчили комуністичні правителі «сателітних» держав. Проте скупчення крайових економічних інтересів в одну організовану спільноту сприятиме поглибленню «територіяльного патріотизму» серед верстви, що управляє Українською РСР.

Активними носіями української національної свідомости на радянщині, як відомо, є переважно працівники культури: письменники, науковці, учителі, театральні діячі і т. д. Але ці діячі культури не мають доступу до диспозиційних центрів політичної влади та адміністративного впливу. Не зважаючи на пропаґандивні фрази про «підключання національними культурами», режим тільки з поліційною чуйністю стежить за українським культурним процесом, але на ділі не тільки йому не сприяє, а й раз-у-раз ставить йому всякі перешкоди. Власне ця відсепарованість культурного процесу від апарату влади є причиною того, чому українство, як

національна стихія, часто робить враження кволости на чужоземних відвідувачів, що останніми часами побували в Українській РСР. Ці оцінки чужинних обсерваторів дуже поверхові, бо вони не враховують динамічного аспекту суспільних явищ. Невмируща сила українства засвідчена тим, що воно живе й далі діє, всупереч страшенно несприятливим обставинам. Але нема сумніву, що українська нація не займає ані в СРСР, ані у світі тієї позиції, що відповідала б кількості її населення, багатству її землі та її великим традиціям.

Політично-суспільні перетворення, що відбуваються в СРСР, можуть тут з часом призвести до змін. «Вростання в землю» господарсько-адміністративного апарату в УРСР наблизить його до українських інтелектуальних кіл. В цій ролі захисника вітчизняних культурних вартостей могли б місницькі тенденції української радянської бюрократії знайти свою, вживаючи марксистської термінології, «ідеологічну надбудову». Знов же український культурний процес набрав би куди більшого розмаху, коли б він почував над собою дійову опіку впливових партійних і господарських середовищ.

Керівники російсько-советської імперії, очевидно, відчують цю потенціально небезпеку й намагаються завчасу вжити проти неї запобіжних заходів. Нова програма Комуністичної Партії СРСР, прийнята в 1961 році, включає розділ про національне питання. Там говориться, що історичний розвиток у Радянському Союзі веде, мовляв, до «затирання національних окремішностей» та що для всіх радянських народів російська мова ніби стала «другою рідною мовою». В дальшій перспективі виразно ставиться мету — «злиття націй». Звичайно, не йдеться тут, наприклад, про злиття російської нації з китайською, але про злиття неросійських націй СРСР з російською, себто, іншими словами, про їхню русифікацію.

В певному сенсі ця програма не являє собою нічого нового. Сталін добрих двадцять п'ять років послідовно проводив у відношенні до України та інших неросійських республік політику «затирання національних окремішностей». Але питання в тому, чому це власне тепер вписано до офіційної партійної програми. Чи це не суперечить гаслові «розширення су-

веренітету союзних республік», що його радянська пропаганда так часто вживала в останні роки?

Так, ми тут дійсно маємо справу з суперечністю. Але вона не випадкова. Вона віддзеркалює типову більшовицьку «діалектику», себто політику прання на двох фортеп'янах. Перехід від сталінського до хрущовського режиму приніс полегші для України та інших неросійських націй СРСР. Рівночасно економічні конечності примусили режим децентралізувати господарське управління. Все це створює кон'юнктуру, дякуючи якій у Радянському Союзі можуть прийти до голосу відосередні тенденції. І власне тому, як преблю проти цих потенціальних небезпек, збудовано нову програму партії. Програма урочисто пригадує партійцям та всім підрадянським народам, що цілі режиму в області національної політики не змінилися. Всі члени партії зобов'язані дотримуватися цієї програми, себто неросійські комуністи в СРСР зобов'язані працювати для русифікації своїх власних націй.

Такий стан сьогодні. А які перспективи майбутнього? Робити історично-політичні прогнози — річ дуже ховзька. Проте заризикую деякими передбаченнями. Як вихідну точку приймаю гіпотезу (хоч вона, очевидно, сумнівна), що не прийде до третьої світової війни та що світ на довгий час залишиться при сучасному двоподілі та хиткій рівновазі між бльоками комунізму та західної демократії.

На наш погляд, гасла «затирання національних окремішностей» не слід розуміти як заповіджений поворот до сталінських метод масового фізичного терору. Це, мабуть, Україні на ближчі роки не прозить. Режим радше пробуватиме наблизитися до своєї цілі засобами духового натиску, при чому машина терору залишиться в резерві. Але головний наголос будуть класти на виховання, індоктринацію, пропаганду. На протилежність до сталінських часів, режим прямуватиме не до того, щоб Україну очистити з українського етносу, але щоб останньому защебити спільну з росіянами державно-політичну свідомість.

Можна передбачити, що політика Кремлю супроти України буде мати деякий обмежений успіх. Перехід до урбаністично-індустріального способу життя призводить серед усіх

народів, також у західньому світі, до нівеляції побуту, до за-тирання поодиноких рис етнічної окремішності. Але, не зва-жаючи на це, нації залишаються собою. Французи залиша-ються французами, німці — німцями і т. д. Нема ніякої озна-ки, щоб навіть малі народи, скажім — норвежці або порту-гальці, збиралися на смерть. Навпаки, ми бачимо могутній рух до відродження серед народів Азії, а навіть до усамос-тійнення примітивних народів Африки. Чи Радянський Союз буде спроможний протиставитися цій універсальній тенденції сучасного світу? Також правдою є, що на Україні, подібно як серед інших неросійських частин Радянського Союзу, ши-ряться знання російської мови. Але ще Володимир Антоно-вич, у часи найбільшого русифікаційного натиску доби Олек-сандра III, казав, що українці не перестали б бути відрубною від росіян нацією навіть тоді, коли б постіль прийняли ро-сійську мову. Пригадаймо Ірландію, що не стала англійською, хоч загубила свою предківську мову. Цим я не роблю прог-нози, що українській мові прозить доля гельської. Тільки я хотів підкреслити, що факт двомовності українських міст не повинен нас надмірно турбувати, хоч, на довшу мету, цього стану не можна вважати за нормальний.

Усе вказує на те, що боротьба за майбутність україн-ської нації, заки вона вирине знову у відкритих політичних формах, буде точитися головне у духовій площині. Режим прямує до того, щоб українську культуру звести до рівня провінційного різновиду російської культури та перевиховати українське громадянство в дусі офіційної ідеології. Але укра-їнський духовий спротив виростає з глибоких емоціональних і інтелектуальних коренів. Цей духовий спротив, з одного боку, зручно використовує ті можливості легальної праці, що їх дає радянська система у своєму сучасному «ліберальному» виданні, а, з другого боку, має теж вироблену методу неле-гальних дій; маю на увазі не підпільні, змовницькі організації, але розгалужену сітку особистих контактів, що служить для поширювання інформацій та вироблювання певної загальної opinii. Багато ознак свідчить про те, з якою наполегливістю українська інтелектуальна еліта працює над тим, щоб рідний культурний процес, всупереч усім труднощам, підняти понад

рівень «провансальства» та наблизити до духової суверенності. В цьому напрямі здобуто за останні роки ряд конкретних досягнень, хоч теж ще страшенно багато залишається до зроблення.² Велика й відповідальна функція спадає тут на українську діаспору в західньому світі, яка своєю діяльністю безперечно стимулює духовий спротив підсоветських земляків.

² Як приклад наявного серйозного занедбання в українському підрадянському культурному процесі згадаймо про справу перекладів з світових літератур. Децю в цьому напрямі, очевидно, робиться. Мені доводилося мати в руках високоцінні з мистецького погляду, нові переклади з Арістофана, Данте, Гете, Словацького... Але такі речі появляються на Радянській Україні тільки спорадично та малими накладками, вони напевно не мають масового розповсюдження. Не видно, щоб на Україні провадилася систематична видавнича політика в області перекладної літератури, аналогічна до тієї, що як-не-як провадиться в області публікації української клясики. Інтелігентний загал, що не володіє західними мовами та не має доступу до закордонної книги, ознайомлюється з світовими літературами, давніми та сучасними, переважно тільки крізь призму російських перекладів. Існує пекуча потреба в тому, щоб на Україні постало спеціальне видавництво, що випускало б світову клясику у зразкових перекладах і масовим тиражем. У Росії це важливе культурницьке завдання почесно виконувало в 1930-их роках, виключно з найчорнішими днями ежовщини, ленінградське видавництво «Академія». Можна б вказати на ряд інших подібних прогалин в українському культурному процесі. Правда, хтось міг би сказати, що ці недостачі спричинені свідомими настановами режиму, так що тут українці нічого не можуть змінити. Нема сумніву, що загальна політика режиму спрямована на те, щоб знизити рівень українського культурного життя та по змозі звузити його річище, як вступ для майбутнього «злиття націй». Але цим не можна пояснювати, чи пак виправдувати, всіх українських недотягнень. Бо досвід показує, що режим, зокрема у своїй сучасній «ліберальній» фазі, інколи йде на поступки, коли зустрічається з сильними вимогами з боку громадськості. Можливо, що ми, які ці речі спостерігаємо з далекого закордоння, помиляємося, але часами постає в нас враження, що такі чи інші прогалини в українському підрадянському культурному процесі спричинені не тим, що в даних конкретних справах існує пряме «вето» Кремлю, але тому, що за дані справи нема кому на Україні постояти.. Ми не

Звертає увагу, що хоч підрадянське українство може почванитися цілим рядом здобутків в адміністративно-господарській та культурній ділянках, що їх воно досягло за дев'ять років, що проминули від смерті Сталіна, воно за той час не виступало з одвертими політичними постулятами; на це останнє були тільки де-не-де натяки, в менш чи більш завуальованій формі. Це можна, мабуть, пояснити не тільки тим, що радянська дійсність не дає трибун для відкритих політичних виступів, але також і тим, що українські патріотичні кола, навчені гіркою сталінською школою, стараються бути обережними й не хочуть передчасно провокувати Москву. За перші роки зусилля були спрямовані передусім на те, щоб загоїти рани, що їх на тілі нації залишив сталінський період. З часом зачали на порядок дня виходити інші, нові завдання. Можна передбачити, що якщо той процес відбудови й розбудови продовжуватиметься ще декілька років, він неодмінно вступить у фазу, коли він оформиться в політичні домагання. Ці постуляти, за всією правдоподібністю, йтимуть по лінії «націонал-комунізму»; не тому, очевидно, що комуністичні ідеї по своїй суті близькі й дорогі українському народові, але тому, що політика мусить виходити від певних конкретних даних. В умовах комуністичного бльоку реальним вихідним пунктом для української політики є існування «Української Радянської Соціалістичної Республіки», яка в теорії є організмом з правами суверенної держави та в практиці втішається куцою адміністративною й культурною автономією. Українські патріоти не будуть, мабуть, схильні ставити, на

сміємо забувати, що елементи провінційності, епігонства, вульгарної «просвітянщини» існували в дореволюційній українській духовості й вони теж помітні на еміграції. І треба собі здавати справу, що власне цей рідний примітивізм є головним українським союзником Москви, навіть коли він, як це часто бачимо на еміграції, виступає в гурапатріотичних шатах. Бо в зударі з таким підступним противником, як російська комуністична система, може виграти тільки таке українство, що озброєне «змійною мудрістю» та вигостреним інтелектом. Власне такої інтелектуальної рафінованості (в англійській мові на це існує зислів «софістичація») часто бракувало в українських визвольних рухах.

перший час, під сумнів основ радянського устрою, але радше битимуть на те, щоб для української республіки здобути статус аналогічний до того, що його посідають т. зв. сателітні держави.

Передбачаю, що настане день, коли також Москва побачить, що вона неспроможна продовжувати супроти України теперішню суперечну, «діалектичну» політику, де, з одного боку, говорять про «поширення суверенних прав союзних республік», а з другого — про «злиття націй». Прийде момент, що Москва буде примушена зробити вибір: або допустити до того, щоб фіктивна українська радянська державність виповнялася реальним змістом, або знову повертатися до «випробуваних» сталінських методів масового фізичного терору. Бо, на довшу мету, ніяких засобів «духового впливу», пропаганди і т. д. не вистачить, щоб Україну запрягти до російської імперської колісниці.

Моя проноза, що цей критичний момент в українсько-російських відносинах прийде приблизно за п'ять-десять років. Дуже можливо, що ця майбутня криза, що вирішить долю України на довгий час, може на десятиліття, матиме за свій безпосередній привід внутрішній конфлікт у Кремлі, коли на порядку дня стане питання наслідства всеросійського престолу після Хрущова.

Врешті, деякі заключні прогнози. Положення України є й залишиться у найтіснішій взаємозалежності з розвитком СРСР та цілого комуністичного табору. Думаю, що навіть у випадку «сателітів» не існує ніякої реальної шанси для їхнього «периферійного» визволення (себто їхнього виходу з т. зв. соціалістичного бльоку), дарма що поляки й угорці були схильні плекати такі ілюзії. Статус України міг би радикально покращати тільки тоді, коли б у цілому комуністичному світі перемотгли тенденції до мультицентризму та лібералізації системи. І навпаки: без емансипації України ні «сателіти» не здолають визволитися з-під контролю Москви, ні в самому СРСР не буде переборена тоталістсько-терористична диктатура. Україна сусідує з Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією та, через Чорне море, з Болгарією. Отже советський контроль над цими країнами здійснюється

з України. Рівночасно ситуація України має вирішальне значення для всіх інших неросійських націй СРСР. Коли б Москві пощастило здійснити свої русифікаційні пляни щодо України, то це пересуджувало б і майбутність менших союзних республік. Знов же коли б ці пляни зазнали остаточної поразки на Україні, реакція проти нівеляційної політики Москви дала б скоро себе відчутти на всіх неросійських теренах СРСР. Від цього залежатиме й свобода самого російського народу. Бо те, що укріплює режим тоталістської диктатури в Росії, це передусім шовіністична та імперіялістична політика у відношенні до інших націй. Поки Росія не відмовиться від цієї ганебної політики, успадкованої від царизму, вона ніколи не скине з себе ярма деспотії й не наблизиться до свободи. Жодна нація в комуністичному світі не може визволитися власними силами. Прогрес свободи в таборі комуністичної диктатури залежить від того, чи буде створений широкий міжнаціональний фронт, що об'єднував би свободолюбні сили в сателітних державах, в неросійських республіках СРСР і, врешті, в російській серцевині червоної імперії. Силою об'єктивних географічних і історичних факторів роля України тут ключова. Київ є тим вузловим пунктом, де перехрещуються силові лінії, що ведуть, з одного боку, до Москви, Ленінграду та столиць радянських союзних республік, а, з другого боку, до Варшави, Праги, Будапешту, Букарешту й Софії. Універсальний аспект української справи в тому, що національна емансипація України є необхідною передумовою того, щоб уся східня половина європейського континенту могла відродитися на основах свободи. Чи визвольні прагнення України знайдуть зрозуміння й підтримку у світі, зокрема ж серед її безпосередніх західніх сусідів? І чи Україна покаже себе дозрілою для великих завдань, покладених на неї історією?

Сучасність (Мюнхен, ч. 1, 1963). Стаття являє собою продовження й розвинення думок, висловлених автором у статті «Новий Переяслав».

Проти Росії чи проти радянської системи?

I

Основна помилка, що її роблять обидві сторони в дискусії між *Der Monat* і *Tagesspiegel* полягає, на мій погляд, у тому, що вони однозгідно та безпідставно розглядають і оцінюють всіх мешканців Радянського Союзу як «росіян». На Заході аж надто часто не добачають того факту, що СРСР не національна держава, а імперіальний конгломерат народів; це, до речі, важлива різниця, що її часто не беруть до уваги, між радянським і колишнім націонал-соціалістичним тоталітаризмами. Між поодинокими «радянськими народами» існують глибокі природні різниці, не тільки в мові та етнічному типі, але також в їхніх культурних і політичних традиціях. Чейже карелець по суті не ближчий до вірменина, ніж норвежець до португальця!

Згідно з народочисленням у січні 1939 року, тільки приблизно половина населення Радянського Союзу, що тоді нараховувало 170 мільйонів, належало до російської національності. При цьому не вільно теж забувати наступне: 1. Централістична й нівелізаторська політика Москви приводить до щгучного роздуття російського елемента; в інших обставинах мільйони людей, що тільки поверхово русифіковані, напевно визнали б себе приналежними до своїх первісних національностей. 2. Навіть серед самого російського мовного обширу існують територіяльні групи, наприклад, донські козаки й сибіряки, що посідають сильно розвинену обласну, автономістичну традицію, якою вони відрізняються від московського прототипу. 3. Радянські анексії, що мали місце від 1939 року, повинні були збільшити відсоток неросійського населення.

Цим статистичним фактам не можна відмовити першорядного політичного значення. Бо питання про характер від-

носин між більшовицьким режимом та населенням виглядає зовсім інакше, коли говоримо про російських і неросійських промадян СРСР.

Tagesspiegel стверджує, що йому нічого не відомо про існування «російського руху опору». З цим можна погодитися, якщо мова йде про дійсний російський народ. Але ця теза помилкова, коли б хтось хотів цим сказати, що взагалі не було й нема руху опору у границях російської імперії (Радянського Союзу). Але західні обсерватори, які звикли бачити великий і складний східній простір виключно з перспективи Москви-Ленінграду, не вміють добачувати тих рухів, які спираються переважно на неросійські народи.

Розвиток України, найбільшої неросійської національної групи в СРСР, може послужити тут як добрий приклад. З революції 1917 року народилася демократична українська держава, яка аж до 1921 року вперто боролася зі зброєю в руках проти російсько-советського наїзду. Кінець збройних змагань означав перенесення боротьби в іншу площину. Україна пережила в 1920-их роках явище, що відповідає сучасному «тітоїзмові». Місцеві українські комуністи, що посідали місця в державному апараті, змагалися в політичній, господарській і культурній галузях проти централізму Москви. Коли політбюро взялося насаджувати колгоспи, українське селянство відповіло хвилею саботажу і стихійних дій опору. Щоб приборкати зворохоблене селянство, Москва застосувала організований голод 1933 року, що на Україні, Донщині й Північному Кавказі коштував кілька мільйонів жертв. Слід підкреслити, що голодова катастрофа обмежувалася Україною й деякими іншими «інородчеськими» землями. Зате російські мужики дали себе без спротиву затнати в колгоспи. Великі військові успіхи, що їх Німеччина здобула в початковій стадії німецько-радянської війни, пояснюються у значній частині масовою дезерцією неросійських солдатів Червоної армії та прихильною до німців поставою населення у Прибалтиці, Білорусі й Україні. Але німці з власної вини загубили ці симпатії. Рух опору, що згодом розгорнувся з великою силою в балтицьких країнах і на Україні, мав вістря, спрямоване як проти гітлерівської Німеччини, так і проти

комуністичної Росії. Після відступу німців партизанська боротьба продовжувалася проти старого, що знову повернувся, ворога, російського більшовизму. Рівночасно сотні тисяч утікачів подалися на добровільну еміграцію. Сказане стосується, з такими чи іншими місцевими варіантами, всіх неросійських народів СРСР, не тільки українців і балтійців, але також кавказців і туркестанців.

Які висновки можна з цього поробити для важливої проблеми про можливості й перспективи майбутньої демократизації Сходу та включення його в сім'ю миролюбних народів? Якщо мова про поневолені нації Росії-СРСР, то відповідь ясна: скинення ярма Москви було б найкращою запорукою їхньої демократизації; коли б було досягнене перше, друге саме послідувало б за цим. Бо для українців, білорусів і народів Прибалтики, Кавказу й Туркестану це питання не виглядає по суті інакше, ніж для сателітних країн Середньої Європи й Балканського півострова. В одному, як і в другому випадку сучасний режим не був вислідом органічного розвитку, але чужим продуктом, принесеним на вістрі російських багнетів. Пригадаймо, що більшовизм, який восени 1917 року захопив владу в Петербурзі й Москві, довгий час залишився обмеженим центральними російськими губерніями, де він не зустрічав майже ніякого опору; зате відкидала його неросійська периферія імперії. Советизація цих периферійних країн відбулася способами, що послужили як приклад для новітньої «народно-демократичної» процедури. В обох випадках факт завоювання та чужинецького (російського) панування замасковано поставленням маріонеткових місцевих урядів з ласки Москви. Тому скасування комуністичного устрою в сучасних радянських «союзних республіках», як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болочий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності. Очевидно, існували б різні труднощі, пов'язані з переставленням життя на нові рейки, але це не міняє нічого в наших засадничих твердженнях. Трудно заперечити, що традиції неросійських народів СРСР (це стосується не тільки України, Білорусії і Прибалтики, але також до старовинних культурних націй Кавказу) виявляють більше

«європейських» прикмет, ніж це можна сказати у випадку самого російського народу. Обмежимося на цьому місці одним натяком. Відоме, що побут дореволюційного російського селянства визначався своєрідним примітивним аграрним колективізмом, що його носієм була інституція «миру», себто громадської (общинної) власності на землю, з періодичним перерозподілом ґрунтів. Таким чином російський мужик міг довершити перехід від «миру» до колгоспу без великих психологічних перешкод. Зовсім інакше виглядала справа в тих країнах, де, як наприклад, на Україні, селянство з давніх-давен було настроєне індивідуалістично та пристрасно захищало свою приватну власність. Отож ми маємо право зробити наступну прогнозу, що здається дуже правдоподібною: народи, які заселяють простори між Балтицьким та Чорним морем, при першій сприятливій нагоді намагатимуться вступити до всеєвропейської федерації, що, до речі, дало б об'єднання Європі її остаточне географічне закруглення на сході: щодо туркестанців, то вони, мабуть, приєднались би до передньоазійсько-ісламської системи держав, що до неї вони належать своєю культурою та всією історією.

Але як стоїть справа з самим російським народом? Коли б хтось хотів утотожнювати Росію, як націю, з радянською системою — це було б недопустиме спрощення. Але годі заперечити, що тут існують глибокі взаємопов'язання. Це не була примха історії, що комунізм запустив коріння власне в Росії. Навіть поверховий спостерігач не може не бачити, що між такими постатями, як Петро Великий і Сталін, існує внутрішня духовна спорідненість. Ряд характеристичних рис деспотичної монархії Миколи I віднаходимо в сучасній Радянській Росії. Чи обожнювання Сталіна не нагадує старомосковського цезаропапізму? І чи сучасне самозвеличання Москви, як «глави всього прогресивного людства», не подобає на нове перевтілення традиційного російського месіанізму та російського прагнення до панування над світом, які колись виявлялися як теорія «Третього Риму»?

Чесні росіяни завжди визнавали неєвропейський і своєрідно «тоталітарний» характер історії своєї країни. Філософ Микола Бердяєв, що недавно помер на еміграції, говорить про

«антиліберальну» природу російської людини та про постійні хитання російського суспільства між крайностями варварського деспотизму та не менш варварського бунтарства. Ці думки Бердяєва знаходять підтвердження навіть з марксистського табору. Видатний соціолог і учитель Леніна Георгій Плеханов доводить, що суспільна структура Росії аж до другої половини 19 століття виявляла більше подібностей з орієнтальними деспотіями, наприклад, Оттоманською імперією, ніж з Заходом.¹

Чи це значить, що ми вважаємо демократизацію Росії за безвітлядну справу, яка згори засуджена на невдачу? Ні в якому разі! Але мусимо тут рахуватися з труднощами, що в порівнянні з ними навіть «денацифікація» Німеччини виглядає немов дитяча забава. Також в історії російського народу бачимо наявність зародків свободи. Німецькі ліберали, наприклад, Вільгельм Репке, дотримуються погляду, що розвиток Німеччини зійшов на манівці з того моменту, коли централістичним і бюрократичним територіальним князівствам удалося здушити автономію «вільних імперських міст».² В історії Росії зустрічаємо подібне явище: зруйнування торговельних міських республік, Великого Новгороду і Пскова, московським самодержавством. Щодо Московського царства, то його адміністративний, фіскальний, мілітарний і поліцейний устрій був наслідуванням монгольської імперії. Московські великі князі вперше виступають на кін історії як збирачі данини на службі Золотої Орди. Оця характеристична державна структура, успадкована від татарських сюзеренів, до сьогоднішнього дня визначає буття Росії. Великі російські реформатори, Петро I і Ленін, перебудовували фасад держави, але не торкнулися цього фундаменту. Чи є якісь шанси на те, що в житті російського народу спадщина вільнолюбних новгородських купців переважить над спадщиною татарських ханів? Ми не сміємо зрікатися цієї надії. Але тре-

¹ Николай Бердяев, «Русская идея» (Париж, 1945); Georges Plekhanov, *Introduction a l'histoire sociale de la Russie* (Paris, 1926); це переклад вступної частини «Истории русской общественной мысли». 3 тт. (Москва, 1914—15).

² Wilhelm Röpkе, *Die deutsche Frage* (Erlenbach—Zürich, 1945).

ба собі усвідомлювати, що на те, щоб досягнути цієї мети, була б конечна радикальна операція, що надала б цілому східноєвропейському та північноазійському просторові зовсім нову подобу.

Я знаю, що ці думки можуть з різних боків зустрітися з пристрасними запереченнями. Опоненти будуть посилатися на те, що російський народ, мовляв, тільки жертва комуністичного режиму, що він, не менше від інших народів СРСР, терпить від рук своїх теперішніх володарів. Визнаю, що в цьому аргументі криється зерно правди; але речі треба бачити в їхній належній перспективі. Поперше, якщо навіть відповідає правді, що всі народи, включно з російським, пригнічені радянською системою, то з цього ще не слідує, що однаковий тягар падає на всі нації. Згідно з офіційною радянською статистикою, кількість українського населення зменшилася між двома народочисленнями, 1926 і 1939 року, із 31 на 28 мільйонів. Коли до цього дорахувати втрачений природний приріст, що давніше був на Україні одним з найвищих в Європі, то побачимо у висновку, що в наслідок більшовицького терору український народ утратив упродовж тільки 13 т. зв. «мирних» років біля 7—10 мільйонів душ. Під час другої світової війни всесоюзний уряд зліквідував чотири «автономні республіки» на Криму й Північному Кавказі, а їх населення або знищив на місці, або заслав на примусові роботи на далекій півночі. Рівночасно з цим комуністичні можновладці різними способами протегували російський народ коштом інших націй. Ці короткі зауваги повинні служити вистачальною відповіддю тим, що осмілюються говорити про «спільну долю» росіян і неросіян у Радянському Союзі. По-друге, нема сумніву в тому, що також російські трудящі маси, російські робітники й селяни, експлуатовані бюрократичними галапасами, а російські інтелектуалісти обмежені у свободі культурної творчості й наукового дослідю. Це напевно спричиняє страждання багатьом росіянам. Проте режим дає російському елементові, що являється провідною нацією СРСР та наріжним каменем світового комунізму, дуже суттєві компенсації: задоволення його жадоби влади, його імперіяліс-

тичної мегаломанії, старих месіянстичних мрій про покликання російського народу бути «вождем людства», а Москві стати новим «Третім Римом». Додаймо до цього матеріальні інтереси радянської бюрократичної верстви, зложеної переважно з росіян, що її існування залежить від того, щоб комуністична система продовжувала тривати й по змозі поширювалася на нові країни. Не сміємо замикати очей на сумний факт: навіть росіяни, що є ідеологічними противниками комунізму, заражені імперіялістичним комплексом, і вони аж надто легко готові забувати про свободолюбні гасла, коли запрошена великодержавна позиція Москви й її панування над іншими народами.

Карл Маркс сказав раз велике слово: «Народ, що поневоле інші народи, не може сам бути вільний». Ось ядро всієї «російської проблеми»! Деспотичний внутрішній устрій як старої, царської, так і нової, радянської Росії — конечне доповнення зовнішньої політики, яка навіть під час миру ніколи не виходила з «психози оточення» (уроення, що вона оточена ворожими державами, що запряглися на її згубу). Російська зовнішня політика, наставлена на територіяльне поширення та на панування над іншими народами, вирощувала гіпертрофований бюрократично-військово-поліцейний апарат. Цей апарат, що ним многонаціональна імперія держиться вкупі, немов залізним обручем, заглушує в самому російському громадянстві всі паростки свободи. Найщасливішим днем в історії турецького народу був той, коли розпалася стара Оттоманська імперія; бо щойно тоді, визволившись від уроеного «імперського покликання», змогли турки відвернутися від політики екстенсивної, політики завоювань, та звернутися до політики інтенсивної, себто до зусиль над культурним піднесенням і поступом власної занедбаної країни. Я переконаний, що це теж єдиний шлях до демократизації Росії. Розбиття імперської єдності Росії-СРСР було б найбільшим благодіємством не тільки для поневолених Москвою неросійських народів, але навіть для самого російського народу. Тому політику, що прямує до цієї мети, ніяк не годиться називати «протиросійською».

Завдання наступних заміток накреслити кількома лініями розвиток української політичної думки у відношенні до російської проблеми та схарактеризувати наше сучасне ставлення до неї.

Український національний рух на Наддніпрянщині пов'язував у 19 стол. справу визволення власного народу із зміною політичного устрою в цілій Російській імперії. Бачачи запоруку кращого майбутнього для України в демократизації та федералізації Росії, наші тогочасні діячі шукали за союзниками серед російських опозиційних і революційних кіл, а також серед інших народів імперії. Від часів Кирило-Методіївського Братства через Драгоманова, аж до З'їзду національностей, організованого у Києві восени 1917 року за ініціативою Грушевського, — українці належали до головних носіїв федералістичної ідеї у старій Росії.

У міжвоєнну добу прийшла черга на сильну реакцію проти тієї федералістичної традиції 19 стол. Прищепилося нове переконання, що згідно з ним наші старі діячі, аж по добу Центральної Ради включно, занадто дбали про інтереси всеросійської демократії й тому, мовляв, занедбували національні інтереси самої України. Тепер же люди повірили, що все, що нас відхиляє від основного завдання, виборення власної держави, — отже всякі універсальні гасла та політичні цілі, що виходять за межі української державної рації, — є каригідним марнотратством національної енергії. Якщо ж ідеться спеціально про російську проблему, то відношення до неї можна б схарактеризувати в таких словах: «Ми прагнемо державного відокремлення України від Росії. Що станеться з самою Росією — нас не обходить. Чи росіяни залишаться з більшовицьким режимом, чи повернуться до царя або Керенського — це їхня внутрішня справа, що до неї нам нема ніякого діла. Для нас це не робить жодної різниці, бо для нас усі москалі одним миром мазані». Молоде покоління, що в міжвоєнну добу виростало на західноукраїнських землях та що його світогляд формувався під впливом націоналістичного руху, російської проблематики взагалі не знало й

нею не цікавилось. Тут заважила школа Донцова, яка защеплювала зневагу до російства. Алеж бо коли сам Донцов писав на сторінках «Літературно-Наукового Вісника», що російська культура нікчемна, то — без уваги на те, чи він мав рацію, чи ні, — він бодай говорив про речі, які він знав; російська література була йому, очевидно, добре знайома. Але молоді націоналісти робили з цих донцовських писань зовсім інакший висновок: що російська проблематика взагалі не достойна того, щоб у неї заглиблюватися. Цікавитися російською історією, літературою чи навіть уміти читати по-російськи вважалось серед націоналістів рішуче за ознаку поганого тону. Вислід цієї постави був такий, що коли від 1939 року західнім українцям довелося зустрітися віч-на-віч з російсько-радянською дійсністю, вони, а зокрема й націоналістичне підпілля, були до цієї зустрічі зовсім не підготовані.

Автор цих рядків мав нагоду недавно довідатися чимало про настрої й погляди, панівні серед сучасної підсоветської української інтелігенції. Ці інформації стосуються не «нео-малоросів» і не партійних опортуністів, яким «все равно», крім їхньої кар'єри, а власне патріотичних елементів, які в минулому не раз зазнавали переслідувань за своє українство, та що ними в першій мірі держиться сьогодні український культурний процес на радянщині. Отож ставлення цієї верстви до російської проблеми зовсім інакше, ніж те, що було загальноприйняте на Західній Україні перед 1939 роком. Гідне уваги, що погляди, які я спробую нижче переказати, поширені не тільки серед наддніпрянської, але й серед сучасної інтелігенції західніх областей.

Новість полягає не в тому, що люди перестали бажати волі й самостійності своїй країні, що вони примирилися з російською гегемонією над Україною і пробачили Москві всі ті страхінтя, що їх вона заподіяла українському народові. Алеж бо — чи це комусь подобається, чи ні — пов'язаність України з Росією є, на даному історичному етапі, життєвим фактом, що з ним не можуть не рахуватися навіть найбільші противники сучасної системи. Приклад Угорщини і Польщі остаточно переконав людей, що Україна не може сама визволитися з-під російсько-комуністичного контролю. Навіть коли

думати категоріями революційної боротьби, то ясно, що революція, щоб бути успішною, мусіла б, як у 1917 році, початися в центрі імперії; чейже без попереднього повалення царату не було б ані Центральної Ради, ані української державности. У кожному разі люди здають собі справу з того, що доля України у великій мірі залежатиме від розвитку цілого комуністичного бльоку, отже в першу чергу таки від Росії. Стосується це не тільки до якихось можливих радикальних змін, але навіть дрібних хитань у політиці Кремлю. Для українців, що живуть у рамках комуністичної системи, не є байдужим питання, хто очолує російську комуністичну верхівку у Кремлі. Наприклад, є вістки, що українська громадськість особливо побоювалася приходу до влади військової кліки, що її речником був маршал Жуков. Українці, що діють у межах тамошньої дійсности та користуються в ній деякими впливами, примушені шукати площини співпраці з тими російськими колами, що репрезентують відносно «ліберальний» курс комуністичної політики. Якщо підсоветський українець мусить диференціювати між росіянами, виділяючи серед них тих, що в них він бачить або потенціальних союзників, або принаймні «менше зло», — то ясно, що він не може дозволити собі на розкіш казати, що «всі москалі одним миром мазані». Подібні ствердження можна зробити щодо культурної ділянки. Духова ізоляція від зовнішнього, зокрема західного, світу, одностороння орієнтація на російську культуру, — це наслідки колоніального стану Радянської України. Проте в нинішній ситуації для українського літератора й науковця російська книга потрібна на кожному кроці. Висновки такі: нема такого національно свідомого українця, якого задовольяв би сучасний характер російсько-українських відносин; але при фактичних тісних пов'язаннях підсоветський українець не може ненавидіти «всіх росіян» чи тотально заперечувати й відкидати все російське. Для такої постави, що її свого часу щодо російства плекав наш націоналістичний рух, у підсоветській дійсності просто нема місця.

Я далекий від того, щоб думати, що погляди й настрої, які поширені серед наших крайових земляків, мали б авто-

матично бути обов'язкові й для української еміграції, Але, з другого боку, еміграція мусить здавати собі справу з того, що мислять наші рідні вдома, й це в якийсь спосіб враховувати в нашому політичному плануванні. Якщо не будемо цього робити, існує небезпека внутрішнього відчуження, так що еміграція і край можуть просто перестати себе взаємно розуміти.

Почесне завдання еміграції — бути носієм і речником української самостійницької ідеї, яка сьогодні загнана під землю на самій Україні. Еміграція покликана до того, щоб повсякчасно протестувати й викривати всі акти насильства, що їх Москва чинить над нашим народом. Емігрантів часто переслідуює пригноблюєче почуття, що їх голос, так би мовити, зависає в порожнечі: бо до рідного народу цей голос не доходить, а чужий світ теж не звертає на нього уваги. Проте треба мати силу й відвагу працювати для майбутнього, не надіючися на швидкі й видимі успіхи.

Висловленими вище заувагами я хотів виразно зазначити, що я не ставлю під сумнів засадничо протиросійського, як і протикомуністичного, наставлення української еміграції у країнах вільного світу. Але вважаю, що ті форми, що в них виявляється ця наша настанова, в багатьох відношеннях проблематичні і вимагають ревізії. Наша протиросійська боротьба аж надто часто ведеться способами, які нераціональні і на довшу мету шкідливі для нас самих.

Ми вміємо краще з'ясувати те, чого ми не хочемо, ніж формулювати позитивну концепцію. Який лад хочемо поставити на місце російсько-комуністичної системи? Коли кажемо, що прагнемо самостійної української держави, то така відповідь може задовольнити хіба нас самих (хоч і тут в умі залишається багато знаків запиту: про яку самостійну Україну йдеться? чи про таку, що в ній господарювала б якась жовтоблакитна «чрезвычайка»?); алеж те, що світ хотів би почути від нас, — це концепція реорганізації всієї Східної Європи, очевидно, включно з самою Росією. Якщо ми обмежимося до «сепаратизму», себто по суті до негативної програми, ми виставляємо свідоцтво убозства української політичної думки. Іншими словами: треба уміти пов'язувати спе-

цифічні національні інтереси з універсальними ідеями й концепціями; у цьому відношенні, до речі, ми могли б багато навчитися від росіян.

Комуністична ідея, що її прапороносцем є Росія, являється своєрідною модерною «секуляризованою релігією», що в її основі лежить віра в побудову «земного раю». Великою ідеєю, що її Захід протиставляє комуністичному «матеріалістичному ісламові», є ідея свободи: вільної людської особи, вільної (конституційно-демократичної) держави, свободи національного самовизначення. Українські традиції передвизначають Україну до ролі прапороносця ідеї свободи на Сході Європи. Боротьба за українське національне визволення невід'ємна від боротьби за перебудову всієї східної частини європейського континенту на нових, ліберальних підвалинах

Але чи ми, сучасна українська еміграція, дозріли до того, щоб бути достойними представниками цієї великої концепції? Ідея свободи зобов'язує; це не є трамвай, що з нього можна висісти на кожному перехресті. Не вистачає при різних святкових нагодах гукати про «свободу народам, свободу людині», коли ті, що носять ці гасла на устах, подобають на їх ходячі карикатури.

Тут торкаємося справи відношення української еміграції до російської проблеми. Викривання російського імперіалізму — одне діло; інше діло — постійний глум і лайка на адресу російського народу і російської культури. «Це тон творить музику», — каже французька приповідка. Тон, що його у відношенні до всього російського прийняла велика частина української еміграційної преси та наших політичних діячів, це, на жаль, тон «зоологічного шовінізму». Візьмім дрібну, але характеристичну справу національної номенклатури: нічого не можна мати проти термінів «Москва», «московський», якщо їх уживати у відповідному контексті, наприклад, у відношенні до Московського царства 16—17 вв.; зовсім інакше діло, якщо хтось хоче оту «московитську» термінологію зробити обов'язковою у відношенні до модерної Росії, очевидно, з ціллю образити й принизити російський народ. (Пригадуються зовсім подібні термінологічні вибри-

ки, що їх колись до нас, українців, допускалися польські шовіністи). Самозванними «експертами» до російської (чи пак «московитської») проблематики, що пишуться на сторінках наших періодиків, є часто маніяки, що їх свідомість затруєна імпотентним ненависництвом; вони словесними оргіями компенсують почуття власної безсилости. Дуже характеристичне явище: коли хтось протиставляється маячінням тих «експертів», їхня сліпа злоба нетайно звертається проти такого «еретика», якого вони намагаються очорнити як закаптуреного москвофіла. Очевидно, в такій атмосфері надзвичайно тяжко формулювати якусь раціональну українську політику у відношенні до російської проблеми.

Виринає питання про причини такого стану. Причина, мабуть, подвійна. Поперше, наша промадськість не зуміла ще перебороти в собі до кінця ідеологічні впливи тоталітарного, вождівського націоналізму, що користувався популярністю на західньоукраїнських землях міжвоєнного періоду. Подруге, дається відчутти низький рівень інтелектуальної й політичної культури лідерів американсько-української колонії. Дякуючи дивовижному пов'язанню політичної репрезентації з керівництвом асекураційних (т. зв. «братських») товариств, офіційними речниками української справи на терені США є люди типу дрібних політично-фінансових дільців (по-американськи — «оперейторів»). Навіть не відмовляючи їм доброї волі, треба ствердити, що їх розуміння речей часто дуже примітивне. Хто, наприклад, мав нагоду чути промови тих діячів, той знає, що вони не здібні розвинути якусь думку; це заступає крик і сипання «патріотичними» фразами. А що ж легшого, ніж «переїхатися по москалеві»? Для цього не треба знати ані російської історії, ані радянської системи, ані всієї складної проблематики українсько-російських взаємин.

Треба твердо тямити от що: попрози й лайки (з безпечної віддалі) на адресу сильнішого ворога — це не поведінка людей і суспільств, що мають почуття самопошани. Далі: політичне плянування вимагає речевости; навіть якщо визнати, що почуття ненависти до ворога в певних ситуаціях психологічно зовсім зрозуміле, то такі розбурхані емоції самі

собою ще не творять політики, і гістерія не може служити як підмінка політичної концепції.

Очевидно, ота проповідь антимосковського зненавистництва не принесла Росії найменшої шкоди; не тільки могутній, сьогодні тріумфуючій більшовицькій Росії, але навіть престижеві російської еміграції в західних країнах, зокрема в США. Такою поставою ми шкодимо тільки самі собі, бо спричиняємося до того, що про українців утверджується опінія як про вузьких, засліплених шовіністів, позбавлених будь-яких позитивних вартостей.

Візьмім приклад, що не стосується безпосередньо політичної ділянки, хоч кидає на неї світло. Це взяте з особистого досвіду українця, якому доводиться працювати високошкільним викладачем в Америці та який, як автор цих рядків, читає курс історії Росії. Чи такий викладач може дозволити собі на те, щоб у своїх лекціях давати вияв почуттям українського патріотичного ресантименту? Коли б він був настільки дурний і нетактовний, щоб таке робити, він цим тільки підкопав би довір'я до себе своїх студентів. На те, щоб здобути й заслужити собі це довір'я, студенти мусять, поперше, бачити, що професор добрий знавець свого предмету і, подруге, що він безсторонній. Чим викладач буде об'єктивніший, — тим сильніший буде його вплив на свідомість студента. Всяка пропагандистська нотка тут звучатиме як дисонанс. Інше діло: український історик у цій ролі американського професора даватиме курс історії Росії в зовсім іншому розрізі, ніж це робив би росіянин; він насвітлюватиме факти і проблеми, що їх російська історіографія (та на ній побудована американська література про Росію) звичайно обминає і промовчує.

З цим в'яжеться інша, ширша справа. Український учений, що хоче працювати в західних, зокрема американських університетах, не може за своєю науковою підготовкою бути тільки україністом. Якщо він мовник, то мусить бути славістом взагалі; якщо історик, то мусить бути спроможний викладати історію Росії і Східної Європи; якщо економіст, то мусить не тільки знати економіку УРСР, але й цілого Радянського Союзу, й комуністичного бльоку і т. д. І нікуди

правди діти, в усіх дисциплінах, що стосуються Східної Європи, на першому місці стоїть русистика. Отже ситуація до певної міри аналогічна з тією, яку ми бачили раніше, коли мова була про становище сучасної підсоветської української інтелігенції. Український науковець у США, якщо він не хоче себе професійно дискваліфікувати, не може дозволити собі на те, щоб ігнорувати російську проблематику, або щоб підходити до неї з поставою генерального заперечення. Але нема ніякої причини, чому таке становище не могло б бути якраз джерелом сили. Українцеві (чи «американцеві українського походження») російський світ, безперечно, ближчий і більш зрозумілий, ніж природному американцеві. Отже український студійник має тут перевагу над своїм американським колегою, а рівночасно він вільний від російських пересудів. Вже в перші повоєнні роки, пишучи на сторінках ультрлівських «Українських вістей», Юрій Шевельов блискуче розвинув тезу, що українська вільна наука покликана досліджувати ті російські проблеми, що їх, зі зрозумілих причин, занедбувала російська наука. Сьогодні бачимо, як українські науковці молодшого покоління, що здобувають докторати в американських університетах, обирають як теми своїх дисертацій такі проблеми, як соціологія російської інтелігенції, розвиток російської конституційної доктрини тощо. Можна бути певним, що українські дослідники зуміють у цих працях відкрити нові перспективи для об'єктивного пізнання Росії. Ці зусилля заслуговують на заохоту й підтримку. Але даремно було б сподіватися до такої негаласливої роботи, не зважаючи на її велетенську вагу, зрозуміння офіційних лідерів українсько-американської спільноти. Про те, як вони дивляться на завдання нашої «наукової політики», свідчить недавня постанова: замовити еляборат, що остаточно й раз назавжди спростував би всі фальшиві уявлення про історію Росії, що засіли в американських головах; одним словом, своєрідна репліка на «Неизвращенную историю Украины», що її сплотив один російський еміграційний маніяк.³ Геніяль-

³ Див. Андрей Дикий, *Неизвращенная история Украины-Руси*, 2 тт. (Нью-Йорк, 1960—61).

на ідея, щоб одним томом (який, можемо заздалегідь битися об заклад, матиме радше журналістичний, ніж академічний характер!) зробити переворот в американській науковій думці щодо Росії, показує, як страшенно далекі панове, що відповідалі за цю постанову, від серйозного ставлення до цих серйозних справ.⁴

Глибоке сприймання ідеї свободи означає, що ми, обстоюючи свободу української нації, рівночасно визнаємо право на свободу російської нації. Свобода неподільна. Оскільки не можна сподіватися, щоб на північ від Курська розлився океан, що поглинув би всіх росіян, мусимо в засаді прямувати до того, щоб у майбутньому добитися з російською на-

⁴ Говорячи про прояви української суспільної патології, не можна не згадати одного недавнього епізоду. Якщо серед українських еміграційних учених є взагалі хтонебудь, кого світова наукова опінія визнає за авторитет у російських проблемах, то ним є Дмитро Чижевський. Зокрема його праця *Гетель у Росії* (Париж, 1939) здобула собі славу клясичної. Чижевський видав нещодавно в відомому німецькому видавництві Ровольта синтетичний нарис духової історії Росії, що його, до речі, вже атакували в радянських публікаціях як «очорнення Росії» (Dmitrij Tschizewskij, *Russische Geistesgeschichte*, 2 тт. Гамбург, 1959, 1961). В науці нема беззастережних авторитетів і компетентний критик, можливо, міг би щось закинути книжці Чижевського. Але справа в тому, хто критикує й якими аргументами. Філядельфійський журнал *Київ* не посоромився помістити «рецензію» п. Косаренка-Косаревича, повну хуліганських нападів проти особи Чижевського; вся «рецензія» написана методом, яку я, при іншій нагоді, назвав «методом патріотичної інсинуації». Не доводиться, очевидно, мати претенсій до п. Косаренка, який не винен, що Бог зробив його таким, яким він є. Але можна мати претенсії до редакторів, які друкують його безвідповідальну писанину, та до суспільства, що не вміє шп. Косаренків-Косаревиців поставити на належне місце, ані не вміє оцінити й пошанувати людей великого формату, якщо такі між нами трапляються. Інколи можна мати враження, що добра частина суспільства почувала б себе краще, коли б між нами взагалі не було людей формату Чижевського, й відітхнула б з полегшенням, коли б їх удалося перегнати у російський табір або якимось іншим способом «виключити з нації»; тоді своєю присутністю вони бодай не кололи б в очі заздрісних пігмеїв.

цією й державою добросусідських взаємин. Це не є ніяке ослаблення боротьби проти російського шовінізму й імперіялізму в усіх формах. Але мудре політичне правило каже, що навіть у сучасному ворогові треба вміти бачити потенціального союзника (як у сучасному союзникові потенціального противника).

Якщо ми виступаємо як шовіністи й ненавсники російського народу, ми всіх росіян об'єднуємо проти себе. Бо навіть ті росіяни, що є противниками комуністичної диктатури, не можуть не почувати себе ображеними такою поставою у своїй людській і національній гідності. Хтось міг би сказати, що це не робить ніякої різниці, бо всі росіяни й так наші закляті вороги. Але таке твердження передчасне. Бо можна довести, що від декабристів аж до наших днів були й є росіяни, що готові респектувати українські права, а навіть у меншій чи більшій мірі схильні сприйняти «українську концепцію» реорганізації Східної Європи, — звичайно, не тому, що вона «українська», а тому, що вона впливає з універсальних принципів свободи, що до них навіть деякі росіяни не можуть бути глухі. Чейже за наших днів ми бачили такі постаті, як шляхетний Г. Федотов, визначний богослов і історик, або Г. Алексінський, ветеран російської соціал-демократії. Коли нещодавно на шпальтах російської еміграційної преси відбулася дискусія про «український вопрос», несподівано почули ми цілий ряд голосів, що походили від зовсім невідомих, рядових російських промадян, які висловилися за визнання України як рівнорядної, незалежної нації та за ревізію досюгочасних російсько-українських відносин. Правда, це все тільки винятки, відокремлені голоси. Але чи ми робимо якісь зусилля, щоб таких голосів було більше? Досі бувало так, що росіяни робили «ідеологічні диверсії» в українському світі. При більш умілій українській політиці могло б бути навпаки. Коли б нам цього вдалося досягти, то це напевно вплинуло б поважно й на ставлення західних експертів і політиків до української справи. Це, власне, було б практичне «передрішенство», наскільки воно взагалі можливе в еміграційних умовах.

На закінчення ще така теза, що вимагала б ширшого обговорення, але я подаю її тут майже в афористичній формі: українська політична думка мусить спромогтися на синтезу лібералізму й федералізму 19 стол. та державництва першої половини 20 стол. Наші провідники в 19 стол. добре бачили універсальні перспективи української справи, що її вони не відокремлювали від перебудови всієї Східньої Європи на підвалинах свободи; але вони надто покладалися на сторонні сили, на автоматизм соціального прогресу, вони не вміли мислити категоріями влади; вони відчували протиріччя між владою і свободою, тоді коли свободолобні англосакси мають інстинкт влади у крові. Активне самостійництво, що народилося з велетенського досвіду визвольних змагань (та що його найкрайнішим і подекуди вже гіпертрофованим виявом був оунівський націоналізм), слушно ставило акцент на елементах національної підметности, бойовости, владности; але воно звучило інтелектуальні обрії українства й не відчувало того, що національне тільки тоді може бути здорове, коли коріниться в універсальних вартостях. Тепер, коли ми вже виразно бачимо слабості однієї, як і другої позиції, назрів час, коли можемо сполучити те, що в них обох сильне. Так приходимо до концепції української державности, як наріжного каменя великої спілки вільних східньо-європейських націй.

Перша частина статті первісно появилася по-німецьки, як лист до редакції, в журналі *Der Monat* (Берлін, ч. 19, квітень 1950).

Приводом для цього допису послужила дискусія, що в 1949 році точилася між *Der Monat* та щоденником *Tagesspiegel* на тему, кого слід уважати за противника демократичного західнього світу — комуністичну систему чи радше російський імперіалізм. *Der Monat* захищав першу тезу, а *Tagesspiegel* — другу.

Український переклад надруковано в *Сучасності* (ч. 10, 1961), з новим «постскриптумом» (2 розділ статті в цій публікації).

Правопорядок і революція

Гулієльмо Ферреро, видатний італійський історик та політичний мислитель, уславився перед першою світовою війною великим, п'ятитомовим циклом «Велич та занепад Риму». Не помирившись, як переконаний ліберал, із фашистівським режимом, Ферреро пішов у 1930 році на еміграцію до Швейцарії, працював професором університету в Женеві, де помер у 1942 році. Книга п. н. «Влада: Про невидимих опікунчих духів держави», що про неї тут говоритимемо, є останнім твором Феррера, плодом його довголітніх роздумів, його політичним заповітом.

Нашій читацькій громаді Ферреро не повинен бути цілком невідомий. Визначний історик Степан Томашівський високо цінив Ферреро й опублікував російською мовою в берлінському видавництві «Ратай», ще в першій половині двадцятих років, студію Ферреро «Руїна античної цивілізації». Проблема про причини загибелі античної цивілізації та її останнього втілення, Римської імперії, здавна вважається пробним каменем історіософічної та соціологічної думки. Причинок Ферреро до цього питання цінний і оригінальний. Катастрофу, яка постигла Римську імперію в III столітті по Хр., коли квітуча, непереможна світова держава за час життя одного покоління перетворилася на жахливе румовище, Ферреро розглядає як своєрідну «конституційну кризу». Конфлікт між традиційним римським джерелом правопорядку, сенатом, та імператорською владою позбавив останню її дотеперішньої легальної основи, сенатської санкції; у висліді цього сама імператорська влада «зависла в повітрі» та стала іграшкою в руках розбещеної вояччини.

Сучасний окцидентальний світ багато дечим нагадує добу схилу Римської імперії. Тут, як і там, неповного півсто-

ліття вистачило, щоб людство, що втішалося максимальним добробутом, тривалим миром, широко розвиненими індивідуальними вольностями, кинути в анархію та руїну поворотної хвилі варварства. Кращі уми сучасності ламають собі голови над причинами цієї катастрофи. Паралелю між долею античної та новоевропейської культури напрошується сама собою. Тому й нічого дивного, що чимало історіософічних конструкцій (у цьому порядку також популярні теорії Шпенглера) базуються на цій паралелі. Те саме бачимо в Ферреро: його остання книга, де говориться про велику кризу сучасності, виразно перегукується з його ранішими студіями з староримської історії.

Ми напевне не зрозуміли б як слід намірів Ферреро, якби схотіли прийняти його міркування в ексклюзивному, мо-ністичному сенсі; мовляв, ніяких інших причин світової кризи, як ті, що про них іде мова в обговорюваній книзі, немає. Але суспільно-історичне буття людства такий складний, многогранний процес, що він допускає, а навіть вимагає плюралістичного тлумачення. Говорячи про кризу новоевропейської окцидентальної цивілізації, один дослідник буде її, наприклад, бачити в перспективі «кризи релігійної свідомості», інший у перспективі «кризи капіталістичної економіки». Один і другий погляд, як і ще цілий ряд інших, відносно виправданий, себто має свою рацію в дійсності досліджуваного об'єкту. Можна сперечатися щодо того, чи Ферреро в останньому своєму творі сгягнув аж до найглибших, «остаточних» коренів катастрофи європейського світу. Мабуть, доводиться визнати, що перспектива Ферреро дуже неповна, одностороння, але в цьому рівночасно її сила. Бо ота односторонність дозволяє Ферреро з ясністю та переконливою силою звернути увагу на один бік справи, звичайно не зазримуваний, а його велика вага безсумнівна. Криза сучасності — це для Ферреро передусім катастрофальна дегенерація політичної культури європейської людини; знову це явище викликане заломанням фундаментів правопорядку, що на них трималося до цього часу державно-політичне життя націй Окциденту.

Основна теза Ферреро дуже ясна та проста: влада, щоб бути міцною та стабільною, не може будуватися тільки

на насильстві. «На багнет можна спертися, але годі на ньому сидіти», — сказав Талейран Наполеонові. У цьому вислові криється глибока політична мудрість. Єдиною тривкою гарантією стабільності та авторитету влади є добровільна згода самих підвладних, їхнє щире переконання в законності і покликаності проводу. Оскільки диференціація суспільства на «еліту» і «масу», на «провідну верству» й «народ» є конечна і всюдишуща, бо заложена в незмінній, природній структурі всякої організованої людської громади, остільки конечною передумовою суспільного миру являється, щоб владні групи втішались добровільним визнанням з боку мас, та й самі поводилися так, щоб це визнання тривало за собою забезпечити. Очевидно, ніяке організоване суспільство (по наші часи найвищою формою суспільної організації є держави) не може обійтися без апарату насильства: війська, поліції і т. ін. Але для «нормальної» держави притаманне, що насильні міри застосовуються в доволі рідких, виняткових випадках (у відношенні до злочинців, зовнішніх напасників тощо), тоді як загальним правилом лишається добровільна підтримка, що її громадянство дає «своїй» владі. Це можливе тільки у площині спільної правно-політичної свідомості, що сполучає воедино, взаємозобов'язує правителів і «народ». Відомий еспанський філософ і соціолог Ортега-і-Гассет висловлює в одному з недавніх своїх есеїв, «Про Римську імперію», думку, що ідентична з думкою Ферреро: «Нема в державі ніякої важливішої проблеми, як добровільне узгіднення загальної волі всіх громадян щодо того, хто управнений до влади» (цитуюмо з пам'яті).

Владу, що має фундамент у правовій свідомості загалу, називає Ферреро «легітимною». При надзвичайній різноманітності конституційних форм у деталях, витворила, на думку Ферреро, цивілізація західного світу у дотеперішньому історичному розвитку тільки два основні легітимістичні принципи: легітимізм династично-монархічний і легітимізм демократичний. Обидва ці принципи Ферреро називає «опікунчими духами» держави, бо вони захищають державу перед вибухом демонічних стихій терору та розгнужданого насильства. Обом видам легітимізму протиставляє Ферреро вла-

ду «революційного» типу, яка позбавлена правової основи й базується на страху та насильстві.

Таємниця обох «опікунчих духів» у тому, що вони, кожний з них на свій лад, дають відповідь на питання, кому належить провід держави. Згідно з монархічно-династичним принципом, про це вирішує факт народження; згідно з демократичним принципом — вирішує вибір. Загально відомо, що ні спадковість, ні виборність влади не гарантують, що до проводу завжди попадатимуть дійсно найкращі люди, в розумінні «аристократії талантів» чи громадянських чеснот. Легітимізм не є якимось чудотворним ліком, що автоматично розв'язує всі труднощі політичного життя. Але він обмежує сваволлю, вносячи точно означений порядок у владні відношення. Це велетенське благословення для народів. З цілою силою треба при цьому підкреслити, що це обмеження сваволі є двостороннє, себто стосується воно не тільки мас, але й самої провідної верхівки. Наприклад, у легітимній монархії володар не має змоги змінити закони династичної спадковості, хоч він, може, не раз волів би передати скілттер не старшому, але молодшому, улюбленому синові.

Джерелом монархічного легітимізму була віра в обраність певних родів, що над ними спочиває особлива ласка Божого Провидіння. Сучасній європейській людині, яка прийняла вже зовсім інші категорії політичного світовідчування, тяжко собі уявити той ентузіазм і майже релігійну пошану, що оточували колись панівні династії. Королівський уряд носив безперечно сакральні риси: обряд коронації був релігійним таїнством, що високо підіймав помазанника Божого понад звичайних смертних. Наприклад, у Франції впродовж століть трималося вірування, що король має силу ізціляти рукоположенням. Дріб'язковий придворний церемоніал виконувався з точністю та впертістю священнодійства. Формула «милістю Божою», що входила до титулу суверенних монархів, мала свій глибокий сенс. Вона значила, що монархова влада дарована згори, Богом, а не якоюнебудь людською волею. Довкруги цього центру зосереджувалася вся суспільна ієрархія цієї доби. Її провідне ядро творить родова аристократія, що поділяє, хоч у меншому ступені, престиж та авто-

ритет монархічної влади. Кожний аристократ-февдал — це малий король, кожна шляхетська родина — це маленька династія, з тими самими суворо дотримуваними законами спадковості та прімогенітури. Помилкою було б ідеалізувати це февдалне-монархічне суспільство, як це робили деякі модерні автори, що в середньовіччі та в становому ладі шукали «солідаристичної» ідилії. При февдалізмі боротьба одиниць і пруп не вщухала ніколи, як і сьогодні. Але, з другого боку, не дасться заперечити, що завдяки монархічно-династичному принципові крок за кроком переборено анархію, роздрібненість, «кулачне право», які характеризували відносини в Європі на переломі першого та другого тисячоліття християнської ери. Вершинним пунктом панування монархічно-династичного принципу були великі «регулярні монархії» доби барокко та т. зв. просвіченого абсолютизму. З того часу, від половини 18 століття, наступає швидкий заник монархічного легітимізму, що йому на зміну приходить черговий «опікунчий дух» націй — легітимізм демократичний.

Першим великим ідеологом модерної демократії був Руссо, що у трактаті «Про суспільний договір» ідеї влади «милістю Божою» протиставив ідею народного суверенітету. Руссо мав на думці передусім відносини у своїй батьківщині, у швайцарських городських республіках; він боровся за те, щоб у його рідній Женеві демократія перемогла дотеперішній олігархічний режим дідичного патриціату. Руссо не догадувався, що здійснення демократії можливе у великих державах. Але ще до кінця 18 століття демократія прийшла до влади у двох великих країнах: молодих Сполучених Штатах Америки та старій королівській Франції. Американська конституція вперше прийняла, як основу політичного правопорядку, засаду, що джерелом влади є делегування її самим народом. Іншими словами: в демократії джерело влади перенесене згори вниз, «воля народу» посіла те місце, що його при «Старому режимі» (назва передреволюційної Франції та Європи) посідала монархічна влада «з ласки Божої». Поняття «волі народу» вимагає деяких пояснень. Поперше, діяння демократичної народної волі зовсім не перечить існуванню панівних меншостей і суспільної ієрархії; тільки що в демо-

кратії панівні групи виконують свої функції «від імени народу» та під його контролем; виборами народ має змогу безпосередньо впливати на персональний склад та обсаду урядових становищ, включно з найвищими. Подруге, якщо демократичний легітимізм має бути життєздатний, він не сміє бути фальшований; себто воля народу не може бути тільки конституційною фікцією, вона не може фабрикуватися урядовим натиском згори; мусить існувати свобода формування політичної думки, включно з конституційно гарантованими правами опозиції та політичної свободи рухів для меншостей, а кожному промадянинові зокрема мусить бути дана ефективна змога вибору між різними програмами й кандидатами.

Часто говорять про Америку, як молодий континент. Це правда, але не належить забувати, що американська конституція сьогодні найстарша чинна демократична конституція світу, що незмінно (тільки з коректурами та доповненнями) перетривала від 1787 року. Бурхливіша доля європейської демократії. Вже перший демократичний експеримент, під час французької революції, скінчився повною невдачею: перемогою насамперед якобінської, а трохи згодом бонапартистської диктатури. Дуже цікаві міркування Ферреро про європейське 19 століття, виповнене то змагом, то компромісами обох «опікунчих духів». Віденський конгрес (1815) — останнє зусилля поставити во главу угла європейського порядку принцип монархічно-династичного легітимізму. Ліберальна історіографія та публіцистика привикли були малювати діло Віденського конгресу найчорнішими барвами, як тріомф реакції. Ця опінія несправедлива, бо вона не бере до уваги, що при тодішній недозрілості демократії миротворцям зруйнованої революційним та наполеонівським лихоліттям Європи не лишалося нічого кращого, як сягнути назад, до традиційних і випробуваних основ, які в той час усе ще зберігали чималий авторитет серед суспільств. Головні обриси створеного на Віденському конгресі порядку збереглися аж до 1914 року, себто рівно сто літ. Революційні струси 1830 та 1848 років позначають зростання сил демократії, яка, не зважаючи на часткові поразки та хвиливі відступи, у другій половині століття приходить скрізь в Європі до співвирі-

шального та вирішального голосу. Форма конституційної монархії — це компроміс обох «опікунчих духів», обох легітимістичних принципів. Через цю реасекурацію, що її створювало поєднання обох легітимізмів, конституційна монархія була тим устроєм, що запевняв максимальну стабільність і правовість.

Чим пояснити загальну сучасну кризу правопорядку? Її причина, на думку Ферреро, в тому, що перша світова війна та викликані нею перевороти усунули першого, старшого «опікунчого духа», коли молодший не був ще досить окріплий і досвідчений, щоб самому опанувати ситуацію. Конкретними прикладами цієї тези можуть служити доля Німеччини, Росії, держав давньої Австрії, Іспанії. Схема розвитку всюди однакова: падіння монархії та старого династичного правопорядку приходять у час, коли демократія фактично не готова, щоб цілковито виповнити опорожнене місце; перемагає режим революційної диктатури, ця радикальна антитеза всякого правопорядку.

«Революційне правління» характеризується тим, що його опорою є терор і фізичне насильство. Це діється не тому, що революційні правителі своїми вдачами доконче кровожадні натури. Але почувавши, що їх влада не має правної основи, вони бояться громадянства, бо свідомі того, що громадянство кожної хвилини може їм, революційним узурпаторам, відмовити послуху. Щоб забезпечитися проти дійсних чи уявних посягань на владу, вони примушені розбудувати апарат насильства. Невірно думати, що під революційною диктатурою стероризований тільки народ. Страх правителів не менший, ніж страх народу. Страх, що про нього йде мова, це, очевидно, не суб'єктивна боязливість (революційні диктатори персонально звичайно відважні люди, як пристало на одчайдушних ватажків) — але почуття непевності, незаконності, лябильності, що велить їм шукати виходу у крайніх заходах. Страх правителів перед народом та народу перед правителями створює зачароване коло, що з нього не видно виходу. «Опікунчі духи» покинули державу, зате пробуджується примітивний, стихійний звір, що дримає на дні навіть найкультурнішого громадянства... Відношення між суспіль-

ними прупами, зокрема між провідною верствою та масами, регулюється не правовими взаємозобов'язаннями, а «законом п'ястука» (концентраційними таборами, гумовими палицями, вбивством і т. д.). Інша характеристична риса революційного режиму — це гіпертрофія пропаганди. Не маючи справжньої моральної підпори під своїм пануванням, радять собі революційні правителі в той спосіб, що розпістеризовуванням та насугеруванням мас намагаються створити штучну підмінку («ерзац») неіснуючого легітимізму. Ніде не кричать про «монолітність», про «абсолютну єдність» стільки, як в революційних системах. Це, очевидно, годі брати серйозно. Найкращим доказом того, як у дійсності виглядає революційна «абсолютна єдність» мас і проводу, може служити той дрібний, але знаменний факт, що найвищі достойники легітимних устроїв звичайно не бояться показуватися прилюдно, тоді як «улюблені народом» революційні вожді у власній країні ховаються від людського ока.

Як клясичний прототип революційного режиму Ферреро аналізує імперію Наполеона. Папа примушений коронувати Наполеона на царство, австрійський імператор примушений віддати йому доньку за жінку. Але через це Наполеон не стає легітимним монархом. У колі старих, освячених віковими традиціями європейських династій, Наполеон залишається корсіканським авантюристом, месье Буонапарте, революційним вискочкою. Конституція французької імперії передбачає різні представницькі органи (Сенат, Трибунат), а також, у виключних випадках, всенародні плебісцити. Передача Наполеонові імператорського звання була конфірмована сенатус-консультом та плебісцитом. Парляменти та плебісцити притаманні демократії. Але, в даному випадку, були вони тільки пропагандивними лаштунками, бо стояла за ними не — як у живій демократії — несфальшована воля громадянства, а натиск урядової машини. І геніяльний ум Наполеона знає, що йому годі покладатися на папське помазання та на народні плебісцити. Тому Наполеон боїться. Ця безмежно хоробра на полі бою людина реагує шалом гніву на найневиннішу критичну статтю в газеті, на сальонові плітки. Абсолютно безсила риторика Трибунату здається Наполеоно-

ві нестерпна, і він швидко придушує цей останній вентиль вільного слова. Що лишається? Оголена шабля вояччини, всеобіймаюча шпигунська сітка міністра Фуше, пропагандивна авреоля «непереможности». Такий режим засуджений на те, щоб іти від успіху до успіху, — бо одна невдача ставить під знак запити саме його існування.

Книга Ферреро поставала в ті роки, коли криза європейського правопорядку досягла свого вершка, коли революційно-тоталітарний терор святкував найбільші тріумфи. Із ясним спокоєм мудрої старости дивиться Ферреро в майбутнє. Він знає, що революційні режими, які, за цитованим висловом Талейрана, «сидять на вістрі багнета», недовговічні. Але що має прийти на зміну? Відповідь Ферреро не залишає ніякого сумніву: вихід із кризи не в тому, щоб одну породу революційної диктатури замінювати іншою (фашизм більшовизмом або навпаки), але в повороті до основ легітимізму, до тих «опікунчих духів», що єдині вміють присмирити звіра в суспільстві. У тих країнах, де ще не перевелися останки старого монархічного легітимізму (наприклад, Англія, скандинавські країни), треба їх з пієтетом оберігати. Але цей принцип може сьогодні відігравати щонайбільше допоміжну роль. Провідне місце належить демократичному легітимізму, що полягає на узаконенні влади через народний мандат, включно із забезпеченням прав меншостей та права вільної критики й дискусії. Це виглядає дуже скромно в порівнянні з тими золотими горами, що їх народам обіцяють революційні пропагандисти різних мастей. До цього треба тямити, що демократія не може з'явитися зразу вся готова в досконалому виді. Її треба свідомо плекати та вирощувати, як це впродовж кількох століть робили народи Швейцарії, Англії, Голляндії, скандинавських держав, Америки — острови свободи та правопорядку в здичавілому сучасному світі. Всім іншим націям, зокрема, тим, що належать до європейського культурного кола, не лишається нічого іншого, як повернутися на цю саму стежку.

На доповнення головних думок книги Ферреро дозволяємо собі кинути кілька власних міркувань на тему: про-

блема влади в житті українського народу. Кожний, що хоч трохи замислювався над цими речами, знає: питання влади — це українська «Ахіллова п'ята», це проклятий «камінь спотикання», що об нього не раз розбивалися змагання України до незалежного державного буття.

В українській історії можна констатувати якусь дивну суперечність. З одного боку, надзвичайна тривалість наших низових соціальних з'єднань (українська сімейна організація, українська сільська промада), з другого — імпотентність проводу, хронічна нездібність створити авторитетний державно-національний центр. Це спостереження напрошується, наприклад, коли порівнювати відносини серед української еміграції із становищем інших національних еміграційних груп. Як приємно українцеві, коли він не раз може почути від емігрантів інших національностей слова визнання, подиву й навіть заздрости з приводу того, що українське громадсько-культурне життя на чужині гарно поставлене; і справді, скрізь, де тільки є хоч невеликий гурток українців (а де їх сьогодні на світі немає?!), виростають комітети, організації, культурні установи, видавництва і т. ін. Діється це не в наслідок якоїсь центрально запланованої й керованої акції, а на підложі сильного суспільного інстинкту української людини, яка скрізь виявляє нахил горнутися до своєї рідної громади. Однак, не зважаючи на ці великі, реальні досягнення, раз-у-раз бачимо, як нас політично побивають і переганяють навіть малі народці. Чому? Справа не тільки в тому, що інші народи мали до останніх часів або й досі мають свою державність і тому користуються готовою сіткою зв'язків і впливів у світі. Якщо ми цих зв'язків і впливів не посідаємо, якщо світ нашого голосу не слухає, то це тому, що ми не вміємо скоординувати наші зусилля, скерувати їх в одне річище. Поки українство не знайде в собі самому здібности, щоб у власній хаті розв'язати проблему влади і проводу, до того часу наша боротьба за національно-державне самоздійснення буде паралізуватися рідною таки крамолою. Тут не допоможуть ніякі сантиментальні заклики до «згоди», до «братерської любови». Політична єдність, хоч має також емоційні передумови, являється в першу чергу питанням правиль-

ної організаційної методи. При фальшивих організаційних засновках навіть найкраща т. зв. добра воля не доведе до путнього результату.

Не хочемо на цьому місці ширше розводитися про те, як проблема проводу-влади виглядала у старій Україні. Отже, тільки кілька найконечніших стверджень. Кризи давніх українських державностей (Київської Русі та козаччини) були викликані тим, що Україна не спромоглася на власний монархічний легітимізм — єдину на той час стабільну та авторитетну форму державної організації. Київська Русь не знала примогенітури; дідизна Володимира та Ярослава безконечно роздрібнювалася на щораз менші уділи, бо кожен княжий син мав право на окрему частку. До цього приєднувався фатальний звичай спадкувати не з батька на старшого сина, але із старшого на молодшого брата (т. зв. «ліствичное восхождение»). Стосувалося це головне обсади київського великокняжого престолу; коли він звільнявся, на чергу приходив найближчий за старшинством брат покійного великого князя, який переносився до столяного міста, передаючи свою дотеперішню волость дальшому братові. Це, очевидно, була тільки теорія, бо у практиці тяжко було зберігати такий штурдерний спадковий закон. Вислід: постійні княжі усобиці й захитання державного авторитету та правопорядку в Руській державі. Гарячі скарги на цей стан знайдемо в «Слові о полку Ігореві».

Ще різкіше ця слабкість центральної влади, недостача її легітимних підвалин, проявилася в Козацько-гетьманській державі 17—18 віків. Гетьманський уряд не був демократичною магістратурою, республіканським президентством, виборним на означений реченець та за точно відомими конституційними правилами. Рівночасно гетьманський уряд не був спадково-монархічним. Гетьманська влада не передавалася законно ані шляхом спадкування, ані шляхом правильного вибору; вона обсаджувалася методом «доконаного факту» на випадкових збіговищах або інтригами старшинських клів, — звичайно під натиском сторонніх потуг-«протекторів». При такій структурі верховної влади гетьманат не міг набрати рис тривалості, авторитету, правовості. Цілими десятиліття-

ми, головне в період т. зв. Руїни (друга половина 17 століття), тяглася перманентна бійка за булаву, аж до повного розхитання Козацької держави, як самостійного політичного тіла.

Не можна сказати, щоб не було в українській історії зусиль знайти вихід з цього становища. Згадаймо про два моменти нашої історії: Галицько-Волинську державу та козацьку Україну на шпиль могутності, за гетьманування Богдана Хмельницького. Те, що відрізняє Галицько-Волинське королівство від Київської Русі — це прийняття принципу прімогенітури, який забезпечував неподільність території та гарантував скріплення авторитету династії Романовичів. Щодо Хмельницького, то відоме діло, що його концепція гетьманської влади була монархічна. Цей колишній польський «регаліст» (прихильник тієї партії шляхетської Речіпосполитої, що прагнула до скріплення королівської влади), ставши на шлях творення незалежної української державности, не уявляв її інакше, як у монархічно-легітимістичній формі. Чому сам Хмельницький не коронувався на князя чи короля? Якщо він цього не зробив, це вказує на його великий державницький такт. Хмельницький був свідомий того, що революційне походження його влади ще надто свіже, що люди на Україні ще надто добре пам'ятають його простим сотником. Монархічний авторитет базується на спадковості. Колишній чигиринський сотник міг бути щасливим революційним вождем, але не легітимним «самодержцем руським». Інше діло, якби йому було вдалося передати владу синові. Тиміш Хмельниченко, змолоду призначений до булави, одружений з донькою молдавського господаря, посідав би авторитет та авреолу монарха.

Через різні обставини — натиск сусідів та відосередні тенденції серед самої української громадськості — не вдалося закріпити українського монархічного легітимізму. Це не значить, що цього роду політичне світовідчужання було чуже українському народові. Але, не знаходячи рідного кристалізаційного пункту, український легітимізм спрямувався на чужі династії. Організаційний принцип, що його реалізація у власній хаті була б забезпечила існування питомого українського правопорядку й тим самим української державности,

став помостом до денаціоналізації. Ця ситуація двічі повторилася в українській історії: в литовсько-польському та петербурзькому періодах. В обох випадках структура політичного феномену дуже подібна: у початковій фазі ідеться тільки про визнання зверхності чужої династії, — Гедиміновичів-Ягайлонів, чи пак Романових, — при різночасному збереженні, а навіть енергійному відстоюванні самобутнього характеру українських земель; але крок за кроком це визнання чужої династії приводило до прийняття чужої державної ідеології, а згодом до повної політичної нівеляції.

Спробуймо глянути з цього погляду на добу останніх визвольних змагань 1917—21 років. Про причини невдачі визвольних змагань не переводиться дискусія в українській публіцистиці. Можна почути найбільш протилежні опінії: одні вказують на міжнародну обстановку, інші на недостачу т. зв. національної свідомості серед українського народу; одні думають, що українські уряди занадто потурали нерозумним і руйніницьким економічним постулятам мас (апетитові селянина на «земельку» тощо), інші й досі переконані, що українська національна інтелігенція програла тому, що не вміла утотожнити себе із соціальними прагненнями мас (див. опублікований недавно «Відкритий лист» Володимира Винниченка). Не будемо запускатися в аналіз тих тез, що з них кожна може мати свою частку правди. Але, на нашу думку, головна причина провалу самостійної української державності в тому, що ми не зуміли розв'язати проблеми влади. Вживаючи термінологію Ферреро, Україна не зуміла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної»; всі українські уряди цієї доби (не тільки «ліві», але також і Гетьманат 1918) носили характер творених «явочним порядком» експериментів, без авторитету і стабільності, без опертя в правовій свідомості загалу. Потенція української революції, коли йдеться про її діяння вшир, була велетенська. Коли б енергії, безплідно розпорошені у внутрішньо-українській громадянській війні та в авантюрах різних отаманів, були зосереджені в одному фокусі, Україна без труда відстояла б свою незалежність і навіть здобула б провідну роллю у Східній Європі.

Дуже характеристичні вже ті теоретичні збочення, що помітні у науковому та публіцистичному трактуванні проблеми влади українськими ідеологами. Можна сказати, що «народницьке» українство 19 ст. на питання влади взагалі було органічно сліпе. Єдиний виняток — Панько Куліш, що його твори виявляють інстинктову чуйність на ці справи. Але як на типовому репрезентанті 19 століття зупинімося на Драгоманову. Прочитавши твори Драгоманова, варта замислитися над цікавою особливістю, що для цього мислителя питання влади майже не існує. Те, що хвилює Драгоманова, це питання обмеження влади та забезпечення індивідуальних та громадських вольностей перед самоволею влади, — а не проблема партиципації у владі чи, тим паче, проблема її завоювання. Ми схильні бачити в цьому радше відбитку загального духа доби та середовища, ніж якусь індивідуальну рису, притаманну Драгоманову. Але не даремно Липинський казав, що «свідома» українська інтелігенція народницького періоду уявляла себе тільки в ролі перманентної опозиції, якої суспільна функція в тому, щоб торгуватися з урядом, виривати від нього менші та більші поступки, критикувати його за дійсні чи уявні вади, — але не самій панувати.

По першій світовій війні та по добі визвольних змагань прийшла в українській громадській думці радикальна реакція проти попереднього нехтування проблемою влади. Але ця реакція перетягнула палицю у другий бік. Справа влади-могутности-панування надалі залишається в українській свідомості збоченою, хоч змінився напрям ухилу. Офіційна більшовицька доктрина в УРСР (що згідно з нею, всяка держава це тільки «апарат класового насильства», на що зрештою кошмарна советська дійсність може служити дуже хорошим підтвердженням), та доктрина донцовської школи (із його проповіддю «макіявеллізму») на Західніх Землях за міжвоєнної доби — діяли обоє в одному напрямі: примітивізування проблеми влади, її редукції до грубого фізичного насильства. На відміну від народницького періоду, люди стали свідомі того, що без авторитетного, сильного проводу не здійснене політичне визволення України. Але цей «авторитетний провід» увижився людям комуністичного та націо-

налістичного покоління в образі якоїсь суверенної гумової па-лиці, що вільно гуляє по українських спинах, «заохочуючи» всіх до послуху й дисципліни. Не бракувало в українському житті і практичних спроб реалізувати ці засади, про що одна-че на цьому місці нема потреби говорити.

Пройдений досвід, мабуть, дозволяє сучасній українській промадсько-політичній думці краще підійти до розв'язан-ня проблеми влади, ніж нашим попередникам. Спробуємо ви-значити кілька тез, що сьогодні повинні втішатися щораз ширшим визнанням: 1) передумовою тривалого унезалежен-ня України є впорядкування наших внутрішніх відносин та скоординування зусиль під одним національно-державним проводом; 2) такий центр не може постати «явочним поряд-ком», але мусить мати міцні правові підвалини; у протилеж-ному випадку вся революційна метушня, і навіть бруталь-ність, не переборють імпотентности цього творива; 3) джере-лом легітимізму, себто державного правопорядку, може в на-ші часи бути тільки демократія — звичайно, демократія лі-берального, західного типу, побудована на пошані до люд-ської індивідуальности, до свободи думки, до прав меншос-ти; 4) треба використати ті елементи державницької традиції, що їх український народ має, не зважаючи на їхні історичні слабості, не «починати історії від себе», а свідомо продовжу-вати, вдосконалювати та вивершувати все те, що здобує гір-ким трудом та ціною помилок попередніх поколінь.

Ті думки, що назрівають в нашій промадськості віддав-на, так на батьківщині, як і на еміграції, актуальніші, ніж колинебудь. Ідеться сьогодні про вирішальну спробу житте-здатности українського правопорядку. Це вимагає напружен-ня сил також на ідеологічному фронті. Книги кращих світо-вих політичних мислителів, як обговорювана нами «Влада» Гульєльмо Ферреро, не в одному можуть бути корисні.

Студентський вісник (Мюнхен) річник II (1948), ч. 2. Ре-цензія на книжку Guglielmo Ferrero *Pouvoir. Les Genies invisibles de la Cité.* (Paris, Librairie Plon, 1945).

Обережно з утопіями!

Є в книзі Івана Сагайди «Великі питання» цінна частина. Це критична аналіза сучасної радянської системи. Не знайдено там, мабуть, нічого нового, про що ще не говорили б інші автори; але істини про природу більшовизму варто повторювати якнайчастіше.

Наші закиди спрямовані проти тих розділів книжки Сагайди, де він намагається запроєктувати майбутній соціально-економічний лад України. До речі, саме ця справа становить ядро «Великих питань». У добрих намірах Сагайди не сумніваємося. Що викликає наші застереження, — так це виразно утопійний характер його концепцій.

Передусім насторожує те, що Сагайда дуже багато обіцяє. Він не задовольняється такою українською державою, «як у людей»: за тим зразком, як улаштовують своє життя інші самостійні нації сучасності. На думку І. Сагайди, майбутня побільшовицька незалежна Україна відразу повинна ступити на шлях нечуваних соціальних експериментів. Певне діло: сьогоднішнє становище України таке, що протирежимний вибух мав би в нас вістря не тільки національно-державне, сепаратистичне (відрив України від Російської імперії на подобу, скажімо, відриву Чехії від Австрійської монархії в 1918 році, без суттєвих змін існуючого соціального ладу), але набув би відразу й соціального характеру: повалення глибоко ненависної для українського народу комуністичної соціальної та господарської системи. Національно-державні та економічно-соціальні мотиви були б у такій ситуації сплетені не менше тісно, ніж за Хмельниччини або за доби визвольних змагань 1917—21 років. Українська державність першого таки дня станула б віч-на-віч із дуже складними проблемами соціально-економічної перебудови та відбудови.

Ми були б вдячні Іванові Сагайді, коли б він, як добрий знавець советської дійсності, спрямував свої досліди на проблему, як найдоцільніше можна б використати наявні в сучасній підбільшовицькій Україні соціальні потенції для цілей нашого майбутнього державного будівництва. Але Сагайда цього не робить. Його мета «вища», він хоче врятувати все людство! Це не перебільшення: мета, що її він собі поставив, — накреслити основні принципи зовсім нового, нечуваного суспільного ладу, що його досі ніде в світі немає (хоч, на думку Сагайди, весь світ до цього ладу прямує!), для якого покищо навіть немає й назви. Сагайда користується умовними назвами «солідаристичного», «гармонійного» або «станового» суспільства. Признаємося, що така постава справи викликає наші застереження. Ми шануємо нашу національність, але думаємо, що Україна не покликана «рятувати світ»; вистачить з нас, українців, якщо порівняємося з народами, що на полі духової культури, технічного прогресу, державного будівництва мають більші досягнення, ніж ми.

Ще словечко персонально про Івана Сагайду: можемо мати тільки повну пошану до людей, що, живучи під герметично затуленим советським «скляним дзвоном», маючи свою духову лябораторію, обмежену стінками власного черепа, не втрачали інтелектуальної снаги і йшли на бій із пекучими та хвилюючими «великими питаннями» соціального буття. Усі відкриття походять завжди від типу людей, що вміють самостійно думати; таких, що їх німці називають «Ein Selbstdenker»! Але, з другого боку, не можна забувати, як страшно тяжко «видумати щось нове». Великі мислителі, наприклад, Гегель, перестерігають перед «оригінальничанням» та закликають до підпорядкування наших суб'єктивних вигадок та забаганок суворим вимогам об'єкту. Наш Драгоманов висміював доморослих мудрагелів, що, мало турбуючись про досягнення світової науки, хочуть «власним умом», «глазомером» відкривати всякі Америки... Сагайда майже зовсім не знайомий із західньою соціологічною та економічною наукою. З відповідної західньої літератури він цитує якісь випадкові статті. Це не закид, бо умови духової ізоляції від світу в підсоветській Україні відомі. Але невже Сагайда переконаний,

що йому на 130 сторінках пощастило подати рецепту чудотворного ліку на всі соціальні недуги; того ліку, що його досі безуспішно шукала світова наука?

Що ж являє собою запроєктоване від Сагайди «солідаристичне суспільство»? Кілька цитат: «Майбутнє суспільство не може бути побудоване на антагонізмах (протилежностях інтересів) окремих суспільних груп (кляс) чи на антагонізмах людини й суспільства, людини й держави. Майбутнє суспільство... не знатиме поділу на кляси експлуататорів та кляси експлуатованих. Майбутнє суспільство — не клясове суспільство. Але все ж воно не буде суспільством аморфним, бо специфіка (особливості) праці накладатиме відмінні риси на певні категорії його членів і об'єднуватиме громадян, належних до певного роду праці у певні групи, що їх умовимось звати „станами”... Усі стани потрібні для організованого й безкризового функціонування суспільства, як для доброго ходу годинника потрібні всі коліщатка й гвинтики, що його складають. Ось чому суспільство майбутнього буде побудоване не на антагонізмі... а на солідарності. Ось чому сучасна суспільна анархія поступиться місцем суспільній дружбі й гармонії».

Хочеться спитати, звідки Сагайда черпає свої докладні інформації про «суспільство майбутнього»? Те, чого нема, не може бути об'єктом пізнання. Звісно, із досвіду деяких динамічних тенденцій сучасності наука може робити передбачення щодо здогадного дальшого розвитку. Але в соціальних дисциплінах усі передбачення майбутнього вимагають особливої обережності, бо досвід учить, як тут легко помилилися...

Не бачимо в сучасному світі найменших ознак, які дозволяли б передбачити відмирання клясової структури. Під «клясою» (цього поняття вживають у різних значеннях) розуміємо «горизонтальний» поділ громадянства на «провідні верстви» та «широкі маси». Це марксистська наївність думати, що причина клясової структури полягає в приватній власності на засоби виробництва та «експлуатації». Насправді неминучість клясової структури суспільства базується на поділі праці (цій передумові людської культури) та на зв'язаній

із цим диференціації керівних і виконавчих функцій. Це не значить, що міжклясові відносини незмінні. Кожна революція висуває на керівництво нову панівну клясу. Крім того, взаємини між провідною верствою та «народом» можуть бути упорядковані на різний лад. Але що лишається вічне — це саме існування кляс, клясової структури. Варто пригадати, чим покінчилися спроби та обітници запровадити «безклясове суспільство», що його нахвалялися зробити марксистки. Саме советський експеримент остаточно довів, що існування кляс корениться не в приватній власності на засоби виробництва, як помилково думали Маркс та Ленін.

В українській громадській думці часто помічаємо нехїть поставити виразно проблему клясовости. У цьому виявляється інстинктове відчуття нашою громадськістю того факту, що справа провідної верстви була завжди слабим місцем українських визвольних змагань. Звідси спроба обійти цю справу. Але це можливе тільки у фантазіях літераторів. У реальній політиці виправдує себе ляпідарна альтернатива Липинського: Україна або зуміє висунути власних «панів», або вона муситиме, як досі, коритися панам чижум... *Tertium non datur.*

Ми сподіваємося, що читач не плутатиме наших тез із донцовським культом «ордену» та його ж протиставленням «героїв» і «свинопасів». Ми рішучі супротивники всякого апо-теозування провідної верстви. Ми думаємо, що фабрика не може бути без директора, ані армія без генерала; тому, коли хочемо української фабрики та української армії, мусимо хотити кляси українських директорів та генералів. Але ми не збираємось із кляси директорів та генералів робити «надлюдей». Шевченко навчав нас шанувати моральну гідність маленької людини, і ми повинні ніколи не забувати цієї великої істини.

Капітальна помилка Сагайди в тому, що він абстрактно відділяє та протиставляє «солідарність» і «антагоністичну структуру», тоді як насправді вони творять діалектичну єдність, що в ній суперечності так нерозлучно сплетені, як правий і лівий бік тканини. Візьмім для прикладу дві футбольні команди на гризці: їхнє змагання — рівночасно їх солідар-

ність. Чи існує між людьми взагалі абсолютна солідарність? Навіть у найінтимніших взаєминах між близькими людьми, між батьками й дітьми, між подружжям, між друзями існує елемент напруження, протиставлення, потенціального конфлікту. Тим паче неминуче напруження та антагонізми в масових соціальних скупченнях. Ми не проповідуємо якоїсь «дарвіністичної» філософії вічної війни всіх проти всіх. Бо ми бачимо також протилежний бік: усі людські взаємини пронизані солідарністю. Великий філософ війни Клявзевіц навчав, що війна — це також одна із форм соціальних відносин і тим самим суспільної «солідарности», коли її сприймати в широкому сенсі.

Абстрактне гасло «солідарности» та «гармонії», як його ставить Сагайда, позбавлене конкретного змісту. Про яку солідарність тут мовиться? Це правда, що солідарність у суспільному житті — неодмінний елемент. Зокрема суспільні утвори (себто тривалі організації соціальних відносин), отже й держави, вимагають певного внутрішнього згармонізування, зрівноваження. Кожний суспільний утвір має свій притаманний «мінімум солідарности», що без нього він розлітається. Наприклад, якщо різні українські політичні групи полагоджуватимуть свої розбіжності револьверною методою, тоді український державний утвір не може втриматися. Але прийняття всіма українськими політичними групами певних правил правопорядку та «чесної гри» не ідентичне з тим, що в середині української спільноти зникнуть конфлікти інтересів та суперечності ідей. Наймогутніші держави світу, наприклад, Рим, Англія, виростили серед постійних, не раз навіть дуже гострих, внутрішніх конфліктів. Таємниця їх сили саме в тому, що вони вміли доцільно використовувати ті енергії, які народжувалися із внутрішнього напруження. Якщо комусь хочеться, можна назвати це «солідарністю». Але реальна суспільна солідарність — це ще не щось остаточне; її природа — динамічна й діалектична, не субстанціальна. Вона полягає в повсякчасному вмілому зрівноважуванні суспільних енергій; але досягнутий стан рівноваги завжди хиткий, завжди буває вихідною точкою для нових конфліктів. Тому гасло безантагоністичного суспільства треба

визнати за утопійне; такого суспільства ніколи не було, нема і, логічно, не може бути. Властива проблема українського державного будівництва — не шукання формули такої України, що була б безантагоністичним «земним раєм», але шукання можливостей, як схопити суперечні енергії, що є в нашому народі, твердими берегами одного спільного для всіх державного закону.

При скоординованому, розумному та жертвовному зусиллі українського народу та при сприятливій зовнішній кон'юнктурі постання української держави можливе. Але Україна не буде «земним раєм». Усі дотеперішні цивілізації та держави, навіть найпишніші й найквітучіші, мали свої тіневі боки кривди, неправди й зла. Невже ми, українці, такі по дитячому наївні, що забуваємо, що ми також Адамові діти? Говориться це не на те, щоб заздальгідь виправдувати те зло, що може бути у вільній українській державі. Ні, боротьба проти зла залишається категоричним імперативом, і то в першу чергу якраз проти свого «рідного» зла. Великим учителем української громадськості з цього погляду, безперечно, був Шевченко з його гострим, що ні на які освячені авторитети не зважав, осудом того, що він відчував, як хиби та провини власного народу. Те, проти чого ми виступаємо, — це не соціальний ідеалізм Сагайди та подібних, що прагнуть здійснити максимум добра й справедливості на Україні. Але закидаємо Сагайді утопійне недоцінювання реальних труднощів: віру в те, що якоюсь геніяльною солідаристичною рецептою вдасться одним махом (або, як каже Сагайда, «впродовж життя одного покоління») розв'язати всі «великі питання» та проскочити в солідаристичну утопію.

Загальна характеристична риса утопійного мислення в тому, що воно, мало зважаючи на дійсність, приймає за покладжене й переборене те, що на ділі лишається якраз проклятим вузлом справи. Очевидно, коли взяти цим способом «у дужки» найбільшу реальну перешкоду, тоді все даліше здається легким і простим. Солідаристична концепція Сагайди дуже характеристична для утопійного мислення. Сагайда декретує, що «суспільство майбутнього не може бути анта-

гоністичним», не турбуючися тим, що голий постулят солідарності слабший від павутиння, коли мовиться про масивні конфлікти соціальних сил.

Розглянувши основу програми Сагайди — його солідаристичну філософію, перейдемо тепер до висвітлення деяких його конкретних проєктів.

Насамперед зустрічаємося з концепцією «станового» суспільства. Стани — це, на думку Сагайди, об'єднання всіх людей одного виду праці (хліборобства, промислу, торгівлі, транспорту, інтелектуальної праці). «Інтереси окремих станів засадничо не ворожі один одному, бо це — інтереси рівноправних суспільних груп, що відрізняються одна від одної лише специфікою праці. Для захисту специфічних інтересів станів існують станові організації. В рамках станових організацій відбуватиметься все громадське й економічне життя громадянства» (стор. 132).

Новітнє людство знає два основні типи економічної організації. Це, поперше, економічний лібералізм («капіталізм») та, подруге, колективізм або пляновізм («соціалізм»). Капіталізм та соціалізм, кожний на свій лад, шукають соціально-економічної рівноваги, гармонії суспільних інтересів. При цьому лібералізм покладається на автоматичну саморегуляцію господарського життя, що здійснюється на ринку, де у вільній грі сил зустрічається безліч приватних інтересів. У колективізмі-соціалізмі ту саму функцію, що її в ліберальній системі виконує ринок, переймає центральна державна установа плянування: «батьківська рука» бюрократії, замість «вільної при сил». Не будемо вдаватися в докладну порівняльну аналізу обох систем. Вистачить ствердити, що вони обидві практично можливі, що в певних межах вони здібні функціонувати. Але рівночасно цілком ясно, що жодна з них неспроможна дати повну розв'язку соціально-економічних проблем, бо кожна має свої специфічні хиби. Клясична теорія саморегуляції (розвинена основоположниками економічної науки кінця 18 та початку 19 сторіч) грішить над-

мірним оптимізмом та абстрактністю; саморегулятивна тенденція в суспільстві дійсно існує (як у живому організмі), але треба брати також до уваги реальні опори та тертя, що часто зводять нанівещь діяння цієї тенденції. Однак «плян» також має межі своїх можливостей, бо є економічні процеси, що висмикаються з-під раціонального передбачення та централістичного нормування. Новітній людині, що власними очима бачила різні соціальні устрої й експерименти, важко зберегти віру в єдинорятівність чи економічного лібералізму, чи колективізму. Не помиляємося, мабуть, у нашій прогнозі, що в ближчому майбутньому розвиток людства йтиме діалектичними зигзагами між капіталізмом та соціалізмом з тим, що по досвідах та розчаруваннях останніх десятиліть певно щораз тяжче буде втриматися цим чи тим крайнім, «чистим» формам. Вирівнювання (відносне) прийде на середній, компромісовій лінії, що, самозрозуміло, теж, не даючи ідеальної розв'язки, буде обминати найбільші хиби радикального капіталізму та радикального соціалізму.

Погоджуємось із Сагайдою, коли він каже, що людство «не задоволене» ні капіталізмом, ні соціалізмом. Люди не були, не є й ніколи не будуть задоволені своєю долею та існуючим суспільним ладом і мають для цього завжди аж надто виправдані причини. Але це не значить, що запроєктоване в Сагайди «станове суспільство» буде краще за капіталізм чи соціалізм, які, при всіх їх очевидних хибах, мають принаймні той плюс (його годі легковажити), що вони практично показали свою життєздатність. Чи «становий лад» витримав би цю пробу — дуже сумнівно.

Становий лад поєднує в собі найпроблематичніші риси капіталізму та соціалізму, без позитивних прикмет цих устроїв. Від соціалізму бере станове суспільство пляновість. Але при соціалізмі існує один центральний плян для всієї держави. Прикрі сторінки притаманної для соціалізму гіпертрофованої бюрократії вирівнюються до певного ступеня тим, що все господарське життя країни організоване одноставно, за спільними директивами. У становому ж суспільстві, згідно з передбаченнями Сагайди, кожна станова організація робитиме свій власний партикулярний плян. Кожний стан —

це буде складна й штивна бюрократична організація, що реґляментуватиме всі підлеглі їй підприємства; але ця реґляментация матиме на оці не загальне добро цілоти (що, принаймні принципово, характеризує соціалізм), а тільки егоїстичні інтереси окремих груп. Отже в середині стану пануватиме засада соціалістично-колективістичної пляновости, зате у відносинах між станами пануватиме засада суперництва. Бо стан, як окрема автономна організація, мусітиме провадити політику забезпечення інтересів своїх членів. Чейже кожний стан буде чимось на подобу велетенського монополістичного тресту. Становий лад, замість наблизити країну до солідарности та гармонії, радикально протиставив би село — містові, продуцента — споживачеві тощо. Передумова функціонування соціалістичної пляновости — існування одного спільного пляну для можливо великої території й людности; так передумовою капіталістичної ринкової саморегуляції є співіснування чималої кількості незалежних підприємств одного профілю, що перебувають у стані конкурентційної боротьби. Становий лад убиває передумовини діяння капіталізму і соціалізму — і нічого не ставить на це місце. Тому не віримо у здійсненність станового суспільства.

Усякий експеримент побудови станового суспільства дуже швидко опинився б віч-на-віч з такою альтернативою: а) понад становими організаціями довелося б поставити авторитарну, центральну установу державного економічного планування. Але цим самим покінчено з автономією станів, що нею так дорожить Сагайда; стани спадають до рівня фашистівських «корпорацій» або гітлерівських «фронту праці», «імперського хліборобського стану» та «господарських груп», або советських «профспілок», «трестів», — органів не самодіяльности промадянства, а державної бюрократичної машини; б) перемагає тенденція до автономії станів. Вислідом цього стає загострення відносин між станами, тяжкі соціально-економічні конфлікти та, врешті, перемога відосередніх тенденцій у середині самих станів! Таке вже раз було із кризою цехового ладу середньовічного європейського міста, коли кожний енергійний підприємець намагався визволитися з-під непотрібної йому цехової протекції та реґляментациї.

Зупинімося ще на політичному і державно-правному аспектах станової програми. На думку Сагайди, майбутній український парламент повинен бути обраний на базі репрезентації станів. До речі, подібні проекти виринали також у західній політичній літературі; у цьому напрямі роблено навіть деякі практичні спроби (фашистівська «Палата корпорацій»). Ці спроби виявилися мертвонародженими. Чому? Дуже небезпечно безпосередньо переносити боротьбу господарських інтересів у сферу політики. Здоровий і нормальний стан речей буде тоді, коли успіхи на господарському полі здобуваються самою господарською зброєю (інтенсивнішою продукцією, кращим пристосуванням до потреб споживача, економічною ініціативою та винахідливістю), а не за допомогою політичних привілеїв. Коли ж організовані групи економічних інтересів виступатимуть рівночасно як носії політичної сили, тоді можемо бути певні, що вони використають свої владарські позиції для досягнення легально заякорених, хоч з погляду господарської діяльності не виправданих привілеїв менш чи більш паразитарного характеру. Ці привілеї, як правило, оплачуються з кишені споживача, а тяжких економічних і політичних наслідків зазнає ціла нація... Прикладів на це з новішої історії доволі. Згадати б тільки неfortunну політику юнкерського «Союзу хліборобів» у Німеччині за Вільгельма II, що несе велику пайку співвідповідальності за дипломатичну ізоляцію Райху та вибух першої світової війни. Або американські митні закони 1930 року, прийняті під тиском трестів, що зіграли велику ролу в поглибленні світової економічної кризи. Але не треба думати, що таким крайнім груповим егоїзмом відзначаються тільки об'єднання «поміщиків та капіталістів». Так само брутальний егоїзм італійських та французьких профспілок кинув нещодавно (після 1945 року) ці країни на берег інфляції та повного господарського розладу. Усе це вказує недвозначно, що не годиться віддавати парламент, де повинен панувати дух державної рації, до рук груп економічних інтересантів. Не треба побоюватися, що господарські сили, які очевидно теж мають право впливу на державну керму, не зуміють

проявитися в парламенті, обраному на базі територіяльних виборчих округ та партійних виборчих списків. Але треба прямувати до того, щоб постуляти матеріальних інтересантів були, сказати б, перепущені крізь призму політичних концепцій. Стани в ролі державного законодавця — це стадо козлів у ролі садівника.

Засновок концепції Сагайди «станового парламенту» той, що законодавчий орган, мовляв, повинен бути точним віддзеркаленням народу, його прагнень, його інтересів; парламент, що вийшов із партійної борні, не відбиває реального народу, в ньому перевага належить групам професійних партійно-політичних дільців. Чи не краще відсунути цих дільців від впливу, а зате перетворити парламент на репрезентацію реального промадянства в його органічних станових об'єднаннях? Відповідаємо: ніяка «виборча геометрія», включно з т. зв. пропорційною системою представництва, не може перешкодити тому, що вибори тільки приблизно відбивають нюанси прагнень різних груп суспільства та течій публічної думки. Ілюзія думати, що парламент на становій базі краще репрезентував би реальне обличчя народної волі, ніж сучасні законодавчі органи. Існують спільності між людьми, що їх знаменником буває не економічний інтерес (єдина спільнота, що її визнає Сагайда), але, наприклад, територіяльна одиниця або світоглядова єдність. Можливо, що становий парламент краще репрезентував би економічні інтереси; але чи територіяльні області та ідеологічні течії, — людські з'єднання міжстанового характеру, — це теж не природні соціальні організми? Як не крути, як не обертай, а народна воля ніколи не буде досконало репрезентована, тим паче, що емпірична народна воля — величина пливка, підлегла всяким хитанням; до того ж прагнення маси не раз такі туманні та нерозсудливі, що вони не можуть у сирому вигляді служити за вихідну точку відповідальної державної політики. Емпірична народна воля — це необроблена руда, що мусить допіру перейти через процес ушляхетнення в тому політичному горні, що ним стають партії й парламент.

Останній момент заслуговує на особливу увагу: надмірна турбота про ідеальне віддзеркалення народної волі ве-

лити Сагайді забувати про капітальну обставину, що парламенти — це дуже важливі органи законодавства й політики, які мусять насамперед мати відповідні речеві кваліфікації, щоб могли упоратися з цими завданнями. Виявилось, наприклад, що з погляду парламентарної діловости, краща система одномандатних виборчих округ (як у Великобританії та США), бо вона сприяє кристалізації яскравих працездатних більшостей; зате пропорційне представництво, хоч у теорії, безперечно, справедливіше, веде до розбиття парламенту на цілий вахляр дрібних фракцій, що великою мірою спричинилося до паралічу парламентаризму та кризи демократії в деяких країнах поверсальської Європи (німецька Ваймарська республіка, Франція III Республіки, Польща до 1926 року тощо). Може, найсуттєвіша соціологічна функція справжнього парламентаризму: шляхом гострої, але законними рамками нормованої партійної боротьби добирати політичні таланти, що з них поповнюється провід держави. Якраз активістичний характер партійної політики, що так її відрізняє, наприклад, від мирної та впорядкованої бюрократичної кар'єри, сприяє природному доборові політичних талантів. Добрий парламент повинен бути мов би великою академією практичної політичної науки, носієм державних традицій, кузницею політичних талантів. Супроти цієї основної соціологічної функції парламенту його функція ідеологічна чи символічна, — репрезентація «народної волі», — відходить на задній плян. Не даремно найавторитетніший парламентарний орган світу, англійська Палата промад, майже до наших часів вибиралася за правилами, що дуже далекі від абстрактної вимоги ідеальної демократії. Подібне можна сказати про американський Сенат. Зборище економічних інтересантів, що його пропонує Сагайда під фірмою станового парламенту, ні в якому разі не зуміло б стати школою політичної еліти.

■

Зупинімося ще на одному проєкті Івана Сагайди, знову з економічної галузі. Це т. зв. «система трудових акцій». Даємо слово самому Сагайді: «Трудові акції випускаються на продаж виключно працівникам даного підприємства. Акції

іменні. Перепродаж їх, застава їх чи спекуляція ними переслідуються законом. Покидаючи працю на даному виробництві, трудящий дістає не акцію, а її номінальну вартість. Служить трудова акція для притягання коштів на заснування чи поширення підприємства лише від самих zatrudнених на ньому. Це дуже важливе обмеження, що й стає підставою називати ці акції трудовими. В наслідок цього трудова акція не може служити засобом експлуатації чужої праці, натомість вона дає змогу стати фактичним співвласником підприємства працівникові фабрики, дає право на пропорційну до набутої за свої трудові заощадження кількості акцій участь у розподілі прибутків підприємства (крім звичайної заробітної платні, що відповідає кваліфікації, працьовитості й стажеві працівника). Крім того, важливе правило, що трудові акції дають власникові їх, незалежно від кількості акцій, право лише одного голосу в управлінні фабрикою, — урівноправное всіх співвласників підприємства. Система трудових акцій універсальна. Вона придатна для всяких і всіх без винятку промислових, транспортних, сільсько-господарських та інших великих підприємств» («Великі питання», стор. 84).

Підприємство, організоване на принципах пропонованої Сагайдою системи трудових акцій було б нічим іншим, як виробничою кооперативою, — тип власності здавна відомий і поширений. Оригінальний причинок Сагайди в тому, що він продукційну кооперативу хоче зробити панівною формою господарської організації. У «суспільстві майбутнього» Сагайда визнає взагалі тільки дві форми власності: індивідуальну власність для дрібних, «трудових» підприємств; систему «трудових акцій» для всіх інших підприємств. Сагайда думає, що коли кожна фірма буде спільно належати всім zatrudненим у ній працівникам, то цим способом буде можна перебороти експлуатацію і пролетарів перетворити на власників.

Утопійність цієї концепції в нерозумінні економічної функції капіталу. Сагайда має про капіталіста наївне уявлення: людина, яка без праці, спокійнісінько обрізуючи купони, бере участь у прибутках підприємства та експлуатує робітників. Насправді справа стоїть так: капітал — це кінцевий

елемент господарського процесу. Капітал — це те виробниче знаряддя (машини) та обігові грошові засоби (оплата робітників та адміністрації), що конче потрібні, заки взагалі може початися продукція. Технічний поступ, що запроваджує щораз складніші й коштовніші машини, має в наслідку постійний зріст ваги капіталу в господарському житті. Прибутки від капіталу — це заплата за виконувану капіталом економічно-потрібну функцію. Крім цього, треба пригадати, що зворотним боком співучасті капіталіста в прибутках підприємства стає його відповідальність за рентабельність підприємства. Працівник не співвідповідальний за долю підприємства. Він має змогу будь-коли розв'язатись із фірмою. Зате капіталіст ризикує, що вкладені ним суми можуть пропасти, якщо підприємство себе не оплачує. Дивіденд капіталіста — це винагорода за ризик, зв'язаний з економічною ініціативою.

Роз'яснення вимагає ще поняття «капіталіст». У науковому розумінні воно — просто рівнозначне поняттю «власник капіталу». Наскільки капітал є конче потрібний елемент господарського життя, настільки також конче існування власника капіталу. Цим, очевидно, ще не пересуджене, чи капіталістом буде індивідуальний підприємець, чи група акціонерів, чи, врешті, колектив, держава. Можна обстоювати погляд, що доцільніше, щоб капіталістом була держава. Тільки не можна собі робити ілюзій, що, націоналізувавши капітал та вивласнивши приватних посідачів, цим самим зліквідовано «капіталізм». Ні, тільки проміняно капіталізм приватний на державний. Соціалізм — це не що інше, як державний капіталізм. Іншого соціалізму при сучасному стані техніки немає й бути не може.

Кооперативна форма власности — це одна із спроб розв'язати проблему капіталу. Кооперативний рух має на Україні добрі традиції; можна думати, що він особливо відповідає певним духовим властивостям українського народу. У майбутній вільній Україні кооперація напевне знову відіграватиме визначну роллю. Але чи вільно припускати, що кооперативізм стане на Україні панівною формою власности? Це було б можливе тільки в тому випадку, коли б кооперація

здібна була впоратися з тими об'єктивними економічними функціями, що їх виконують капітал та його власники. У певних межах це напевно здійсненне. Наприклад, на кооперативних основах можна добре організувати кравецьку артіль, харчову крамницю, збут молока від селян, спільне користування громади сільсько-господарськими машинами тощо, одним словом, всюди там, де господарська чинність обходиться відносно невеликим вкладом капіталу, що може бути зібраний із внесків працівників чи безпосередніх учасників підприємства. Але чи може бути на кооперативних основах організована вугільна шахта, металургійна чи машинобудівельна виробня або залізниця?

Хвилинка задуми вчить нас, що ця концепція абсурдна. Чи група шахтарів може, за рецептою Сагайди, із своїх трудових заощаджень розпочати експлуатацію шахти? Сагайда, очевидно, думає, що після падіння більшовизму держава передасть усі підприємства у власність колективам затрунених на даних виробнях працівників. Теоретично можна так думати. Але що далі? Уяв'їм собі, що залізниця стала власністю колективу залізничників. Чи залізничники будуть спроможні із своїх трудових заощаджень прокласти нову лінію? У багатьох країнах залізниці працюють з мінімальними чистими прибутками або навіть дефіцитні. Чи колектив залізничників був би охочий своїми трудовими заощадженнями гарантувати збитки підприємства? Підкреслюємо, що Сагайда вчить, ніби кошти на заснування чи поширення підприємства повинні походити виключно від затрунених у ньому та що ніби ця форма власності придатна «для всяких і всіх без винятку промислових, транспортних, сільсько-господарських та інших великих підприємств». Це перечить усьому досвідові модерної економіки. Бо ми знаємо, що великі інвестиції вимагають мільйонових та мільярдних коштів, а їх можна здобути тільки через мобілізацію ринку капіталів. Навіть більше: при поважніших інвестиціях звичайно не вистачає капіталів однієї країни, головне тоді, коли це країна молода, господарсько не розвинена, з великим голодом на капітал; тут потрібний міжнародний ринок капіталів. Це природний шлях економічного розвитку молодих держав.

Сполучені Штати Америки до 1914 року були здані на допомогу європейського кредиту; держави Південної Америки перебували в цій стадії до 1939 року. Жахлива експлуатація населення в СРСР за сталінських п'ятирічок пояснюється між іншим тим, що радянська влада з політичних міркувань вирішила провадити індустріалізацію без допомоги світового ринку капіталів; щоб здобути потрібні кошти, не лишалось нічого іншого, як безжалісно прабувати власне населення.

Проблема власности, що її порушив Сагайда, дійсно дуже серйозна. Вона має не тільки суто економічно-виробничий, але також і соціальний та психологічний бік. Відрив робітника від засобів виробництва — це безумовно велике зло новітньої цивілізації. Змеханізована праця, що обертає людину на додаток до машини, позбавляє в наші часи працю тієї гідності та творчого сенсу, що їх вона мала в давні віки. Надмірна концентрація капіталу загрожує небезпечними соціальними струсами. Але чи Сагайда думає собі, що соціологи, економісти та психологи Заходу не ламають собі голів над цим питанням? Якби якогось геніяльного трюку, в роді «системи трудових акцій», вистачало, щоб одним махом перебороти всі труднощі, — чи цей трюк не був би вже видуманий? Кооперативи існують та процвітають у всіх країнах ліберального капіталізму, але жадних чудес вони не виконують. На нашу думку, взагалі ніякої «чудесної розв'язки» соціального питання бути не може. Суть «відриву робітника від засобів виробництва» — в технології масової та змеханізованої продукції, а не в формах власности. Що зміниться, коли замість приватного капіталіста-підприємця прийде колективний капіталіст-держава? Або що скористає робітник, коли його проголосять формально-юридичним співвласником-акціонером, якому теоретично «належатиме» якийсь мінімальний пай заводу-гіганта? Діло не в дрібненькому дивіденді (розділений на тисячі голів дивіденд кожного окремого пайовика напевне буде такий дрібний, що реальний прибуток працівника ледве чи різнитиметься від сучасної нормальної заробітної платні). Психологічне значення власности в тому, що вона дає одиниці поле для вияву її творчих сил й ініціативи, відповідальности та почуття ризику. Робітник-власник «трудової

акції», затруднений на виробні-гіганті, не набуде цих прикмет дійсного власника... Де вихід? Не вірячи в «геніяльні трюки» та «розрубання гордієвих узлів», ми рівночасно далеко від соціального фаталізму. Історичний досвід свідчить про можливість соціального прогресу. Але реальні поступи досягаються наполегливими зусиллями в боротьбі із незрешуваними труднощами буття. Якщо неможливо, за рецептою Сагайди, «всіх робітників перетворити на власників», так принаймні подбаймо, щоб було якнайбільше дрібних і середніх незалежних підприємців-власників. Якщо неможливо скасувати капітал, так принаймні подбаймо, щоб капітал був по змозі децентралізований у всіх тих галузях виробництва, де виробня-гігант не становить технологічної конечности. Якщо не хочемо «гігантів» залишити в приватних руках, націоналізуймо їх, але не робімо собі при цьому ніяких ілюзій. Сприяймо кооперації, але не чекаймо від неї того, що переступає її природні спроможності. Якщо не можемо зробити робітника власником засобів виробництва, так зробімо його власником на малому приватному допоміжному господарстві: власний дімок, садок. Якщо не можемо знівелювати соціальної нерівності, що базується на диференціації керівних та виконавчих функцій, стараймося зрівноважити соціальну нерівність рівністю юридичною та громадсько-політичною. Відповідною шкільною та стипендійною системою й великодушною кредитовою політикою стараймося полегшити шанси соціального авансу для всіх кляс. Реєстр можливих заходів соціальної політики цими кількома натяками далеко не вичерпаний. У цьому напрямі в побільшовицькій Україні безмежно багато можна буде зробити. Але тільки одне рішуче застереження: нехай українська соціальна політика (подібно, зрештою, як і наша політика закордонна, конституційна, економічна тощо) ніколи не ставить собі за мету вирощування груш на вербі! Бо верба груш не вродить, а за втрачений час, енергію та нагоди доведеться дорого заплатити!

На закінчення цієї аналізи «солідаристичної» теорії І. Сагайди затримаємося ще на його міркуваннях про роллю по-

літичних партій. Немов у світлі блискавки, побачимо грізні можливі наслідки цих, здавалося б, нешкідливих фантазій: «Чи потрібні в солідаристичному суспільстві політичні партії»? — запитує Сагайда. «У такому суспільстві партії не лише не потрібні, а й неможливі. У капіталістичному клясовому суспільстві партії — це виразники інтересів різних антагоністичних кляс. У гармонійному становому суспільстві... ролю партій перебирають на себе стани» («Великі питання», стор. 97—98). Отже, на думку Сагайди, завершена станова держава відзначатиметься безпартійністю. Зате на перехідний час боротьби Сагайда пропонує систему «єдиної широкої партії чи тісної коаліції під одним проводом... Це повинна бути спеціальна організація, особлива партія нового типу, партія трудящих... Робітники, селяни й інтелігенти повинні виділити таку партію із свого середовища, але вона повинна весь час вбирати в свої лави все найкраще з усіх шарів громадянства» (стор. 126).

Ми не хочемо бути злісні, але характеристика, що її Сагайда дає цій «особливій партії нового типу», страшенно нагадує відому характеристику соціально-політичної ролі ВКП(б), дану у сталінській конституції...

Теза Сагайди про безпартійність «суспільства майбутнього» спирається на два дуже проблематичні засновки: поперше, на марксістському вченні про те, що партії, мовляв, творяться тільки на базі суперечних клясово-економічних інтересів; Сагайда безкритично переймає цю фальшиву теорію марксистів, яка в СРСР служить за ідеологічне виправдання більшовицької монопартійності. Подруге, Сагайда вірить, як у самозрозумілість, що в «суспільстві майбутнього» справді буде досягнена гармонія всіх економічних інтересів.

Відповідаємо на це так: якщо прийняті Сагайдою передпосилки виявляться згідні з фактами, в такому разі партій на Україні взагалі не треба буде забороняти; вони відімірять самі собою... Але що має статися, коли партії не схочуть відмирати? Коли, навпаки, проявиться стихійна тенденція до партійно-політичної диференціації, що не схоче вміститися в вузьких рамцях «особливої організації нового типу», ані «тісної коаліції під одним проводом» (за рецептою

комуністичних «народних фронтів» або бандерівської «коаліції довкруги найсильнішого»? Що тоді? Питання стоїть на вістрі меча, бо існують тільки дві альтернативи: або Сагайда мусить погодитися з фактом політичної диференціації й цим самим зректися ідеалу «гармонії», або, щоб досягти «гармонії», доведеться вхопити методи поліційно-тоталістичної нівеляції...

Утопійні фантазії про «гармонійне, безантагоністичне суспільство» не є нешкідливі. Бо від віри у близькість і здійсненність «царства Божого на землі» тільки один крок до рішення, щоб його прирештя приспішити маленькою операцією. Ми далекі від того, щоб І. Сагайді персонально приписувати якісь кровожерні бажання. Але це історичний факт, що теоретичні побудови різних Руссо і Марксів служили як вихідний пункт для людоненависницької практики Робесп'єрів і Ленінів. Гільйотина як поріт до «царства Розуму!» «Диктатура пролетаріату» (читай: диктатура комуністичної партії з її чрезвычайкою) як переходова фаза до «безклясового суспільства»! Чи не можуть між українцями знайтися групи сліпих фанатиків, готових вхопитися за солідаристичну фразу на те, щоб «всенациональну солідарність і гармонію» накидувати своїм землякам — насильством?

Обережно з утопіями!

Українські вісті (Ной-Ульм), чч. 50, 51 і 52, 1949. Стаття написана з приводу книжки Івана Сагайди «Великі питання» (Регенсбург, 1947).

Виродження та відродження інтелігенції

I. СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ФУНДАМЕНТ

Назва «інтелігенція» не зовсім ясна та може давати підставу до різних непорозумінь. Отже насамперед мусимо зробити спробу точніше означити зміст цього поняття.

Чи взагалі можна говорити про інтелігенцію як про окрему суспільну групу? Багато сучасників перебуває донині під впливом марксістських формул, що, як відомо, визнають класи лише на економічній основі. З економічного погляду годі говорити про інтелігенцію, як про окрему формацію, бо сюди належать люди різного маєткового стану, що на різний спосіб добувають свій хліб насущний. Але мова фактів голосніша за схеми. Не даремне навіть більшовики визнавали існування в СРСР інтелігентського прошарку (правда, при цьому завше підкреслюють, що це нова «робітничо-селянська інтелігенція», на відміну від старої, «буржуазної»). Український соціолог Липинський глибше глянув у суть справи: класи це передусім формації психологічного порядку, як це, зрештою, ствердив уже Платон. Глянувши з такої перспективи, не можна заперечити, що інтелігенція дуже яскраво виділяється як один із підставових громадсько-психологічних типів.

Хто такий інтелігент? Це той, що його суспільною функцією є творення й зберігання духових цінностей. Згідно з поглядом Липинського, люди, зайняті господарською творчістю у різних її видах (хліборобство, промисел, торгівля, сполучення) або також економічно-непродуктивною військовою службою, не належать до інтелігенції, навіть коли мають ви-

соку освіти. Себто, офіцер або купець із університетським дипломом не є інтелігентом у точному значенні. Зате треба до інтелігенції зарахувати науковців, учителів, літераторів, журналістів, мистців, юристів, лікарів та людей чимало інших зближених професій. Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство. Якщо розглядати справу в історичній перспективі, то якраз духовенство треба назвати центральним для всієї інтелігентської суспільної формації, бо священицький стан об'єднував колись у своїх руках усі чинності, що ми їх перечеислили вище. Жрець-чаклун первісної людської громади, знавець Божих таємниць та сторож обрядового добра — ось прообраз всякої минулої та сучасної інтелігенції. Але не треба сятати до передісторичних часів; ще перед кількома століттями церковна організація мала в Європі майже монопольне становище у всіх чинностях духового життя. Згодом наступила диференціація, поодинокі інтелігентські професії, що вирости на церковному ґні, зісвітцилися й усамостійнилися. Та це не змінило природи цієї верстви.

Українська інтелігентська кляса дивиться на мало не тисячолітню традицію свідомого та організованого існування. Хрищення Руси (988 рік) є тим моментом, що від нього починається лінія розвитку, яка тягнеться аж до нинішнього дня.

Характеристичні риси старої української інтелігенції були ті самі, що на тогочасному Заході. Інтелігент середніх віків — це духовна особа, і то здебільша із рядів чорного духовенства. В монастирях гуртуються і школи, й бібліотеки, і лікарні, й мистецькі майстерні. Пригадується Нестор Літописець, перший історик нашої землі. Церковною організацією були занесені на Русь зерна всеєвропейського культурного добра: християнський релігійний світогляд, грецькі та орієнтальні літературні мотиви, римсько-візантійські правні й політичні норми та підставові природничі знання цієї доби. По деякому часі перекладацької й наслідувальної діяльності народилися перші твори, що були вже не наподоблюванням чужих зразків, але самостійним виявом українського генія.

Правда, коли підходити до цієї нашої середньовічної культурної спадщини із новітніми критеріями, вона не раз може здаватися скромна об'ємом та наївна змістом. Але для своєї доби це були першорядні досягнення, що більш-менш відповідали тому, що робилося в інших європейських країнах. Порівнюючи з півварварським станом нашої землі перед хрищенням, вони були велетенським кроком вперед. Об'єднана в рамках єдиної церковної організації, злітована одною вірою та моральним законом, втішалася тодішня інтелігенція такою високою повагою та авторитетом у промаді, що їй може заздрити новітній український інтелігент.

У головних рисах накреслений вище образ триває і під час другого, козацького періоду. Тільки поволі та майже непомітно починається процес зісвітщення (секуляризації) інтелігенції. Побіч духовного письменства, щораз ширшою течією розгортається світське. Шкільництво надалі зостається монополюю в руках духовенства, але до цих шкіл вчащають уже не лише поповичі та майбутні священики, але також шляхетські, старшинські, ба навіть міщанські сини. Своєрідна поява «мандрованих дяків-пивоорізів», що лиш одною ногою стоять у духовному стані, а другою у мирському житті (вони, до речі, точно відповідають західнім клірикам-вагантам), ясно говорять про те, що настає емансипація духовного життя з-під церковної опіки.

Велика була роль духовної інтелігенції у суспільстві за княжих та козацьких часів. В особах своїх чільних представників вона була живим сумлінням народу та творцем національної ідеології. У княжу добу церковні кола найгарячіше заступали принцип політичної та моральної єдності Руської Землі, проти крамол та міжусобиць, та ідею спільної боротьби з поганцями, що відповідала західнім хрестоносним походам. Серед цих же кіл народилася ідея «Святої Руси», що була українською формою месіанізму, перехопленою згодом москалями. А після занепаду княжої державности ця сама інтелігенція відіграла вирішальну роль у національному вихованні нової провідної верстви, козацтва. Козаки були спочатку степовими добичниками, що у своєму світогляді не

підіймалися вище оборони вузьких станових інтересів. Церква дала їм основні політичні ідеї: свідомість походження від старинної Русі, ідеал боротьби за рідне благочестя проти бусурменської навали та латино-польського засилля, нарешті, почуття всенародної солідарності з іншими українськими станами та верствами. Зворотною точкою було гетьманування Конашевича Сагайдачного і вписання всього Запорозького товариства до Київського братства та висвячення православних ієрархів під охороною козацької шаблі.

Та проте ця велика суспільна роль інтелігенції ні в якому разі не дає права говорити про княжу чи козацьку добу, як про добу інтелігентську. Політичний провід ніколи не належав упродовж цих віків духовній інтелігенції. Не єпископи та монахи, але князі, бояри, шляхта, козацтво держали у своїх твердих, лицарських та господарських руках керму держави. А духовенство цих світських вождів освячувало та підтримувало їх своїм моральним авторитетом.

II. ІНТЕЛІГЕНТСЬКА ДОБА

19 століття принесло ґрунтовний переворот щодо суспільної ролі інтелігенції. Українська народність утратила історичні провідні верстви, що частинно були винищені воюючими, а частинно врятували своє існування ціною переходу в чужий табір. Українською лишилася лише селянська маса, а крім неї — ще лише тонесенький прошарок інтелігенції. У Галичині слушно говорили про націю «хлопа і попа». На східних землях, де була денационалізована також церковна організація, навіть про «попа» не доводилося говорити. Там признавалася до українства лише частина нової світської інтелігенції, що прямо виходила з народної гущі або що набиралася з деклясованих нащадків інших суспільних верств.

Ділом інтелігенції було т. зв. національне відродження 19 ст. Знаємо, що це відродження довго-довго не виходило з рамок дуже скромного літературно-етнографічного руху. Тут інтелігенція була зовсім у своїй стихії, бо згадане культурницьке поле діяльності з самої природи речі належало тільки їй.

Однак на переломі 19 та 20 століть українська справа починає виростати у політичну площину. Інтелігенція, що при звичаїлася до того, що вона є єдиною репрезентанткою українського народу, перейняла на себе політичний провід. У нашій історії вже була раз трапилася ситуація, подібна до тієї, що з нею ми зустрічаємося в 19 столітті; перехід більшої частини традиційної провідної верстви у ворожий табір. Це період польонізації старого руського лицарства у другій половині 16 та першій половині 17 століття. Але тоді політика інтелігенції (себто церковних кіл) була скерована на те, щоб, з одного боку, зберегти хоч частину старої провідної верстви для батьківської віри та народности, а з другого — підвиховати у козацтві нову лицарську верству, яка могла б перебрати провід. І ця політика старої української інтелігенції увінчалася успіхом. За Хмельниччини прийшло до злиття козацької старшинської верхівки та останків боярсько-шляхетської «твердої Русі». Політика інтелігенції на початку 20 ст. виходила із прямо протилежних засновків, що ними було змагання уґрунтувати гегемонію інтелігентської кляси. Це наставлення проявлялося в першу чергу у відношенні до нащадків традиційних провідних верств, що стояли в той час на ґрунті чужинних державних ідеологій. Інтелігенція не лише не робила нічого, щоб ці суспільні групи наново прихилити до української справи (якій вони могли б дати свою матеріальну силу та промадський досвід і культуру), але, навпаки, чинила все можливе, щоб їх остаточно відігнати. Навіть окремі одиниці із старої провідної верстви, що, спонукані благородним ідеалізмом, поверталися до українства, зустрічали прийом, сповнений недовір'я. Така постава інтелігенції не могла також вдовольняти молоді активні сили, що виділялися з народної маси і, не маючи змоги задоволити в українських формах свої стихійні прагнення, лише збільшували число російської буржуазії. Взагалі крайній соціяльний радикалізм, що не раз доходив до дитячої утопійности, відштовхував від української справи заможні та статечні кола серед мешканців України.

Відмінності у вихідних позиціях політики в 17 та 20 століттях знайшли своє природне завершення у відмінних

вислідах, що до них кожна з них довела. У 1648 році вдалося весь об'єднаний народ підняти на зовнішню війну проти чужої польської влади, і то на війну, розпочату у найтяжчій до здійснення формі прямого збройного повстання. У 1917 році українська енергія звернулася в великій мірі на внутрішню соціальну боротьбу.

Подвійна відповідальність падає на інтелігенцію за 1917—20 років. Поперше, за те, що вона йшла на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості. Але рівночасно падає на інтелігенцію відповідальність за гріх занедбання: вона не витворила дійсно всенаціональної, відповідної до вимог часу ідеології. Над цією останньою точкою треба нам ще дещо зупинитися.

Ось квінтесенція панівного в 1917 році інтелігентського світогляду. «Українці — демократичний народ, бо нема в нас жодних панів ані буржуазії. І це добре так, в цьому джерело нашої сили. Національні вороги є рівночасно нашими соціальними ворогами. Це побуджує народ до боротьби, бо мотиви національного визволення зливаються з матеріальними інтересами. Єдиний представник української нації — це його інтелігенція. Наша інтелігенція наскрізь народна. Походить вона з народу, живе в постійній з ним симбіозі, заступає його інтереси. Іншого проводу нам не треба».

Ці теоретичні положення піддає нищівній критиці Вячеслав Липинський: нація, що складається лише з самого «народу», себто нездиференційованих суспільних низів, взагалі не є нацією, а що найбільше етнографічним матеріалом на націю. І нація, що її провідна верства обмежена самою інтелігенцією, існує, щоправда, у сфері духа (літератури, науки), але не у сфері діяння політичних потуг. Реальне громадське життя не може творитися без матеріальної сили господарської та військової. Духові культурні цінності теж мають своє місце у скалі промадських сил, але місце далеко не виключне. Себто той суспільний уклад української нації (суспільство, що складалося з селян, робітників і інтелігенції, без «панів» і буржуазії), що його народницька інтелігенція виставляла, як якийсь ідеал, у дійсності був лише проявом

ненормального, скаліченого стану нашого збірного організму. Якщо українська нація мала б зажити повним життям, вона мусіла б зрегенерувати заниділі члени, мусіла б наново розвинути свої загублені в катастрофах минувшини матеріально продукуючі та войовничі класи.

III. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ВАВИЛОНСЬКОМУ ПОЛОНІ

Вже стало трафаретом говорити, що ми живемо в добу великої кризи. Мислителі, що для кращого розуміння сучасності шукають за відповідними історичними аналогіями, знаходять їх здебільша у таких катастрофічних періодах, як громадянські війни загибаючої римської республіки, як падіння античної цивілізації та велика мандрівка народів чи тридцятилітня війна. Очевидно, всі такі порівняння мають лише відносну вартість, бо в дійсності історичний процес неповторний. Та при деякій обережності такі аналогії допомагають краще визнатися на історичній проблематиці.

Для того питання, що нас тепер цікавить — роля інтелігенції у суспільстві, — вважаємо за можливе визначити далекосяжні подібності між сучасністю та 14 ст. у Західній Європі. Як відомо, одним із головних мотивів у середньовічній історії була боротьба цісарства і папства. Під цим крилося змагання тодішньої інтелігенції (духовенства) до безумовної гегемонії, що знайшло свій вираз у теорії папи Боніфатія VIII про «два мечі» (меч влади духовної і світської), які обидва повинні сполучатися у папських руках. Боротьба закінчилася перемогою церковних кіл, бо після падіння роду Гогенштауфів (у половині 13 віку), насамперед наступило «велике безкоролів'я», а відновлене згодом у роді Габсбургів цісарство було лише тінню своєї давньої величі. Однак тріумф церкви був тільки короткотривалий. Майже безпосередньо після того, як здавалося, що вона досягла своєї цілі, впала на неї ціла черга найстрашніших ударів. Французькі королі, влада яких була ще тоді дуже свіжа та яким папи допомогли були вбитися в силу, щоб мати їх за союзників проти цісарства, одним зручним замахом узалежнили від себе церковну

організацію. Папська столиця була перенесена з Риму до Авіньйону під безпосередній нагляд французького короля. Цей час перебування папів в Авіньйоні (від 1309 до 1377) називають «вавилонською неволею» церкви. Справедливо, бо ніколи церква не переживала такого приниження, як саме тоді. Крім залежності від світської влади, сама церква переживала добу найбільшого внутрішнього розкладу. Дійшло до того, що рівночасно було два, три, а то й більше папів і антипапів, що одні одних виклинали (так звана «Велика схизма»). Моральність і дисципліна кліру скотилася до неймовірного рівня. Самозрозуміло, рівнобіжно до цього падав авторитет духовенства серед світського населення. Тоді виникають перші великі еретичні рухи (вікліфіянство, гуситизм). Взагалі вся ця доба являє собою наскрізь похмуру картину упадку. У політиці панує повна анархія, війна всіх проти всіх, кулачне право (цей термін походить таки з цього часу), столітня війна між Англією та Францією, криваві селянські бунти. Чума («чорна смерть»), що саме тоді появилася в Європі, забирає від половини до двох третин населення міст. У звичаях позначається загальне огрубіння, розпушта. Культура занепадає. У літературі переважає неприродно напушений стиль. Схоластична філософія вироджується у мертво буквоїдство. Образотворче мистецтво пізньої готики виявляє в цілому — при вирафінованій техніці у подробицях — безсумнівний відхід від доброго смаку та гармонії. Однак образотворче мистецтво спромагається на оригінальний символ для своєї доби: це мотив «танку смерті», що в безлічі варіантів повторюється і в малярстві і в різьбі.

Подібність до сучасності напрошується сама собою. У першу чергу це стосується долі модерної європейської радикальної інтелігенції, яка впродовж кількох поколінь підкопувалася під охоронні фундаменти суспільної будівлі та, добившись короткотривалого тріумфу у Версалі, швидко дійшла до повного банкрутства. Але в наших дальших міркуваннях обмежимося питаннями, зв'язаними не так із загальноєвропейськими, але радше специфічно українськими перспективами. Погляньмо, що сталося під більшовицькою окупацією з тією нашою інтелігенцією, яка, окрилена без-

межним оптимізмом, ще так недавно, в 1917 році, рвалася до влади та утопійних соціальних експериментів.

Політику більшовиків супроти інтелігентської класи можна коротко схарактеризувати, як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку притримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику.

Більшовицька політика на першому етапі, за доби воєнного комунізму, прямо йшла на фізичне знищення інтелігенції. Кинено тоді преславетне гасло: «долой грамотних», і це не було порожнє слово. У страшному нищівному шалі зустрічалася темна, тупа злоба кримінальних злочинців та всякого суспільного шумовиння проти всього, що тільки було освічене і заможне, із свідомо вирахованою думкою Леніна та його товаришів про те, що для утривалення радянського режиму потрібно зламати інтелігенцію. Здійснилося пророцтво Достоєвського, що грядуча революція готова буде вирізати язик Шекспірові та виколоти очі Рафаелеві. Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики. Щоб задушити цей голос, річкою пролито кров інтелігенції. Білі руки чи високошкільний диплом були вистачальною причиною, щоб відправити людину на той світ. Гинула інтелігенція по чекістських застінах, на побоевищах громадянської війни та від голоду, холоду і тифу. Продовжувалося це, поки вся країна не стала в руїнах. Тоді Ленін, із притаманним йому гострим відчуттям політичної реальності, вирішив змінити курс, бо продовження «воєнного комунізму» вдарило своїми наслідками також по існуванню більшовицької держави. Прийшла доба передишки, так званий НЕП. Але передишка швидко проминула. Кожне заострення режиму приносило нову хвилю репресій проти інтелігенції, зокрема української. Так було, наприклад, у злопам'ятному 33 році, коли покосом падав цвіт української інтелігенції. Так було у 1936—38 роках, коли з нагоди ліквідації т. зв. «троцькістсько-бухарінського бльоку» вирішено покінчити з усіма непевними елементами. І знову, ще страшніше,

більшовики поновлюють винищування української інтелігенції у поточній війні.

Однак прямий фізичний терор був тільки одним відтинком більшовицької політики на інтелігентському фронті. Для компартії питання виглядало так: як запобігти тому, щоб на місце знищеної інтелігенції не наростала нова? Бо навіть ця нова, радянського походження інтелігенція, поскільки вона взагалі була інтелігенцією, неминуче мусіла скорше чи пізніше стати в опозицію до комунізму. Розв'язка цієї проблеми уявлялася більшовикам так: треба зліквідувати університети, що могли б вирощувати повноцінний інтелігентський доріст; натомість допустити тільки фахові школи, що з них виходили б дипломовані «специ» для різних ділянок господарства і техніки. Результати цієї високошкільної політики виглядали так: наявність широкої верстви людей, що їх за формальними ознаками треба б назвати академічною інтелігенцією; але стисло спеціалізований характер їх студій та повна недостача культурних традицій призвели до того, що ця нова інтелігенція і зовнішнім виглядом і стилем життя і світоглядом дійсно мало відбігала від пролетаріату. Така інтелігенція, розуміється, не могла служити як носій і захисник культурних цінностей.

Та більшовикам відкривався ще третій шлях, щоб ослабити, принизити інтелігентську верству. Бо навіть найлютіший терор мусів мати якісь межі, накреслені державними конечностями, а саме життя штовхало до того, що з радянської технічної півінтелігенції виділювалася духовотворча верхівка, що заслуговувала вже на ім'я справжньої інтелігенції. Отже, йшлося про те, щоб принаймні забезпечити собі її льояльність та зв'язати якнайсильніше з панівним режимом. Широко пішли в рух засоби деморалізації і підкупу. До цього зводилася славетна сталінська політика «підкування інтелігенцією». Оце знамените більшовицьке «підкування» було подекуди значно гірше від прямого терору. Подібно до давньої інквізиції, більшовики не задовольнялися тим, щоб мати владу над людськими тілами, але ще й старалися силоміць влізти в людські душі. Більшовикам не вистачало, щоб інтелігенції просто заткати горла. Ні, вони вимагали, щоб інте-

лігенція сама собі плювала в обличчя, щоб виспівувала пеани червоній владі. Все це повинно було робитися із видимістю добровільного ентузіазму. У дійсності за «ентузіазмом» крився, з одного боку, тваринний жах нещасних жертв, а з другого — захований чекіст, як свого роду чортівський душпастир. Для непокірних і самовільних — постійна загроза фізичної ліквідації чи репресій та ціла система витончених духових тертур і засобів натиску. Для чемних і благонадійних — винагороди у формі прошових заробітків та інших матеріяльних користей і можливості піднесення по радянській бюрократичній драбині. Та ці солоденькі пряники були заправлені отрутою морального упідлення. Більшовики дозволяли собі на різні кумедії: вишукували якось ученого чи письменника із знаним іменем (якого для цієї мети доводилося не раз витягати просто із в'язниці) та починали зчиняти довкруги цього шум: писали в газетах, возили по мітінгах, нагороджували орденом, саджали як депутата на лаві Верховної ради поруч якогось свинопаса-стахановця.

Інтелігенція наших західніх земель не зазнала (аж до 1939 року) на своїй шкурі більшовицьких метод. Однак і на цих землях добу між обома світовими війнами треба визнати як час занепаду інтелігенції. Міг би хтось пробувати заперечити тезу про занепад інтелігенції на західніх землях та покликатися при цьому на факт її безсумнівного чисельного росту у порівнянні до передвоєнних (з-перед 1914) часів. Та фактові росту *кількісного* протиставляємо не менш безсумнівний, на нашу думку, факт занепаду *якісного*. Для прикладу треба тільки порівняти останнє наше парламентарне представництво за Австрії (з Романчуками, Костями Левицькими, Олесницькими, Петрушевичами та чимало іншими) із останнім парламентарним представництвом за Польщі. Куди ділися визначні провідні індивідуальності? А серед широкої інтелігентської публіки тридцятих років переважав безсумнівно тип *півінтелігента* (байдуже, чи із закінченою чи не закінченою вищою шкільною освітою). Півінтелігент — людина із «панськими» претенсіями без *етосу* інтелігентської кляси — це глибоко характеристична поява сучасности. При сприятливій нагоді починає серед таких людей позначатися *гін до на-*

живи, грубий побутовий матеріалізм. Маємо, розуміється, на увазі не здорову тенденцію до продуктивної господарської діяльності, а до непродуктивного, спекуляційного прибутку, що особливо сильно позначилася під час поточної війни.

Ми маємо безпомилковий критерій, що дозволяє підтвердити попередні твердження. Ось він: одне з центральних завдань інтелігентської класи — витворювати ідеологічні норми, що служать за дороговказ усьому громадянству. Отже, стан і вартість інтелігенції дуже яскраво характеризується тим, які ідеї на даному етапі історичного розвитку їй настільки співзвучні, що вона поставила себе їм на службу. Ніщо так не доводить упадку «поцейбічної» української інтелігенції, як те, що вона широкою лавою пішла на службу культу нагої, брутальної сили, як останньої чи першої інстанції творчого суспільного процесу. Іншими словами, приготувала виключне панування чинникові, який своєю цілою вагою лежав поза нею, інтелігенцією, який при відповідному однобічному розрості мусів звернутися проти неї самої. Отже, інтелігенція знехтувала засадниче те, що їй самій дає моральний авторитет і суспільну вагу: духові цінності.

Останні речення можуть викликати заперечення. Тут треба було б написати довгий трактат і вияснити, що брутальна сила, як найвища чи, може, навіть виключна інстанція, це далеко не все у світі; що у виключно панівній формі являється вона на довшу мету чинником руїни. Всупереч поглядів загалу західньоукраїнської інтелігенції середніх чи молодших річників, треба б пояснювати й доводити, що «моральні» чи «інтелектуальні вартості», «ідеї» належать не до якогось невідомого «небесного простору», а таки до *реального*, «найреальнішого» світу, де вони мають першорядну практичну вагу. І знову всупереч загальним поглядам треба б довести, що «волонтаризм» на нашому Заході був своєю вартістю дуже проблематичний: він підніс вольові спроможності суспільства, коли мова про сферу почувань, настроїв і вибухаючих з цієї сфери короткотривалих «зривів», одначе зменшив вольові її спроможності, якщо мова про практичну дію на дальшу мету, зокрема в непередбачуваній давніше ситуації. Це все творить дуже простору тематику. Її розгляд показав би

яскраво, що упадок *думки* серед західноукраїнської інтелігенції не випадок. Цей упадок мусів довести до занидіння провідних постатей у цьому суспільному прошарку. Отже, тезу про занепад інтелігенції на нашому Заході заперечити не можна.

Назовні довершується ця сумна картина загальною втечею від інтелігентських форм побуту. Безповоротно минули ті часи, коли простолюдин хотів, щоб його син витлядав, як «пан доктор». Нині справжній дипломований «пан доктор» своїм стилем і манерами хоче замаскувати свою суспільну породу, хоче вдавати пролетаря, спортсмена, бойовика, спекулянта — все що завгодно, аби тільки не погордженого «кабінетного інтелектуаліста».

IV. ВИХІДНІ ТОЧКИ ДЛЯ НОВОГО ПІДЙОМУ

У суспільстві спочиває гін до самозбереження, що мусить себе неминуче виявляти. Ми завжди були свідками того, як безумство, неморальність та насильство також знаходили собі якийсь кінець. Ормузд та Аріман борються повсякчасно. Аріман завжди працює над потрясенням світу, але це йому не вдається.

Леопольд фон Ранке, «До історії власного життя»

Ми намагалися з'ясувати прояви занепаду модерної української інтелігенції. Тепер мусімо спробувати підійти до цієї самої справи із протилежного боку: відшукати життєносне насіння, що зберігається серед хаосу і руїни.

Ми пізнали, якого послідовного й безпощадного ворога має українська інтелігенція в більшовізмі. Звідтіль падали найстрашніші, найжорстокіші удари. Отже треба нам знайти відповідь на питання: до яких результатів привела більшовицька політика? Чи і в якій мірі вдалося їй досягти своїх цілей? Ця відповідь має засадничу вагу, бо від неї залежатимуть перспективи на майбутнє. Якби ми могли ствердити, що інтелігентська верства на Україні не подалася перед найлютішим терором або принаймні чинила тривалий опір, тоді

нам вільно було б із чистим сумлінням сказати, що ще не все втрачене.

Три речі треба тут мати на увазі.

Поперше, мусімо наново пригадати собі те, про що була вже мова вище: суть інтелігенції — це самовіддана служба духово-культурним вартостям. Більшовики старалися заслонити перед інтелігенцією цей високий ідеал і звести її до рівня сліпого знаряддя офіційної доктрини та державної техніки й економіки. Який вислід цього зусилля? Чи в умах українських інтелігентів існує ще відчуття для автономних вартостей науки й мистецтва, незалежно від їх соціально-політичної «корисності» та всіх «генеральних ліній» партії.

Подруге, який моральний стан інтелігенції під більшовиками? Ми вже згадували про показові процеси, прилюдні каяття, поневільну участь у совітських «виборах» та подібних урядових комедіях. Отже, до чого привели довголітні зусилля морально принизити, упідлити й осмішити інтелігентську клясу?

І, нарешті, потрете. Спеціальне завдання, що його ця верства в усі часи і в усіх країнах виконувала й виконує — це творення суспільної ідеології. Це той комплекс поглядів, переконань і відчужань, що духово держить промадянство вкупі. Кожна влада, крім елементів сили матеріальної, потребує ще сили духової. Влада не може вдовольятися тільм, що вона над своїми підданими панує фізично. Вона прагне до того, щоб піддані самі добровільно погодилися із цим фактом панування. Очевидно, може це статися тільки шляхом визнання за владою якогось вищого духового авторитету, що єдино освячує прубу матеріальну силу й закріплює за нею право на панування. Моральне освячення дає владі ідеологія, себто той верховний духовий принцип, що його влада ставить над собою та що від його імени вона діє.

Очевидно, щодо змісту бувають різні ідеології. У давніші часи вони мали звичайно релігійне забарвлення. Клясичним прикладом може бути довговікова кооперація між християнсько-церковною духовістю та монархічним державним устроєм у багатьом європейських країнах, що виявлялося в обряді помазання на царство та у формулі «милостю

Божою». У новіші часи суспільні ідеології люблять набирати не релігійного, але наукового забарвлення. Наприклад, лібералізм 19 століття виростав на вірі в поступ та в необмежені можливості раціонального наукового пізнання. Сучасний більшовизм уважає, що він єдиний є в посіданні точних знань про закономірність та навіть про остаточні цілі суспільного процесу, і з цього він черпає віру у свою теоретичну правильність та практичну непомильність.

Із усього досі сказаного слідує, яке велетенське значення має ідеологія для громадянства. Ослаблення панівної ідеології є завсіди одною з найпевніших ознак суспільного занепаду: внутрішнього розкладу еліти та зменшення авторитету еліти серед народу.

Із-поміж усіх класів народу саме інтелігенція покликана до того, щоб бути творцем і носієм ідеології. У цьому її властива суспільна функція. Очевидно, не треба розуміти цього вузько формально, немов би ідеологічно-творчими (як і взагалі духово-творчими) могли бути тільки люди, приналежні до інтелігентських професій. Не треба розуміти нашої тези також у той спосіб, ніби кожний інтелігент мусить бути в області ідеології активно творчий. Це теж не відповідало б фактам. Дійсний стан речей виглядає так: оригінальна духовна творчість великого формату є привілеєм геніяльності, а генії, чи навіть небуденні таланти, мають нахил виломлюватися із рамок суспільних груп. Однак ідеї геніяльної одиниці тільки тоді можуть здобути собі право громадянства, коли інтелігентська верства прийме їх за свої та їх поширить серед решти суспільства.

Отже, нашим завданням буде зрозуміти, наскільки українська інтелігенція за останні 25 років спромагалася виконувати цю свою суспільну функцію. Треба пам'ятати, що це був час ворожих походів не лише на фізичне знищення, але й на ідейне підкорення України. Ворог намагався затемнити українську суспільно-політичну думку, відвернути зір від національного ідеалу, накинути нам чужі погляди, немов свої. Що зробила українська інтелігенція для того, щоб відігнати цю духову навалу? Ось третє і останнє питання, що на нього мусимо знайти відповідь.

Може, не одному з нас, західніх українців, доводиться при зустрічі з східними земляками переживати таку несподіванку: під сірим і убогим зовнішнім виглядом відкривали ми не раз людину глибоко й всесторонньо освічену, справжнього інтелектуаліста в європейському значенні. В нелюдських умовах, що про них не має уявлення ні одна нація Заходу, частина української інтелігенції спромоглася провадити духове життя на європейському рівні та не тільки зберегла приступ до клясичних вершинних творів минувшини, але через кільчасті кордони навіть стежила за сучасним світовим культурним рухом. Таких людей було більше, як можна було думати. Доказ: у ті роки, коли переходно звільнювався тиск більшовицької шруби (українізація, НЕП), культурне життя буйно вибухало, немов з-під землі. Це говорить про наявність великих потенціалних спроможностей. Навіть в останніх часах щораз більш нестерпного сталінського терору не завмирала українська духовна творчість. На особливу увагу заслуговує сильне зростання природничих наук, що в дотеперішній нашій культурній традиції не мало прецедентів.

Отже, можна прийти до таких висновків: те, що більшовикам дійсно вдалося, це несамовите спролетаризування й знівелювання побуту. Але гону до духових цінностей вони не вирвали з людських душ. Цей гін існує незмінно. Деколи приходить він до вияву в офіційних радянських рамцях, частіше лишається прихований. Інтелектуалісти провадять у Радянському Союзі подвійне життя: назверх роблять те, що в цій країні треба робити, щоб зберегти голову на карку, але їхнє справжнє духове буття перенесене у сердечні глибини, куди не сягає недрімане око влади. Для цього існує окремий термін: «внутрішня еміграція». Таким чином уся складна машина державного контролю, натиску й терору відіграє ролю велетенської греблі, за якою нагромаджується незаспокоєна духовна енергія. Із цього духового резервуару черпатиме колись ще, можливо, український ренесанс.

Якщо шукатимемо за постаттю, яка символізувала б собою український гін до культури, то не можна поминути Миколи Зерова. Він сам і видатний поет і блискучий науковець-дослідник нашого духового процесу. Він наполегливий

борець за європеїзацію культурного життя. Ця людина, що від політики стояла осторонь, але що була великим українським культурником, закінчила земну мандрівку у далекому північному таборі. Останні вістки, що їх маємо про Зерова, переказують, що він навіть там, на самому дні більшовицького пекла, лишався вірний собі: працював над перекладом Вергілієвої «Енеїди».

Чи суспільство вже доросло до того, щоб навчитися шанувати цей тихий героїзм культурника? А чейже для інтелігента така безкомпромісова воля до культури рівно суттєва, як для вояка безкомпромісова мужність на полі бою. Якщо українська інтелігенція має існувати, тоді мусить вона зберегти в собі оцю зеровську гарячу й творчу любов до духового ідеалу, до чистої науки й до чистого мистецтва, до всього, що правдиве й прекрасне.

Друге завдання, що лежало в пляні більшовицької політики, це моральне приниження інтелігенції. Чи воно вдалося? Тяжко дати тут однозначну відповідь. Спустошення, що його накоїли більшовики в душах поневолених суспільств, величезне, і розміри його нині ще навіть тяжко устійнити. Саме інтелігенція була під цим поглядом найбільше загроженою верствою. Щодо неї більшовики були найчуйніші, засоби терору, як і засоби підкупу, в першу чергу скеровувалися проти інтелігентів. Моторошно стає, коли приглядатися до різних виявів людського упідлення, що на них жодна країна світу не є така багата, як СРСР. Систематичні доноси й систематичні самообвинувачення — ось тавро ганьби на підсоветській українській інтелігенції. Однак бережімося, щоб наш вирок не був односторонній. Передусім у цих морально звихнених душах треба бачити радше жертви, як винуватців. Суворо засуджуємо вчинки, але, пам'ятаючи про слабкість людської природи, мусімо навчитися не одне прощати людям. Бо хто з нас, що не переходили такої проби, мав би право виступати як суддя? Далі візьмім до уваги деяку історичну релятивність моральних норм: в одних суспільствах можна робити певні речі й лишатися чесною людиною у переконанні ближніх та у власному сумлінні, коли в іншому суспільстві ті самі вчинки безоглядно дискваліфікують. Ра-

ддянські громадяни мусіли пристосовуватися до постійного морального тиску, як є глибинні риби, пристосовані до життя під великим тягарем води. Не можна дивуватися, що ці своєрідні умови змінюють відповідно всю моральну структуру одиниці та спільноти. Однак усі ці «злагіднюючі обставини» не дають ще відповіди на центральне питання: де ж те неглітне моральне зерно, що не пошкоджене вийшло з усіх проб лихої пори? Відповідь така: це перш за все ті безчисленні родини рядових українських інтелігентів, що у своєму вузькому сімейному колі зберегли заповіді любови, людяности та чистоти звичаїв. Це ті незлічимі народні робітники, що, як учителі, кооператори, техніки, лікарі тощо, кожний зокрема на своєму дрібному секторі, скромно й чесно виконували обов'язок та служили збірності. Скільки з них уже головою постраждало за свою вірну народну службу! І врешті це ті активні борці з-поміж інтелігентів, що в них приходив до вияву крик протесту українського сумління проти чужого насильства.

Втіленням українського сумління є Микола Хвильовий. Тільки так можна оцінити історичну роль тієї особистости. Як письменник був він талановитим самоуком, що тяжко боровся за адекватну форму й тільки в останніх своїх творах починав приходити до повного мистецького вияву. Як ідеолог і публіцист він не раз хаотичний і непослідовний. Але ні в цьому, ні в тому його вага. Хвильовий — це пристрасне українське «ні» на нівелізаторські, нищівні тенденції режиму. На нашому Заході намагалися зробити з Хвильового «націоналіста». Це непорозуміння. Не українським націоналістом, а українським комуністом був Хвильовий. Моральну силу його протесту саме збільшує обставина, що він був дитиною червоної революції й членом партії. Хвильовий був у початках висуванцем, улюбленим письменником режиму. Він усе завдячував комуністичній владі, і перед ним стояла відкрита дорога до блискучої літературно-політичної кар'єри у радянському апараті. Він усі ці можливості добровільно відкинув, і в цьому його найбільше геройство. У цьому він подібний до Шевченка, що так само був улюбленцем потентатів свого часу, зобов'язаним їм оглядами особистої вдячності за виз-

волення з кріпацтва, але не спокусився всім цим і пішов «проти течії». Від Хвильового промінювала емоційна енергія, що ставила його в центрі уваги широких кіл і веліла бачити в ньому представника збунтованої проти облудного напасника української совісти. Хвильовий гідно репрезентує інтелігентську верству. Й він не самотній: багато українських Павлів вийшло з комуністичних Савлів. Якщо десять праведників вистачало б на те, щоб врятувати від загибелі грішний Содом, якщо перші християни казали, що «кров мучеників є насінням віри», то чи ж і нам не вільно вірити в цілющу силу морального прикладу українських праведників і мучеників?

Лишається питання ідеології. Тут, безперечно, успіхи більшовиків релятивно найбільші. Спричинилися до цього дві обставини. Перша — це систематична обробка населення при допомозі грандіозної пропаганди. Друга — відгородження людности від усякого стороннього духового впливу. Цей другий чинник здається нам важливіший. На Україні старанно винищували не тільки ті суспільні групи, що активно виступали проти комуністичних ідей, але навіть і ті, кого підозрівали, що вони потенційно могли б стати носіями неблагонадійних думок. Одна річ — неприхильні до режиму настрої та озлоблення до пануючих, інша річ — розроблена опозиційна ідеологія. У Радянській Україні багато було незадоволення, може, навіть запеклої ненависти проти червоних гнобителів, але не знайдемо там легко твердої антикомуністичної та національної державницької ідеології, бо не було осередків, організованих кіл, де ця ідеологія могла б зберігатися. Збірна сугестія — велика сила. Щоб встояти проти неї, треба самому мати опору в гурті одностудців. Підрадянський українець не був у тому щасливому становищі. Самотній і духово безборонний стояв він під гураганним вогнем урядової пропаганди. Не диво, що навіть багато з тих, що їх стихійне наставлення було без сумніву антирадянське, просякали — самі не спостерігаючи, як і коли, — більшовицькими ідеями. Цим самим їхнє духове українство ставало якесь непевне і немов у собі роздвоєне. Ось це й найбільше здивувало західних українців у контактах з т. зв. «східняками»: є люди, навіть

прекрасні люди, є добрі працівники і видатні фахівці, є справжні культурники, — але мало людей із скристалізованим політичним світоглядом.

Українська справа виглядала б куди гірше й безнадійніше, якби весь наш народ став об'єктом більшовицької політики. На щастя, поза кордонами СРСР перебувала в останню чверть століття поважна кількість українців, зовсім вистачальна для того, щоб національну ідею зберегти й перенести до кращих часів. Щодо еміграції, розсипаної по різних європейських країнах, то вона своєю масою, очевидно, не могла входити в рахубу. Але через те, що на скитальщину пішли найбільші активісти років 1917—21, не тільки з-поміж вояцтва, а й інтелектуальних сил, значення еміграції дуже велике, саме для збереження національної ідеї. Один письменник кинув таку оригінальну думку: як же інакше повернулась би українська історія, коли б мазепинська еміграція 1709 року зуміла себе саму і свою самостійницьку ідею врятувати й перенести до початків національного відродження! Там, де перервана тяглість ідейної традиції, великого труду треба на те, щоб наново нав'язати нитку. Але щоб тяглість затримати, досить того, щоб не перестала тліти маленька купка жаринок.

Та діло, розуміється, не тільки в еміграції. Коли в попередньому сторіччі царські утиски не давали ходу українському рухові на Наддніпрянщині, тамошні патріоти додумалися, щоб центр зусиль перекинути до Галичини. Перший попав на цей помисел чи не Куліш, а Драгоманов розвинув його до цілої широкої програми. Після невдачі українського зриву наново починає відроджуватися погляд на особливі історичні завдання нашого Заходу (теорії Томашівського, Кучабського, Назарука). Однак, не солодко жилося українцям і поцейбіч ризького кордону, і це було одною з причин, чому в двадцятих роках багато очей в Галичині позирало на схід. Боротьба між радянофільством і національною ідеєю на західноукраїнських землях одне з найважливіших явищ нашої історії між обома війнами. Цей приклад учить, що коли українська ідея бореться з комуністичною ідеєю в рівних для обох сторін умовах (а такий більш-менш неутральний

терен створював польський режим), вона вміє перемогати свого найлютішого неприятеля. І так вдалося насамперед очистити деякі середовища від радянофільських симпатій, потім усю течію відперти й відкинути, нарешті, розтрощити остаточно. Ось один із найбільших подвигів галицької інтелігенції, з якого вона слушно може бути горда. Бо чейже ця внутрішня війна велася не мечем, а духовими засобами, цією специфічною зброєю інтелігенції.

У розділі «Інтелігенція в вавилонському полоні» була мова про деякі небезпечні скривлення національної свідомости на Західній Україні. Однак скривлення і схиблення не є вбивчі, коли вони рівноважаться сильною життєвою енергією. Така життєва сила є в українській національній ідеї, якщо вона, не зважаючи на згадані хворобливі нарости, за останніх 25 років зросла й екстенсивно (захоплюючи нові географічні простори й не зачеплені нею раніше суспільні прошарки) й інтенсивно (набираючи розгону й ударної сили) і вийшла не переможена з зударів з конкурентійними ідейними потугами.

Й ідеологічну творчість ми хотіли б усимволізувати в одній історичній постаті того часу. Ризикнемо назвати Вячеслава Липинського найбільшим українським ідеологом і мислителем у добу між двома світовими війнами. Липинський найглибше вглянув у суть проблематики українського національного буття. Рівночасно він найсильніше в'яже українську мисль з європейською соціологічною та історично-філософською наукою. Не входячи в докладну дискусію, спробуємо лише відхилити один можливий закид проти цієї тези. Чи можна Липинського зважати за репрезентативного ідеолога доби, коли власне громадянство, зокрема найбільше покликана до цього інтелігентська верства, у своєму загалі не визнало його за такого? Чейже пересічний інтелігент західніх земель на еміграції (не говорячи про інтелігента східнього) — знає про Липинського хіба ім'я, яке в'яжеться в його розумінні з найбільш туманними поняттями. Але досвід історії вчить, що майже всяка нова й велика мисль мусить щойно ступнево і з трудом виборювати собі визнання. Творчість Липинського — найбільше українське досягнення міжвоєнної

доби в області суспільно-політичної думки. А на те, щоб це досягнення належно скапіталізувати, треба буде праці кілька поколінь.

Ці три ймення — Зеров, Хвильовий і Липинський — і те, що вони собою репрезентують (гін до культурних цінностей, сила морального протесту, ідеологічна творчість) свідчать про те, що надзвичайно тяжких останніх 25 років не зовсім були для української інтелігенції утраченим часом. Без оптимістичного самообману, але й без песимістичної розпуки, вільно глядіти в майбутнє. Ані для оптимізму, ані для песимізму не повинно сьогодні бути місця.

Песимізм? Невже маємо думати, що ми останнє покоління української інтелігенції? Почуття безсильности супроти розгорненої тепер історичної дії може підсувати такий погляд. Одначе, не треба переносити критеріїв оцінки з людських одиниць, що є не раз справді слабі і взагалі скоропроминущі; на суспільні формації. Ці останні, хоч теж не вічні, диспонують незвичайними засобами для тривання й відпору. Вже людська одиниця виявляє деколи у важких ситуаціях, в «біді», не абияку силу. Це можна з іще більшим правом сказати про суспільні формації, що під ударами збільшують здібність відпору. Від тисячоліття ділить український інтелігент долю своєї землі й народу. Верства, що відроджувалася із катастроф минувшини, із татарської навали, із Руїни, із полтавського погрому, із невдачі змагань 1917—21 років, що перетривала такі глибокі внутрішні кризи, як релігійна усобиця 17 ст. та партійна гризня 20 ст. — верства, що отрясла з себе полуду польсько-шляхетської денационалізації та російсько-цареславної асиміляції — така верства не загине.

Та ще менше є підстав до наївного оптимізму. Не можна не бачити великої небезпеки нашого часу. Наші нещастя не походять тільки від несприятливих зовнішніх обставин, бо вони спочивають у великій мірі таки в нас самих. Чесний український інтелігент не може не відчувати болючого докору совісти та тягару співвідповідальности за долю своєї землі, народу, кляси. Історична відповідальність мала завжди збірний характер, і тому даремні зусилля перекидати вину

на якісь окремі групи, течії або особи. Якщо навіть оминати питання про причини сучасного стану, то одне ясне: відродження української інтелігенції може здійснитися тільки її власними зусиллями. Несамовиті труднощі цього завдання відбирають ґрунт з-під наївного оптимізму.

Не маємо змоги передбачити, чи й коли прийде до відродження інтелігентської верстви на Україні, бо це залежить від цілого ряду зовнішніх і внутрішніх передумов. Можна лише, на підставі історичних аналогій, конструювати гіпотетичні етапи майбутнього відродження. Великі церковні реформи, що наступали тоді, коли церква підіймалася з занепаду, є для нас особливо повчальні. Українська церква, ця організаційна форма нашої старої інтелігенції, має теж у своїй історії добу світлого відродження після доби найглибшого занепаду: православний ренесанс першої половини 17 століття.

Перед нами всіма стоїть важке питання: як видобути себе із занепаду, як переставити себе знову на лінію підйому? Архімедовою точкою буде, мабуть, не що інше, як поворот суспільної групи до суттєвих для неї завдань; ці завдання творять її місію й зміст існування. Для інтелігенції, як суспільної верстви, такими завданнями є служба духовним цінностям. Українська інтелігенція дуже підупала, бо кинулася в гонитву за наживою і владою, — речами, що для неї не є суттєві. А поворот цей можна доконати навіть у найгірших умовах, як це показує життя української інтелігенції під більшовиками. Ясна свідомість завдань ще не оберігає нікого перед помилками і невдачами; зате вона служить компасом, що постійно вказує напрям руху й дозволяє виправляти відхилення. Інтелігенція, що загубила почуття свого засадничого напрямку, подібна до гурту людей, що заблудивши в лісі, хаотично кидаються в різні боки й шукають виходу, щоб дійти нарешті до сварні й безсилля. Засадничий напрям життя інтелігенції мусить стояти ясно; якщо він існує, то тоді вже можна пристосуватися до можливостей у даних ситуаціях.

Сучасна українська інтелігенція мусить наново пробудити в собі зрозуміння для тої істини, що вона є спадкоємцем величезного скарбу культурно-духових цінностей, що є

частинно спільним вселюдським і всеєвропейським добром, а частинно таки нашим власним надбанням. Великі ідеали: еллінський — добра й краси, римський — правопорядку, християнський — любови до ближнього, вісімнадцятивіковий — об'єктивної наукової правди, дев'ятнадцятивіковий — національної і соціальної свободи, нарешті, наші власні традиції своєрідної української синтези східних і західних культурних елементів — всі вони загрожено не менше, як за часів Чингіс-хана. Ті, що росли у сприятливіших обставинах, могли приймати духові цінності, як річ для себе належну й майже самозрозумілу; з цього слідувала легкодушна деколи постава до цих вартостей і в результаті обниження етосу всієї інтелігентської верстви. Сьогоднішня інтелігенція не може собі на таке дозволити. Вона стоїть перед виразною альтернативою: або повне відречення від традиційних вартостей і тим самим повна загибель спільноти, що на цих вартостях побудована, або стихійний підйом на захист загроженої святині. Це останнє означало б зусилля по найважчій лінії опору. Але це зберігавче і рівночасно творче зусилля мало б такий наслідок, що, з одного боку, набрали б нового блиску приблідлі нині традиційні ідеали, а з другого — їхні оборонці переродилися б і скинули б із себе «ветхого чоловіка» упадкової доби.

Те, що сказано загально про духово-культурні цінності, стосується й ділянки громадської ідеології. Ця остання справа належить у нас до сильно притемнених речей. Не простачки, а люди з претенсіями еліти думають, що громадська ідеологія це лише гра образів чи понять, а в найкращому випадку трохи зайва «теорія». З такого ґрунту виростають погляди, що є теж ознакою глибокого занепаду інтелігенції: що усі справи просторого і складного суспільного життя можна лагодити «доброю організацією», як це роблять у банку або іншому торговельному підприємстві, отже системою якоїсь «методики праці» або іншої «науки про заводську організацію». Цей погляд скомерціалізованого інтелігента означає глибокий занепад у порівнянні з попередніми поколіннями нашої інтелігенції, що зафіксували чималий капітал досвіду й традиції, хоч би в історичній та соціально-політичній літе-

ратурі. На жаль, мусимо собі сказати, що цей досвід для нас не був живий, себто наново (хоч, очевидно, у «скороченій» формі) пережитий і усвідомлений. Наприклад, ще досі не маємо збірного видання творів Драгоманова і Литвинського! Український інтелігент, зокрема молодших і середніх річників, знає, правда, сяк-так рідне письменство; знову ж досягнення наших істориків, мислителів і публіцистів для нього чужі. Та сьогодні починаємо відчувати, що наші актуальні труднощі й болючі життєві проблеми теж мають своє велике минуле, і тому досвід попередніх поколінь може нам допомогти в наших власних шуканнях. Серед давніх надбань не знайдемо, очевидно, готових формул спасіння для нас тепер. Але без опертя на сферу традиційних цінностей і надбань промадської мудрости не зможемо зрозуміти самих себе, ані знайти вихідних лунктів для формування ідеології завтрашнього дня. Ідеологія не може бути ні «видумана», ні «зроблена»; її можна лише розвинути з уже існуючих завдатків, використовуючи позитивний і негативний досвід минулого і сучасного. У протилежному разі відкриватимемо наново Америку й падатимемо в ті самі вовчі ями. Ревізія духового багажу нації — ось що є на потребу.

Нема сумніву, що українська національна ідея переживає глибоку кризу. Про це ясно говорять такі факти, як несамовите нищення провідних українських людей, що єдині можуть бути її реальними носіями, а далі податливість широких кіл на ворожі сугестії, що має найрізномірніші ступені й відтінки.

Дідичні біологічні прикмети передаються своїм власним порядком, зі своєрідним «автоматизмом»; духові вартості вимагають завжди творчих зусиль особистости. Мову треба кожному вивчати й плекати, звичаї зберігати, вірування поглиблювати, правопорядок реалізувати, культуру та промадську традицію продовжувати, ідеали новим вогнем насичувати й від ворожих сил захищати. І національна свідомість жива лише тоді, коли є кому її усвідомлювати, нею жити та її розбудовувати. Звичайно думають, що вистачить бути «національно свідомим», а все інше прийде «само». У висліді маємо багато «свідомих», свідомість яких ніколи не

може піднятися понад найпримітніший ступінь. Це так само, як багато людей не може вийти поза приблідле, застеніле знання шкільної лавки, хоч вони є звичайно переконані, що «багато» знають. Тому не можемо надто пишатися «національною свідомістю» нашого суспільства. Що ми робимо для того, щоб її розвинути, виплекати, зміцнити через повне використання традиційного духового добра й убагородити через конфронтацію з надбанями мислі всього культурного світу? Годі дивуватися, що вона інколи виявляється така квола в зударях з могутніми чужими ідеологіями. Тут розгортається величезне поле праці для української інтелігенції.

Ми дійшли до останньої точки наших розважань. Читач може питати: невже вільно говорити весь час про інтелігенцію, як про верству із спеціальними завданнями? Це ж виглядає на якийсь «клясовий сепаратизм», що вдаряє по єдності нації. Відповідь дуже проста: нація не є сумою одиниць, але поєднанням живих громад, родин, кляс в одній спільноті вищого порядку. Для громадянина немає більш пекучого завдання, як зусилля над упорядкуванням свого безпосереднього суспільного середовища. Тільки якщо українська інтелігенція спроможеться на те, щоб підняти себе до належного рівня у своїй власній специфічній сфері, зуміє вона успішно виконувати свою службу супроти цілої нації.

Стаття передруковується із скороченнями та дрібними змінами з циклоstileвого студентського журналу *Бюлетень* централі Націоналістичної організації українських студентів Великої Німеччини — НОУС (Берлін), чч. 1 (6), 2—3 (7—8), 4—5 (9—10) 1944. Рукопис був проредагований головою НОУС-у й редактором його *Бюлетеня* д-ром Василем Рудком, який, у порозумінні з автором, вніс у текст деякі пасуси.

В обороні інтелекту

ПРО СПРАВУ ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО Й ТЕ, ЩО НАВКОЛО

У числі «Сучасности» за січень 1967 року появилася передова стаття п. н. «На порозі сьомого року», підписана редакцією й видавництвом, що її, отже, слід розглядати як офіційну декларацію керівництва журналу. Основна частина передової була спрямована проти відомого письменника й літературного критика Ігоря Костецького. Його обвинувачено в тому, що у двох своїх статтях, які кілька місяців раніше були надруковані на сторінках цієї ж «Сучасности», він пропагував т. зв. «двомовність» в українській літературі та порівнював комунізм із християнством.¹

Передова «На порозі сьомого року» створила своєрідну малу сенсацію в культурних і політичних колах української еміграції та стала приводом для багатьох балачок, пліток і суперечливих тлумачень. Але, як це в нас звичайно водиться, «афера Костецького» не була винесена на форум дискусії, а згодом почала припадати пилом забуття.

Якщо я тепер повертаюся до цього епізоду, то не на те, щоб роздмухувати конфлікти вчорашнього дня, але тому, що вважаю, що дана справа мала свій принциповий бік, який зберігає актуальність насьогодні та посідає тривале значення. Це проблема інтелектуальної свободи, точніше — свободи думки й слова та її місця і функції в суспільному та культурному житті, зокрема в житті української спільноти. Цій

¹ Див. Ігор Костецький, *Мій Юрій Клен та Про Пабльо Неруду та те, що навколо, Сучасність*, чч. 7 і 11, 1966.

капітальній проблемі присвячена ця стаття, а «афера Костецького» послужить нам, як вихідна точка дискусії.

Докладний розгляд закидів, що їх поставлено Костецькому в передовій «Сучасности» з січня 1967, не лежить у пляні моєї нинішньої теми. Тому обмежуюся тут кількома кончними зауваженнями. Я не гадаю, що Костецький допустився якогось жахливого блюзнірства, порівнявши між собою деякі аспекти християнства й комунізму. Твердження, що комунізм становить «секуляризовану релігію» та що комуністична партія подекуди нагадує релігійну секту або орден — стало майже трафаретним у сучасній соціологічній літературі Заходу. Також докладне ознайомлення з текстом статей Костецького не переконує мене в тому, щоб він, як це йому закидають, «заохочував українських письменників на рідних землях, щоб вони писали російською мовою». Такого я ніде в Костецького не знайшов! Зате відповідає правді, що він висловив про справу українсько-російських мовних відношень певні погляди, що їх ніяк не можна визнати за фортунні та які не можуть не викликати серйозних застережень.

Так, наприклад, Костецький запевняє читачів, що «близько півтора сторіччя населення „Царства Польського” було таке саме двомовне, як і населення України». Це твердження незгідне з історичною правдою! Поперше, Королівство Польське, або т. зв. Конгресівка, перебувало під зверхністю Росії не близько півтора, але рівно одне століття, від Віденського конгресу 1815 року до 1915 року, коли воно було окуповане німецько-австрійськими військами. Подруге, Королівство становило до 1830 року автономну, конституційну польську державу. Навіть після невдалого повстання 1830—31 року Конгресівка продовжувала існувати як окрема адміністративна одиниця, на неї не поширювалося загальноімперське законодавство і на її території польська мова зберігала урядовий характер. Російські царі (не тільки Олександр I, але навіть ще Олександр II) та петербурзькі міністри порозумівалися з польськими діячами переважно... по-французьки. Потрете, навіть коли після другого польського повстання 1863 року русифіковано адміністрацію та

шкільництво Конгресівки, не припинилася публікація польських книжок і преси. Польща не зазнала у своїй історії еквіваленту Валуєвського та Емського указів. Зайво й казати, що російська мова не здобула права громадянства у внутрішньому побуті польського суспільства, яке, всупереч помилковому твердженню Костецького, ніколи не стало двомовним.

Поряд із свавільною поведінкою з історичними фактами, зустрічаємо в Костецького ризиковні тези програмового порядку. Так, він заявляє, що «чим далі йтиме процес національної диференціації наших [української й російської] мов собі, тим уважніше і — цього слова я не боюся — любовніше мають вони стежити за розвитком одна однієї». Засаднича помилка тут у тому, що питання культури розглядаються відірвано від реальної політичної обстановки. Українсько-російські культурні стосунки це, на жаль, не вільне, творче взаємнення між рівнорядними партнерами, але такі відносини, що в них одна сторона упривілейована, а друга ущемлена у своїх природних правах. Нічого, звичайно, не можна мати проти того, щоб українські письменники, якщо захочуть, підучувалися літературного ремесла в росіян. Але годі вимагати від українців «любовности» у ставленні до російської мови, поки остання незаконно панує на українській землі, з явною кривдою та шкодою для нормального культурного розвитку народу-автохтона.

Складається загальне враження, що Костецький — який, як літературний критик, повсякчасно виявляв небуденне почуття відповідальності за кожне сказане слово в оцінці мистецьких явищ, — підійшов до зачеплених ним вагомих і для нашого народу дуже болючих культурно-політичних питань доволі легковажно. Його неfortunний виступ аж напрошувався, щоб на нього критично zareагувати. Але реакцію, що наступила в формі передової «Сучасности» з січня 1967 року, не можна вважати за вдачу. Діло не в тому, що вона була «гостра». Нехай вона була б навіть якнайгострішою, але вона повинна була в усякому випадку залишатися в рамках речевої полеміки. Головна слабкість статті «На порозі сьомого року» це відсутність раціональної аргументації.

У ній на різні лади повторюють, що погляди Костецького «контroversійні», «тенденційні», «баламутні» та «шкідливі», але автори не завдали собі труду, щоб їх критично проаналізувати та їхню помилковість довести. Автори не полемізують з Костецьким, вони його «викривають» і «засуджують». Але редакція та видавництво «Сучасности» не становлять якогось авторитетного трибуналу, покликаного роздавати ярлички патріотичної благонадійності. Крім цього, слід пам'ятати, що в особі Костецького маємо одного з визначних та заслужених культурних діячів української діаспори. Видавництво «На горі», яке він очолює, зробило тривалий внесок у розвиток модерної української літератури. Його есеї були в минулому окрасою «Сучасности». Ці незаперечні заслуги Костецького, очевидно, не давали йому імунітету від критики. Але можна було чекати, щоб така критика дотримувалася коректних форм та, зокрема, щоб у ній не було колючок і натяків, спрямованих на особисту дискредитацію людини, що з нею можна не погоджуватися, але що своєю творчою працею збагачує всю нашу спільноту.

Передовиця «Сучасности» з січня 1967 року та переведена в ній розправа з Костецьким не була явищем відокремленим і випадковим — тоді й не варто було б повертатися до цього епізоду — але, навпаки, типовим і симптоматичним. Вона зайвий раз засвідчувала про закорінені у нашому суспільстві острах перед усякою неортодоксальною думкою та про нахил до поборювання такої думки авторитарними засобами, а не методом відкритої, раціональної дискусії.

ЗА РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ СЛОВА

Можемо бути вдячні авторам передової в «Сучасності» з січня 1967 року за те, що вони виразно виклали свою концепцію свободи слова та її меж. Це улегшить далі обговорення проблеми. Дозволю собі дослівно навести стосовний пасус, який заслуговує на те, щоб над ним уважно застановитися:

«Ми завжди заступали погляд, що свобода індивідуального вислову кінчиться там, де така свобода порушує основ-

ні принципи людських взаємин і справи українського народу в цілому. Право на свободу вислову мусить кінчатися там, де цю свободу не вживають для оборони істини, а зловживають її на службу брехні. Кожна слово, в тому числі також мистецьке слово, може бути життєтворче; однак в залежності від людини, яка цим словом користується, воно може отруювати і вбивати».

В основі концепції, що віддзеркалена в цьому уривку, лежить одне не висловлене заложення: «основні принципи людських взаємин» та «життєві справи українського народу в цілому» — це відомі, прості величини, щодо яких не може бути розходжень, принаймні між людьми доброї волі. Гідне уваги, що автори протиставляють «істину» не «помилці» — це була б логічна антитеза — але «брехні». Різниця тут у тому, що помилятися можна в добрій вірі, тоді коли брехня випливає з злонамірності. Іншими словами, автори заздалегідь ставлять під сумнів добросовісність опонентів, чие розуміння істини відмінне від їхнього власного. Якщо вони не враховують можливості чесної помилки, то тим менше сприйнятне для них розуміння істини, як чогось складного і многогранного, що допускає різні підходи й тлумачення. Гегель сказав, що трагедія полягає в боротьбі не добра зі злом, а добра з добром. Але така діалектична концепція істини несполучна з наївним догматизмом.

У цитованому уривку знаходимо протиставлення двох понять: «оборона істини» та «служба брехні». Послідовники світогляду, що базується на такому маніхейському двоподілі, будуть схильні самі себе зараховувати до оборонців істини, а інакомислячих будуть утотожнювати зі слугами брехні. При такій настанові обривається всяка можливість для діалогу, для духового взаємнення між одиницями й групами, що перебувають на різних ідейних позиціях.

Погляд, що свобода вислову повинна бути виключним привілеєм оборонців істини, не є, очевидно, новий. Цензори всіх часів та всіх ідеологічних мастей — від церковників доби контрреформації до речників сучасних тоталітарних режимів — завжди посилялися на свою любов до істини та

на потребу охороняти підопічні їм громадянства від розкладового впливу фальшивих, отруйних ідей.

В усякій спільноті, що принципово визнає свободу слова тільки за оборонцями істини, мусить існувати окремий авторитетний орган, що його завданням є устійнювати та інтерпретувати оту загальнозобов'язуючу істину й визначати границю між сприйнятними, ортодоксальними, та несприйнятними, еретичними, ідеями. Але щоб рішення такого органу були чинні, вони мусять бути гарантовані відповідними санкціями та підперті матеріальною силою. Звідси випливає тенденція до сполучення в одних руках духового авторитету й політичної влади. У результаті ціла суспільна структура набуває авторитарного, менш чи більш «ідеократичного» характеру. У давніші часи ідеократичні системи мали звичайно релігійне забарвлення, вони були теократіями. У наш вік цю саму функцію виконують войовничі суспільні ідеології з претенсіями на непомильність, на зразок марксизму-ленінізму, маоїзму та різновидів тоталітарного націоналізму.

Я не тверджу, що автори передової статті в «Сучасності» з січня 1967 свідомо поділяють ті висновки, що їх я логічно вивів з їхніх залогень. Але гадаю, що саме проблема інтелектуальної свободи, мабуть, більше ніж котранебудь інша, становить великий вододіл, що диференціює суспільно-політичні устрої. Теза, що свобода вислову повинна бути забезпечена виключно за оборонцями істини — це одне спрямування, що його можна назвати авторитарним. Теза, що свобода вислову повинна бути не обмежена — це друге, протилежне спрямування, що його можна назвати ліберальним.

В основі цієї другої концепції лежить своєрідне розуміння істини — не як статичної догми, але як динамічної «візії», що раз-у-раз оновлюється творчими зусиллями людського духа. Це зовсім не рівнозначне з відкиненням поняття об'єктивної правди. Але воно означає заперечення претенсій будь-якої людини або інституції на непомильність, на володіння повною й остаточною правдою. Правда, що розкривається людям, завжди залишається частковою. Саме через це вона вимагає постійних дальших випробувань та перевірок шляхом конфронтацій із многогранною дійсністю та з

іншими візіями правди. Таким чином свобода духових шу-
кань — передумова становлення істини.

Таке розуміння правди-істини найкраще ілюструє роз-
виток філософії. Стихією, що в ній живе філософська думка,
є необмежена свобода дискусії. Філософська думка, що дій-
сно заслуговує на це ім'я, не може зупинятися ні перед яки-
ми «основними принципами людських взаємин», що прийня-
ті в даному суспільстві, бож її завдання саме в тому, щоб ці
принципи ставити під критичний розгляд. Родоначальником
філософської традиції Заходу, і zarazом її героєм і мучеником,
був Сократ. Він уважав, що «життя без досліду не варте то-
го, щоб його жити», й не вагався прилюдно критикувати
освячені в його час принципи людських взаємин, не зважаю-
чи при цьому ані на забобони юрби, ані на гнів жреців і де-
магогів. Це право вільної людини й мислителя Сократ за-
кріпив за собою жертвою свого життя. Саме він відкрив
«діалог», як методу шукання істини шляхом вільного зуда-
ру ідей. У діалозі не можна посилається ні на які освячені
авторитети, бо в ньому вирішує виключно питома вага та
внутрішня переконлива сила самої аргументації. «Сократич-
на метода» зберегла назавжди визначальне значення в роз-
витку філософії.

Так звані позитивні науки не вимагають такої безу-
мовної інтелектуальної свободи, як філософія. Але й вони,
як учить досвід історії, найкраще процвітають в умовах як-
найширшої свободи досліду й дискусії та якнайменшої ре-
гляментації. Засудження коперніканського вчення Католиць-
кою Церквою та відомий процес, що його римська інквізиція
провела над Галілео Галілеєм, не стримали поступу модер-
ного природознавства; але вони призвели до того, що центр
наукового прогресу пересунувся до протестантської частини
Європи, а католицькі країни (Італія, Іспанія) попали в за-
тяжний застій, наслідки якого відчутні досьогодні. Німеччина
до Гітлера славилася буйним науковим життям, що, може,
було найінтенсивнішим у світі. Націонал-соціалістичний ре-
жим — не зважаючи на те, що він проіснував відносно недов-
го — завдав велетенських втрат німецькій науці, викликав
масову еміграцію учених та зробив Німеччину відсталою в

науковому відношенні країною. Відомо, що наукові ескапади Сталіна, зокрема в областях генетики, мовознавства, економіки, історіографії, рівнялися розгромові даних дисциплін, з великою шкодою для загального культурного розвитку Радянського Союзу.

Яка функція свободи вислову у сфері суспільно-політичного життя? Тут варто пригадати афоризм Томи Масарика: «демократія — це дискусія». У демократії «життєві справи народу в цілому» не становлять секрету касти правителів, вони підлягають постійному публічному обговоренню, прийняті рішення є наслідком попереднього обговорення. Свобода слова, критики, дискусії є найбільш суттєвою прикметою демократичної системи, тоді як характеристичною рисою авторитарних і автократичних систем є те, що вони такої свободи не допускають, принаймні не щодо політичних питань. Демократія може співіснувати з різноманітними формами політичних інституцій (наприклад, конституційна монархія або республіка, унітарна або федеральна держава, одно- або двопалатний парламент тощо), а також з різними соціально-економічними устроями (капіталізм, соціалізм та різні комбінації між ними). Це все речі важливі, але, з погляду існування демократії, не вирішальні. Зате можна з певністю ствердити, що де нема свободи вислову, там нема й не може бути мови про демократію.

Прихильники демократичного принципу свободи слова не замикають по-доктринерськи очей на факт, що реальне втілення цього принципу може натрапити на різні труднощі й ускладнення. Славний американський юрист, член верховного суду США, Олівер Вендел Гольмс (1841—1935), сказав колись, що «свобода слова не дає нікому права кричати — „вогонь” — у повному театрі». Навіть найбільш демократичні країни дотримуються обмежень свободи вислову в інтересі збереження державної таємниці, особливо в військових справах. Такі обмеження можуть теж бути потрібні для охорони честі й доброго імені громадян перед очорненням або для забезпечення прав підсудних під час слідства та судового процесу. Складні юридичні й моральні проблеми виринають у зв'язку з порнографією. У наші часи справа інтелектуаль-

ної свободи дістала зовсім новий вимір, через постановня нових засобів масової комунікації — радіо, телебачення, — що їх технічна природа така, що вони вимагають публічної регуляції.

Однак ці практичні труднощі, а навіть часткові обмеження, не підважують самого принципу. Існують певні критерії, які дозволяють установити, чи в даній країні забезпечена інтелектуальна свобода — не в її абсолютному й ідеальному обсязі, але як реальне явище суспільного побуту. Поперше, свобода вислову мусить становити конституційну норму; відхилення від цієї норми це винятки, що можуть мати місце тільки у спеціальних випадках, точно означених законом. Подруге, ніякі обмеження недопускальні, коли йдеться про світоглядові справи, про свободу прилюдної дискусії в релігійних, філософських, наукових, етичних, мистецьких та соціально-політичних питаннях. Потретє, мусить бути запевнена дійова свобода критики правителів країни й їхньої діяльності.

Захисники принципу інтелектуальної свободи не байдужі до того, що несумлінні люди можуть цією свободою, як і всякою іншою, зловживати. Але вони вірять, що свобода вислову має в собі антидот на свої власні небезпеки. Бо вільна дискусія дозволяє спростовувати помилкові погляди та неутралізувати шкідливі ідеї. Зате брак цієї свободи приводить до духового самозатруення цілого суспільства. Але тут слід пам'ятати про одне: пробним каменем інтелектуальної свободи є «право на помилку». Себто йдеться не про ту свободу, що нею користуються проповідники загальноновизнаних істин, але про ту, що забезпечує право вислову речникам непопулярних і еретичних та, якщо хочете, навіть «отруйних» ідей.

Соціологічна трудність демократії полягає в тому, як сполучити найповнішу свободу вислову, дискусії й критики зі збереженням кінечної суспільної солідарності й дисципліни, послуху законам та пошануванням авторитету легітимної влади. Причина, чому багато навіть культурних людей відсахується від принципу інтелектуальної свободи, в тому, що вони свідомо чи підсвідомо побоюються, що така сво-

бода може довести до духової анархії, що за нею мусить послідувати хаос і в реальному суспільно-політичному житті. Подібно чимало людей схиляється до авторитарних розв'язок у питанні політичного устрою держави, бо вони не вірять, що при демократії можуть існувати дієспроможні уряди та дисципліновані народи. На це прихильники демократії відповідають, що суспільство може бути достатньо злотованим, зовсім не будучи монолітним. Демократична єдність є диференційованою єдністю, що не тільки допускає, але навіть вимагає вільної гри сил, включно з вільним суперництвом ідей. Тільки потрібно, щоб це змагання відбувалося з дотриманням певних «правил гри», які не давали б йому вироджуватися в деструктивну бійку. Демократи також переконані в тому, що державна влада може бути сильною, не будучи абсолютною, але радше будучи обмеженою законом і впливом публічної opinio. Проте доводиться визнати, що демократія є найтяжчою формою устрою, що легше правити авторитарно-автократичними методами. Високоцивілізовані народи Китаю, Індії, мусулманського світу завжди жили під різними видами автократичної системи, яка рівночасно була теж у більшій чи меншій мірі теократією. У політичній соціології цей тип устрою відомий під назвою «орієнтальної деспотії», що її модернізоване видання становлять т. зв. тоталітарні режими 20 століття. Державні мужі часу першої світової війни (як от президент Вілсон), яким здавалося, що демократія от-от запанує в гльобальному масштабі, були рішуче надмірно оптимістичні щодо можливостей демократії та не доцінювали її реальних труднощів. Але, з другого боку, для народів західньої культури політичний устрій ліберальної демократії — та тісно пов'язаний з ним принцип інтелектуальної свободи — становить невід'ємну частину їхньої органічної традиції, що своїми початками сягає міських республік античної Греції та римської державности, побудованих на засаді правопорядку. Демократія вимагає від народу, зокрема ж його провідної верстви, великої громадянської дозрілості: самодисципліни, відповідальности, раціональности. При наявності цих передумов, демократія є устроєм, що не тільки найкраще забезпечує свободу й гідність людської особи,

розвиток культури та ріст матеріального добробуту — але також найбільш ефективну політичну дію. Бо свобода критики й дискусії являє собою коректив проти політичних помилок, що відсутній в авторитарних системах з їхніми «непомильними» володарями. Свобода індивідуального й групового вислову це не, як декому здається, розкіш жменьки відірваних від життя інтелектуалістів, але основа основ, наріжний камінь усього духового й громадянського буття вільних народів.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СВОБОДА Й УКРАЇНСЬКА ДІЙСНІСТЬ

Справа інтелектуальної свободи надзвичайно пекуча для нашого народу під цю пору. Під комуністичною владою, в умовах суворої цензури та загальної реґляментації духового життя українська наука й література не можуть розвиватися нормально, а українська політична думка прозябає тільки в формі захалаєвних писань. Наші культурні діячі в УРСР, що перебувають під тиском тоталітарного режиму, навчилися шанувати вартість свободи вислову, якої вони позбавлені. Саме тому ця справа посідає центральне місце серед постулатів сучасної інтелектуальної опозиції на Україні, передуючи навіть вимогам специфічно національного характеру. Цю позицію з притаманною йому чіткістю зформулював Іван Дзюба: «Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. *Але перше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки*».² А Святослав Караванський в одній зі своїх тюремних поезій оспівує «вільний розум, совість віку», що «стоїть на краю могили і жде кулі у свій гордий череп».

Українська еміґрація, що проживає в демократичних країнах Західньої Європи та Північної Америки і користу-

² Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Мюнхен, *Сучасність*, 1968, стор. 260). Підкреслення моє — І. Л.-Р.

ється їхніми вольностями, могла б зробити чимало для того, щоб розумними й цілеспрямованими заходами підсилювати змагання до інтелектуальної та громадянської свободи на батьківщині. Саме в цьому повинно полягати її основне історичне покликання як політичної еміграції. Але безперечний факт, що вона виконує цю місію надзвичайно недосконало. Я не обезцінюю культурних надбань нашої діаспори. Вони існують, і досвід показує, що в такій чи іншій формі вони знаходять відгомін на Україні. Повсякчасна чуйність комуністичного режиму до діянь еміграції дуже симптоматична. Але позитивні надбання еміграції надто кволі пропорційно до того, що могло б бути зроблене при даній чисельній силі українського розсіяння. Ці надбання здебільша є вислідом жертвенних зусиль одиниць, або малих гуртів, при байдужості, браку зрозуміння, а то й активній ворожості з боку офіційних керівних кіл еміграції. Знов же почини, що виходять від останніх, аж надто часто не підіймаються понад рівень патріотичної халтури.³

Причин цього невідрадного стану слід шукати у внутрішніх відносинах української діаспорійної громадськості. Бо як можна від еміграції чекати, щоб вона підтримувала боротьбу за інтелектуальну свободу в УРСР, коли вона сама, в особі своїх офіційних представників, не тільки не виявляє розуміння принципу «свободи обговорення, дискусії, суперечки», але цей принцип послідовно й систематично заперечує?

Я свідомий вагомості цього закиду. Можливо, що дехто пробуватиме ставити під сумнів його слушність. Але можу послатися на інші голоси, що стверджують відсутність інтелектуальної свободи в житті української еміграційної спіль-

³ Щоб не бути голослівним, хочу навести бодай один, дуже типовий приклад. Це журнал *Ukrainian Quarterly*, що його вже чверть століття видає Український Конгресовий Комітет Америки (УККА). Колись можна було сподіватися, що він виконуватиме функцію органу поважної наукової інформації про Україну, але він таким не став. Журнал не редагований на належному рівні і через це не користується повагою в американських фахових колах.

ноти. Ось думка Михайла Добрянського, відомого публіциста й політичного діяча:

«Незалежної громадської думки немає без дискусії. Дискусія — головний інструмент, яким працює демократія, — неможлива без загального визнання свободи слова. На жаль, надто часто в нашому не тільки політичному, але й громадському житті на еміграції ви зустрічаєтесь зі ситуаціями, де мусите сумніватися, чи є в нас свобода слова. Всілякий естаблішмент, не зважаючи на його більшу чи меншу можливість користуватися засобами примусу, намагається придушити критичну думку. І тому головне, що сьогодні на потребу, — не піддаватися моральному тискові, який часто перетворюється на моральний терор».⁴

Учасник українсько-американського студентського середовища Роман Купчинський, ствердив недавно з огірченням, що на те, щоб познайомитися з затискуванням свободи слова, не треба їхати аж до Києва, бо відповідні приклади можна знайти і в українському Нью-Йорку. Цей молодий автор поставив офіційним колам української громадськості в США такий далеко не реторичний запит: «Чи вільно [українському громадянинуві на еміграції] мати свою власну думку і її висловити без страху репресій?»⁵

Загально відомо, що наша еміграційна преса (за рідкими винятками) не розбуджує, а, навпаки, заглушує вільну дискусію. У цій пресі обмаль фактичної інформації та серйозного обміну думок, але зате її сторінки залиті нудною патріотичною мораліною. На всяких з'їздах, конференціях, мітингах та інших громадських влаштуваннях неподільно панує примітивне пустомельство. Кожний проблиск вільної, критичної думки, що відхиляється від канонів обрядового патріотизму, зустрічають вороже, а її носіїв намагаються очорнити, зацькувати й ізолювати від ширшої громади.

⁴ Михайло Добрянський, редакційна передмова до збірника *Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді* (Мюнхен, 1969, стор. 8).

⁵ Роман Купчинський, *До тих, що «стоять на сторожі»*, *Нові напрями*, журнал Нью-Йоркської української студентської громади, ч. 2—3, 1970, стор. 6.

Особливо прикре враження справляє, коли до походу проти інтелектуальної свободи приєднуються наукові установи, навіть із заслуженим у минулому іменем. Прикладом цього може служити документ з чудернацькою назвою «Засади співпраці в управі Американського НТШ», прийнятий 15 лютого 1969 управою Наукового Товариства ім. Шевченка в США. Оті «Засади співпраці» являють собою своєрідний кодекс поведінки, який, згідно з волею авторів, повинен зобов'язувати не тільки членів їхньої організації, але взагалі всіх українських науковців в Америці чи, може, навіть у цілому західньому світі. Як головне завдання ставиться українським науковцям обов'язкову «боротьбу проти Москви», що у практиці не може означати нічого іншого, як зведення науки до рівня простацького політиканства. Поряд з цим, «Засади» включають злобні інсинуації на адресу тих українських працівників науки, які не хочуть піддаватися диктатові самозванчих арбітрів громадської моралі; їм пришивають «пропаганду неохвильовізму та націонал-комунізму». Згідно з газетним повідомленням, текст цього гротескового документу управа Американського НТШ ухвалила «одноголосно». Честь членства НТША врятувала одна людина — д-р Данило Богачевський, що осмілився прилюдно запротестувати проти цієї спроби нав'язати українській «вільній» (так!) науці примусовий політичний конформізм: «Цими своїми ідеологічно-політичними засадами та напрямними управа НТШ заходить у конфлікт з вимогами та завданнями науки. Бож найважливішою, а то й найвищою ціллю науки є дослідження об'єктивної правди. В цьому змаганні до правди науці не можна накидувати ні метод, ні правил, ні напрямних».⁶ Не зва-

⁶ Текст «Засад співпраці» поміщений у щоденнику *Свобода*, число від 7 березня 1969. Стаття Д. Богачевського «Чи правильний шлях?» у цій же газеті, число від 27 березня 1969. — Уже після написання цього абзацу я довідався, що «Засади співпраці» були спочатку пропоновані на загальних зборах НТША, але президія й учасники зборів їх не схвалили. Щойно згодом сама управа НТША ухвалила їх від власного імені. Відносини в цій організації характеризує те, що загал членства не зареагував на цей недемократичний крок управи НТША.

жаючи на часті посилення на славні традиції установи, «За-сади співпраці» — якщо їх взагалі розглядати серйозно, а не гумористично, — повнотою заперечують дух і стиль праці, що панували в Науковому Товаристві ім. Шевченка в ті часи, коли воно було справді науковим і коли його очолювали учені й громадяни формату Грушевського, Франка і Гнатюка.

Речники офіційних кіл української еміграції залюбки протестують проти обмежень, що їх українське духове життя зазнає на Радянщині, та проти переслідувань українських письменників та науковців комуністичною владою. Такі протести нічого не коштують, на них можна навіть збивати політичний капітал. Але уявім собі на хвилину, що сталося б, коли б котрийсь з підрадянських вільнодумців опинився між нами на еміграції. Можна здогадуватися, що йому не було б трудно знайти спільну мову з еміграційними інтелектуалістами-вільнодумцями та т. зв. «реалітетниками». Зате можна закладатися, що в системі еміграційного естаблішменту для нього не знайшлося б місця. Бо «вільний розум, совість віку» неависний еміграційним бонзам не менше, ніж советським бюрократам. Ці й ті однаково поборюють кожного, хто осмілюється мислити незалежно і хто має громадянський хребет. Різниця між ними тільки в тому, що перші, не маючи сьогодні у своєму розпорядженні засобів фізичного терору, намагаються задушити вільний розум методами «морального терору» (за визначенням М. Добрянського). Але неможливо рівночасно відстоювати інтелектуальну свободу для Радянської України та її обмежувати й затискувати у власному середовищі. Це протиріччя тяжить над усім громадським і культурним життям української діаспорної спільноти, засуджуючи її змагання на безплідність. Бо при пануванні авторитарної системи у внутрішньому житті еміграційної громадськості її акції, спрямовані проти режиму комуністичної диктатури на Україні, залишаються самообманом і лицемерством.

СПАДЩИНА ТОТАЛІТАРНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Українські емігранти часто нарікають на те, що світ нас «не визнає», що наші спроби популяризувати українську справу зустрічають порівняно дуже слабкий відгомін. Ми схильні пояснювати це незрозумілим засліпленням західнього світу або ж впливами різних ворожих до України сил. Не можна заперечити, що в західніх країнах існують чинники, які зацікавлені в тому, щоб дискредитувати українські визвольні змагання. Проте дуже корисно бути свідомим того, як ми самі виглядаємо в очах сторонніх обсерваторів, а цього питання ми звичайно собі не ставимо. Так, наприклад, у рецензії на англійський переклад книги Вячеслава Чорновола, що появилася у престижному лондонському часописі «Times Literary Supplement» читаємо: «Український націоналізм у минулому пов'язувався з усім, що в країні було найбільш реакційного, фашистського, пронацистського, протиросійського, протипольського й антисемітського».⁷ Хтось міг би подумати, що ці слова вийшли з-під пера людини, що має якісь особисті упередження до українців. Але ж бо далі в рецензії говориться з великою прихильністю про Чорноволові матеріяли та про сучасний інтелектуальний фермент на Україні. Згадуючи про «український націоналізм», рецензент, звичайно, не мав на думці одноім'яної партії; він ужив цього поняття в англійському значенні слова, себто як синонім національно-визвольного руху. Дана характеристика «українського націоналізму» історично невірна, якщо прийняти до уваги демократичне обличчя дореволюційного українства та нашої державности 1917—21 років. Але, з другого боку, годі заперечити, що приблизно від 1930-их років, в позарадянському українському світі верховодять сили, які на чужоземних обсерваторів мусять справляти саме таке враження, що знай-

⁷ Число від 30 січня 1969. Згідно з традицією, всі рецензії в *TLS* анонімні, але їх замовляють у найвизначніших експертів для даних тем. Спростування невірних тверджень про «український націоналізм» дав І. Л.-Рудницький у листі до редакції, надрукованому у числі часопису від 24 квітня 1969. Український переклад у цій книжці, стор. 248—249.

шло вираз у наведеній цитаті. Це ті сили — більш ніж будь-яка ворожа пропаганда наших національних противників — витворюють про нас відповідну опінію в світі.

Люди українського роду назагал користуються в країнах поселення доброю славою як працьовитий і чесний елемент. Не можна теж сказати, щоб українській громадськості в розсіянні бракувало творчих культурних кадрів, не говорячи про десятки тисяч професійної й технічної інтелігенції. Але корінь лиха в тому, що над організованим, зокрема політичним життям української еміграції досі тяжить, мов прокляття, неподолана спадщина тоталітарного націоналістичного руху ще й досі опановують командні висоти українського еміграційного світу. У спілці з ними перебувають філістерські та шкурницькі елементи, що на терені США звили собі кубло при асекураційно-допомогових товариствах та що разом з тоталітарно-націоналістичними політичними групами творять так званий українсько-американський «естаблішмент». Всі ці «патріоти» панічно бояться кожного подуву вільної думки та всіма приступними їм засобами намагаються задушити прояви критики й дискусії, що де-не-де прориваються крізь товсту кору бездушного конформізму. Творчі, інтелектуально повноцінні одиниці відтиснуті на периферії українського збірного життя або й по змозі витнані за його межі; зате центр сцени густо обсаджений людьми, які нагадують колекцію персонажів зі сторінок *«Мертвих душ»* Гоголя. Ось причина духової ізоляції української діяспори, що її офіційні представники не хочуть шукати спільної мови з визвольними процесами на батьківщині, ані не мають внутрішнього відношення до світу західньої демократії, що до таких «борців за українську правду» може відчувати тільки добре заслужену — погорду.

На цьому місці потрібно зробити деякі істотні уточнення. Треба відрізнити націоналістичний рух, як він у минулому існував на рідних землях, від його сучасних еміграційних епігонів. На Західній Україні в 1930-их і першій половині 1940-их років націоналізм опанував був майже ціле тодішнє молоде покоління. Як усякий масовий рух, він потягнув за

собою різноманітний людський матеріал. Люди, що ставали його учасниками чи прихильниками, часто не входили в його ідеологічну й уструпову суть, але приєднувалися до нього тому, що бачили в націоналізмі прапороносця боротьби за самостійність поневоленої батьківщини. Чимало людей, що за своїм світоглядом не були справжніми націоналістами, підпадали під вплив панівної ідеологічної моди. (Як у 1917 році багато з тих, що вважали себе за соціалістів, на ділі мали з соціалізмом мало спільного). Крім цього, націоналістичне середовище в той час ще не встигло в духовому відношенні закам'янити в непорушну партійну ортодоксію. Воно ще було тереном ідейних шукань, що подекуди знайшли відбиття в тодішніх націоналістичних публікаціях. На цьому підложжі в націоналістичному русі проявлялися тенденції до ідеологічного ревізіонізму, особливо в області соціальної проблематики. Ці тенденції найсильніше позначилися в період другої світової війни. Врешті, слід пам'ятати про революційний характер тогочасної націоналістичної організації. Революційність не дає автоматичного розгрішення за всі помилки й провини, вона, зокрема, не знімає питання про політичну доцільність революційних дій. Проте героїчна самопосвята не може не викликати спонтанної пошани з чисто людського погляду, без уваги на всякі можливі застереження інакшого порядку.

Але все це належить до минувшини вже чвертьстолітньої давности. Крапці сили націоналістичного руху загинули в боротьбі на рідних землях. З тих, що пішли на еміграцію, велика частина відійшла від активного політичного життя. Ще інші пережили ідейну еволюцію, що вивела їх поза межі традиційної націоналістичної ідеології. Це стосується в першу чергу мислячих елементів руху, що не могли примиритися з обскурантизмом вождів. Силою обставин колишні революціонери почали обростати салом і перетворюватися на американських і канадських міщухів, а з націоналістичної революційности залишилася тільки «революційна»... фраза.

Таким чином теперішні еміграційні націоналістичні фракції являють собою тільки мізерні відпадки колишнього крайового руху, який, не зважаючи на трагічні його вади, міг імпонувати енергією й ідейним напруженням. Ці два

етапи в розвитку націоналізму стоять один до одного приблизно в такому відношенні, як свіжо зварена кава до кавової гущі; остання ще зберігає запах кави, але користи з неї нема ніякої.

Як показує досвід історії, високе покликання еміграцій полягало в тому, що вони плекали та згодом повертали своїм народам духові вартості, що їх у даних обставинах годі було розвивати в себе дома. Але передумова цього — еміграційна громадськість мусить бути духово жива й не сміє ізольовати себе ідейно ані від чужоземного оточення, ані від процесів, що відбуваються на батьківщині. Якщо ця передумова не дотримана, еміграція перетворюється на музей курйозів, де, немов у спиртових банках, штучно законсервовано різні суспільно-ідейні покручі. Так, наприклад, в Америці доживають віку недобитки галицько-лемківського москвофільства й закарпатського мадяронства, що по них на Україні вже й слід зник. Щось подібне може статися з незреформованими відламами націоналістичного руху, які й досі верховодять в українському еміграційному світі, дарма що їх настанови перебувають у повному непогодженні так з ідейними заложеннями демократичного західнього світу, як і з тенденціями духового розвитку на Україні. Всі приступні інформації засвідчують, що сучасний національний опір в УРСР поєднується з інтелектуальним вільнодумством. Відомий американський советолог Джон Армстронг у рецензії на англійський переклад книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» зауважив, що хоч дана праця була написана однією особою, проте за нею стоїть, мабуть, збірне зусилля цілого гурту людей, що впродовж довшого часу мусіли збирати стосовні матеріали та обмінюватися думками. Армстронг продовжує: «Якщо ця гіпотеза правильна, це вказує на існування серед українських інтелектуалістів надзвичайно софістикованої й ерудованої опозиції до радянської політики».⁸ Вождям українського еміграційного естаблішменту — рідним братам по духу радянських бюрократів-мракобісів — ще ніхто не міг закидати софістикації й ерудиції!

⁸ Див. *Slavic Review*, vol. 28, no. 3 (September 1969), pp. 503—504.

Тут напрошується одне зауваження. Об'єктивна історична ситуація міжвоєнної доби склалася так, що виникнення екстремістського націоналістичного руху серед українського народу поза кордонами СРСР було в той час річчю неминучою. Але є підстави думати, що націоналізм міг би був вилитися в інші, більш позитивні форми, якби він зустрічав послідовну ідейну й політичну протидію з боку демократичного табору. Провідний націоналістичний прошарок у Галичині, що складався в 1930-их роках переважно з людей студентського віку, ще був тоді духово пластичний. Націоналісти, не зважаючи на молодечу задиркуватість, були схильні прислухатися до голосу старших громадян, якщо останні мали щось істотного сказати. Доводиться ствердити, що демократичний табір — що його політично репрезентували дві традиційні партії, Націонал-демократична й Радикальна, — не витримав конфронтації з націоналізмом. Надмірно швидке поширення націоналістичного руху — яке обтяжило його непосильною відповідальністю, — було наслідком не тільки його власного безперечного динамізму, але також внутрішньої кризи української демократії. Про це треба пам'ятати, коли ми сьогодні критикуємо хиби й помилки націоналізму. Відповідальність за них несуть не тільки одні націоналісти.

Які були причини занепаду української демократії за міжвоєнної доби? Можу тільки побіжно торкнутися цього важливого і складного питання. Велику роль відіграла обставина, що провідним колам західноукраїнського промадянства бракувало широких інтелектуальних горизонтів, справжньої культури на європейському рівні. Були індивідуальні винятки (тут на думку приходять такі постаті, як Володимир Старосольський, Степан Баран, Василь Панейко, Осип Назарук), але не вони визначали обличчя нашої тогочасної політичної верхівки. У типового «ундівського» чи радикального діяча розуміння громадських справ не підносилося понад рівень досить примітивного національного утилітаризму: праця над розбудовою мережі народнопросвітніх і господарських інституцій та повсякденна боротьба проти наступу польського шовінізму. Своє дозвілля ці діячі проводили скорше за картярським столиком, ніж з книгою в руках. Про засадничі, так би

мовити, «історіософічні» аспекти української національної справи вони просто не думали, це лежало потойбіч їхнього інтелектуального обрію. Симптоматично, що за міжвоєнне двадцятиріччя з цього середовища не вийшов ані один серйозний теоретично-політичний трактат. (Не є теж випадком, що після 1945 року колишні західноукраїнські політичні діячі на еміграції не спромоглися на те, щоб відповідними науково-історичними працями або бодай у формі мемуарів зафіксувати досвід попередньої, польської доби). Цим людям, навіть якщо вони себе по інертності вважали за демократів, бракувало високорозвиненої, ідейно насиченої та теоретично обґрунтованої демократичної свідомості. Не зміючи протиставитися прониканню тоталітарної ідеології, вони самі підпадали під її вплив.

До інтелектуальних недоліків подекуди додавалися моральні. Діячі демократичного табору не рідко свідомо потурали екстремістським елементам, щоб собі купити популярність у молоді або забезпечити себе на майбутнє, в передбаченні того, що зміна міжнародної кон'юнктури може незабаром передати владу в руки націоналістам. Найбільший нахил до такої «реасекурації» виявляли якраз ті діячі, що у відношенні до Польщі дотримувалися угодовецького курсу.

Слабою виявилася й еміграція з Наддніпрянської України, яка — як носій традицій нашої демократичної державності 1917—20 років — могла б спричинитися до оборони демократичної політичної думки перед тиском тоталітарних сил зліва і справа. Але частина наддніпрянської еміграції — включаючи колишніх президента Центральної Ради, Михайла Грушевського, та першого голову Директорії, Володимира Винниченка — ще на початку 1920-их років прийняла т. зв. радянську плятформу, себто відступила від демократичних принципів та скапітулювала перед диктаторсько-монопартійною комуністичною системою. Знову ж друга частина еміграції, що скупчувалася при екзильному уряді УНР, була політично здеморалізована своєю залежністю від Польщі — держави, що жорстоко гнітила мільйони українців галицько-волинських земель. Непочесна роля, що її уенерівські діячі відігравали на варшавському ґрунті, не могла не принижувати престижу

демократичної ідеї серед населення Західньої України, особливо ж в очах молодого покоління.

Наслідки тих процесів, що коріняться у відносинах міжвоєнного періоду, відчутні в житті нашої діаспори досьогодні. Якщо сучасна українська еміграційна дійсність затаврована прокляттям неподоланої спадщини тоталітарного націоналізму, то винні в цьому не тільки самі націоналісти, але в рівній мірі також їхні партнери з інших середовищ. І якщо згідний з правдою старий афоризм, що кожне суспільство має такий провід, на який воно собі заслужило, то ціла наша діаспорійна громадськість не може оминати співвідповідальности за людей, що їх вона не позбавила права говорити від її імені, хоч їхня діяльність являє собою у великій мірі компромітацію української національної справи.

КУЛЬТУРА МИСЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Знавець Київської Русі Георгій Федотов вказує на «трагічний недолік староруської культури, повну відсутність раціональної наукової думки, навіть у царині богослов'я».⁹ Культура середньовічної Русі-України становила блискучу синтезу візантійських, орієнтальних, скандінавських, західноєвропейських та місцевих слов'янських первнів. Культурний рівень нашої країни з багатьох поглядів — наприклад, щодо поширення прамотности — не поступався іншим частинам тодішньої Європи. Київ часів Ярослава Мудрого належав до найбільших європейських міст того часу. Проте ми не перейшли на світанку нашої історії через незрівняну школу інтелектуальної дисципліни, що нею в культурному розвитку західніх народів була середньовічна схоластика.

Перший зародок організованого наукового життя зустрічаємо в українській історії відносно пізно, щойно в 17 столітті, коли постала Києво-Могилянська академія. На свій час це був визначний інтелектуальний осередок, що його впливи

⁹ George P. Fedotov, *The Russian Religion: Mind: Kievan Christianity* (New York, Harper Torchbooks, 1960), p. 380.

променювали навіть поза територію України, на балканські землі й Московщину. Духове піднесення, що знайшло свій вираз у постанні Київської академії, відбувалося паралельно з політичним підйомом козащини, що вилився в революцію під проводом Богдана Хмельницького. Одна з великих трагедій нашої історії, що на неї дослідники не звернули досі належної уваги, це брак координації між цими двома паралельними процесами.

Як емпіричне історичне явище, Хмельниччина була подією грандіозних вимірів, що ніяк не поступалася нідерландській та англійській пуританській революціям. Однак у порівнянні з цими західними рухами козацька революція виявляла чималу беспорядність в інтелектуально-ідеологічній площині, коли йшлося про те, щоб сформулювати свою політичну програму та законодавчими актами закріпити породжений визвольною війною новий лад. Виявом цієї беспорядности була, між іншим, незграбна редакція Переяславських статей. Як відомо, серед козацької старшини не бракувало людей, бузалих у світі та більш-менш освічених, які, наприклад, володіли тогочасною інтернаціональною мовою — латиною. Проте Хмельниччині забракло творчих інтелектів на високому рівні: мислителів-ідеологів, публіцистів та законодавців. Елементи раціональної політичної мислі з'явилися серед козацької провідної верстви щойно в другому чи третьому поколінні після революції 1648 року. Тут можна згадати про Бендерську конституцію 1710 року, про працю кодифікаційної комісії 1728—43 років (підготовка кодексу «Права, по которим судиться малоросійський народ») та про літературну діяльність козацьких літописців кінця 17 — початку 18 століття. Таким чином ці інтелектуальні досягнення постали вже на руїнах незалежної козацької держави. Бендерська конституція та кодекс 1743 року не були введені в життя, а козацькі літописи не були у свій час надруковані й поширювалися тільки в рукописних копіях.

Конечне інтелектуальне оформлення могли б дати козацькій державності учені з середовища Київської академії, але вони зайняли супроти неї в основному неутрально-вичікуючу позицію. Між козацькою верхівкою та православними

духовними колами існувало багато взаємопов'язань; козацькі гетьмани, від Сагайдачного до Мазепи, були протекторами київських шкіл. Але українська духовна інтелігенція 17 століття, що виросла, як суспільна група, серед релігійних конфліктів польської Речі Посполитої, мислила радше універсально-віроісповідними, ніж національними категоріями. У добу релігійних усобиць 16—17 століть бачимо в багатьох європейських країнах понаднаціональні конфесійні партії, що розсаджували внутрішню злютованість держав. Так, наприклад, англійські католики чекали порятунку від еспанської інтервенції, тоді як французькі протестанти-гугеноти спілкувалися з зовнішніми ворогами Франції. Очевидно, держава Війська Запорозького не була для київського православного духовенства чужовірною. Проте воно не хотіло зв'язувати беззастережно долі церкви з непевними політичними перипетіями козащини; воно воліло орієнтуватися на найсильнішу єдиновірну державу — Москву, яка могла, здавалося, найуспішніше забезпечити інтереси православ'я.

Виходні з середовища Києво-Могилянської академії зробили великий вклад у розбудову російської імперської ідеології. У 1674 році появилася історичний трактат «Синопсис», що його авторство приписують Інокентієві Гізелю, ректорові Київської академії. «Автор „Синопсиса” монархіст, він керується... кондекцією про споконвічність самодержавного ладу в Росії, про успадкованість монархії Київської Русі Руссю Московського, в особі російського самодержавства. Возз'єднання України автор тлумачить як повернення її земель під високу скіпетроносну руку російського монарха... Тенденційний добір джерел і побудова викладу історичного матеріалу підкорені обґрунтуванню прав російської монархії на володіння Україною».¹⁰

Тим часом, як козацькі літописи залишилися в рукописі, «Синопсис» витримав близько тридцяти видань і довгий час служив як популярний підручник історії на Україні й у Московщині. Теофан Прокопович, теж у минулому ректор

¹⁰ М. І. Марченко, *Українська історіографія* (Київ, Видавництво Київського університету, 1959), стор. 62.

Київської академії, а згодом найближчий співробітник Петра І у церковних справах, у трактаті «Правда волі монаршей» (1722) дав теоретичне обґрунтування ідеології російського «просвіченого абсолютизму».

Недостатня підтримка з боку місцевих інтелектуальних кіл була однією з причин, чому не встояла козацька державність. А культурні діячі киево-могилянського осередку потроху розпорозилися по просторах імперії, затрачуючи при цьому свою власну національну тотожність. Обставини склалися так, що киево-могилянська традиція не лягла в основу дальшого духового розвитку української нації. Це цінне надбання було нами в великій мірі фактично втрачене.¹¹

Таким чином 19 століття застало Україну, зведену до рівня етнічної маси, а українську культуру до рівня народної селянської культури. Ми не сміємо обезцінювати нашої народної культури: усної словесности, пісенности, декоративного мистецтва тощо. Тут крилися автентичні естетичні й етичні вартості. Але ясно, що народна культура була безсила перед обличчям складних проблем модерного світу, які вимагають застосування раціональних метод. Історія українського народу не витворила в ньому міцних традицій раціонального мислення. Ця недостача засуджувала народ до ролі пасивного субстрату, що його соками годувалися чужі, панівні державні й культурні організми.

Щойно на цьому історичному тлі можемо повнотою усвідомити собі безсмертну заслугу наших «просвітителів» другої половини 19 — початку 20 ст.: Костомарова, Куліша, Антоновича, Драгоманова, Франка, Грушевського і плеяди їхніх співробітників і послідовників. Вони намагалися обґрунтува-

¹¹ Відрадне явище в культурному житті радянської України останнього часу — зростання зацікавлення духовою спадщиною 17—18 століть. Згідно з повідомленнями, готуються до друку нові видання козацьких літописів та інших літературних пам'яток тієї доби. Ведуться досліди над збереженими в рукописах курсами філософії, що їх читали в Києво-Могилянській академії. Ці зусилля — крок у напрямі до відновлення континуїтету в нашій обламаний та фрагментарній культурній традиції.

ти українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здаватися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, — це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична недоля звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю. Без велетенської інтелектуальної підготовчої праці, проведеної нашими просвітителями, не було б можливе «чудо» 1917 року та відновлення української державности.

Револуційні роки розбухали та інтенсифікували українську національну свідомість; але утрата свіжо відзисканої самостійности викликала ідейну кризу. В 1920-их і 1930-их роках на порядку дня стояла (принаймні коли говорити про позарадянський український світ) справа критичного перегляду спадщини попередньої, просвітительської доби, перетравлення досвіду визвольних змагань і усвідомлення причин упадку української держави. Вячеслав Липинський дав у своїх писаннях приклад того, як могла виглядати така критика, що, будучи навіть дуже суворою, при цьому завжди залишилася речевою й через це будуючою. Липинський дав глибоку діагнозу слабостей української демократії дореволюційного й революційного часу: наша демократія мислила категоріями не влади, а перманентної опозиції до влади. Липинський був ідейним противником демократії, але з його творів демократ може багато дечого навчитися.

Молодий у той час націоналістичний рух теж виріс на критиці нашої демократії. Після поразки визвольних змагань така реакція була зовсім закономірна. Але націоналізм пішов при цьому не шляхом вношення потрібних корективів у духовий доробок попередників, але його безпardonного руйнування.¹² Всупереч заповітам наших просвітителів, які наголошу-

¹² Яскравий приклад цього — погромницьке ставлення до найбільшого українського дореволюційного політичного мислителя Михайла Драгоманова. Головний націоналістичний «експерт» у цій справі Михайло Мухин договорився до того, що назвав Драгома-

вали потребу раціонального пізнання, націоналістичний рух плекав культ «сліпого чину», «іраціонального хотіння». Націоналізм виховував своїх послідовників у душі засадничої підозрливості щодо критичного мислення та вільної дискусії, які кваліфікувалися як розкладові явища, що ослаблюють революційний активізм. Величезна шкода від цієї проповіді іраціоналізму полягала в тому, що вона йшла по лінії традиційних слабостей української духовості, вона падала на сприятливий для неї суспільний ґрунт, який і так ніколи не прішив культурою інтелекту.

ДМИТРО ДОНЦОВ — ПРОРОК ІРАЦІОНАЛІЗМУ ТА ВОЛЮНТАРИЗМУ

Тут варто зупинитися на постаті Дмитра Донцова — публіциста, що мав великий, подекуди вирішальний вплив на формування ідейного обличчя націоналістичного руху. У розвитку Донцова слід відрізнити два етапи, розділені появою книги «Націоналізм» у 1926 році. До групи його ранніх писань можна зарахувати такі праці: «Модерне москвофільство» (1913) — дотепна критика української інтелігенції; нарис «Українська державна думка і Європа» (1919), що його можна поставити поруч з рівночасною, але глибшою й соліднішою студією Юліяна Охримовича про розвиток української національно-політичної думки; «Підстави нашої політики» (1921) — апологія концепції українсько-польського союзу, спрямова-

нова «законним спадкоємцем Петра I!» (М. Мухин, *Драгоманов без маски*, Львів, 1934, стор. 55). Постійне цькування пам'яті Драгоманова викликало нарешті протест з боку Євгена Маланюка: «Прийшов час на цілком об'єктивну оцінку літературної спадщини Драгоманова, цілої спадщини, серед якої варто спинитися на праці *Историческая Польша и великорусская демократия*» (Є. Маланюк, *Книга спостережень*; Торонто, 1962, стор. 110). Це сказано ультраобережно, та ще й сховано у примітку до статті, написаної з іншого приводу. Автор, очевидно, побоювся прямо виступити проти партійної догми. Все ж нотка протесту в наведеній цитаті незаперечна. Будьмо вдячні покійному Маланюкові й за це!

ного проти Росії; есей про Лесю Українку (1922), що про нього прихильно висловився такий майстер літературної критики, як Микола Зеров. Усі ці писання (незалежно від того, як оцінювати поодинокі висловлені в них погляди) свідчать про те, що Донцов тоді ще умів думати й цим самим міг стимулювати думання українського суспільства.

Проте вже в цих раннях творах він часто виявляв себе не так філософом, як радше софістом. (Уживаю цих понять у платонівському розумінні: «філософ» — шукач об'єктивної істини, а «софіст» — шукач ефектів, що для нього слово є знаряддям для досягнення певних заздалегідь визначених цілей). Характер творчості Донцова помітно міняється з другої половини 20-их років. Він продовжує багато публікувати, але його писання стають монотонні. Це безконечне переспівування, з дрібними варіантами, дуже обмеженого репертуару ідей. Тон цих писань стає щораз більш фанатичний, аргументація щораз більше свавільна, з виразними параноїчними рисами (тлумачення різних подій і явищ, як наслідку змовницької діяльності таємничих «темних сил»). Разом з цим — безкритичне вихвалявання фашизму й гітлеризму та пропаганда іраціоналізму, антиінтелектуалізму й волюнтаризму.

Як пояснити цей занепад блискучого колись публіциста? Повну відповідь зможуть дати майбутні біографи Донцова, але мені здається, що основна причина полягала в тому, що з часу появи «Націоналізму» він повірив у своє пророче покликання. Від пророка, звичайно, не можна вимагати, щоб він досліджував та дискутував раціонально; він тільки проголошує абсолютні істини та викликає нечестивих. У першу чергу пророк позбавлений двох прикмет, що конечні для збереження нормальної духової рівноваги: почуття гумору та здібності до самокритицизму. Іншими словами, маємо тут справу з випадком т. зв. «психічної інфляції»: людина утотожнює себе з уявною ролею, маска заступає живе обличчя, думання відривається від контакту з дійсністю. Це не випадок, що початки духового занепаду Донцова збіглися з виникненням націоналістичного руху. Взаємодія між Донцовим та націоналістичним рухом (що до нього він, як відомо, організаційно ніколи не пристав) була глибока та в рівній мірі фа-

тальна для обох сторін. Наявність цілого великого середовища, яке побожно сприймало його об'явлення, утверджувала Донцова в його пророцьких претенсіях. А для націоналістів Донцов став авторитетним учителем і живим прикладом інтелектуальної безвідповідальності.

У центрі донцовського вчення, як воно сформульоване у книзі «Націоналізм» стоїть концепція волюнтаризму; сам автор говорить про «чинний» або «волевий націоналізм».¹³ Хтось міг би сказати: чи ж сильна воля не є бажаною прикметою в одиниці та нації? Отже чому нам заперечувати проти концепції волюнтаризму, навіть якщо вона в Донцова дещо перенаголошена? Але суть справи в тому, що в основі донцовської концепції волюнтаризму лежить засадниче нерозуміння феномену волі. Донцов грішить не певною односторонністю (це ще не була б смертельна помилка), а фальшивим схопленням проблеми. Через це його концепція волюнтаризму порочна в самому своєму корені.

Погляньмо на дефініцію волі в Карла Густава Юнга, геніального психолога-мислителя 20 століття: «Під волею розумію суму психічної енергії, що стоїть до диспозиції свідомості. Згідно з цим, акт волі означає енергетичний процес, викликаний свідомою мотивацією. Тому я не назвав би психічної дії, обумовленої несвідомими мотивами, вольовим актом. Воля є психічним феноменом, що завдячує своє існування культурі й моральному вихованню та що в великій мірі відсутній у примітивній духовості».¹⁴ Іншими словами, воля є функцією взаємодії між психічною енергією і свідомістю. Де нема свідомості, там не доводиться говорити про волю. Тому ми не визнаємо існування вольовості у тварин, що їх поведінка здетермінована інстинктами. Ніхто, наприклад, не скаже,

¹³ Я користувався третім виданням *Націоналізму* (Лондон—Торонто, Українська Видавнича Спілка, 1966). Для пізнання ідейної еволюції Донцова було б цікаво простежити, наскільки це останнє видання, «справлене автором», відрізняється від першого 1926 року. Я не мав змоги цього дослідити.

¹⁴ C. G. Jung, *Psychologische Typen*. Neunte, revidierte Auflage (Zürich und Stuttgart, Rasher Verlag, 1960), 527 f.

що мурашки обдаровані сильною волею, хоч вони виявляють чудесну наполегливість у будівництві мурашника; це саме стосується перелетних птахів, які безпомилково знаходять свій шлях на відстані тисячі кілометрів. Воля становить специфічно людський феномен, бо людина є єдиною відомою нам істотою у всесвіті, що посідає самосвідомість. При цьому, очевидно, теж велика більшість людських психічних актів має несвідомий, отже не-вольовий характер. Юнг підкреслює недорозвиненість волі у первісних народів, що їх поведінка майже повністю обумовлена несвідомими, інстинктовими та звичаєвими мотивами. Це саме стосується психології дітей.

Ці твердження не означають обезцінення несвідомих чинників у людській психіці. Навпаки, навіть у людей з високорозвиненою свідомістю більшість психічних актів, зокрема тих, що зв'язані з рутинною щоденного життя, залишається автоматизовано-інстинктовою. Односторонній розвиток свідомості, при непевності інстинктових відрухів, може приводити до паралічу волі, що відомий під назвою «гамлетизму». Проте, це не міняє основного твердження: свідомість становить трансформатор, що перетворює примітивну психічну енергію на волю. Таким чином феномен волі завжди включає елемент раціональної рефлексії, морального рішення, вільного вибору між альтернативами. Потенціал свідомості (і цим самим вольовості) заложений у людській природі, але реалізація цього потенціалу — пізній плід у розвитку людства та індивіда. Як указує грецький міф про муки Прометея, що викрав вогонь з неба, та біблійний міф про муки прародителів, які навчилися розпізнавати добро і зло, — здобуття свідомості окуплене ціною терпіння, яке становить невід'ємний атрибут морального конфлікту. Разом з цим саме свідомість є божественною «іскрою Прометея», що робить людину в повному значенні слова: істотою, обдарованою розумом, сумлінням, відповідальністю та вільною волею.

Повертаючися до Донцова, доводиться сказати, що головна помилка його волонтаристичного вчення в тому, що в ньому затерта різниця між свідомо й несвідомо обумовленими проявами психічної енергії. Те, що важить для Донцова: аби психічна енергія проявлялася з великою силою та ще й по

змосі «вибухово». Він любить у драматичних, навіть мело-драматичних ефектах; зате наполегливі зусилля волі, якщо їх зовнішні форми не такі подібні до фюерверків, йому не імпонують. Згідно з Донцовим, «головним мотором наших вчинків є власне бажання, афекти, пристрасті, за якими в хвості йдуть мотиви» (стор. 223). Суттю донцовського розуміння вольовості є непогамована емоційність — «воля до життя, без санкцій, без оправдання, без умотивування» (стор. 228). Але поскільки раціональна та етична свідомість людини обмежує буянність емоцій — ця свідомість Донцову антипатична. Це й є причина донцовського програмового іраціоналізму та аморалізму. В одному місці, не без несвідомого комізму, Донцов пропонує як приклад вольовості «чистий рефлекс бойового півня, який у присутності іншого [півня] . . . їжить, готовий до бою» (стор. 230). Але закукурічений півень з його «чистими рефлексами» звичайно служить за символ не сильної волі, але дурноти!

На цьому місці кілька слів критики. Чи людина, що перебуває в полоні своїх афектів і пристрастей та, гнана ними, виявляє велику енергію, складає цим докази своєї сильної волі? Відомо, що наркомани, щоб заспокоїти своє непереборне прагнення, не раз dokonують чудес винахідливості, не зупиняючися перед злочинами. Чи назвемо таку поведінку вольовою? Цей приклад, може, здаватиметься надто крайній, хоч він логічно зовсім вміщається в донцовську концепцію волюнтаризму. Але не мусимо йти так далеко. Щоденне життя раз-у-раз дає багато прикладів непогамованої емоційності: «бабської» гістерії, дитячої чи сенільної впертості, вибухів нерозумного гніву, відрухів заздрости й амбіції, проявів дурної халпливості, жадоби влади (яку Донцов захвалює як якусь особливу чесноту!) та когутячої агресивності. Чи піддаватися таким «бажанням, афектам і пристрастям» означає доводити силу волі? Всупереч Донцову, ми дотримуємося погляду, що критерієм вольовості є не сліпа емоційність, але, навпаки, здатність підкоряти емоції контролеві свідомості, з її раціональними та етичними вимогами.

Політична концепція Донцова зовсім послідовно випливає з його теоретичних засновків. На його думку, «власне

недорозвинення „емотивного” первня було причиною наших останніх катастроф», себто поразки визвольних змалань 1917—20 років (стор. 302). Як засіб для скріплення вольовости українського суспільства, він радить «розпалювати до білого емотивність» (стор. 303) та плекати «новий національний ерос» (стор. 312 і наст.). У прямій відповіді на ці донцовські тези Липинський написав зараз таки після виходу «Націоналізму»: «Це тільки Ви — інтелігенти українські, що в гріхах молодости загубили всі свої еротичні здатності, — думаєте, що „ерос” може творитися книжками. Наш народ чорноземний „еросу” і „фанатизму” має аж занадто, забагато. Його „ерос” Ви вже досвідчили недавно на власній шкірі. Але, досвідом не научені, знов махаєте йому перед очима, тепер вже на націоналізм перефарбованими, революційними хустками».¹⁵

Якщо в критичні роки революції українська нація дійсно не зуміла виявити належної волі до власнодержавности, то в чому лежала причина цієї слабости? Чи справді, як запевняє Донцов, у недостачі емотивного первня, фанатизму, еросу? Погляньмо на простори Наддніпрянщини в 1919 році, коли на них аж шумувало від різних партизанських загонів. Чи Махнові, Зеленому, Григорієву та десяткам інших отаманів бракувало «еросу»? (Тут можна б послатися на літературні свідчення про ту добу: «Чотири шаблі» Юрія Яновського та «Нотатник» Юрія Липи). Коли б стихійна сила, що розпошувалася в примітивних відруках та братовбивчих усобицях, була спрямована в одне річище, Україна постала б не лише як самостійна, але як потужна держава. Забрало не «еросу» — струму емотивної енергії, а «логосу» — трансформатора свідомости. Це, зрештою, була здавна хронічна слабкість української духовости.

Терапія, що сперта на хибній діагнозі, не може принести пацієнтсві добра. Послідовне застосування донцовської рецепти — «розпалювати до білого емотивність», могло доводити людей до стану амоку та сприяти виникненню секти танцювальних дервішів. Але таким способом напевно не мож-

¹⁵ Вячеслав Липинський, *Листи до Братів-Хліборобів* (Відень, 1926), стор. XVIII.

на було виховати мудрих і мужніх провідників. Проповідь так званого волонтаризму була тим небезпечнішою, що вона часом збіглася з кризою традиційного народного етосу, закоріненого в патріархальному селянському побуті. Хоч старій народній культурі і бракувало розвиненого раціонального первня, але у своїх власних межах вона забезпечувала дійовість стабільних суспільних і моральних норм, санкціонованих релігійним світоглядом. Соціально-економічні зміни 19 і раннього 20 століть розхитали цей традиційний лад, а події першої світової війни та наступних років потрясли його до самих основ. Це робило маси податливими на демагогію та схильними до огайдачачення чи збільшовичення, при чому таке розпутування людської бестії могло відбуватися не тільки під «лівими», але також під зовсім протилежними гаслами. Скриплення первнів раціональної, критичної мислі могло протидіяти цим небезпечним тенденціям. Зате кидання гасел «волонтаризму» — себто розгнужаної емоційности, дорівнювало в таких умовах промощуванню шляхів до загального здичавіння суспільного життя.

КІНЦЕВІ УВАГИ

Ми торкнулися в наших міркуваннях широкого кола питань, які, проте, всі оберталися довкола однієї центральної проблеми: ролі інтелекту, розумового первня в минулому й сучасному житті України. Наш безпосередній практичний висновок: потреба реабілітації раціональної, критичної мислі та несимульованої інтелектуальної свободи в громадському побуті української еміграції. Слід пам'ятати, що внутрішні відносини нашої діаспори — це єдина суспільна сфера, що в ній ми самі є господарями. Ми не маємо ніякого впливу на уклад великих, міжнародних відносин у світі. Ми можемо потроху, в скромних межах, впливати на ідейні процеси на Україні, при чому, однак, наша роль може бути тільки допоміжна. Але еміграційна громадська дійсність залежить у першу чергу таки від нас самих, і тому вона є на нашій безпосередній відповідальності.

Полемічне спрямування цієї статті може дати привід до деяких непорозумінь, що їх бажаю заздалегідь спростувати. Стаття являє собою апологію «раціоналізму». Але це зовсім не значить, що я стою на позиціях послідовного раціоналістичного світогляду — на подобу марксизму, або позитивізму 19 століття, який іраціональні елементи буття вважав за ілюзорні та переконаний був у тому, що вони можуть поступово бути виєліміновані з індивідуального й збірного людського існування. Думку про те, що ціле життя людства може бути упорядковане на раціональних, наукових основах я завжди відкидав, як наївну утопію. Ще Іммануїл Кант поставив питання про межі наукового пізнання. Модерна глибинна психологія розкрила велетенську вагу несвідомих, іраціональних чинників у людській психіці. Карл Густав Юнг уважав, що шлях до повноти людського буття веде через синтезу свідомого й несвідомого первня. Макс Вебер твердив, що наука дозволяє нам пізнавати світ, його структуру, закономірності, розвоєві тенденції, але вона не може визначати цілей людської діяльності. Я згадую Юнга і Вебера тому, що цих мислителів уважаю за моїх учителів. Отже наголошування раціоналізму має, так би мовити, передусім педагогічний характер. Ідеться про скріплення функції, що в українській духовості виразно дефектна.

У нас залюбки пишуть крилате слово німецького філософа і письменника, Йоганна Готфріда Гердера, що, мовляв, «Україна стане колись новою Грецією».¹⁶ Це було сказане в 1769 році, отже два століття тому, але Гердерове віщування досі не здійснилося... Тут можна б указати на надзвичайні трудні обставини, що в них проходило життя українського народу, які не давали йому виявити його творчих спроможностей. Але більш цікаве питання щодо внутрішніх подібностей і різниць між старогрецьким і українським культурними типами. Чимало обсерваторів звертали увагу на певну «еллінськість» української духовости. Клясичний грецький ідеал калокагатії — сполучення краси й добра, естетичного й етич-

¹⁶ Див. Володимир Січинський, *Чужинці про Україну*. 2 вид. (Прага, Культурно-наукове видавництво УНО, 1942), стор. 146.

ного — не чужий українському світосприйманню. Але в нашій традиції бракує одного засадничого елементу прецької культури: раціоналізму, чи пак інтелектуалізму. Не даремно саме на грецькому ґрунті народилася філософія та ряд наукових дисциплін, починаючи з астрономії (на відміну від орієтальної астрології) та кінчаючи історією. Грецький інтелектуалізм сильно позначився й у мистецькій сфері. У панорамі світової літератури, мабуть, нема більш інтелектуального жанру поезії, як прецька драма. Це стосується як її філософськи насиченого змісту, так і дисциплінованої, майже математичної форми. Як контраст до того, вся українська література пронизана ліризмом. Ліричне забарвлення має навіть наш епос («Слово о полку Ігореві», козацькі думи).

Поступ мусить будувати на підвалинах того, що вже реально існує. Характер народу, витворений віками, не може бути самовільно змінений. Але в нього можна вносити корективи, його можна розвивати в певному напрямі. За основну позитивну прикмету українського характеру слід визнати багатство почувань, сердчену теплоту, щирю людяність. Можна говорити про гуманізм та антропоцентризм, як про основну тенденцію українського народного світогляду. Борис Крупицький, історик з нахилом до філософської рефлексії, висловився про цю справу так: «Повнота життя — це рівночасно і заклик до людяности. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу й хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобіє Боже. Ця проблематика нам, українцям, зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з великою силою виявили процес душевного зубожіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що вийшли з контакту з потоком людського життя і себе ізолювали, — це тема, яку з геніяльною експресією висловив Гоголь».¹⁷ І в іншому місці: «Безперечно, в українців взагалі закладені якісь глибокі сердечні якості. До деякої міри вони стоять у зв'язку

¹⁷ Б. Крупицький, *Історіознавчі проблеми історії України* (Мюнхен, Український Вільний Університет, 1959; циклоstileве видання), стор. 155—156.

з тим, що Чижевський назвав українською „філософією серця”. Природна людяність українця така помітна, що знайшла собі відгомін навіть у чижунецьких описах України різних часів». ¹⁸

Не даремно символічною постаттю в новітній українській історії є Шевченко, що тайна його генія криється в глибинності й інтенсивності його людяности, його безпомилкової етичної інтуїції. Цей самий мотив бринить у писаннях двох найбільших філософських розумів, що їх видала Україна, Григорія Сковороди та Памфила Юркевича. Гуманістичний характер, хоч з різними забарвленнями, мали концепції двох наших найвизначніших політичних мислителів — Драгоманова й Липинського, цих протиставлених і взаємодоповнюючих полемістів української суспільно-політичної думки.

Ті прикмети, що їх символізуємо словом «серце», становлять велику цінність у сучасному світі, що в ньому (поряд з небувалим прогресом природничих наук, техніки й економіки) множаться загрозливі ознаки атрофії почувань, психологічного відчуження, депуманізації. Ми не можемо відирватися від традиційних вартостей нашого народу, якщо не хочемо перестати бути собою. Але традиційних вартостей самих собою не вистачає. Їх слід доповнити через скріплення дефективної функції — інтелекту. Крім українського серця, потрібний ще український мозок. Щойно тоді український народ зможе стати господарем на власній землі, зайняти рівноправне місце «в народів вольних колі» та давати повноцінні внески у розвиток вселюдської культури. Якщо Україна еволюціонуватиме в цьому напрямі, тоді, можливо, ще сповняться віщування Гердера.

Сучасність (Мюнхен), 1971, чч. 5, 6.

¹⁸ Там таки, стор. 203.

Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні

СТОКГОЛЬМ І ВІДЕНЬ

«Міжнародні конгреси історичних наук» — така їхня офіційна назва — відбуваються кожних п'ять років. Я мав нагоду вже вдруге побувати на такій імпрезі. 1960 року я брав участь у XI Міжнародному історичному конгресі в Стокгольмі, а 1965 року поїхав на XII конгрес, що цим разом відбувався у Відні, від 29 серпня до 5 вересня. Це дає мені змогу порівняти останній та передостанній історичні конгреси.

Коли перед моїм виїздом на віденський конгрес мені доводилося говорити про нього з моїми американськими колегами-істориками, я чув від них вислови побоювання щодо того, чи він буде належно підготований. За австрійцями все ще тримається традиційна слава недбальства, т. зв. «шлендріану». Але ці побоювання виявилися зовсім безпідставні. Навпаки, я б сказав, що віденський конгрес був з технічного боку справніше підготований, ніж стокгольмський. Коли з'їздиться кілька тисяч учасників, добра організація є передумовою того, щоб конгрес не потонував у безголов'ї. Ідеться про позірно дрібні речі, як от, наприклад, про те, що в вестибюлі будинку Віденського університету, де засідав конгрес, приміщено тимчасову поштову і банкову контори, а на подвір'ї університетського будинку (оточеного приємною колонадою та прикрашеного бюстами колишніх визначних професорів цієї високої школи) відкрито каварню-ресторан; це заощаджувало багато часу, який інакше був би зужитий на ходіння до банку, на пошту чи на обіди. Або інша подробиця: при секре-

таріяті конгресу було окреме бюро з машиністками, що знали основні світові мови; там учасники конгресу, що виступали в дискусіях, могли дати безкоштовно до переписання резюме своїх промов; для людей, що не мали з собою власних писальних машин, це була велика вигода. Таких прикладів можна б назвати більше.

Це свідчить, що організатори останнього історичного конгресу посідають великий досвід у технічній підготові таких імпрез. Як мене інформували, Відень став за останні роки одним з головних місць, де в Європі відбуваються всякі міжнародні з'їзди, конгреси, вистави. Це зв'язане з його центральним географічним положенням, його імпазантною архітектурною сценерією та з політичним неутралітетом Австрії між атлантийським та комуністичним бльоками держав.

Головна різниця між стокгольмським та віденським конгресами полягала не в цих технічних деталях, але в іншій політичній атмосфері. XI Міжнародний історичний конгрес стояв під знаком «холодної війни». На ньому раз-у-раз доходило до ідеологічно-політичних сутичок. Треба підкреслити, що до цього спричинювалася передусім постава представників країн комуністичного табору. Їхні виступи були такі агресивні, що це хоч-не-хоч примушувало й західних учених, — які самі зовсім не були зацікавлені в ідеологічних герцях, — до оборони, що подекуди переходила в протинаступ. Тепер же у Відні історики із «східного бльоку» радикально змінили тон. Це можна було передусім помітити в доповідях та дискусійних виступах «сателітних» учених. Одні з них говорили так, ніби марксизму-ленінізму ніколи й на світі не було, дотримуючися методи, що по суті була тотожна з «буржуазним об'єктивізмом»; інші посилалися на марксизм, але дозволяли собі при цьому на його «ревізійністське» тлумачення. Деяко інакше тримали себе радянські історики. Вони продовжували захищати відому марксо-ленінську догматику, але принаймні їхній тон не був такий агресивний, як у минулому; вони часто закінчували свої виступи примирливою заявою, що, мовляв, обмін думок між ученими різних країн корисний, не зважаючи на розходження у світогляді.

Історики з західніх країн, очевидно, з вдоволенням сприймали цю відпружену атмосферу і з свого боку назагал оминали питання, які могли б дратувати представників комуністичного блоку. Таким чином, як висловився один мій американський знайомий, в черзі міжнародних історичних конгресів XII конгрес твердить «еру добрих почувань». (В американській історіографії цей термін — «Era of Good Feelings» — прищепився як назва для доби на початку 1820-их років, коли в житті США тимчасово притихли партійні конфлікти).

На цьому місці варто згадати, що у Відні вирішено, що наступний, XII Міжнародний історичний конгрес відбудеться в Москві. Не треба бути великим пророком, щоб передбачити, що характер і атмосфера майбутнього московського конгресу залежатимуть у першу чергу від того, як протягом найближчих п'ять років розвиватиметься світова політична ситуація.

НАУКОВІ ДЕБАТИ І ЗМАГАННЯ ІДЕОЛОГІЙ

Один з українських еміграційних працівників науки, що був учасником віденського конгресу, висловив у розмові огірчення з приводу «дефетистичної» постави західніх істориків, які своєю угодовістю супроти комуністів зраджували справу свободи. Я розумію цей погляд, але не зовсім його поділяю. Справа заслуговує на те, щоб з її приводу висловити кілька міркувань.

Передусім треба собі здавати справу, що серед західніх учених, що прибули на віденський конгрес, як і на інші подібні міжнародні наукові імпрези, більшість становлять люди, що не є активно зацікавлені політикою. Це спеціалісти, що для них конгрес є нагодою зустрітися та обмінятися творчим досвідом і думками з чужоземними колегами, що теж працюють у даній дисципліні. Люди цього типу відчувають просто органічну відразу до того, щоб наукові дебати перетворювати на політичну суперечку. Щоб лише не допустити до цього, вони не раз волітимуть пускати мимо вуха витівки другої сторони, як добре вихована людина може ігнорувати товариські нетакти простака. Подруге, поняття конгресової

делегатії має зовсім інший сенс, коли йдеться про представників західних і комуністичних країн. Якщо мова про перших, то їхня участь у конгресі індивідуальна. Про якісь організовані національні групи тут взагалі не доводиться говорити. У випадку істориків-американців їх стосунок до (фактично не існуючої) «американської делегатії» обмежувався тим, що їхні прізвища з'являлися в офіційному списку учасників конгресу з поміткою «США» і їм було послане запрошення на «коктейльпарті», влаштовану Американським історичним товариством для своїх членів. Щоправда, національні історичні товариства висували доповідачів; але напевне жоден шануючий себе західній історик не погодився б з тим, щоб піддавати текст своєї доповіді попередній цензурі.

Зовсім щось інше являли собою делегатії з країн під комуністичним режимом. Хоч би вже з уваги на паспортні та девізові обмеження не можна й подумати, щоб котрийсь історик із східного б'юро міг прибути на конгрес індивідуальним порядком. Їх добирають та виводять у дорогу відповідні державні наукові та політичні органи. Мабуть, не помилимося, якщо зробимо припущення, що поміж ними заздалегідь розподіляють ролі, а тексти доповідей переходять дбайливу попередню цензуру. Не можна дивуватися, що такі делегатії спроможні діяти на конгресі як бойові загони, — до чого західні делегатії органічно не здібні.

Хтось міг би сказати, що ці твердження лише підкріплюють тезу про дефетизм Заходу, його гниле угодовство, його безпорадність перед обличчям агресивних і підступних дій комуністичного табору. Але мої особисті спостереження в Стокгольмі й Відні приводять мене до зовсім іншого, подекуди більш оптимістичного, висновку. Я не збираюся схвалювати поставу всіх західних науковців. Окремі одиниці між ними в зустрічі з представниками комуністичного світу дійсно виявляють лакейські нахили. Але цього не можна генералізувати. Суттєве щось інше. Я переконався, що в інтелектуальних конфронтаціях між табором свободи й табором тоталітарної диктатури перевага залишається за першим. І цьому не треба дивуватися. Дискусія, — «сократівський принцип» шукання правди через діалог, — є духовою стихією демо-

кратії. Зате тоталітарний догматизм може процвітати лише в духовій ізоляції; дискусія, діалог діють на нього розкладаю. Це розумів Сталін, і тому тримав підрадянське громадянство, зокрема його інтелігенцію й наукові кола, в герметичній ізоляції від зовнішнього світу.

Стокгольмський і віденський конгреси ілюструють дві тактики комунізму в інтелектуальних зв'язках з Заходом. Виступи підкомуністичних істориків у Стокгольмі спершу викликали збентеження західних учасників: як дискутувати з грамофонними платівками? Але коли історики з демократичних країн почали реагувати на комуністичні провокації, вони влучними пострілами легко троцили різні видумки й перекручення своїх опонентів. (Досі пригадую викривлене люття обличчя мадам Нечкіної, яку вивели з рівноваги критичні зауваги одного українського історика з США про Леніна). При цьому зовсім не шкодило, що дискусійні промови західних учених не були задалегідь між собою узгіднені. Навпаки, це вносило в їхні промови свіжість і різноманітність, що корисно контрастувало з занудливою монотонністю комуністичних виступів.

Зате у Відні, як уже загадано, делегати країн комуністичного блоку дотримувалися тактики «мирного співіснування і дружби». Ми були свідками того, як сателітні й радянські історики, використовуючи рідкісну для них нагоду, просто розкошували від особистих зустрічей і розмов з західними колегами, а також від самої «буржуазної» атмосфери прекрасного Відня. Вони нагадували людей, що з затхлої хати вирвалися надвір і немов трохи сп'яніли від свіжого повітря. Всякі духові контакти з зовнішнім світом спричиняються до поглиблення процесу «ідеологічної ерозії», що від смерті Сталіна підточує монолітність комуністичного табору.

ЗАСІДАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КОМІСІЇ

У нашій пресі завівся поганий звичай, що дописувачі, які інформують промадськість про наукові з'їзди і конгреси, використовують це передусім для того, щоб голосно трубити

про свої (часто уявні) «подвиги» і «тріумфи». Боюся, щоб і я не пішов цією стежкою. Я хотів би подати інформації про деякі сесії віденського історичного конгресу. Але ці дві сесії, що про них у мене збереглися записки, власне ті, що в них мені самому довелося виступати в дискусії. Прошу в читачів вибачення за цю нескромність.

У 1960 році слов'янська комісія засідала не під час самого історичного конгресу, але окремо перед ним. Це була спеціальна кількаденна конференція, що відбувалася не у Стокгольмі, а в Упсалі. Обстановка малого університетського міста, тихого й порожнього під час літніх ферій, надавала слов'янській конференції своєрідний тон. Нас усіх примістили в одному гуртожитку, і ми спільно харчувалися в студентській їдальні. Це давало нагоду для особистих, дружніх контактів. Дні, проведені в Упсалі, належать до моїх найкращих спогадів з XI Міжнародного історичного конгресу. Згодом я чув, що з радянського боку внесено офіційний протест з того приводу, що програма конференції слов'янської комісії була укладена без порозуміння з радянською делегацією.

Не знаю, чи це треба записати на рахунок цього радянського протесту, але діяльність слов'янської комісії виглядала в 1965 році дуже скромно в порівнянні з 1960 роком. Вона обмежувалася однією сесією, що засідала другого дня конгресу, 30 серпня 1965. Велику частину часу забрали організаційні справи. Вибрано нового голову слов'янської комісії, що ним став француз, професор Порталь. На його пропозицію вирішено відбути влітку 1967 в Парижі спеціальну кількадечну конференцію слов'янської комісії.

Опісля прийшли на чергу дві доповіді, що стосувалися однієї теми: значення порівняльної методи в дослідженні історії слов'янських народів. Доповідачами були Оскар Галецький, польський історик, що є громадянином США, та чех, Йосиф Мацурек. Галецький і Мацурек — визначні учені з великим науковим доробком, але їхні доповіді викликали враження, що вони були приготовані з поспіхом; тексти не були надруковані й розповсюджені заздалегідь, як це мало місце з іншими доповідями XII історичного конгресу. Професор

Галецький дав приклад своїх небуденних лінгвістичних здібностей: він почав свою доповідь англійською мовою, згодом перейшов на німецьку, потім на французьку, щоб закінчити її знову по-англійськи. Всіма трьома мовами він володіє бездоганно, з ідіоматичними нюансами. Професор Мацурек промовляв у 1960 році поганенькою французькою мовою; цим разом він виступав по-німецьки; цією мовою він володіє краще, хоч теж з сильним чеським акцентом. Перед п'ятьма роками він патетично вигукував, що «вчення Маркса й Леніна — єдина правильна, єдина справді наукова метода історичного пізнання» і т. д. Тепер він промовляв у примирливому, «співіснувальному» дусі. Часи змінюються...

Ось резюме мого слова в дискусії:

Обидва наші доповідачі, панове Галецький і Мацурек — визначні представники порівняльної методи, що з успіхом застосовували її у своїх працях. Маю на увазі книгу професора Галецького «Границі й поділові лінії європейської історії» та книгу професора Мацурека «Історія східних слов'ян». Праця п. Галецького здобула собі славу клясичної. Зате доводиться жаліти, що згадана праця п. Мацурека не була перекладена на котрусь із світових мов і залишилася маловідомою. Вона інтересна головне тим, що це, якщо не помиляюся, єдине в усій науковій літературі паралельне й порівняльне дослідження історії трьох східнослов'янських народів, що їх автор розглядає рівнорядно, не підпорядковуючи ці три історичні процеси один одному. Цінна праця проф. Мацурека появилася ще до подій 1948 року в Чехо-Словаччині, і я не є певен, чи сам автор зі своїх сучасних позицій не відмовився б від неї.

Я гаряче схвалюю порівняльну методу. Але гадаю, що для того, щоб її застосування було справді плідне, треба тямити про одне: вона мусить служити ствердженню не лише тотожностей чи подібностей, але й різниць. Тільки якщо звертатимемо увагу на ці два аспекти рівночасно, зуміємо з'ясувати, що в кожному історичному явищі типове й універсальне, а що індивідуальне й неповторне.

Як високошкільний викладач в США, я стою перед практичною педагогічною проблемою: як наблизити моїх американських студентів до зрозуміння східноєвропейського світу, що для них дуже далекий і «екзотичний». Багато допомагає мені при цьому власне порівняльна метода.

Народи Східньої Європи можна групувати за певними категоріями. Один принцип поділу є мовний: маємо справу з слов'янськими й неслов'янськими народами, при чому перші, своєю чергою, розподіляються на три основні вітки західніх, південних і східніх слов'ян. Другий принцип, що дозволяє диференціювати народи, є релігійний. У Східній Європі зустрічаємо народи візантійської та латинської традиції; крім цього, треба врахувати впливи протестантизму (напр., у Прибалтиці, Угорщині) та ісламу (Боснія, Албанія). Знаємо добре, що релігійна традиція у великій мірі визначає характер культури даної нації. Третій, надзвичайно важливий, хоч може часто недостатньо оцінюваний поділовий принцип, — це суспільна структура. З одного боку, бачимо народи, що їх основна суспільна традиція шляхетська, аристократична (поляки, угорці), а з другого — селянські, «плебейські» народи (напр., болгари, українці). Окреме місце посідають чехи, що єдині між східноєвропейськими народами мають традицію сильної автохтонної міщанської верстви, буржуазії. Врешті, четверта категорія — це насліддя, що його залишили по собі три великі імперії, Оттоманська, Австрійська й Російська, які впродовж кількох століть володіли майже всім обширом Східньої Європи. Візьмім такі далекі одна від одної країни, як Латвія і Грузія, або Буковина і Словенія. Могло б здаватися, що між ними не багато повинно бути спільного. Але в одній парі країн ми знайдемо спільні риси, що їх закарбувало на них російське панування, а в другій — австрійське.

Уявім собі мапу Східньої Європи, що на неї нанесено різними кольорами оті поділові лінії. Важливе тут передусім спостереження, що ці лінії не покриваються. Якийсь народ за одним критерієм (наприклад, релігійним) має одну групу «родичів», але за іншим — іншу. Поляки й чехи мовно близько споріднені, але глибоко відрізняються традиційною суспільною структурою; зате поляки й угорці, що говорять тотально відмінними мовами, мають дуже подібні, саме — шляхетські суспільні традиції. Серби й хорвати мають одну мову, але вони здиференційовані релігійно-культурними традиціями та турецькою політичною спадщиною в одному випадку й габсбурзькою — у другому.

Вважаю, що таке застосування порівняльної методи дозволяє точно визначити місце кожного східноєвропейського народу в загальному історичному процесі.

В попередній дискусії було кілька разів згадано про панславізм. Існування слов'янської лінгвістичної сім'ї — безперечний факт. Але було б помилкою перебільшувати значення мовної спо-

рідності. Індивідуальність нації визначається не тільки її мовою, але й рядом інших, не менш важливих факторів. Не можна культурно-історичної типології базувати виключно на мові. Не заперечуючи ваги лінгвістичного критерія, мусимо бути свідомі велетенських відмінностей, які можуть існувати між різними слов'янськими народами, якщо прикласти до них інші критерії.

ДИСКУСІЯ ПРО ФЕДЕРАЛІЗМ

Доповідь Роберта А. Канна «Федералізм і федеральна держава в історії» призначено на передостанній день конгресу, п'ятницю 3 вересня. Вона відбулася в рамках комісії методології й історіографії. Професор Канн з Ратгерського університету (США) відомий як автор монументального дослідження про національну проблему в Австро-Угорщині, п. н. «Багатонаціональна імперія». Його доповідь була зосереджена на питаннях теорії федералізму й на розвитку федералістичних доктрин, у меншій мірі на реальних виявах федералізму в історичній дійсності. Канн підкреслював, що поняття федералізму далеко не однозначне та що під покришкою федералізму крилися не раз дуже відмінні й один до одного неподібні суспільно-політичні змісти. Приклад, що на нього він посилався найчастіше, — це американський федералізм. Він тільки побіжно згадав про проблему федералізму в СРСР, вказуючи при цьому на суперечність між широкими конституційними правами радянських союзних республік (до номінального права на сепесію включно) та монолітною структурою Комуністичної партії, що забезпечує фактичну єдність радянської держави.

Я б не казав, що доповідь Канна відзначалася великою оригінальністю думок. У дискусії виступило кілька істориків з східнього б'юоку, що на всі лади вихваляли радянський федералізм, який, мовляв, забезпечив успішну розв'язку національного питання в СРСР. Коли черга прийшла на мене, я сказав наступне:

Яка генеза радянського федералізму? У старій Росії існували федералістичні течії, але вони були сильніші серед неросійських націй, ніж серед самих росіян. Зокрема українська полі-

тична думка XIX століття мала федералістичне забарвлення. Згадаймо про Кирило-Методіївське Братство, Костомарова, Драгоманова. Окремих прихильників федералізму можна знайти й серед росіян; до них, наприклад, належав Герцен. Але родовід більшовизму не має нічого спільного з тими групами у старій Росії, що сприяли федералізові. Більшовики, безперечно, продовжували традиції «якобінської» течії в історії російських революційних рухів. А російські «якобінці», починаючи з Пестеля і Бєлінського, заперечували федералізм і обстоювали унітарну, централізовану державу. Існує багато висловлень Леніна з-перед 1917 року, що в них він гостро поборює ідею федералізму.

Як же тоді пояснити, що нова радянська держава, що її основоположником був Ленін, прийняла федералістичні устроєві форми? Цю розв'язку накинули більшовикам обставини: вони хотіли знеутралізувати силу національних рухів неросійських народів колишньої царської імперії. Радянські уряди України, Грузії, Латвії тощо створено на те, щоб їх прогиставляти автентичним національним урядам країн, які в ході революції встигли відділитися від Росії. Якщо сьогодні існує Українська РСР, Грузинська і т. д., то тому, що перед ними існували самостійна Україна, Грузія і т. д.

Професор Канн вказав на деякі контрасти між американським і радянським федералізмом, але він не вичерпав цієї теми. Суть американського федералізму — принцип децентралізації влади. Територіальна децентралізація доповнює функціональну — поділ влади на три автономні галузі: законодавчу, виконавчу й судівничу. У межах своєї конституційної компетенції, стейтловий уряд незалежний від федерального. Теперішній президент США, як відомо, належить до Демократичної партії. Але в стейті, що я є його мешканцем, Пенсільванії, під цю пору губернатор обраний з Республіканської партії. Чи можна собі щось подібне уявити в Радянському Союзі? Американська федералістична система не має нічого спільного з «національним питанням» в європейському значенні слова. Населення всіх стейтів творить одноцільну, хоч і зложену з різноманітних етнічних первнів, американську націю.

Радянські союзні республіки водночас і менше і більше, ніж стейти американської унії. Радянські республіки творять адміністративні одиниці Союзу, але вони не мають сфери компетенцій, що в ній вони можуть діяти незалежно від втручання всесоюзного центру в Москві. Навіть ті скромні права, що належать союзним республікам згідно з словами конституції, фак-

тично знищуються всеохопним контролем монолітної Комуністичної партії. Тоталітарний режим самою своєю природою не допускає децентралізації влади. Отже, якщо дивитися на речі з цієї перспективи, радянський федералізм виявляється як конституційна фікція. Але такий погляд не був би зовсім правильний. Реальний зміст радянського федералізму — це багатонаціональний склад СРСР. Власне це мав я на увазі, коли стверджував, що радянські союзні республіки щось більше, ніж американські стейти. Бо радянські республіки, — хоч повністю підпорядковані контролеві Москви, — у принципі являють собою окремі національні держави. За менш чи більш фіктивним конституційними лаштунками криються живі нації, з їхніми власними традиціями, культурними індивідуальностями та політичними прямиваннями, які сьогодні приглушені, але не зникнули. Таким чином бачимо, що радянський федералізм виконує подвійну функцію: з одного боку, він служить конституційним оформленням панування Москви над неросійськими націями Союзу; з другого — сам факт існування окремих республік, що організовані за національними прикметами, стверджує відрубність неросійських народів, скріплює їхню самосвідомість, сприяє їхній кристалізації в модерні нації.

Реакція публіки на мій виступ була мішана. Дехто оплескував, дехто виявляв своє невдоволення шарудінням ніг та вигуками. Повернувшись з подіуму на своє місце в залі, я тихцем запитав свого сусіду, одного польського історика, про його враження. Він відповів дипломатично: «Ви сказали, що думали».

Згодом прийшов на чергу в дискусії один член радянської делегації, азербайджанець Гуссейнов. Його промову прочитав за нього англійською мовою якийсь молодий чоловік. Виступ Гуссейнова не мав у собі нічого цікавого: трафаретні славословія на адерсу радянського режиму. Але він, вважав, що мусить дати мені відсіч. (Може боявся, що йому було б пораховано за провину, коли б він цього не зробив?). Істотних аргументів не подав жодних, — міг би попасти на слизьке. Але заки перекладач зачав відчитувати Гуссейнову шпаргалку, він сам сказав у вступі кілька слів по-російськи: «Промова Рудницького [не „пана” або „професора Рудницького”!] не має нічого спільного з наукою. Вона складається з видумок імперіялістичної пропаганди, що їх уже давно розбила радянська наука». Тільки всього!

РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ ДУБИНОЮ

Хочу розповісти про мою зустріч з проф. Кузьмою Кіндратовичем Дубиною, директором Інституту історії АН УРСР, який був членом радянської делегації. У мене склалося таке враження, що в особі проф. Дубини маємо справу не з «чистим», «кабінетним» ученим, а з «науковцем-політиком». Це тип, зрештою, добре знайомий з американського академічного світу. У США водиться так, що різні дослідчі інститути, наукові фундації тощо звичайно очолюють люди, що — хоч і не можна про них сказати, щоб вони були чужі науковій праці, — все таки в першу чергу практичні діячі та організатори («менеджери»); вони рівночасно часто служать як дорадники-експерти при державних установах та виконують ролю зв'язкових між політичними та академічними середовищами. Беручи до уваги, що позиція офіційного шефа історичної науки в УРСР має політичне значення, не можна дивуватися, що на цю посаду висунено людину власне з такими прикметами

У розмові проф. Дубина кілька разів згадував про свою участь у комуністичному партизанському русі на Україні під німецькою окупацією. Це, очевидно, були роки його героїчної молодости, що до них він і тепер залюбки повертається в думках, не без почуття заслуженої гордості. Можна здогадуватися, що його участь у партизанському русі послужила основою його пізнішої кар'єри. Як відомо, Хрущов, що керував комуністичним підпіллям на Україні за німецької окупації, згодом протегував його учасникам. Партизанське минуле визначило й напрям наукових зацікавлень проф. Дубини. Його єдина книжкова публікація (до речі, російською мовою) стосується історії протигітлерівського руху опору на Україні. На цю тему були в нього й статті в *Українському історичному журналі*. Своєю науковою спеціальністю Дубина називає «історію України радянського періоду».

Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, — його освіту й начитаність, — не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 року, проф.

В. Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою. Російські історики, як правило, промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західніх мов; зате «націонали» — Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови — виступали мовою «старшого брата».

Я, очевидно, не збираюся твердити, що хтось заборонив би нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали. Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жажливої провінційності, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР? — Але я відбігаю від основної теми.

Коли розмова сходила на сучасний стан культурного життя в УРСР, К. К. Дубина, як і можна було сподіватися, виступав у ролі льояльного оборонця системи. Його міркування можна б підсумувати так. «На Україні все гаразд, все розвивається нормально, а якщо навіть є окремі недоліки, то партія й уряд роблять потрібні заходи, щоб їх подолати». З помітним і, гадаю, щирим вдовolenням він вказував на такі досягнення, як, наприклад, перетворення *Українського історичного журналу* з двомісячника на місячник. Згадував про інші публікації, які вже здійснені або щойно готуються.

При цьому проф. Дубина виявив себе як досвідчений дискусант, що зручно відбивав висунені закиди. Коли йому був поставлений запит, чому Радянська Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, — як і взагалі на міжнародних наукових конгресах, — власною делегацією, його відповідь звучала: «А знаєте, в нас про це думають». — Добре, що хоч «думають»! — Один із співрозмовців піддав суворій критиці київський *Український історичний журнал*,

вказуючи на низький рівень більшості надрукованих у ньому статей, на сіризну та безликість їхнього тону і стилю, на брак дозрілої наукової методи, на їхню тематику, що часто радше пропагандистська, ніж історична. Репліка проф. Дубини була несподівана: «Але визнайте самі, що ваш *Український історик* не кращий». — Відповідь дійсно роззброююча, бо обставини не дозволяли на те, щоб роз'яснити, чому ці два історичні періодики, київський та еміграційний, такі неспівмірні, що їх навіть трудно порівнювати.

Цитована репліка К. К. Дубини спонукає до двох коментарів. Поперше, вона свідчить про те, що на Україні цікавляться та уважно слідкують за культурною працею еміграції. Подруге, це доводить, що ми можемо здобути пошану наших крайових земляків і колег тільки високоякісними творами. Публікації, що відповідають цим вимогам, знаходять відгомін серед кіл радянських працівників культури; вони побуджують їхню думку та примушують їх (хоч ніхто з них, звичайно, у цьому не признається голосно) рівнятися на досягнення еміграції. Зате халтурні речі, з цієї точки погляду, зайво витрачений час, енергія і гроші. У мене є один знайомий, що любить казати: «Я занадто убогий, щоб могти дозволити собі на гандиту; тому купую тільки солідні, доброякісні вироби». Про це розумне правило мусить пам'ятати українська еміграція, якщо нам залежить на тому, щоб підтримувати творчий діалог з радянською інтелігенцією.

На закінчення я хотів ще сказати кілька слів про загальне враження, що його справив на мене К. К. Дубина. Очевидно, враження, що базується на короткій принагідній зустрічі, може бути менше чи більше ілюзорне. Але, мабуть, не буде помилки в наступному: це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканости й розгублености, ані чванькуватости й грубіянства, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах — «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспіль-

ства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства».

РЕФЛЕКСІЇ ПРО ВІДЕНЬ

Публіка, що дізнається про наукові конгреси з пресових звідомлень, може думати, що учасники тільки й роблять, що від ранку до ночі побожно сидять на сесіях та слухають мудрі доповіді. Але такий погляд дуже далекий від дійсності. Для самих учасників інтерес такого влаштування далеко не вичерпується його офіційними діяннями. Найцікавіше часто те, що робиться за кулісами, наприклад, різні особисті зустрічі. А далі подорож на конгрес дає нагоду сполучити корисне з приємним, себто фахові справи з туризмом.

Подорож до Відня мала для мене особливу привабливість. Польсько-українська війна 1918—19 років загнала моїх батьків до Відня, і таким чином мені судилося прийти на світ у цьому місті. З раннього дитинства в мене не залишилося з Відня ніяких спогадів, і я познайомився з ним щойно за років другої світової війни. Я ніколи не жив у ньому постійно, але кілька разів наїздив до нього з Берліну і Праги. Воєнне був у ньому 1944 року. Дивне почуття — після більше ніж двадцяти років вертатися до міста, яке не можу назвати ані зовсім чужим, ані зовсім своїм і рідним. Я конфронтував образи, що залишилися в пам'яті, з теперішніми враженнями. Не раз, ідучи якоюсь вулицею, я раптом почував: «Я тут уже раз був, а ось за цим найближчим закрутом повинна стояти така то будівля». Такі почуття людина має інколи у сні, коли марить, що блукає таємничим містом, яке рівночасно й чуже й немов знайоме.

Відень порівняно мало потерпів від війни. Його центральна частина та історичні будівлі дбайливо відреставровані та красуються в повному сяйві. Це приманка для туристів, що їх тут цілі хмари. Раз-у-раз чути всякі чужі мови — французьку, англійську, італійську, шведську й ще бозна які. Елегантні крамниці в центральних районах теж пере-

важно розраховані на туристів. Щоб побачити Відень самих віденців, треба піти до дальших кварталів. І тут ми зустрічаємо зовсім інакшу картину: тихі вулиці, кам'яниці та крамниці старосвітського вигляду та доволі задрипані, дрібноміщанська публіка, що вечорами заповнює ресторанчики та мирно гомонить за кухлем пива. Враження певної відсталости та провінційности, що контрастують не тільки з Америкою, але також з могутнім темпом новітньої економіки й техніки, що на кожному кроці відчутний у Західній Німеччині. Про Відень можна сказати, що він законсервувався на рівні XIX століття і, мабуть, мало змінився від 1914 року. Але те, що не рухається вперед, залишається позаду, відстає від ритму життя.

Одного дня, коли я оглядав колишню цісарську резиденцію, Гофбург, мені раптом пригадався Палац дожів. Паралелю між Венецією й Віднем з тої миті вже не сходила мені з тямки. Венеція теж була колись столицею імперії. Зі стін музеїв дивляться портрети патриціїв у чорних оксамитах і ще стоять пишні церкви й горді палаци, що їх вони будували. Але це вже тільки мумія тієї Венеції, що записана на сторінках світової історії. Від падіння Австрійської імперії ще не минуло п'ятдесят років. Ще живуть люди, що знають її з особистого досвіду. Але як змінився світ за це півстоліття! Австро-Угорська монархія відійшла в минуле, що здається вже страшенно далеким. А те, що залишилося, — це сучасна Австрійська республіка, другорядна держава, що її дрібне, майже «неісторичне» буття дивно контрастує з монументальними пам'ятками великої минувшини.

Організатори Історичного конгресу подбали про різноманітну програму екскурсій і розваг. Не вистачало часу, щоб усе це належано використати. От, наприклад, картинна галерія Мистецько-історичного музею. Я заходив туди тричі, раз з конгресовою екскурсією і двічі сам, але для вивчення тих скарбів треба б місяці. Дюрери, Гольбайни, Тіціяни, Рубенси, Рембрандти тягнуться майже безконечною чергою. Велика збірка портретів Веляскеза, — результат династичних зв'язків між Австрією й Іспанією, — що вражають своїм невідкупним реалізмом. Ось унікальна, найбільша в світі, збірка

картин Бройгеля: яка буйна вітальність, любов до побутового деталю, нахил до сатири і протеску — у сполучі з дидактизмом мораліста та візіонерством містика. Але картина, що справила на мене найбільше враження й що до неї я повертався причарований — це «Сусанна в купелі» Тінторетто. Кюли я пишу ці рядки, передо мною лежить репродукція, але вона не віддає магічної краси оригіналу; варто було б поїхати до Відня тільки для того, щоб ще раз побачити «Сусанну»: перлову білість тіла, що цвіте на тлі присмеркового саду та холодно-зеленкуватого плеса басейну.

Одна з найбільших туристичних атракцій Відня — знаменита «Еспанська школа кінної їзди». Це, очевидно, теж релікт старої монархії. У XVI столітті еспанський король (звідси назва) подарував своєму кузенові, римсько-німецьку цесареві, табун добірних мавританських коней. Від них у прямій лінії, без жодної домішки, білі жеребці — «Ліппіцанер», що творять еспанську школу. Видовище справді надзвичайне: граціозний кінський балет, під звуки клясичної музики Гайдна, Моцарта, Боккеріні, на тлі осяянобілої, монументальної архітектури манежу. Захоплення публіки було загальне. Я кинув оком по сусідах. Праворуч стояв пакістанський джентлмен: вродливий орієнтал з орлиним носом, бородою й тюрбаном; таких типів можна бачити на перських мініатюрах. Міна свідчила про знавця та любителя коней. Але просто релігійна екстаза вимальовувалася на обличчі моєї сусідки з другого боку, англійської дівчинки-підлітка. Я згадав мою доню: вона пристрасна вершниця й коли дізналася, що я поїду до Відня, наказала мені неодмінно подивитися на «Ліппіцанер». Буде що їй розказувати!

У рамках мистецьких імпрез, пов'язаних з конгресом, відбулася спеціальна вистава «Дон Джованні» у Державній опері. Для вірного поклонника Моцарта це нагода, що з неї не можна було не скористати. Через недогляд я помилився щодо години початку вистави і втратив частину першого акту. Але досада скоро проминула, коли я пірнув у сріблисту течію «Дон Джованні». Віденська сцена для Моцарта його рідний ґрунт. Може, тому слухалося так, ніби вперше. Але це таємниця Моцарта: твір, що, здавалося б, добре знайомий, за кож-

ним разом викликає почуття несподіваности; чудо, яке ніколи не може стати рутиною. Вертаючися поночі до готелю, я думав про три міста, що з ними було зв'язане життя Моцарта: Зальцбург, Прага й Відень. Усі три дороги мені.

Кілька кроків від оперного театру міститься «Кафе Моцарт». Там провів я одного передполудня три найщасливіші години за все моє перебування у Відні. Але тільки поетам дозволено говорити прилюдно про їхні найщасливіші, як і найсумніші, хвилини.

Покійний професор Ілько Борщак написав серію цікавих нарисів про «Україну в Парижі». Коли діждемося студії про «Україну в Відні»? Тема аж напрошується. Чейже Відень був упродовж півтора століття столицею для великого шматка українських земель. Тут вирішувалися справи, що важили на долі мільйонів українського населення Галичини, Буковини, а в меншій мірі й Закарпаття. Тут жило, вчилося і працювало тисячі українських людей. У Відні студіювали майбутні преко-католицькі владики та ряд найвизначніших західньоукраїнських діячів культури, на чолі з Іваном Франком. Починаючи з 1848 року, Відень був ареною діяльності наших парламентаристів. У стінах Райхсрату лунали промови цілої плеяди провідних українських політиків Галичини й Буковини: Юліяна Романчука, Костя Левицького, Євгена Олесницького, Євгена Петрушевича, Миколи Василька та інших. В Палаті панів виступав митрополит Шептицький. У Відні виходив від 1903 року перший український пресовий орган, призначений для інформації чужинного світу, *Ruthenische Revue*, пізніше перейменований на *Ukrainische Rundschau*. За першої світової війни, після російської окупації Галичини, до Відня тимчасово переселилися центральні багатьох галицько-українських установ. Тут був і осідок організації політичних емігрантів з Наддніпрянщини — Союзу Визволення України, що провів велетенську дипломатичну й пропагандивну діяльність на користь самостійницької ідеї. Вже після падіння імперії Відень став на кілька років одним з головних центрів української еміграції. Перебував у ньому на вигнанні уряд ЗОУНР, очолений Євгеном Петрушевичем, що мав за свій пресовий орган *Український прапор*; його пев-

ний час редагував мій покійний батько, д-р Павло Лисяк. Одночасно появлялося кілька інших журналів і газет, що репрезентували різні відтінки у спектрі української політичної думки, — від консервативних збірників *Хліборобської України* за редакцією Вячеслава Липинського (який у 1918 році був послом Української Держави при австрійському дворі), через демократичну *Волю В. Піснячевського*, аж до соціал-демократичної *Нової доби* Володимира Винниченка та соціалістично-революційного *Борітеся-поборете* Михайла Грушевського. Обидва останні корифеї власне тоді переживали фазу радянської еміграції.

У Відні народився Український вільний університет, що скоро перенісся до Праги, а сьогодні продовжує своє існування в Мюнхені. Після 1923 року українська віденська колонія переважно розпливлася. Але 1929 року тут же відбувся Конгрес українських націоналістів, що покликав до життя Організацію українських націоналістів. Як би не розцінювати значення ОУН, немає сумніву, що їй судилося відіграти першорядну роль в найновішій українській історії. За років другої світової війни, коли Відень опинився у складі гітлерівської Великонімеччини, українська колонія у Відні переходово знову поважно зросла. Тут була досить велика промада наших студентів. Я в той час був чинний у студентському русі і мав честь і приємність виступати з доповідями на терені «Січі», що її тоді очолював мій приятель, Євген Пізур. «Січ» — найстарше українське студентське товариство, засноване ще 1868 року, себто в ранній стадії галицького народолюбства. Зв'язки Драгоманова з керівниками «Січі», зокрема з Остапом Терлецьким, мали великий вплив на формування радикальної течії в 1870-их роках і становлять важливий епізод в історії української новітньої суспільно-політичної думки. Існуванню «Січі», як й інших форм українського громадського життя у Відні, поклала край окупація австрійської столиці радянською армією в 1945 році.

Все це належить до історії й чекає на дослідника, що зуміє це зібрати та закріпити для майбутніх поколінь. Єдине, що залишилося, це парафіяльна греко-католицька церква св. Варвари, заснована ще цісаревою Марією Терезією. Дивним-

дивом ця найстарша українська установа у Відні виявилася й найбільш тривалою. Пригадую, коли я заходив до св. Варвари в 1943—44 роках, по неділях уся площа перед церквою була залита такою масою народу, що трудно було пропхатися. Тепер же знайшов я під церквою малу громадку людей, що молодші з-поміж них, як я міг переконатися, розмовляли між собою по-німецьки. Отже проблема асиміляції існує не тільки серед українців у США...

Ніхто не може сказати, чи Відневі ще колинебудь доведеться знов відопрати якусь активну роль в житті нашого народу. Але, без уваги на те, що принесе невідоме майбутнє, по «українському Відневі» минувшини залишилася одна дорогоцінна спадщина: матеріяли до нашої історії, що зберігаються в тутешніх бібліотеках і архівах.

За тих десять днів, що їх мені довелося попрацювати в Національній бібліотеці та бібліотеці Інституту східно-європейської історії Віденського університету, я знайшов силу цінних і дуже рідкісних публікацій до історії Галичини в ХІХ стол., що за деякими з них я полював безуспішно в Америці роками. Один українсько-американський історик молодшого покоління, Тарас Гунчак, написав свою дисертацію на основі віденських джерел. Житель Відня, о. Теофіл Горникевич від довшого часу веде розшуки в австрійському Державному архіві за документами, що стосуються новітньої історії України, зокрема до австрійської політики супроти України в періоді 1914—18; ця праця виконується з доручення Східно-європейського дослідного інституту ім. В. Липинського в Філядельфії. Видання цих матеріалів розраховане на кілька томів, що перший з них має появилися найближчого часу.

В особі о. Горникевича я зустрів мого давнього гімназійного катехита з «Головної» у Львові. Я мав велику приємність побачити його не тільки в доброму здоров'ї, але й сповненого бадьорости й справжнього ентузіяста своєї важливої архівно-історичної праці, що про неї він мені ласкаво уділив інформації. На історичному конгресі був ще один колишній учень о. Горникевича, д-р Теодор Мацьків з Акронського університету (Огайо). Отець Горникевич прийняв нас обох надзвичайно щиро й тепло. Для нього ми ще «молоді люди, для

яких світ стоїть отвором!»! — На вечері, що її українська віденська колонія уладила для учасників конгресу, зустрів я ще одного учителя з львівських гімназійних часів, д-ра Олександра Тисовського. Наша громадськість знає і поважає д-ра Тисовського як основоположника Пласту, молодіжного руху, що записаний в українську історію міжвоєнного періоду в Галичині та на Закарпатті і продовжує свою виховну діяльність серед сучасної діаспорійної української молоді.

Але особливо я бажав відвідати п. Андрія Жук, ветерана української політики та публіцистики, що його високоцінні мемуарно-історичні студії друкувалися й у *Сучасності*. Андрій Жук від 1900 року був членом Револуційної української партії (РУП), згодом УСДРП, а за роки першої світової війни був одним з керівників Союзу Визволення України. Пан Жук знав обох моїх батьків та чимало моїх приятелів і товаришів, між нами було певне листування, але я ще не мав нагоди зустрічати його особисто. Він прийняв мене сердечно, як старого знайомого. Говорячи з ним, я відчував, що немов доторкаюся моїми руками до живого пульсу традиції. Який колосальний шлях боротьби та страждань пройшов наш народ від 1900 року! Андрій Жук має право сказати, що він проміряв цей шлях, був учасником і свідком того, що діялося на ньому. При розмові пані Жук згадала ненароком, що вона з чоловіком жили на цій самій квартирі, хоч і з перервами, від 1916 року. Скільки в наші кочовничі часи людей, що можуть повхалитися, що вони півстоліття жили в одному помешканні? (Ця подробиця вразила мене тому, що моєю мрією, — не сповненою мрією стихійного «торі», — було завжди: подорожувати по всьому світу, але раз-у-раз вертатися до того самого дому). Не зважаючи на похилий вік, п. Жук уважно слідує за українським життям у Радянському Союзі й на еміграції. На його бажання я йому оповідав різні факти та курйози з нашого громадського світу в США.

Хочу закінчити ці записки про Відень на зовсім особисту ноту. Готелеві кімнати наганяють на мене хандрю. Коли доводиться зупинятися в готелі, я маю звичку проводити вечір у якомусь льокалі, а вертатися до готелю тільки тоді,

коли пора лягати спати. Першого таки вечора у Відні, блукаючи вулицями й вуличками старого міста, я випадково потрапив на каварню-ресторан з привабливою назвою «Галіція». Виявилось, що власниця, пані Ірена, родом з Перемишля. Вона полька, але виростала на нашому селі, де її батьки учителювали, і непогано говорить по-українськи. Стіни льокалю прикрашені світлинами Кракова і Львова. Публіка інтернаціональна, переважно студенти та молоді мистці; при одному столику прупа японців, при іншому — прупа уторців, — одні й другі тут постійні гості. Я отаборився в «Галіції» на весь час мого перебування у Відні. Тут вечеряв (польсько-українська кухня!), читав, писав листи, готувався до дискусій на історичному конгресі, умовлявся на побачення з колегами і знайомими. Образ «Галіції» та її симпатичної господині завжди залишиться для мене зв'язаний з спогадами про XII Міжнародний історичний конгрес у Відні.

Сучасність (Мюнхен), 1966, ч. 3.

З м і с т

Україна між Сходом і Заходом	5
Роля України в новітній історії	17
Розмова про барокко	54
Структура української історії в XIX столітті	63
Інтелектуальні початки нової України	76
Михайло Драгоманов	100
Із драгоманівських студій	108
Іван Франко у своїх німецьких писаннях	121
Консерватизм	132
Вячеслав Липинський	139
Українська революція з перспективи сорокліття	163
Четвертий Універсал на тлі української політичної думки	180
Вклад Галичини в українські визвольні змагання	206
Український комуністичний маніфест	218
Микола Хвильовий	228
Націоналізм	233
Український визвольний рух під час другої світової війни	250
Новий Переяслав	264
Україна в еволюції радянської системи	292
Проти Росії чи проти радянської системи?	306
Правопорядок і революція	324
Обережно з утопіями!	339
Виродження та відродження інтелігенції	358
В обороні інтелекту	384
Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні	420

